

„A MAGYAR TÖRTÉNET FOLYTATÓJA”

TANULMÁNYOK ISTVÁNFFY MIKLÓSRÓL

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2018

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

„A magyar történet
folytatója”

Tanulmányok Istvánffy Miklósról

Szerkesztette:

Ács Pál

Tóth Gergely

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2018

Készült az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert
Lendület kutatási projekt (2012–) támogatásával.

A kézirat előkészítését az MTA támogatta

© A szerzők, 2018

© MTA BTK, 2018

A személynévmutatót összeállította: Jarmalov Rezső

ISBN 978-963-416-112-7

ISSN 2063-3742

A borítóhoz felhasznált képek:

Nicolaus Isthvanfius: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV.*

Coloniae Agrippinae, 1622., címlap

(Országos Széchényi Könyvtár, Budapest);

Martino Rota: Istvánffy Miklós arcképe, 1575.

(Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, Budapest)

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és
televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

TARTALOM

Contents

TÓTH GERGELY: <i>A Historiae ismeretlen tájai. Néhány lépéssel közelebb Istvánffy Miklós életének és munkásságának feltárásához</i>	7
<i>Uncharted Territories of the Historiae. A Few Steps Closer to Uncovering the Life and Works of Miklós Istvánffy</i>	33

I. ELŐDÖK ÉS ÉLETPÁLYA

ÁCS PÁL: <i>Boccaccio Baranyában. Egy kivételes értelmiségi pálya a 16. század első felében: Istvánffy Pál</i>	37
<i>Boccaccio in Baranya County. An Exceptional Intellectual Career in the First Half of the Sixteenth Century: Pál Istvánffy</i>	58

VARGA SZABOLCS: <i>Genius loci. Az Istvánffyak Baranyában</i>	59
<i>Genius loci. The Istvánffys in Baranya County</i>	87

FAZEKAS ISTVÁN: <i>Istvánffy Miklós, a Magyar Kancellária titkára (1569–1581)</i> 89	
<i>Miklós Istvánffy, Secretary of the Hungarian Chancellery (1569–1581)</i>	102

NAGY GÁBOR: <i>„...non memoris disrumpe silentia lethas, in quibus Hungariae facta sepulta iacent.” A Balásfi-életrajzról</i>	103
<i>„...non memoris disrumpe silentia lethas in quibus Hungariae facta sepulta iacent.” On the Balásfi Biography</i>	122

IVA MANDUŠIĆ: <i>Istvánffy Miklós és Horvátország – közember és magánember</i>	125
<i>Miklós Istvánffy and Croatia: Public and Private Persona</i>	137

II. A TÖRTÉNETÍRÓ ISTVÁNFFY

PETNEHÁZI GÁBOR: <i>Párhuzamos történetek. Egyéniség, politika, hitelesség Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc történeti műveiben</i> . .	141
<i>Parallel Stories. Politics, Personality, Authenticity in the Historical Works of Miklós Istvánffy and Ferenc Forgách</i>	164

KASZA PÉTER: „Írtanak pedig akkor esztendő számának 1541-et.” Istvánffy Miklós Buda elestéről	165
„The number of the years then was written as 1541.” Miklós Istvánffy on the Fall of Buda	189
BAGI ZOLTÁN PÉTER: Istvánffy Miklós beszámolója Szigetvár ostromának utolsó napjáról	191
Miklós Istvánffy’s Account on the Last Day of the Siege of Szigetvár	203
III. A KÖLTŐ, MŰVÉSZETPÁRTOLÓ ÉS BIBLIOFIL ISTVÁNFFY	
KISS FARKAS GÁBOR: Istvánffy Miklós Oláh-panegyricusa	207
The Panegyric Poem of Miklós Istvánffy on Nicolaus Olahus (1564)	224
CSEHY ZOLTÁN: Pásztorok, barátok, hősök. Istvánffy Miklós kisköltészetéről	225
Shepherds, Friends, Heroes. On the Minor Poetry of Miklós Istvánffy	234
MIKÓ ÁRPÁD: Arcképek, síremlékek, könyvek. Istvánffy Miklós és a művészetek	235
Portraits, Shrines, Books. Miklós Istvánffy and the Arts	247
†ORLOVSZKY GÉZA – SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: Istvánffy Miklós könyvtárának regisztrálatlan kötete és annak érdekes bejegyzése . . .	249
The Unregistered Volume of Miklós Istvánffy’s Library and Its Intriguing Note	262
Személynévmutató	263
A képek lelőhelyjegyzéke	283
Képjegyzék	284
Képek	285

TÓTH GERGELY

A *Historiae* ismeretlen tájai

Néhány lépéssel közelebb Istvánffy Miklós életének
és munkásságának feltárásához*

„Istvánffynál éppen az a baj,
hogy ritkán hangoztatja saját véleményét.”
(Biró Vencel)¹

Istvánffy Miklós 1575-ben – magyar kancelláriai titkárként – elkészítette saját rézbe metszett képmását.² A dalmát származású művész, Martino Rota munkája nem tűnik idealizáltnak: a mester „egyenített arcképet” alkotott, amint azt Mikó Árpád megjegyzi kötetünkben olvasható tanulmányában.³ Valóban, Istvánffy meglehetősen karakteres vonásokkal tűnik elénk ezen az alkotáson. Rota félprofilból ábrázolta, így nem tekint ránk, hanem bizonyos rezignációval a távolba néz; arca, magas homloka, vékony, fegyelmezetten összezárt ajkai és általában megjelenése intelligenciáról, választékosságról, de egyben némi zárkózottságról, óvatosságról is árulkodnak – egy olyan emberről, aki nehezen megközelíthető. Persze lehetséges, sőt egészen bizonyos, hogy munkásságának ismerete befolyásol minket arcképe elemzésében – művei alapján ilyennek képzeljük el őt, s ezeket a tulajdonságokat véljük felfedezni arcvonásaiban is.

Tanulmányában Mikó Árpád azt írja, hogy a Radéczy István püspök körül kialakult pozsonyi tudós-költő társaság, az Istvánffyt is tagjai között tudó,

* Köszönöm Ács Pál szerkesztőtársamnak, valamint Nagy Gábornak, Pálffy Gézának és Varga Szabolcsnak a bevezető tanulmányommal kapcsolatos észrevételeket és tanácsokat.

1 *Biró Vencel*: Istvánffy Miklós mint világtörténelmi író. *Kalazantinum* 13. (1907) 4. sz. 7–10., itt: 8.

2 A metszetet ld. kötetünk borítóján, valamint kötetünkben a 291. oldalon.

3 Ugyanakkor igazat kell neki adni C. Wilhelmb Gizellának, aki szerint az Istvánffy-metszet kvalitásaiban elmarad Rota egyéb munkáitól, így a Verancsics Antalról és Balassa Jánosról készített arcképektől. Wilhelmb kritizálja a túl merev beállítást, „az arcvonások sematikus kezelését”, és általában a gyengébb kidolgozást. Ld. *Cennerné Wilhelmb Gizella: Martino Rota magyar arcképei*. *Folia Archaeologica* 7. (1955) 157–163., itt: 162. Martino Rotára lásd még *Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, 1986. 15–19.; újabban, további irodalommal ld. *Uő: Rota, Martino*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Szerk. Kőszeghy Péter – Tamás Zsuzsanna. I–XIV. Budapest, 2003–2014. (továbbiakban: MAMÚL) X. 160–162.

úgynevezett Radéczy-kör⁴ lehetett az a milió, amely megteremtett szerzőnk-nél egy ilyesfajta igényt, vagyis az arckép elkészíttetésének ötletét.⁵ Tehát a metszet nemcsak önmagában érdekes, hanem azért is, mert keletkezése sokat elárul a megrendelő, illetve környezete elvárásairól, önreprezentációs technikáiról. Mikó emellett tárgyalja az Istvánffyhoz köthető egyéb tárgyi, pontosabban képzőművészeti jellegű emlékeket, így az Istvánffy által készíttetett sírköveket és címerkövet, valamint az Istvánffy-könyvtár könyveinek *supra-librosait*, amelyek egyaránt igényességről, választékos megvalósításról tanúskodnak. Aprónak tűnő, de fontos adalékok, illetve megállapítások ezek szerzőnk karakterének megrajzolásához.

A felfedezésre váró *Historiae*: az eddigi kutatások eredményei és hiányosságai

A fentiekből is látszik, hogy Istvánffy alakja sok szempontból lehet érdekes a korszak kutatója számára, legyen akár történész, irodalomtörténész, vagy művészettörténész. Ezért is sikerült egy gazdag tematikájú konferenciát tartanunk Budapesten, 2015. december 1-jén, a szerző halálának 400. évfordulója alkalmából, amely rendezvénynek az MTA BTK Történettudományi Intézete adott otthont. Az ott elhangzott előadások tanulmányváltozatait, illetve további két meghívott szerző – Bagi Zoltán Péter történész és Mikó Árpád művészettörténész – dolgozatait tartalmazza a jelen kötet.

Istvánffy Miklós eseményekben gazdag életútja – a padovai tanulóévektől az Oláh Miklós mellett, majd a Magyar Udvari Kancellárián betöltött titkári hivatalon át a nádori helytartói hivatal tekintélyes pozíciójáig –, illetve humanista költészete egyaránt jelentős és kutatásra ösztönző témák, ám a személyéhez köthető legfontosabb mozzanat a *Historiae* megalkotása, amellyel magasan kiemelkedik kortársai közül.⁶ Az I. Mátyás halálától II. Mátyás uralkodásáig ívelő, azaz mintegy százhusz évet, benne a teljes 16. századot átfogó hatalmas történeti munka gyorsan kivívta az utódok tiszteletét. Híres levelében Zrínyi Miklós az „Ótestamentumot” szerző Bonfini mellett Istvánffyt ne-

4 A humanista irodalmi körre összefoglalólag, bőséges szakirodalommal ld. Kovács Zsuzsa: Radéczy-kör. In: MAMŰL IX. 347.

5 Buzási Enikő emellett felhívja a figyelmet arra, hogy a jeles bécsi humanista, Hugo Blotius „arcképcsarnokának” az előkészületei is önarcképek készítésére ösztönöztek bizonyos magyar értelmiségieket, így a Radéczy-kör egyes tagjait is – a képgyűjteménybe ugyanis a tervek szerint magyarok is bekerültek volna. Ld. Buzási Enikő: Portrék, festők, mecénások. A portré történetéhez a 16–17. századi Magyar Királyságban. In: Mátyás királyöröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28. – 2008. július 27. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. II. köt. Budapest, 2008. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/4.) 25–54., itt: 30–31.

6 Első – és alighanem a legjobb – kiadása: Nicolaus Isthvanffius: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622.

vezi meg a „magyar Újtestamentum” szerzőjének,⁷ s ezzel világosan kijelöli a helyét a magyar történetírói kánonban, mint Bonfini egyenrangú társát és folytatóját. Bél Mátyás 1746-ban hasonlóan nyilatkozik róla, mivel azt írja, hogy Thuróczy és Bonfini után „a 17. század elején Istvánffy Miklós folytatta a magyar történetet” (*Historiam Hungaricam ... continuavit*), vagyis ő veszi át Bonfinitől a magyar történelmi hagyomány stafétáját (Bél eme szavai ihlették kötetünk címét is).⁸ Másról a jeles evangélikus tudós – némi neheztelessel – egyenesen azt írta, hogy bizonyos honfitársaihoz csak Thuróczy, Bonfini és Istvánffy munkái jutnak el, s ezért azt gondolják: „Iliászt ad ki Homérosz után” az, aki e szerzőket követően még történelmi munkát alkot, vagy jelentet meg.⁹ Ez a megnyilatkozás is jól mutatja a *Historiae* akkorra már kétségtelen tekintélyét, elterjedtségét. Istvánffy munkája ma is hivatkozási alap, és meglehetősen sűrűn idézik a korszakkal foglalkozó historikusok. Ám a mű átfogó tudományos értékelése, a honi történetírás történelmében való elhelyezése még mindig nem valósult meg – legalábbis olyan mértékben, ahogyan ez egy ilyen fontos alkotás esetében elvárható lenne. Ennek elsődleges oka persze az, amire a szerző életének és munkásságának elmélyült kutatója, Nagy Gábor már számos alkalommal felhívta a figyelmet: a műnek nincs modern (kritikai) kiadása, s nincs a mai elvárásoknak megfelelő fordítása sem.¹⁰ Ezzel az állítással aligha lehet vitatkozni, s alább még mi is visszatérünk rá.

De vajon mi okozza az Istvánffy-kutatás folytonos elakadását? Véleményem szerint elsősorban az, hogy ezt az igen terjedelmes, hatalmas adatmennyiséget megmozgató történelmi művet meglehetősen nehéz interpretálni: nem ad olyan könnyű fogódzókat, mint például a vitriolos tollú Forgách Ferenc, s nincsenek benne olyan világosan kitapintható, azonnal észrevehető narratívák, mint Brodarics István, Zermegh János vagy éppen Révay Péter műveiben. Ha nem is értünk egyet teljesen Biró Vencel mottóul választott panaszával, az bizonyos, hogy Istvánffy véleményének, történelemszemléletének,

7 A levelet legutóbb idézte *Bene Sándor*: A sztoikus Zrínyi. In: MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk.: Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina. Budapest, 2016. 69–86., itt: 71.

8 Ld. *Matthias Bel*: Praefatio ad Lectorem. In: *Johannes Georgius Schwandtnerus*: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini [...] et cum amplissima praefatione Matthiae Belii [...] in hanc nitidissimam formam redacti. I. Viennae, 1746. i–xxi., itt: iii. Fordítása: *Bél Mátyás*: Előszó. Ford., jegyz. Tóth Gergely. In: Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok I. Vál., szerk., utószó: Tüskés Gábor. Kortárs, Budapest, 2010. (Magyar Remekírók. Új folyam) 666–685. (fordítás), 1007–1020. (jegyzetek), itt: 668. A szöveghelyre lásd még *Tóth Gergely*: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. *Bél Mátyás és a Scriptores rerum Hungaricarum*. Történelmi Szemle 55. (2013) 4. sz. 593–617., itt: 606.

9 *Matthias Belius*: Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. I–II. Royer, Posonii 1735(–1746.) I. Praefatio, itt:)(r. Fordítása: *Bél Mátyás*: Hungariából Magyarország felé. Vál., gond., bev. Tarnai Andor. Szépirodalmi, Budapest, 1984. (Magyar Ritkaságok) 185–191., itt: 185. (Déri Balázs fordítása.) A szöveghelyre lásd még *Tóth G.*: A magyar történetírás i. m. 603.

10 Ld. pl. *Nagy Gábor*: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis.” Előkészület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz. Századok 142. (2008) 5. sz. 1209–1248., itt: 1210–1211.

szervezői intencióinak feltárásáért „meg kell dolgozni”, minthogy országos hivatali pozíciója miatt – illetve talán írói, emberi karakteréből adódóan – nem tett, de nem is tehetett harsány megnyilatkozásokat; ehelyett véleményét óvatosabban, komplikáltabban fejezte ki.

Úgy láttam jónak tehát, hogy bevezetőmben eltértek a szokásos metódusától, s nem az Istvánffy életpályájával foglalkozó – illetve kötetünk első szakaszában szereplő – tanulmányokat tárgyalom az első helyen, hanem a *Historiae*vel kapcsolatos dolgozatokat. Ennek elsődleges oka az, hogy – egyszerűen fogalmazva – ez a fontosabb téma: történeti műve nélkül Istvánffy egy lenne a 16. századi humanista műveltségű tisztviselők között. Csakhogy a kutatástörténetben mintha fordított lenne a helyzet: Istvánffy életpályáját egyre jobban ismerjük, köszönhetően a régóta folyó alapos kutatásoknak, míg a *Historiae* hatalmas monolitjának érzésem szerint még mindig csak a felszínét karpargatjuk – egy-két fontos esettanulmánytól eltekintve. Természetesen életút és mű nem választható le egymásról – az alábbiak erre bőszégesen bizonyosságul szolgálnak.

Mielőtt azonban kötetünk vonatkozó tanulmányait ismertetnénk, érdemes megvizsgálni a *Historiae* kutatásának eddigi eredményeit, hogy ezáltal lássuk, miben hoznak újat kiadványunk tanulmányai, illetve az is kiderüljön, hol van még tennivaló a mű feltárását illetőleg. Az áttekintést Kerékgyártó Árpád művelődéstörténész 1892-ben írt dolgozatával kell kezdenünk, mivel ő írta az első komolyabb tanulmányt a témában, s ő jelölte ki a kutatás irányát: adatait, megállapításait később a többi szerző is visszhangozta.¹¹ A szerző megvizsgálta a mű keletkezését, figyelembe véve Istvánffy és Pázmány Péter 1605. évi levélváltását, de úgy vélte – helyesen –, hogy Istvánffy ennél korábban kezdte összeállítani a munkát. A *Historiae* forrásainak feltérképezésében még csak az első lépéseket tette meg, de a tizenöt éves háború eseményeinek elbeszélésénél jogosan gyanakodott hadijelentések használatára (ezt később Bartoniek Emma igazolta).¹² Kerékgyártó rámutatott emellett Istvánffy művének gyengéire: jó néhányat felsorolt a mű kronológiai, ténybeli hibáiból, s joggal rótt fel a szerzőnek a magyar tulajdonnevek felismerhetetlenségig való latinosítását. Bizonyos elfogultságot is szemére vetett, így Szapolyai János és Bocskai István, illetve általában a protestánsok esetében. Istvánffy művének két nagy alapeszméje, mozgatója – Kerékgyártó szerint – a szerző udvarhűsége és katolicizmusa, s ezen eszmék eredményezik a fenti részrehajló véleményeket.¹³ A tanulmányban ugyanakkor anakronisztikus elvárások is megfogalmazódnak a *Historiae*vel és szerzőjével szemben. Kerékgyártó ugyanis hiá-

11 *Kerékgyártó Árpád*: Istvánffy Miklós *Historiája* ismerete és bírálatáról. Irodalomtörténeti Közlemények 2. (1892) 324–340.

12 Uo. 330–331. Bartoniekre ld. alább.

13 Uo. 335–336.

nyolja a „műveltségi mozzanatokot“ a munkából, úgymint a „közoktatás“, „irodalom“, illetve a „közerkölcs“ témájával kapcsolatos adatokat.¹⁴

A gimnáziumi tanár Starck Andor három évvel későbbi dolgozata nem túl jelentékeny, s meglehetősen kusza írás, továbbá igen sok helyen Kerekgyártó megállapításait veszi át.¹⁵ Kevés erényének egyike, hogy pontosan számba veszi, a *Historiae* egyes könyvei mely évek eseményeit foglalják magukban, majd a könyvek tartalmát is részletesen közli.¹⁶ Starck helyesen mutat rá, hogy a mű inkább hadtörténet, és még a belpolitikai eseményekről is viszonylag kevés adat található benne (ami azért némileg eltúlzott megállapítás).¹⁷ Megemlíthető még, hogy a tanulmány írója erősen kritizálja Vidovich György *Historiae*-fordítását (amelyre alább mi is kitérünk), továbbá Istvánffy művének egyik adata alapján jó érzékkel kimutatja, hogy a nádori helytartó 1598-ban már biztosan dolgozott a szövegen.¹⁸

A sorban következő alkotás Holub József történész nagy terjedelmű dolgozata 1909-ből, amelyben Istvánffy Miklós munkáját hadtörténeti szempontból elemezte.¹⁹ Holub részletes és jól adatolt életrajzot közölt a szerzőről, ám meglepő és sajnálatos módon szinte semmit sem írt a mű keletkezési körülményeiről, nem vizsgálta külön annak tartalmát vagy éppen hitelességét, noha ez mindenképpen helyénvaló lett volna. Különösen azért, mert ezután Istvánffy alkotásának hadtörténeti vonatkozásait módszeresen és gyakorlatilag kritika nélkül kiaknázták, de eközben nem, vagy csak alig reflektáltak arra, hogy állításait túlnyomórészt egyetlen szerző elbeszélésére alapozza. A *Historiae* lestorult a lábjegyzetekbe, míg a főszövegben egy értekezést kapunk a 16. századi magyarországi hadügyről, amelyben az Istvánffyból kinyert adatok vannak témák szerint csoportosítva (hadsereg szervezete, fegyverek stb.) – bár az igazság kedvéért tegyük hozzá, hogy Holub egyéb korabeli kútfőket és újabb irodalmat is használt.²⁰ E meglehetősen sajátos eljárás nem vitte lényegesen előrébb a kutatást a *Historiae* feltárásában – legfeljebb annyiban, hogy kiemelten felhívta a figyelmet a műben olvasható hadtörténeti adatok kétségtelen bőségére.

Az alig ismert Bóta Károly 1938-ban egy kisebb dolgozatot jelentetett meg Istvánffy Miklósról és munkásságáról, amelyben sikerült néhány érdelemes és új megállapítást tennie a *Historiaer*ről.²¹ Tudomásom szerint ő volt az első, aki megvizsgálta a szerző kéziratban maradt ajánlását, ahol Istvánffy előadja, miért fogott hozzá a munkához. Ezek az okok elég általánosak: a *pro-palatinus* felhozza, hogy a 16. század történelmét homály fedi, így a hon törté-

14 Uo. 339.

15 *Starck Andor*: Istvánffy Miklós és „*Historia Regni Hungarici*“-ja. Debrecen, 1895.

16 Uo. 29–30., 41–60.

17 Uo. 36.

18 Uo. 38–39., 61.

19 *Holub József*: Istvánffy Miklós *Históriája* hadtörténeti szempontból. Szekszárd, 1909.

20 Uo. 45–139.

21 *Bóta Károly*: Istvánffy Miklós. Budapest, 1938.

netíróra vár; ő maga a hazaszeretet és a lelkiismeret szavára ragadott tollat, de bízik az utókor megbecsülésében is.²² Ezenkívül találó meglátása Bótának, miszerint a *Historiae*ben Istvánffynek már nem Attila, hanem Hunyadi Mátyás jelenti a vágyott aranykort, az örök viszonyítási pontot, amikor még erős volt a *disciplina* és a *religio*.²³ Arra is helyesen hívja fel a figyelmet a szerző, hogy Istvánffy az 1550. (valójában az 1551.) év elbeszélésekor a források szempontjából két részre osztotta saját művét: míg állítása szerint a korábban elbeszéltek során elsősorban más szerzők munkáira támaszkodott, addig „ezt követően biztosabb és világosabb dolgok következnek” (*deinceps certiora quidem et clariora sequentur*), mivel ezek közelebb vannak saját korához.²⁴ (Érdemes lenne megvizsgálni, van-e valami konkrét oka annak, hogy Istvánffy éppen itt, az 1551. évnél tartotta szükségesnek ezt a megjegyzést tenni.) Bóta a mű forrásainak vizsgálatában is előrébb lép: jóval többet sorol fel, mint a korábbi szerzők, igaz, pontos szöveghelyeket nem ír.²⁵ A mű tartalmi jellemzőit tekintve számos jellegzetes humanista vonást állapít meg, így a már korábban, Kerékgyártó által is említett személynév-latinosítás mellett az egyes szereplők római származtatását, az antik emlékek iránti kitüntetett figyelmet, illetve a városok római eredetének vizsgálatát. Mindebben – írja Bóta – a jeles bécsi humanista, Wolfgang Lazius régiségtani munkái, illetve Szamosközy István, Antonio Bonfini, Oláh Miklós, illetve Paolo Giovio írásai voltak Istvánffy segítségére.²⁶ A tanulmányban emellett öröndetes módon szó esik a *Historiae* változatos utóéletéről, recepciójáról.²⁷ Végül véleményem szerint Bóta helyesen érzekelte – bár csak általánosságban és bizonytalanul utalt rá –, hogy Istvánffy művének hangnemét személyes sorsa is alapvetően befolyásolta. Amint fogalmaz, „az ő [Istvánffy] életébe... belegázol a török”, vagyis gyerekkorában menekülnie kellett előlük, s az oszmán terjeszkedés miatt hazája, családi vagyona odaveszett – ez pedig meghatározza egész életét.²⁸

A szintén keveset publikáló Fodor Henrik két évvel később megjelent értekezésének tárgya a *Historiae* első öt könyvének, vagyis a II. Ulászló uralkodását tartalmazó résznek a forráskritikai vizsgálata volt.²⁹ Fodor esemény-

22 Uo. 29.

23 Uo. 30. Lásd még uo. 35. Igaz, ez nem csupán Istvánffy sajátos véleménye, hanem a 16. században felerősödő és számos korabeli műben tapasztalható Mátyás-nosztalgia egyik megnyilvánulása. Összehasonlításként: Istvánffy kortársa, Révay Péter a saját történeti munkájában, az 1619–1622 között írt *De Monarchiában* ugyancsak a Mátyás-kori *disciplinát* sírja vissza. Ld. *Petrus de Rewa [Révay Péter]: De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem...* Francofurti, 1659. 42., 51. stb. Lásd még *Tóth Gergely: Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben. Révay Péter Monarchiája*. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. Budapest, 2014. 117–147., itt: 134–135.

24 *Bóta K.*: i. m. 30.

25 Uo.

26 Uo. 34.

27 Uo. 37–38.

28 Uo. 41.

29 *Fodor Henrik: Istvánffy Miklós históriájának forrásai (II. Ulászló kora)*. Pécs, 1940.

ről eseményre haladva kiderítette, hogy Istvánffynak mely elbeszélő mű volt a forrása – ha pedig nem talált ilyen előzményt, akkor megkísérelte kikövetkeztetni, hogy a történetíró miként juthatott hozzá az adott információhoz. Vizsgálata alapján a *Historiae* fontosabb kútfői az említett könyvekben az alábbi szerzők voltak: Bonfini (1496-ig), Johannes Michael Brutus (Bruto), Ludovicus Tubero, Paulus Jovius (Giovio), Szerémi György, Joachim Cureus, Martinus Cromer, Johannes Cuspinianus, Marino Sanuto.³⁰ Bizonyos esetekben Fodor feltételezi Istvánffynál a császári levéltár használatát, illetve egykorú hadijelentések, szerződések, eredeti okiratok ismeretét – ezek tehát olyan szöveghelyek, ahol előzőleg megállapította, hogy a szóban forgó rész nem a felsorolt elbeszélő kútfők valamelyikéből származik. Több helyen családi hagyományt sejt, így például ott, ahol Istvánffy a saját felesége nagyapjáról, bajnai Both András horvát bánról ír.³¹ Van, ahol Fodor a szerző saját élettapasztalatát véli felfedezni, de szóbeli hagyományt is több esetben említ.³² Fontos Fodor megállapítása, miszerint Istvánffy az első öt könyvben kútfői *véleményét* is átvette, magáévá tette; kiemeli viszont a tudós főúr tehetségét a források összeszerkesztésében, például az 1514. évi parasztháború leírásakor.³³ Hibás viszont Fodor ama sommás kijelentése, miszerint „[Istvánffy] munkája csak kis részben nevezhető eredeti alkotásnak”,³⁴ mivel ezt csak akkor lehetne ilyen kategorikusan kijelenteni, ha az egész művet megvizsgálta volna a fenti eljárással. Mindenesetre Fodor módszere, illetve célkitűzése dicséretes volt ugyan, ám utóbb Sinkovics István, majd Nagy Gábor is felhívta a figyelmet dolgozata gyengéire, tévedéseire.³⁵

Bartoniek Emma a 16–17. századi magyarországi történetírásról az 1950-es években írt (de csak 1975-ben megjelent) monográfiájában nagy terjedelemben tárgyalta Istvánffy életét és fő művét.³⁶ Mindmáig ez a leghosszabb és legteljesebb elemzés a *Historiaeről*, mégis menthetetlenül elavult, és számos hiányossága van. De kezdjük a tanulmány kétségtelen eredményeivel! Bartoniek kiválóan mutatja be, hogy közvetlenül milyen tényezők ösztönözhatték Istvánffyt az írásra – így az erdélyi követtársával, Szuhay Istvánval folytatott

30 Uo. 3. A vizsgálatot ld. uo. 6–47.

31 Uo. 23–24.

32 Uo. 26–35.

33 Uo. 47–49. A *Historiae* parasztháborúról szóló részére újabban ld. *Tóth Gergely*: Értelmezések fogságában. Az 1514. évi parasztháború a kora újkori magyarországi történetírásban. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 4. 563–586., itt: 572–574., 575.

34 *Fodor H.*: i. m. 50.

35 Sinkovics lesújtó recenziója: *Sinkovics István*: Fodor Henrik: Istvánffy Miklós históriájának forrásai... Századok 78. (1944) 7–10. sz. 593–594. Nagy Gábor szintén úgy véli, hogy Fodor Henrik megfigyelései „nem használhatók”. Ld. *Nagy Gábor*: Bonfini-szöveghelyek Istvánffy Miklós *Historiaejében*. *Irodalomtudomány* 2. (2001) 57–69., itt: 64. 3. jz. Megkeresésemre Nagy Gábor levélben felhívta a figyelmemet Fodor több súlyos hibájára (pl. Istvánffy szövegének a félreértelmezésére), amit ezúton is köszönök neki.

36 *Bartoniek Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Budapest, 1975. 339–388.

eszmecserék, Pázmány biztatása, Baranyai Decsi János *Decasainak* megismerése, valamint az általános igény a magyar történet folytatására, egységes mű kiadására.³⁷ Bartoniek emellett lenyűgöző forrásismeretének, olvasottságának köszönhetően biztos kézzel fedi fel Istvánffy legfontosabb forrásait, rekonstruálva azok láncolatát, ami körülbelül így írható le: Bonfini–Brutus–Tubero–Zermegh János–Forgách Ferenc–Tinódi Sebestyén–Baranyai Decsi.³⁸ Az utóbbi szerzővel kapcsolatos megjegyzése különösen fontos: azt feltételezi ugyanis, hogy Baranyai Decsi János munkája már 1571-től, ahol Forgách munkája véget ér, a *Historiae* elsődleges forrása lehetett – ez azonban még bizonyításra vár.³⁹ Bartoniek emellett néhány kisebb kútfőt is remek érzékkel mutatott ki Istvánffy szövegében (hadvezérek hivatalos jelentéseit, okiratokat stb.).⁴⁰ Több helyen említést tett Istvánffy kéziratok hagyatékáról, benne a *Historiae*hez összegyűjtött, részben saját kezűleg másolt forrásszövegekről.⁴¹ (Az Istvánffy-kéziratokkal kapcsolatban az igazi áttörést Berlász Jenő alább ismertető dolgozatai hozták el.) Többé-kevésbé szerencsésen mutatott rá Istvánffy bizonyos elfogultságaira is, vagyis azokra a tényezőkre, amelyek olykor befolyásolták, sőt torzították elbeszélését, így az udvarhűségére, az Illésházy-perben való érintettségére, és intranzigens katolicizmusára⁴² – igaz, minderről már Kerékgyártó is bőven írt.

De ami a *Historiae* tartalmi elemzését, a forrásszövegeken túlmutató kontextusait, műfajiságát illeti, Bartoniek összességében kudarcot vallott. Sajnos ezen a helyen is jól látható a kiváló történész művének hullámzó színvonal, ami nyilvánvalóan befejezetlenségének tudható be. A fő probléma az, hogy Bartoniek nem a korabeli historiográfia, eszmetörténet koordináta-rendszerében tárgyalja Istvánffy művét, hanem ehelyett a már Kerékgyártónál is megfigyelhető értelmetlen elvárásrendszert alkalmazza: mi nincs és mi van benne a *Historiae*ben. Sajnálattal állapítja meg, Istvánffyt nem érdeklik a gazdasági kérdések, a néprajz, a társadalom, a gazdasági és pénzügyi helyzet, de Bartoniek szerint ugyancsak kevés az ország „belső ügyeivel” foglalkozó részlet, ahogy a kulturális, közjogi vonatkozású megjegyzések is ritkaságszámba mennek.⁴³ Kérdés, hogy mi értelme van ilyen elvárásokat támasztani bármely korabeli történeti mű iránt. Meglehetősen tanácstalan Bartoniek akkor is, amikor Istvánffy eszmeiségét, történetfilozófiáját próbálja kitapogatni,

37 Uo. 339–341.

38 Uo. 348.

39 Uo. Baranyai Decsi művének csak az 1592–1598-ra vonatkozó 10. decasa, valamint a 11. decasa első két könyve maradt fenn – bár kérdéses, hogy a korábbi decasok egyáltalán elkészültek-e. Ld. uo., illetve uo. 262. Baranyai Decsi művére, illetve a mű kéziratára lásd még *Balázs Mihály – Monok István: Történetírók Báthory Zsigmond udvarában* (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről). In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987. 249–262., itt: 255.

40 Ld. *Bartoniek E.*: i. m. 349–350.

41 Uo. 344., 348., 360.

42 Uo. 352–353.

43 Uo. 344–347.

mivel még a legalapvetőbb analógiákat, eszmetörténeti párhuzamokat sem válaszolja fel. Úgy ír Istvánffy törökellenességéről, vagy éppen a *respublica Christiana* eszméjéhez való ragaszkodásáról, mintha azok valami egyedi jelenségek lennének. Utal Istvánffy pesszimizmusára, moralizáló történeteszemléletére, anélkül, hogy itt is néhány mintát – az antik szerzők közül Sallustiust, kortársai közül Gioviót, Brutust – megemlítené.⁴⁴ Ugyancsak magyarázat és értelmezés nélkül marad Istvánffy Mátyás-nosztalgája, amelyet már Bóta is érzékelt, s Bartoniek is említi ugyan, de nem reflektál rá.⁴⁵ Hosszan lehetne sorolni az efféle hiányosságokat. Ismétlem: mindezen fogyatkozások és hibák részben nyilvánvalóan a munka befejezetlen voltára vezethetők vissza. Az viszont bizonyos, hogy nem elégedhetünk meg Bartoniek tartalmi elemzésével, és nem is követhetjük hibás módszereiben.⁴⁶

1961-ben jelent meg a hosszú életű történész-könyvtáros Berlász Jenő igen fontos dolgozata Istvánffy Miklós kéziratáról és nyomtatott könyveiről.⁴⁷ Az utóbbiak esetében főleg feltevésekre hagyatkozott, és csak kevés konkrét eredményt ért el,⁴⁸ ám Istvánffy fennmaradt kéziratok hagyatékát, történeti adatgyűjtését tétélesen ismertette. Témánk szempontjából nagyon jelentős az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, három kötetből álló, jelentős részben autográf *Apparatus Historicus* (Fol. Lat. 3606.), amely különböző dokumentumok (oklevelek, adománylevelek, misszilisek, hosszabb értekezések stb.) gyűjteménye, illetve az a „másolati könyv”, amely ugyancsak különböző történeti dokumentumok átiratait tartalmazza, nagyrészt szintén Istvánffy kézírásával (Fol. Lat. 2275.); s végül itt említendő meg az egri Főegyházmegyei Könyvtárban található Istvánffy-stylionarium, azaz formulás-könyv, benne számos oklevélmásolattal.⁴⁹

1972-ben megjelent tanulmányában Berlász Jenő beszámolt zágrábi kutatásairól, amelynek során rábukkant az Istvánffy-féle kéziratok anyag egy újabb darabjára.⁵⁰ Ez a kódex szintén történeti dokumentumok (elbeszélő mű-

44 Uo. 354–355. Istvánffy moralizáló történetírására, s ennek mintáira az 1514. évi parasztháború leírásakor ld. Fodor H.: i. m. 42–47.; Tóth G.: Értelmezések fogságában i. m. 572–574.

45 Bartoniek E.: i. m. 354.

46 Bartoniek megállapításait veszi át Gunst Péter: A magyar történetírás története. Budapest, 2000. (Történelmi Kézíráskönyvtár) 111–115.

47 Berlász Jenő: Istvánffy Miklós könyvtáráról. In: Az OSZK Évkönyve 1959. Budapest, 1961. 202–240.

48 Berlász J.: Uo. i. m. 225–228. Az újonnan előkerült kötetekről, kutatási eredményekről Boross Klára tanulmánya (*Boross Klára: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIII. Budapest, 2007. 157–185., különösen 178–184.), illetve Monok István monográfiája tájékoztat, aki egyben a meglévő kötetek alapján Istvánffy könyvtárának összetételét, illetve a történetíró olvasási, jegyzetelési szokásait is elemzi. Ld. Monok István: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Budapest–Eger, 2012. (Kulturális örökség) 57–65.

49 Ezekre ld. uo. 202–209., 220–222., 224.

50 Berlász Jenő: Újabb információk Istvánffy Miklós könyvtáráról. Erdélyi analekták 1598-ból. A zágrábi Corvin-kódex. In: Az OSZK Évkönyve 1972. Budapest, 1975. 215–243.

vek – köztük Baranyai Decsi munkájának tizedik *decase!* –, továbbá levelek, hadijelentések, szónoklatok) részben autográf átiratait tartalmazza, elsősorban 1598-ra vonatkozóan: Berlász feltételezése szerint Istvánffy az 1598. évi erdélyi diplomáciai küldetésekor jutott hozzá ezekhez a forrásokhoz.⁵¹ Aligha kell hangsúlyozni mindezen történeti adatgyűjtésnek a jelentőségét. Amint azt Berlász is kiemeli, az általa ismertetett kötetek nagyban előmozdíthatják annak felderítését, hogy Istvánffy milyen dokumentumokra támaszkodott a nyomtatott műveken kívül.⁵² Így a felkutatott kéziratok anyag a *Historiae* forráskritikai és filológiai elemzésének, illetve a reménybeli kritikai kiadásnak is elsőrendű segédlete lehet.

1962-ben jelent meg a *Historiae* szövegéből egy válogatáskötet, a klasszika-filológus Juhász László fordításában, illetve Székely György bevezető tanulmányával.⁵³ Dolgozatában a neves történész hosszan elemezte a mű tartalmát. Egyik kategorikus kijelentése, hogy Istvánffy a Habsburgok feltétlen híve volt, s ezért nem ír semmi olyat, ami hátrányos lenne az uralkodóházra.⁵⁴ Ő is hangsúlyozza a *Historiae*-ben a Mátyás-kultusz jelenlétét, s helyesen írja, hogy az egykori nagy uralkodó eszményítése nem valami felvett-átvett dolog csupán Istvánffynál, hanem családi tradíció, Bonfini és Janus Pannonius szeretetével együtt. Kiemeli továbbá, hogy a propalatinus családja története, az elődök királyi szolgálatban eltöltött évei is az uralkodóhoz való töretlen hűségre predesztináltak.⁵⁵ Székely emellett jó szemmel veszi észre, milyen nagy teret szentelt a jeles történetíró a végvári harcoknak, s hogy ezeknek Tinódi után a *Historiae* „a legjobb és legszínesebb történeti forrása”.⁵⁶ Persze a marxista történetírás narratívái, kulcsfogalmi is megjelennek a bevezetőben, úgymint a „nagybirtokos és katolikus reakciót igenlő Istvánffy”, „a jobbágy-ság termelőmunkája”, és persze hosszú taglalást kap a *Historiae* azon része, amely a Dózsa-felkelésről szól.⁵⁷ Ahogy a befejezés is jellemző: Székely „megkegyelmez” Istvánffynak, mivel véleménye szerint a *Historiae*-nek „szerepe volt a haladás útjának egyengetésében”.⁵⁸

Végül hosszabban ki kell térnünk a kiváló Istvánffy-, vagyis – az általa ajánlott írásmód szerint – Istvánffy-kutatónak,⁵⁹ Nagy Gábornak a munkásságára, aki Kulcsár Péter javaslatára kezdett foglalkozni a jeles historikus életével és műveivel. Nagy Gábor több dolgozatában is elemezte a *Historiae* tar-

51 Ld. Berlász J.: Újabb információk i. m. 216–228. A küldetésre lásd még Nagy Gábor: Miksa főhercegre várva (Rudolf király erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából). Századok 141. (2007) 6. sz. 1557–1589.

52 Berlász J.: Istvánffy Miklós i. m. 210.

53 Székely György: A XVI. századi Magyarország és Istvánffy történetírása. In: *Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből*. Ford. Juhász László, vál., bev. Székely György. Budapest, 1962. 7–34.

54 Székely Gy.: A XVI. századi i. m. 28.

55 Uo. 28–30.

56 Uo. 30.

57 Uo. 31., 32–33.

58 Uo. 34.

59 Indoklását ld. Nagy G.: „Tu Patriae” i. m. 1209–1210.

talmát. Elsőként, egy 2002-ben megjelent tanulmányában Bonfini hatását kutatta Istvánffy első könyvében, és néhány helyen érdekes megfigyeléseket tett arra vonatkozóan, hogy Istvánffy hogyan módosította az itáliai historikusnál olvasottakat, s hogy e változtatások mire vezethetők vissza.⁶⁰ 2004-ben írt tanulmányában azt vizsgálta meg, hogyan ábrázolja Istvánffy a művében Szapolyai Istvánt és Szapolyai Jánost, és arra a megállapításra jutott, hogy bár a propalatinus alapvetően negatívan jellemzi az egykori nádort és a hajdani királyt, de hajlandó olykor elismerni érdemeiket, s még méltatni is egy-egy tetteiket.⁶¹ Nagy Gábor 2005-ben megvédett disszertációja azért nagy jelentőségű, mert amellett, hogy megvizsgálja benne a *Historiae* keletkezésének körülményeit, és aprólékos vizsgálatnak veti alá az egyetlen – nem teljes – autográf kéziratát a műnek, a dolgozat függelékében szemelvényt közöl a szöveg általa tervezett (de sajnos nem befejezett) kritikai kiadásából.⁶² 2006-ban megjelent dolgozatában három *Historiae*-szöveghely vizsgálata alapján azt a következtetést vonta le, hogy Istvánffy minden bizonnyal ismerte és használta Verancsics Antal történeti maradványait, sőt, egy esetben Fráter György Verancsics Antalhoz írt leveléből is merített.⁶³

Nagy Gábor dolgozatai közül véleményem szerint a 2008-ban publikált, szellemes című *Lux veritatum* a legfontosabb, legalábbis a *Historiae* elemzése szempontjából.⁶⁴ Ebben meggyőzően bizonyította be, hogy Istvánffynak voltak kritikus kijelentései I. Ferdinándról és utódairól, Miksáról, Rudolfról és Mátyásról egyaránt (főleg Mátyásról), továbbá meglehetősen nyíltsággal tárgyalt az országgyűléseken a nemesség részéről felhánytorgatott sérelmeket: a német kapitányok fennhéjázását és jogtiprását, a nádorválasztás 1562 utáni elmaradását, a zsoldosok dúlásait és így tovább. Vagyis – mutat rá Nagy – nem tarthatók a korábbi szakirodalom (így Kerékgyártó, Bartoniek és Székely) kijelentései, miszerint Istvánffy tartózkodott volna a bírálattól az uralkodóház tagjaival kapcsolatban, vagy hogy az abszolutizmus híve lett volna.⁶⁵ Nagy Gábor

60 Nagy Gábor: Bonfini-szöveghelyek Istvánffy Miklós *Historiae*jában. Irodalomtudomány 2. (2001) 57–69.

61 Nagy Gábor: Szapolyai István és János alakja Istvánffy *Historiae*jában. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk. Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter – Gyulai Éva. Miskolc, 2004. 195–214.; újabb, bővített megjelenése: Nagy Gábor: Szapolyai István és János alakja Istvánffy Miklós *Historiae*jában. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica 13. (2008) fasc. 3. 267–294. (Az utóbbit használtuk.) Nagy Gábor a tanulmánya elején jelzi, hogy Istvánffy forrásait ez esetben nem vizsgálta, de az összegzésben ő is felhívja a figyelmet ennek szükségességére. Ld. uo. 267., 290.

62 Nagy Gábor: Vicissitudines. (Előkészület Istvánffy Miklós *Historiae*ja kritikai kiadásához.) Doktori értekezés. MTE BTK, Miskolc, 2005.

63 Nagy Gábor: Párhuzamok, metszéspontok. Adalék a Verancsics-hagyaték Istvánffy általi használatához. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica 11. (2006) fasc. 1. 47–54.

64 Nagy Gábor: Lux veritatum. (Bocskai, szabadság, harc.) Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica 13. (2008) fasc. 2. 73–110.

65 Ld. uo. 83., 87–88.

emellett rámutatott, hogy a Bocskai-felkelés ábrázolása sem olyan egyoldalú Istvánffy-nál, ahogyan azt korábban a szakirodalom vélte. Az idős történetíró elég világosan látta és láttatta a mozgalom okait (Nagy meggyőző érvelése szerint még a szerencsi kiáltványt is felhasználta!),⁶⁶ s bár Bocskai iránti ellenszenvé elég markánsan megnyilvánul a *Historiae* lapjain (is), lényegében elismeri, hogy a tizenöt éves háború kudarcba fulladt, s az országnak inkább pusztulást hozott. Nagy ezen a ponton bemutatja, milyen lehetőségek vannak még a mű kútfőinek és tartalmának vizsgálatában. Jelzi ugyanis, hogy a háború kudarcának kimondását Istvánffy Lala Mehmed nagyvezír Bocskainak adott válaszába csempészte bele, mégpedig úgy, hogy az általa használt Bocatius-féle *Relatio* erről szóló részét jelentősen kibővítette.⁶⁷

Fontos megállapítások találhatók a *Historiae* kapcsán Nagy Gábor egyéb, Istvánffyval foglalkozó munkáiban is. 2007-ben publikálta a propalatinus és Szuhay István 1598-ban, Gyulafehérvárott kelt jelentéseit, ahol a kísértőtanulmányban megjegyezte: vizsgálni kell, hogy Istvánffy erdélyi küldetése, annak tapasztalatai miként hatottak későbbi történeti műve történetiszemléletére.⁶⁸ 2008-ban megjelent írásában arra hívta fel a figyelmet, hogy – Benda Kálmán megállapítása szerint – Istvánffy 1605-ben még csak 1551 körül tartott a művében, ami által magyarázatot nyer, hogy az idős történetíró miért ábrázolta negatívan Mátyás főherceget, amikor 1580 körüli németalföldi helytartói működéséről beszámolt.⁶⁹ Nagy Gábor ugyanebben a tanulmányában foglalkozik még a mű kéziratával, illetve Istvánffyhoz köthető egyéb kéziratokkal, így a Draskovich család egykori trakostyáni, ma már Zágrábban őrzött levéltárában talált *Notationes rerum memorabilium* című munkával, amelynek kapcsán azonban kizárja, hogy teljes egészében a tudós szerzőtől származna.⁷⁰ 2014-ben napvilágot látott írása főleg a *Historiae* törökképe, s annak tágabb párhuzamai miatt érdekes,⁷¹ míg a jelen kötetben olvasható dolgozata az 1622. évi *editio princeps*-ben kiadott Balásfi-életrajz, illetve eme alkotás és a *Historiae* közötti viszony miatt (erre alább még bővebben is kitérünk).

66 Uo. 90.

67 Uo. 99. Mehmed nagyvezírnek az Istvánffy által kreált szónoklatát, s ennek a Bocatius-féle „eredetihez” való viszonyát elemzi Nagy Gábor egy későbbi tanulmányban is, ott azonban nem a fentieket emeli ki, hanem azt, hogy a nagyvezír szavai jelentős részben megismétlik azt a beszédet, amelyet Istvánffy megfogalmazásában Szülejmán szultán mondott az 1529-ben előtte hódoló János királynak. Ld. Nagy Gábor: „num Historia ... sit ... interpolata et corrupta?” Istvánffy Miklós *Historia*ja első kiadásának két szöveghelyéről. In: Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka. Budapest, 2015. 48–56, itt: 51–53.

68 Nagy G.: Miksa főhercegre várva i. m. 1576.

69 Nagy G.: „Tu Patriae” i. m. 1244.

70 Uo. 1245–1246. A kérdésre lásd még Nagy Gábor: Megjegyzések a Zermegh-életrajzhoz. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 17. (2012) fasc. 1. 153–169., itt: 165.

71 Nagy Gábor: „Regni Hungariae facile princeps” (Istvánffy-képek). In: Clio inter arma i. m. 67–86.

Új eredmények, új módszerek, új kérdések:
„Historiae-tanulmányok” a jelen kötetben

Miben hoz újat a jelen kötetünk a *Historiae* elemzése, feltárása terén? Úgy vélem, hogy néhány fontos kérdésben sikerült meghatározó eredményt elérni. Annyit összességében megállapíthatunk, hogy a művet tárgyaló szerzők nem önmagában, hanem komparatív módszerekkel próbálták elemezni Istvánffy történetírását, vagyis más historikusokkal, illetve művekkel hasonlították össze: Petneházi Gábor Forgách Ferencsel és munkájával, Kasza Péter Paolo Giovio és Wolfgang Lazius kortörténeteivel, Bagi Zoltán Péter az 1566. évi szigetvári ostrom Cserenkő–Budina-féle elbeszélésével, Varga Szabolcs pedig Brodarics István *Historia verissimájával*. Vagyis a fenti szerzők a jobban kutattott, illetve saját témájuknak számító, s ezáltal viszonyítási pontot, szilárd talajt kínáló történeti munkák felől merészkedtek a végtelen tengernek tetsző Istvánffy-mű vizeire, olykor talán *nimum premendo litus iniquum*. Mindazonáltal, az ilyesfajta vizsgálatok és esettanulmányok éppen a hiányzó kontextust, a műnek a korabeli történetírásban való elhelyezését valósítják meg, amit a Bartoniek-féle elemzés adósságai között is említettem.

Petneházi Gábor írása a fenti kijelentést fényesen bizonyítja, ugyanis többféle módon is kontextualizálja Istvánffy művét. Egyrészt a korabeli történetírás művelőinek, illetve művelői egy (jelentős) részének társadalmi helyzete szolgál neki kiindulópontul. Rámutat, hogy Istvánffy – Forgáchhoz, Verancsichhoz, Révayhoz hasonlóan – előkelő társadalmi helyzetű, magas politikai pozíciót betöltő figura, aki történeti műve megírásával „politikai tettet” hajtott végre, így művét „politikai produktumként”, állásfoglalásként is kell kezelni: ahogyan az említett másik három szerző esetében sincs ez másként. Petneházi emellett már érinti a kor magyarországi történetírói, így Istvánffy számára is szóba jöhető külföldi mintákat (Giovio, Commynes, Sleidanus stb.), ami szintén nagyon jó kutatási iránynak tűnik a jövőre nézve. A szerző vizsgálja emellett azokat a politikai és konfesszionális kereteket, amelyekben Istvánffy mozog: Nagy Gábor eredményei nyomán rámutat, hogy nem a Habsburgok feltétlen hódolata jellemző az idős főúrra, hanem a rendi szabadságokat is markánsan hangoztató, de ezzel együtt királyhű, katolikus ideológia. Ebből következik, hogy a propalatinus a Bocskai-felkelést, Rudolf király lemondását és Mátyás hatalomra jutását illegitimnek tartotta.

A továbbiakban Forgách Ferenc és műve kínál kiváló kontrasztot Istvánffy *Historiae*jéhez Petneházi számára. Felhívja egyrészt a figyelmet a két szerző nagyon eltérő életútjára, s rámutat, hogy habár műveltségük részben közös (valószínűleg egy időben jártak a padovai egyetemre), történetírói ambícióik más gyökerűek. Az arisztokrata Forgách egy politikai pálfordulás után írja meg művét, míg a köznemességből magát a főrendek közé felküzdő Istvánffy politikai téren egész életében hű maradt elveihez. Ebből következően ellentétes politikai alapeszmék tapasztalhatók a műveikben: Forgách

nyíltan Habsburg-ellenes, rendi nézeteket képvisel, míg Istvánffy szemében a rendi jogok és szabadságok érvényesítése csak az uralkodóhoz való hűség és a törvények betartása mellett képzelhető el. Petneházi szerint ezért visszafogottabb Istvánffy Forgáchhoz képest: a problémákat hajlamos elhallgatni, de legalábbis kevésbé élesen tárgyalni. Állítása alátámasztásához néhány olyan részletet citál a szerző, amelyek mindkét történetírónál előfordulnak (I. Ferdinánd és Nádasdy Tamás jellemzése, illetve az 1563. évi országgyűlés leírása), s amelyek összevetése valóban igazolja a fenti állítását.

Kasza Péter egy másik hiányzó, illetve Fodor Henrik 1940. évi kísérlete után félbemaradt megközelítésre vállalkozik: Istvánffy forrásainak minuciózus feltárására, illetve arra, hogy Istvánffy a forrásaitól miben tér el, hol módosítja őket.⁷² Ez utóbbi mozzanat döntő jelentőségű, mivel tapasztalatom szerint ilyen esetekben érhető tetten igazán a mindenkori – de főleg a forrásait általában elhallgató kora újkori – történész. Kasza tanulmánya is éppen ezt igazolja. A szerző Buda 1540–1542. évi ostromainak elbeszélését vizsgálja a *Historiae*ben. Istvánffy forrása – amint az az alapos szövegvizsgálatból kiderül – egyértelműen Giovio kortörténeti munkája volt (és néhol talán Brutus műve). Ám a magyar történetíró áthangolja az itáliai historikus szövegét: a német generálisokat és a németeket is igen negatívan ábrázolja, többször is a magyarok gyűlöletével, megvetésével vádolva őket (ez az utóbbi elem Giovió-nál teljességgel hiányzik). Kasza a jeles bécsi humanista és udvari történetíró, Wolfgang Lazius *Rerum Austriacarum Decades* című alkotásának vonatkozó részeit is megvizsgálja, akinél persze ugyancsak nincs szó a németek magyargyűlöletéről, ugyanakkor Giovio (és Istvánffy) elbeszélésétől nem tér el érdemben. A továbbiakban érdekes kutatási irány lehet megvizsgálni, hogy mire vezethetők vissza Istvánffy fentebbi nézetei, így a „németekkel” szembeni ellenérzés, illetve a németek magyargyűlöletének hangoztatása – talán csak nem saját tapasztalataira, amelyeket a tizenöt éves háború során vagy még előtte szerzett?⁷³

Bagi Zoltán Péter – Kasza Péterhez hasonlóan – Istvánffy forrásaira volt kíváncsi, ráadásul ugyancsak egy ostrommal, mégpedig Szigetvár 1566. évi elestével kapcsolatban. Tanulmányában megállapítja, hogy a *Historiae* szerzője Cserenkó (Črňko) Ferencnek, Zrínyi Miklós belső szolgájának a horvát

72 A pontosság kedvéért említsük meg, hogy Nagy Gábor – amint láttuk – egyik korai dolgozatában szintén vállalkozott hasonlóra. Ld. *Nagy Gábor: Bonfini-szöveghelyek* i. m.

73 Pálffy Géza szintén érzékeli és hangsúlyozza, hogy Istvánffy gyakran negatív hangnemben említi az „idegen nemzet igáját” (*externae gentis iugum*), vagyis a Habsburg-uralmat, ami ugyancsak személyes élményeken, illetve sérelmeken alapult. Ld. *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010. (História Könyvtár: Monográfiák, 27.) 2. kiad. Budapest, 2015. 251. (a 18. jegyzetben konkrét példákkal), 407. A „német uralom”, illetve a „németek” pejoratív ábrázolására Istvánffynál lásd még *Nagy Gábor: „Barbarorum iuga, exterorum dominatio”*. Beitrage zur Modifizierung des ungarischen Feindbildes im 16. Jahrhundert. In: Ein Raum im Wandel: Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Hrsg. Norbert Spannberger – Varga Szabolcs. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2014. 159–180.

nyelvű beszámolóját, illetve a művét átdolgozó és latinra fordító Samuel Budina munkáját vette alapul az esemény elbeszéléséhez. Ugyanakkor Bagi felfigyelt arra, hogy Istvánffy néhány helyen további epizódokkal, nevekkal és adatokkal bővíti az elbeszélést. A tanulmány szerzője megkísérli ennek okait kinyomozni, és a lehetséges forrásokat, vagy legalábbis „információs utakat” feltérképezni. Elsődleges magyarázatként hozza fel az Istvánffy família és Szigetvár közötti szoros kapcsolatot (a családnak háza is volt a városban, Istvánffy testvéreinek egyike, Pál a nevezetes kirohanáskor esett el stb.), ami nyilvánvalóan közrejátszott abban, hogy különleges, máshonnan nem ismert szóbeli információk jutottak el akár Miklóshoz, akár a család más tagjához. Bagi megemlíti azt is, hogy Istvánffynak és feleségének Somogyban és Zalában is voltak birtokai, s a történetíró birtokügyekben személyesen is járt a vidéken, ami szintén elősegíthette az információszerzést. A tanulmány név szerint is megnevez néhány lehetséges informátort, így a historikus öccsét, Istvánt, két előkelőbb túlélőt, Alapy Gáspárt és Orsits Istvánt, valamint Csányi Ákost, a Nádasdy-birtokok főprefektusát. Bagi végezetül megvizsgálja Istvánffy, illetve forrásai hitelességét az ostrommal kapcsolatban. Főleg a győri táborba hírmondóként menesztett szigetvári gyalogos katona – utóbb nyomtatásban is publikált – jelentése az összevetés alapja. A beszámoló számos helyen eltér az eddig szinte kanonizált Cserenkó–Budina-féle elbeszéléstől, és az azt követő Istvánffy-szövegtől: a szigeti gyalog ugyanis nem említi Zrínyi buzdító beszédét, továbbá elmondása szerint Zrínyi nem díszes ruhában, hanem páncélingben és sisakban rontott ki a törökre. Kérdés persze, hogy ennek a beszámolónak mindenben igazat kell-e adnunk, és hogy miért lenne hitelesebb, mint a szintén szemtanú Cserenkó Ferenc beszámolója, aki ráadásul Zrínyi belső embere volt.

Varga Szabolcs dolgozata – bár elsősorban az Istvánffy családról, annak baranyai gyökereiről szól – több szempontból is elősegíti a *Historiae* értelmezését. Egyrészt ugyanis tanulmánya végén Varga arra vállalkozik, hogy a mohácsi csata Istvánffy-féle leírását összevesse Brodarics *Historia verissimájával*. Az eredmény hasonló, mint Bagi írásában: értékes többletek, máshonnan nem ismert információk (helyismeretről, illetve a birtokviszonyok ismeretéről tanúskodó megjegyzések, konkrét személyek megnevezése, akikhez valamilyen cselekedet is fűződik) található a nádori helytartó munkájában, amit Varga azzal magyaráz, hogy Istvánffy szóbeli hagyományokat, családi környezetében hallott történeteket dolgozott bele a művébe.

Másrészt Varga rokonítja a *Historiaet* Tinódi históriás énekeivel, mivel a témájuk meglátása szerint jelentős részben fedi egymást. Amint fogalmaz, „Istvánffy és műve ezek alapján összekapcsolható a törökök elleni háborúkban megszülető vitézi társadalommal és a körükben megjelenő ethosz egyik fő kifejezőjének számító históriás énekekkel is”. A szerző meg is magyarázza, honnan ered ez a „rokonság”. Felvázolja ugyanis azt a miliót, amelyben az Istvánffy család – és valószínűleg Tinódi is – mozgott: a középkor végi gazdag és sűrűn lakott Baranya megyét, illetve az ottani erős, vagyonos, felfelé törek-

vő köznemesi réteget, amelynek számos művelt, iskolázott tagja volt, és amely a hivatali pályát tekintette kiugrási lehetőségnek. Ezt a világot azonban szétzúzta, felbomlasztotta a török hódítás: a baranyai nemesek jelentős részben elvesztették jószágait, s a végvárakban húzták meg magukat, már csak azért is, hogy a török torkában lévő birtokaikat megtartsák, nemcsak a hódítók, hanem a végvári tisztek és más riválisok ellen is. Istvánffy családja, de a Szigetváron rövid ideig katonáskodó későbbi propalatinus is ismerte – mégpedig belülről – a kialakuló „vitélző rend” életét.⁷⁴ Két fivérének az életében meghatározó lett a végvári karrier: testvére, Pál, mint említettük, Szigetvár 1566. évi ostromakor, a védők kirohanásakor esett el (szigetvári szolgálatát egyébként éppen a birtokok védelmének igényével magyarázza Varga); másik fivére, István előbb kanizsai lovashadnagy, majd veszprémi vicekapitány, végül palotai várkapitány lett.⁷⁵

Istvánffyt tehát szoros, részben családi kapcsolatok fűzték a végvárak világához – ami persze a korszakban nem kuriózum, hanem inkább tipikus volt.⁷⁶ Istvánffy azonban e kapcsolatokat „használta” is, és pedig információs forrásként. Amint arra Székely György és tárgyalt tanulmányában Varga Szabolcs is utal, Istvánffy nagyon sokat ír a végvári harcokról, portyákról, lesvetésekről. Bartoniek Emma szerint ezek az epizódok csak arra voltak jók, hogy kitöltsék a várháborúk közötti időszakokat, a „háborús békeéveket” (1568–1591) – mivel Istvánffyt elsősorban a nagy hadjáratok érdekelték.⁷⁷ Álláspontja azonban erősen vitatható. Ezeknek a történeteknek a részletgazdagsága, kiváló megformáltsága, a magyar végváriak vitézségének méltatása éppen azt mutatja, hogy a szerző nagyon fontosnak tartotta ezeknek az eseményeknek a megörökítését. Jó példa erre annak az 1583 őszi végrehajtott portyának az elbeszélése, amelynek során a veszprémi vicekapitány, a már említett Istvánffy István Ormándy Péter palotai alkaptánnyal együtt szétverte Ali koppányi bég seregét. Az izgalmas történet bővelkedik fordulatokban, és igen választékos stílusban van megfogalmazva. Hogy egy példát hozzunk: az ütközet tetőpontján két altiszt – a késve érkező Ormándyt és katonáit ellenséges csapatnak vélvén – *oratio obliqua*ban, vagyis a klasszikus latin prózában elegáns stíluselemnek számító függő beszédben próbálja Istvánffy Istvánt visszavonulásra bírni. Ezzel szerzőnk remekül fokozza a feszültséget, mivel az

74 Istvánffy szigetvári katonáskodásának problémájára ld. Nagy G.: „Tu patriae” i. m. 1213–1215.; a kérdésre lásd még Varga Szabolcs és Nagy Gábor tanulmányait a jelen kötetben.

75 Ld. Pálffy Géza: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, 1998. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) 91–188., itt: 116., 131., 146.; Benits Péter: Bevezető. In: Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája *Táillyai Pál* XVII. századi fordításában. S. a. r. Benits Péter. I/1. Budapest, 2001. 7–23., itt: 11.

76 Pálffy Géza pontos adatokkal mutatja be, hogy az arisztokráciába emelkedő nemesség jelentős része katonai, ezen belül is végvári szolgálat révén kapott főnemesi címet, ahogy a kis- és középnemességből is igen sokan választották a katonai karriert. Ld. Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. 165–173.

77 Ld. Bartoniek E.: i. m. 344.

olvasót izgalomban tartja a kérdés, vajon enged-e a vicekapitány a két tiszt helyesnek tűnő érveinek, avagy sem.⁷⁸ Maga az epizód, illetve írásba foglalása többszörösen is jellemző, hiszen annak a szerző fivére a főszereplője, így alighanem ő volt a forrása is; továbbá a győztes portya elbeszélésével Istvánffy Miklós egyszerre örökítette meg a családtag dicsőségét, valamint a végvári katonák vitézségét.

Ilyen történetekből rendkívül sok olvasható a *Historiae*ben,⁷⁹ és a szövegben való mennyiségi és minőségi jelenlétükből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Istvánffy művének egyik fő célja a században kialakuló vitézlő rend heroizmusának, küzdelmeinek megéneklése lehetett. Erre minden oka megvolt, elsősorban több rendbeli személyes és családi érintettsége miatt, hiszen annak a baranyai, illetve általában a hódoltság területén egykor birtokló köznemességnek, amelynek ő is tagja volt, a végvári szolgálat jelentette az egyik kézenfekvő karriert, sőt életmódot. Istvánffy ezáltal egy új életforma és egy új társadalmi réteg kialakulásának, harcainak, hadi dicsőségének a *tudatos* megörökítője is egyben. Nem csoda, hogy a következő század harmincas éveiben számos végvári tiszt segítette és támogatta a Tállyai Pál kancelláriai titkár ál-

78 A részlet megformáltsága mutatja, milyen nagy jelentőséget tulajdonított Istvánffy a történetnek, s talán az is érződik, hogy örömet lelte az efféle hadi kalandok elbeszélésében: „Ormandius cum LX. hastatis equitibus, ac centuria peditum e proximo colle se demittere visus est; Petrus vero Orsius, et Matthaëus Niger Beszprimii ordinum ductores eam manum hostilem esse rati, Isthvanffium, ut receptui canere iuberet, ac quantocunqve victoriae proventu contentus esset, monere, et ne se suosque hostibus temere et incaute obiectaret, dehortari; parceret fessis cohortibus, et rediret; non defuturos deinceps quoque hostes, cum quibus dimicari possit.” Ld. *N. Isthvanffius*: i. m. 560. Fordításunkban: „Feltűnt Ormány, amint hatvan kopjás lovassal és egy század gyaloggal leereszkezik a szomszédos dombról; de Eörsy Péter és Fekete Máté veszprémi lovashadnagyok ellenséges csapatnak hitték őket, s figyelmeztették Istvánffyt, hogy fúvasson visszavonulót, és elégedjen meg ennyi győzelemmel; igyekeztek lebeszélni arról, hogy magát és övéit meggondolatlanul és óvatlanul kiszolgáltassa az ellenségnek; kímélje fáradt csapatait és vonuljon vissza; a jövőben is lesz majd ellenség, akivel harcolni lehet.” A teljes történetet ld. uo. 560–561. A lovashadnagyok azonosítására és magyar névalakjukra ld. *Pálffy G.*: A veszprémi végvár i. m. 131., 132. A portyára, annak hátterére és következményeire ld. *Szakály Ferenc*: Ali koppányi bég sarca (Adalékok a hódoltsági magyar kereskedelem problematikájához). *Folia Historica* 2. (1973) 35–54.

79 Fel lehet még hozni Koppánynak (Törökkoppány) a veszprémi, pápai és palotai végváriak általi feldúlását, ami hasonlóan izgalmas és nagyon jól megformált elbeszélés. Ld. *N. Isthvanffius*: i. m. 565–567. Legyen szabad itt megemlítenem bizonyos személyes érintettséget. Munkatársaimmal már régóta dolgozunk Bél Mátyás (1684–1749) nagy országleírása, a *Notitia* kéziratban maradt vármegyeleírásainak a kiadásán. Ismeretes, hogy Bél e leírásokban külön fejezetekben tárgyalta a várak történetét. E részeknek a gerincét – amennyiben végvárakról van szó – éppen az Istvánffy munkájából citált vonatkozó idézetek jelentik. Következésképpen a kiadás során számtalanszor olvashattuk és élvezhettük a *Historiae* eme egyszerűen stilizált, novellaszerű elbeszéléseit a végváriak tetteiről. Bél eme „tematikus gyűjtéseinek” az eredménye előttem mindennél jobban bizonyította Istvánffy törekvését az efféle történetek megörökítésére. Az említett szövegkiadások: *Matthias Bel*: *Notitia Hungariae novae historico geographica* [...] Comitatum ineditorum tomi I–IV. Ed. Gregorius Tóth. *Textum recensuerunt notisque instruxerunt Bernadett Benei* [et al.] Budapest, 2011–2017. A fent említett két történetet – Istvánffy citálása, illetve kivonatolása alapján – ld. uo. IV. 232–235.

tal készített magyar fordítást⁸⁰ – habár a támogatás mikéntje még nem tisztázott, az bizonyosnak tetszik, hogy a fordítás ajánlásában felsorolt tisztek, kapitányok tisztában lehettek a mű tartalmával (vagy éppen Tállyai hívta fel rá a figyelmüket). Varga Szabolccsal egyezően úgy vélem tehát, hogy Istvánffyban a „végek dicséretének” nagy prózai megörökítőjét is tisztelhetjük – művét alaposan meg kellene vizsgálni ebből a szempontból is.

Istvánffy életútjának nyomában

Istvánffy Miklós életpályáját elsőként Kerékgyártó Árpád dolgozta fel részletebben, különös hangsúlyt helyezve a nádori helytartónak az Illésházyperben játszott negatív szerepére.⁸¹ Amint azt Nagy Gábor újabban megállapította, Kerékgyártó elítélő véleménye Károlyi Árpádnak az Illésházy-perről szóló, 1883. évi értekezésre vezethető vissza, ahol a jeles történész mintegy morális ítéletet hirdetett Istvánffy felett. Ez a nehezítés a későbbi életrajzoknak is állandó eleme lett.⁸² Starck Andor valamivel hosszabb életrajzot készített, mint Kerékgyártó, de valójában új adatok nincsenek írásában.⁸³ Annál inkább vannak Holub József könyvében, aki alapos levéltári kutatások után, a *Historiae* mellett számos egyéb elbeszélő forrást (pl. a Verancsics-hagyatékot) is bevonva a vizsgálatba, egy nagy lélegzetű, új alapokra helyezett Istvánffy-életrajzot alkotott.⁸⁴ Ugyanő Istvánffy Pálról, valamint az Istvánffy családról is kiadott egy-egy kisebb értekezést.⁸⁵ Bóta Károly 1938. évi tanulmánya kevés új információt tartalmaz a történetíró életéről,⁸⁶ Fodor Henrik pedig csupán a legfőbb adatokat említi.⁸⁷ Bartoniek Emma és Székely György említett dolgozataiban szintén nem olvashatók új megállapítások Istvánffy életpályájáról.⁸⁸ Nagy Gábor e téren is nagy lépést tett előre, mivel bevonta

80 Ld. *Benits P.*: i. m. 14–17.

81 *Kerékgyártó Á.*: i. m. 325–328.

82 Ld. *Nagy G.*: „Regni Hungariae” i. m. 74–77. A legsúlyosabb elmarasztalás Makoldy Sándortól származik, aki 1933. évi rövid írásában Istvánffy egész életére és munkásságára rávetíti a perben játszott kifogásolható eljárását, s ezáltal egy amorális, elvakult, nemzetietlen figurát farag belőle, aki a *Historiae*ben is olyan szolgálalkú és elfogult volt, mint életében. Ld. *Makoldy Sándor*: Istvánffy Miklós történeti szemlélete. In: A Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Bátor Kemény Zsigmond Reáliskola Értesítője az 1932–33. iskolai évről. Közread. Péch Aladár. Budapest, 1933. 3–15. Nagy Gábor szintén foglalkozott Istvánffynak a perben játszott szerepével, s igyekezett méltányosabb véleményt megfogalmazni, többek között újonnan felfedezett források segítségével is. Ld. *Nagy G.*: „Tu Patriae” i. m. 1238–1242.

83 *Starck A.*: i. m. 10–19.

84 *Holub J.*: i. m. 13–44.

85 *Holub József*: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család. Két pecsétraajzzal. Turul 27. (1909) 3. 112–123; *Utó*: Istvánffy Pál. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Írták tanítványai. Budapest, 1912. 222–237.

86 *Bóta K.*: i. m. 5–11.

87 *Fodor H.*: i. m. 4–5.

88 Ld. *Bartoniek E.*: i. m. 341–344.; *Székely Gy.*: i. m. 17–27.

Istvánffy levelezésének általa gyűjtött darabjait a kutatásba, illetve egyéb levelezéseket és más (hazai és külföldi) levéltári forrásokat is felhasználta.⁸⁹ Ennek köszönhetően az ő nevéhez fűződik az újabb „minőségi ugrás” Holub után, már ami a propalatinus életútjának kutatását illeti.

Tanulmánykötetünkben öt írás foglalkozik Istvánffy családjával, illetve életútjával, s mindegyik jelentősen gazdagítja eddigi ismereteinket. Ács Pál tanulmányának tárgya Miklós édesapja, Istvánffy Pál, aki a maga jogán is figyelmet érdemel, de pályájának figyelmes vizsgálata nagyban segít megérteni fia sorsának későbbi alakulását. Már az a tény is, hogy Pál Padovában tanul – ahogy majd Miklós –, sokatmondó. Ács nagyon aprólékosan mutatja be azt a szellemi környezetet, amelyben Miklós apja mozgott az itáliai peregrinációja idején: e vizsgálathoz a Pál által birtokolt Filippo Beroaldo-féle Cicero-kommentár, illetve az 1522–1523-ban megjelent Janus Pannonius-kiadásba írt szép üdvözlőverse szolgált kiindulópontként. Ács ugyanakkor végigköveti Istvánffy Pál itthoni, meglehetősen kacskaringós karrierjét is. Felhívja a figyelmet arra, hogy hazatérte után Miklós apja a Baranyában is birtokos Perényi Péter koronaőr familiárisa volt, de a nagyravágyó főúrral együtt török fogságba került, ahonnan csak nagy nehézséggel tudta kiváltani magát. Ugyancsak bőven tárgyalja emellett Pál unokaöccsének, Istvánffy Istvánnak a meggyilkolását, elemmezve annak körülményeit, illetve Pálnak az alkalomra írt gyászversét is. Emellett a szerző alaposan körüljárja Istvánffy Pál úttörő irodalmi teljesítményét, az első magyar nyelvű széphistóriát (*Historia regis Volter*, más néven *Voltér és Grizeldis*), s annak előzményeit; értékeli magának a műnek a színvonalát, és kimutatja kapcsolódási pontjait (elsősorban a reneszánsz itáliai költészetéhez, Petrarcahoz és Boccacciohoz). Tanulmánya végén Ács Pál úgy összegzi vizsgálatait, hogy bár az atyai örökséget Istvánffy Miklós sokban követi – életükben közös vonás az itáliai tanulmányút, a humanista műveltség, Janus és Bonfini szeretete, illetve a latin verselés –, de egyben a generációs különbség is megfigyelhető kettejük között: Miklós már nem verselt magyarul, mivel ő már egy más korba, más társadalmi-kulturális közegbe született bele.

Varga Szabolcs tanulmányát fentebb már érintettük a *Historiae*vel kapcsolatban, de itt ismét ki kell térnünk rá, ugyanis az Istvánffy család történetével, s magának Miklósnak az életpályájával kapcsolatban is sok új adatot szolgáltat, köszönhetően egyebek mellett a Horvát Állami Levéltárban (Hrvatski državni arhiv), illetve az ennek állományában lévő Draskovich-levéltárban (Arhiv Drasković) végzett kutatásainak.⁹⁰ Varga erre támaszkodva igen rész-

89 Ld. elsősorban Nagy G.: „Tu Patriae” i. m.

90 Már Berlász Jenő felhívta a figyelmet arra, hogy Istvánffy lányának, Évának és Draskovich II. Jánosnak a házassága révén több, eredetileg a történetíró tulajdonát képező kézirat átkerült a Draskovichokhoz. Ld. Berlász J.: Újabb információk i. m. 218. Azóta kiderült, hogy az Istvánffy-levéltár egy jelentős része a férj családjának levéltárába vándorolt át, így Istvánffy felesége, bajnai Both Erzsébet familiája iratainak egy része is. (Köszönöm Pálffy Géának a szíves tájékoztatást.)

letesen rajzolja meg a család történetét, ezen belül is birtokállományának változásait a 16. században. A tanulmányból kiderül, hogy a család nem szakadt el Baranyától Pécs és Kelet-Baranya oszmán meghódítása (1543) után. Előbb Szigetváron vetették meg a lábukat, majd Késás Pál várnaggyal való viszályuk után Varasdon, a Gyulay-birtokon. Végül Késás halálát (1547) követően ismét megjelentek Szigetváron, ahonnan Pál és más családtagok is megpróbálták birtokaikat kormányozni, illetve megoltalmazni, mégpedig Oláh Miklós érsek és kancellár, a család nagy hatalmú patrónusa segítségével. Pál halála után az özvegy és a két fiú igyekezett a somogyi és baranyai birtokokat megtartani, amelyek uralkodói adományokból újakkal is gyarapodtak – védnökük továbbra is Oláh volt, akinek Istvánffy a titkára lett. Varga Szabolcs hangsúlyozza, hogy Miklós soha nem szakadt el dél-dunántúli szülőföldjétől, már csak helyben lévő birtokai miatt sem.

A fentebb már ugyancsak érintett tanulmányában Nagy Gábor a Balásfi (Balásfy) Tamás (1580–1625) tollából származó, majd Kollár Ádám Ferenc által 1766-ban kiadott Istvánffy-életrajzot elemzi. Nagy egyrészt eredeti nyelven közli ezt a nagy fontosságú szöveget, majd tárgyalja keletkezési idejét, s megállapítja, hogy az hosszabb periódus alatt készült: bizonyos részei még akkor, amikor Istvánffy élt, míg mások már a propalatinus 1615. évi halála után. Ezután végighalad az életrajz tartalmán, vizsgálja adatainak hitelét, pontosságát, s ezenközben az Istvánffy-életrajzhoz is fontos adalékokat nyújt, részben levéltári iratanyag (a már említett Draskovich-levéltár vonatkozó része, levelezés, hivatalos dokumentumok) alapján. Nagy Gábor párhuzamos szöveghelyekkel meggyőzően támasztja alá azt az állítását, hogy Balásfinak a *Vita* írásakor rendelkezésére állt a *Historiae* kézírata, amelyet minden bizonynyal Pázmánytól kapott meg. Szintén fontos a XXXV–XXXVIII. könyvek kivonatának datálása: Nagy meggyőző filológiai érveléssel kimutatja, hogy az utolsó esemény, amelyet valóban Istvánffy jegyezhetett le, II. Mátyás császárra koronázása (1612. június 24.) volt, tehát véleménye szerint az *epitomék* nem sokkal ezután készülhettek el.

Fazekas István tanulmányának tárgya Istvánffy magyar kancelláriai titkári működésének elemzése. A szerző sok lehetséges, továbbgondolandó momentumot kínál a jeles történetíró karakteréhez. Rámutat, hogy Istvánffy mint kancelláriai titkár igen komoly gyakorlati tudást szerzett a magyar jogban az ügyintézés során, s nyilván ez tette lehetővé, hogy azután nádori helytartóvá lépjen elő. Fazekas azt is kiemeli, hogy a későbbi propalatinus bizonyára komoly kapcsolati hálóra tett szert már Oláh Miklós titkáraként is, és ez kancelláriai titkári működése alatt tovább bővült, így a bécsi hivatalnokihumanista körökkel is érintkezésbe lépett. (Ezt a megállapítását kiválóan kiegészíti Kiss Farkas Gábor alább tárgyalandó tanulmánya, aki Istvánffy egyik alkalmi költeménye és az udvari önreprezentáció kapcsolatait vizsgálja.) Fazekas elemzéséből kiderül az is, hogy Istvánffy a magyar rendi vezető réteggel is folyamatos kapcsolatban állt az ügyintézés miatt, így például a Magyar Tanács tagjaival is 1575-ben, II. Miksa prágai távolléte miatt, amikor a helyet-

teséül kinevezett Károly főherceg mellé magyar tanácsosokat rendeltek ki. Úgy gondolom, hogy izgalmas és gyümölcsöző munka lenne megvizsgálni, hogy az említett jogi jártasság, a kapcsolati háló, illetve a hivatali ügyintézés tapasztalata hogyan jelenik meg – ha megjelenik – a *Historiae*ben.

Zágrábi kolléganőnk, Iva Mandušić tanulmánya elsősorban azért lehet érdekes a magyar olvasónak, mert horvát nézőpontból közelíti meg Istvánffy munkásságát. A szerző megvizsgálja a propalatinus horvát kapcsolatait, a Varasd megyei vinicai birtokán töltött éveit, a horvát arisztokráciával kiépített kapcsolatait, Horvátországhoz és Szlavóniához kötődő politikai szerepvállalását, illetve a horvátországi katolikus megújulásban betöltött szerepét, amely elsősorban a zágrábi jezsuiták anyagi támogatásában fogható meg – valamint abban, hogy könyvtára egy részét ugyancsak a zágrábi jezsuita rendháza hagyta. Minthogy Istvánffy Vinicán fejezte be a munkáját, Mandušić a korabeli horvát történetírást mint lehetséges miliót is vizsgálja, valamint kitér Istvánffy művének a horvát történetírásban való recepciójára is (Rátkay György, Pavol Vitezovic Ritter, valamint Kerceselics/Krčelić munkáiban). Érdekesség, hogy felveti az általa Trakostyáni Évkönyvnek nevezett *Notationes rerum memorabilium* című kézirat kérdését is, amelynek a szerzőjeként egyértelműen Istvánffyt nevezi meg (amint láttuk, Nagy Gábor csak részben tartja annak). Végül könyvtára sorsáról is közöl néhány fontos adalékot.

A költő, művészetpártoló és bibliofil Istvánffy

Istvánffy költészetének elmélyültebb vizsgálata verseinek 1935. évi kritikai kiadása után indult meg;⁹¹ ezt megelőzően a kutatók nem vesztegettek sok szót életművének erre az oldalára.⁹² Bóta Károly a kritikai edícióra támaszkodva már hosszabban foglalkozott az Istvánffy-versekkel. Áttekintésében felfigyelt az alkalmi költemények nagy számára, de ennek okait nem keresi, csupán a humanista poézis velejárójának tartja. Hosszan citálja továbbá a versek antik előképeit, ám – amint azt a kötetünkben szereplő tanulmányok ismertetéséből látni fogjuk – a kortárs késő humanista minták legalább ennyire fontosak Istvánffy költészetének elemzésénél. Bóta ugyanakkor hangsúlyozta a már említett Radéczy-kör erős jelenlétét a költői életműben.⁹³ Az említett irodalmi csoportosulásnak mint kézenfekvő kontextusnak, illetve irodalmi közegnek hatását később más szerzők is vizsgálták (Barlay Ö. Szabolcs,

91 *Nicolaus Istvanffy: Carmina*. Ed. Iosephus Holub – Ladislaus Juhász. Lipsiae, 1935. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum – Saec. XVI–XVII.)

92 Korábbi (alapvetően negatív) értékelés Istvánffy költészetéről: *Holik Flóris*: Istvánffy Miklós, mint költő. Irodalomtörténeti Közlemények 32. (1922) 140–146.

93 *Bóta K.*: i. m. 13–27.

Ritoókné Szalay Ágnes és Klaniczay Tibor).⁹⁴ Az utóbbi időben Csehy Zoltán foglalkozott több tanulmányban is a jeles historikus verseivel.⁹⁵

Kötetünkben két dolgozatnak tárgya Istvánffy költészete. Kiss Farkas Gábor a jeles historikus egyik fontos költeményét, az Oláh Miklóshoz címzett panegirikuszt elemzi. A szerző először bemutatja a claudianusi panegirikusz divattá válását a 16. században, és különösen a bécsi Habsburg-udvarban. Az alkalmi költemények eme típusa jó önreprezentációs lehetőség volt mind a címzett, mind a szerző számára, és ez igaz az Oláh-panegirikuszra is. Kiss ezt követően áttekinti a költemény tartalmát, kimutatva, hogy Istvánffy mit hallgat el, illetve mit hangsúlyoz ki az esztergomi érsek életpályájából. Mellőzi például a tanulóévek ismertetését – noha ebben a verstípusban ez kötelező elem –, mert Oláh domidoctus volt; a származásnál római telepeseikkel fűszerezett dák eredetet ad, de a Hunyadiakkal való rokonságot is hangsúlyozza. Kimarad viszont az ünnepezt „könyvtára”, azaz kedvenc, példaadó szerzőinek felsorolása, mivel Istvánffy ezt az elemet nem érezte fontosnak. Amikor ugyanis a költemény született (1564. január 1.) akkor, Kiss véleménye szerint, már Oláhnak a világi-egyházi karrierje, elnyert címei kaptak jelentőséget, nem pedig humanista karaktere. Ezért jutott szerephez a műben Oláh ellenreformációs tevékenysége, a „gonosz erő” epikus szerepét viszont a török tölti be. Istvánffy ügyes fogással Eger 1552. évi megvédését Oláh imájának tulajdonítja, majd – amint Kiss fogalmaz, a „post hoc, ergo propter hoc” módszerével – a győzelemnek tudja be, hogy Oláh 1553 tavaszán esztergomi érsek lett. Tanulmánya végén Kiss Farkas Gábor arra figyelmeztet, hogy amennyiben Istvánffy ilyen ügyesen használta az elhallgatást és a kihangsúlyozást, valamint ilyen rafináltan tudott oksági viszonyt kreálni egymás után következő események között, akkor történeti munkáját is retorikai műként kell olvasni, ahol a szerző szintén alkalmazhatja ugyanezen technikákat. Még ha egy panegirikusznak mások is a céljai és módszerei, mint egy történelmi munkának, a fenti megállapításokat mindenképpen elgondolkodtatónak tartjuk.

Csehy Zoltán Istvánffy költeményeinek három csoportjával, a korban divatozó „miniatűr pásztoridillel”, az úgynevezett sodales-versekkel és a sírversekkel foglalkozik, így az egyes költemények műfaji mintáival, illetve szövegszerző előzményeivel, amelyek között antik, illetve kortárs költők, versgyűjtemények is vannak. Aprólékos filológiai elemzéssel ismerteti az egyes Istvánffy-szövegrészek és az előképek közötti kapcsolatot, s mutatja fel, hogy mit adott hozzá szerzőnk az eredetihez, s miben hozott saját, egyéni színt. Vizsgálja a Radéczy-körhöz való kapcsolódását is a szerzőnek, amely a sodales-versekben nyilvánult meg. E költemények szintén szoros antik és kor-

94 Erre bővebben ld. Csehy Zoltán tanulmányát a kötetben.

95 *Csehy Zoltán: Istvánffy, a költő.* In: *Uő: Parnassus biceps.* Pozsony, 2007. 169–188.; *Uő: Magán- és közélet Istvánffy Miklós sírverseiben.* In: *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére.* Szerk. Nemerikényi Előd. Budapest, 2009. 57–65.; *Uő: Vita publica e vita privata negli epitaffi di Miklós Istvánffy.* In: *Vita publica e vita privata nel Rinascimento.* Ed. Luisa Secchi Tarugi. Firenze, 2010. 285–293.

társ párhuzamokkal bírnak. Ugyancsak szerencsésen mutatja fel Istvánffy egyes sírverseinek szövegrétegeit, antik és neolatin kontextusait. Végkövetkeztetése az, hogy Istvánffy versei csak e kontextusok felfejtése révén érvényesülnek, vagyis tisztában kell lennünk a korszak humanista alkalmi költészetének „hagyománytörténéssel” ahhoz, hogy e versek minőségét, tartalmát valóban értékelni, értelmezni tudjuk.

Istvánffynak a képzőművészetekkel való kapcsolatáról Mikó Árpád fentebb már említett tanulmánya tájékoztat, végül pedig Orlovszky Gézának és Szentmártoni Szabó Gézának a már szerkezetében is érdekes, két „párhuzamos” részből álló tanulmánya következik Istvánffy egyik könyvbejegyzéséről – amelynek felfedezése az azóta tragikus hirtelenséggel elhunyt Orlovszky Géza érdeme. A két szerző egyrészt fontos adalékokkal szolgál Istvánffy könyveinek provenienciáját illetően, minthogy a kötetet, amelyben Istvánffy bejegyzése olvasható, a Központi Papnevelő Intézet könyvtára őrzi. Másrészt a jeles történetíró bejegyzése egy Mátyás királyt ábrázoló táblakép feliratait, pontosabban epigrammáit tartalmazza, ami számos kérdést vet fel. Itt némiképpen eltér a két szerző álláspontja, mivel Orlovszky szerint a bejegyzés egy – máshonnan is ismert – Mátyás-falfreskóra vonatkozik, míg Szentmártoni Szabó szerint létezett mind a falfreskó, mind pedig a táblakép, és az ezekre vonatkozó későbbi szöveges és képi források is biztonsággal szétválaszthatók. Mindenesetre azon túl, hogy e két (vagy esetleg egy) képzőművészeti alkotás, illetve felirataik recepciójával megismertet minket a tanulmány, van még egy lehetséges hozadéka, kifejezetten Istvánffy életpályájára, kapcsolatrendszerére vonatkozóan is. Orlovszky ugyanis felveti, hogy Istvánffy Jordán Tamás orvosdoktortól másolhatta az epigrammákat, aki járt Rómában, és szintén feljegyezte azokat, ráadásul kapcsolatban állt a Radéczy-körrel, amelynek Istvánffy oszlopos tagja volt. Igaz, ezzel kapcsolatban Szentmártoni Szabó a két feljegyzés eltéréseire figyelmeztet, így Orlovszky feltevése óvatossággal kezelendő.

Hogyan tovább?

Ha most végigtekintünk a kötet tanulmányain, akkor azt láthatjuk, hogy nagy számban található bennük új és fontos kutatási eredmények. Véleményem szerint jobban érthető lesz a jövőben Istvánffy Miklós karaktere azáltal, hogy gazdagodtak ismereteink az apai és általában a családi örökségről, ami igen sok szempontból determinálta a későbbi historikus művelődését, világlátását, politikai nézeteit – enélkül műve is alig lenne érthető. Sok újabb adat látott napvilágot Istvánffy életéről, kancelláriai titkári működéséről, Horvátországhoz (és Szlavóniához) fűződő viszonyáról. Úgy vélem, hogy a *Historiae* feltárásához is közelebb jutottunk, hiszen már jobban látjuk a korabeli magyarországi történetírásban elfoglalt helyét, külföldi mintáit, a benne megfogalmazódó állásfoglalásokat (amelyek nem olyan egysíkúak, mint korábban gon-

dolták), illetve azt, hogy miben tér el más korabeli szerzőktől, sőt, miben különbözik az általa használt kútfőktől, és miben hoz újat – s eme „új” adatok milyen kútfők, informátorok alapján lettek számára ismertté. A kötet eredményeinek köszönhetően a *Historiae* egyik fő témáját, mozgatóját, egyben kiváltó okát is tisztábban láthatjuk – ez pedig nem más, mint az oszmán hódítás révén kiépülő védelmi rendszer, a megszülető „vitézlő rend”, és a végvári harcok, az állandósuló hadiállapot 16. századi valósága, amely Istvánffy és családja életét is alapvetően, mondhatni brutálisan meghatározta. Emellett a kötet révén reményeink szerint jobban érthető lesz a jeles historikus költészete, annak tágabb kontextusai, akár Istvánffynak Oláh Miklóshoz való viszonyára, akár a bécsi udvarban divatozó udvari (alkalmi) költészetre, akár, még szélesebb optikával, a korabeli neolatin poézisre, annak műfajaira, illetve tematikájára gondolunk. Végül Istvánffynak a képzőművészetekhez való viszonyát, könyvtárát, illetve annak sorsát is több szerző kutatta a kötetben, jelentős eredményeket felmutatva.

Tanulmánykötetünk persze nem tudja megoldani, illetve pótolni az Istvánffy-kutatás alapvető feladatait és hiányosságait. Az életpálya jobb megismeréséhez, egy majdani biográfia megírásához többek között Istvánffy levelezésének a kiadása lenne szükséges. Nagy Gábor maga tudatosan gyűjtötte az Istvánffy-leveleket⁹⁶ – jó lenne, ha a gyűjtés folytatódna, és a kiadás megvalósulna.⁹⁷ Emellett bizonyosan szükségesek lennének további levéltári kutatások – az említett Draskovich-levéltár vonatkozó anyagának szisztematikusan átnézése –, ahogyan a nyugat-európai, hazai kontextusok, „párhuzamos életpályák” megismerése is fontos lenne. Utóbbi alatt azt értem, hogy az állami hivatal viselő, magas társadalmi pozíciójú, tudós humanista író típusa nem ritka a korszakban, számos alkalom nyílna a komparatív vizsgálatokra. Siegmund von Herberstein (1486–1566), az önreprezentációban is kimagasló képességű császári diplomata és kancellár életútja, tudományos és egyéb tevékenysége például érdekes összevetési lehetőségeket kínálna.⁹⁸

Ahhoz azonban, hogy az életművet igazán megismerjük, megértsük, a *Historiae* mélyreható vizsgálata, feltárása is szükséges. Ennek alapfeltétele a kritikai kiadás. A Nagy Gábor által bemutatott módszer⁹⁹ ellen nem merülhet fel komolyabb kifogás – legfeljebb azon lehet elgondolkodni, hogy már a

96 Nagy Gábor 2006-ban megjelent tanulmányában százötven általa olvasott levelet említ (ld. Nagy G.: Párhuzamok i. m. 48.), azóta ez a szám tovább nőtt.

97 Ehhez jó előképet, mintát kínálhat Brodarics István levelezésének nemrég megvalósult kiadása. Ld. *Stephanus Brodericus: Epistulae*. Ed. Petrus Kasza. Budapest, 2012. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova 16.). Szilágyi Emőke Rita (MTA BTK ITI) jelenleg Oláh Miklós levelezését rendezi sajtó alá, ami ugyancsak mintául, illetve segítségül szolgálhat.

98 Személyével kapcsolatban lásd még Kiss Farkas Gábornak a kötetben olvasható tanulmányát. Ugyancsak Kiss tartott nemrég, 2018. január 15-én egy gondolatébresztő előadást az Oláh Miklós halálának 450. évfordulójára rendezett konferencián, *Self-Representation in Vienna: Nicolaus Olahus and Sigismund von Herberstein* címmel, amely nyomtatásban is meg fog jelenni.

99 Ld. Nagy G.: *Vicissitudines* i. m. 53–174.

munka eme fázisában el kellene végezni a forrásfeltárás munkáját. Ha ugyanis egy elbeszélő munka kútfőit felderítjük, akkor a szöveggondozás is sokkal könnyebb lesz, hiszen a forráshelyek gyakran kisegítik a filológust valamilyen olvasati, értelmezési probléma, vagy éppen nem is sejtett lapszus, esetleg hiány értelmezésében, illetve felfedezésében.

Nem kétséges továbbá, hogy szükség lenne egy modern, magyarázó jegyzetekkel, gondosan elkészített mutatókkal ellátott fordításra. A Vidovich György által készített magyarítást¹⁰⁰ már korábban is sok kritika érte,¹⁰¹ de ettől még akár hasznos segítség is lehet annak, aki az új fordítás megalkotására vállalkozik. Manapság azonban a történész és részben az irodalmár szakma is főként a Tállyai Pál által készített 17. század eleji fordítást használja, amely nemrég megjelent nyomtatásban – sajnos egyelőre mutató nélkül.¹⁰² Én a magam részéről a Tállyai-féle szöveg használatát, idézését finoman szólva is problematikusnak tartom. Tapasztalatom szerint ugyanis az olvasónak „rég Magyarországon” kutatóvá kell átvedlenie ahhoz, hogy megértse a nehézkes magyarsággal írt sorokat, ami lassítja, gátolja az idézett szöveg megértését.¹⁰³ Hogy egy hasonlattal éljek: Tállyai Pál fordítását idézni olyan, mintha Sallustiuszt kizárólag Baranyai Decsi János 1596-ban megjelent magyarításában citálnák az ókortudósok. Kérdés továbbá, hogy valaki összevetette-e a Tállyai-féle fordítást az eredetivel – például a nyomtatott kiadás közreadói –, továbbá azok, akik idézik a Tállyai-féle szöveget, ezt vajon megteszik-e?

Ha elkészült a kritikai kiadás, és a mű forrásait, hitelességét, hibáit és erényeit jegyzetekben és bevezető tanulmányban bemutató fordítás, akkor lehetne igazán hozzájárulni a *Historiae* alapos vizsgálatához. Nagyon sok a megválaszolatlan kérdés Istvánffy fő műve körül, alapvető kérdésfelvetések hiányoznak még. A műfajiság, a honi és az európai történetírás kontextusának aprólékos vizsgálata, az előképek kiderítése javarészt még mindig várat magára. Bene Sándor az *ars historica*-vita honi recepcióját feltáró tanulmányában

100 Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490–1606. I–II. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867–1871.

101 Ld. Nagy Iván: Istvánffy munkája fordításairól. Századok 3. (1869) 281–293., itt: 288–293.; Starck A.: i. m. 38–39.

102 Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. S. a. r. Benits Péter. I/1–3. Budapest, 2001–2009.

103 Legyen szabad idézni az általam fentebb magyarra fordított részletet (ld. a 78. jegyzetet) Tállyai fordításában: „Ormándy 60 kopjás katonákkal és százalja gyalogokkal a legközelebb lévő dombrol aláereszkedni láttaték. Orsy [Örsy] Péter penig és Fekete Máté, beszprémi hadnagyok, ítélvén azt, hogy ellenség serege volna, Istvánffyt arra intik vala, hogy a harcot félbehagyatná, s a győzedelemnek valamennyi nyeresével meglegednék, és hogy se magát, sem az alattavalókat az ellenségnek vakmerőképpen s esztelenül prédára ne vetné, arra kéri vala. Az elfáradott népnek kedvezne, s hazatérne, s [biztosítá,] hogy annakutána is találkozni ellenség, mellyel harcolhatnának.” Ld. Istvánffy M.: Magyarok dolgairól i. m. I/3. 52. (A „[biztosítá]” kiegészítés felesleges.) Bár a fordítás – itt legalábbis – pontos, a mai olvasónak már komoly erőfeszítést igényel a régies alakok és az eredeti latint sokszor túl szolgaián követő mondatfűzés dekódolása.

már foglalkozott Istvánffy vonatkozó véleményével¹⁰⁴ – úgy vélem, hogy ez nagyon jó problémafelvetés, amit hasznos lenne tovább gondolni. A posztmodern irodalomelmélet kérdéseit is fel lehetne vetni: milyen narratívákat, elbeszélő technikákat alkalmaz Istvánffy a művében? Olyan jelenségek vizsgálata is hasznos lehetne Istvánffy esetében, mint az önreprezentáció, én-formálás (*self-fashioning*),¹⁰⁵ továbbá a különféle lojalitások és identitások,¹⁰⁶ amely témák egy humanista értelmiséginél – ahogy fentebb utaltunk rá – hatványozottan érvényes megközelítések. Habár a *Historiae* nem ego-dokumentum, mégis, mivel Istvánffy ír a műben családtagjairól, illetve saját magáról is, bizonyos elemeiben annak tekinthető.

Úgy vélem, Istvánffy költeményeit is le kellene fordítani, de persze gondos jegyzetapparátus kíséretében, mert ahogy Csehy Zoltán is írta kötetünkben, csak az antik és főleg a kortárs költészet összefüggéseiben értelmezhető Istvánffy nagyrészt alkalmi költészete. A fordítói munkát követően bizonyosan még elmélyültebb, Istvánffy egész poézisét átfogó elemzés születne. A jeles historikus könyvtárának feltárását, a fennmaradt példányok felkutatását is tovább kellene folytatni.¹⁰⁷

Addig is e tanulmánykötet ismerteti az új eredményeket, s várakozásaink szerint további Istvánffy-kutatásokra ösztönzi majd a szaktudományok képviselőit. Emellett a tanulmányok meglátásom szerint „önértékkel” is bírnak, mivel számos területen (történettudomány, irodalomtörténet, intézménytörténet, családtörténet, művészettörténet) gazdagítják a korszakkal kapcsolatos ismereteinket. Ennek reményében bocsátjuk útjára – Ács Pál szerkesztőtársammal együtt – e könyvet, s bízunk abban, hogy elolvasása után a Martino Rota metszetén látható Istvánffy Miklós már nem fog olyan kiismerhetetlennek tűnni a ma embere számára.

104 *Bene Sándor*: A jövő története és az olvasók. 1653: Zrínyi befejezi a Vitéz Hadnagyot. In: A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. Jankovits László – Orlovsky Géza. Budapest, 2007. 487–500., itt: 492. Kötetünkben szereplő tanulmányában Petneházi Gábor szintén foglalkozik a kérdéssel.

105 A témára további irodalommal ld. *Tóth Zsombor*: A koronatanú: Bethlen Miklós: Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus. Debrecen, 2007. (Csokonai Könyvtár 40.) 147–157.

106 Vö. a szintén író és költő Zrínyi Miklós (1620–1664) kapcsán: *Pálffy Géza*: Költő és hadvezér? A politikus, katona és költő-író Zrínyi Miklós különféle lojalitásai és identitásai. Hadtörténelmi Közlemények, 127. (2014) 867–880.

107 Farkas Gábor Farkas, az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárának vezetője megkeresésemre közölte velem, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtárban vannak, illetve lehetnek még olyan kötetek, amelyek Istvánffy könyvtárából származhatnak. Így a possessor nem tartalmazó, de a jellegzetes raktári jegyet viselő kötetek szintén bevonandók a kutatásba, amennyiben bennük van a zágrábi vagy a soproni jezsuiták bejegyzése, tehát eme rendházak egykori gyűjteményeiből származtak – az ugyanis már bebizonyosodott, hogy ezekbe a bibliotékákba jutott Istvánffy könyveiből.

GERGELY TÓTH

UNCHARTED TERRITORIES OF THE *HISTORIAE*

A FEW STEPS CLOSER TO UNCOVERING THE LIFE AND WORKS
OF MIKLÓS ISTVÁNFFY

In the introductory study of the volume, as one of the editors of the book, I am going to survey the three major research fields about Miklós Istvánffy: his career; the *Historiae*, his main oeuvre; and his poetry. I will provide a historiographical survey of these topics as well. I consider *Historiae* the most important field because this is Istvánffy's most valuable legacy: a monumental history of 16th century Hungary, which became a first-class source of the era. However, the uncovering of the work has not been accomplished yet, we are lacking a critical edition of the *Historiae* as well as a modern translation. I think the reason for this is that Istvánffy is not as easily interpretable as his contemporaries, and thus, attempts at understanding the *Historiae* fail consecutively. However, research on Istvánffy's career is on the right path: Gábor Nagy has made important discoveries in this field lately. Also, Istvánffy's poetry has most recently been analysed by Zoltán Csehy.

In my paper, I will survey achievements of the papers of the present volume. As for the *Historiae*, several of the volume's authors have clarified Istvánffy's connection to the respective sources and also tried to place Istvánffy and his work within Hungarian historiography. I reckon that in my summary it is important to emphasise—in accordance with Szabolcs Varga, one of the authors—that a fundamental aim of the *Historiae* is the perpetuation of Ottoman–Hungarian conflicts and the heroic deeds of Hungarian border fortress garrisons, as certain members of Istvánffy's family served there, and for a time, even he himself. In the volume, new information was discovered on Istvánffy's life and family history: there is a separate paper on his paternal heritage, the 16th century history of the Istvánffy family, his years as secretary of the Chancellery, his first biography and his connections to Croatia. Finally, two outstanding papers elaborate on his poetry, the authors of which successfully present broader contexts, patterns and precedents of the poems. Moreover, another paper deals with his relationship to fine arts and how he can be connected to a book entry that contains an interesting information.

In sum, I think that even though there is still much left to be uncovered about the life and works of Istvánffy (a critical edition of the *Historiae* and its translation, the collection of his letters and their publication, archival research, translation of his poetry etc.) the papers of the present volume are an important step forward, they could help further research and contain important information on the history and culture of the era.

I. ELŐDÖK ÉS ÉLETPÁLYA

ÁCS PÁL

Boccaccio Baranyában

Egy kivételes értelmiségi pálya a 16. század első felében: Istvánffy Pál

Értelmiségi családokról, generációkról a 16. századi magyar művelődésben, irodalomban ritkán beszélhetünk. Istvánffy Miklós (ebben a vonatkozásban is) a kivételes személyiségek közé tartozik. Apja, Istvánffy Pál is jeles alakja volt a régi magyar kultúrának. Aligha tévednek azok, akik úgy vélik: a nagy történetíró humanista érdeklődését, historikusi elhivatottságát és szépirodalmi, költői vénáját akár apjától is örökölhette.¹ A latinul és magyarul egyaránt jól verselő, Bonfiniért és Janus Pannoniusért egyformán lelkesedő, a *Voltér és Grizeldisz történetét* (Petrarca Boccaccio-adaptációja nyomán) magyar nyelvű széphistóriává alakító Istvánffy Pál sokban előlegezte nagy hírű fia szellemi alkatát, de jelentősen különbözött is tőle. Életútja egyszerűsége jól példázza azokat a szembeötlő különbségeket, amelyek a 16. század első és második felének jellegzetes értelmiségi típusai között mutatkoznak.

Istvánffy Pál Itáliában

Istvánffy Pál hét testvére közt a legfiatalabb volt.² Apja, Istvánffy (II.) István, baranyai alispán jogi (egyházi) pályára szánta, és hazai (feltehetőleg pécsi) tanulmányainak befejeztével Padovába küldte egyetemre.³ Igen hosszú időt – életének mintegy ötödét –, körülbelül tizenkét évet töltött Itáliában.⁴ Ilyen

1 Székely György: A XVI. századi Magyarország és Istvánffy történetírása. In: *Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből*. Ford. Juhász László, vál., bev. Székely György. Budapest, 1962. 7–34., itt: 21.

2 Nagy Iván: A Kisasszonyfalvi Istvánffyak. Turul 1. [1883] 111–116.; Holub József: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család. Két pecsétrajjal. Turul 27. [1909] 3. 112–123. <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1909-118FE/1909-3-11FC5/a-kisasszonyfalvi-istvanffy-csalad-1205C/>. Köszönettel tartozom Fazekas Istvánnak, aki kérésemre a Holub József által közölt levéltári adatokat ellenőrizte, és további tételekkel bővítette.

3 Holub József: Istvánffy Pál. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Írták tanítványai. Budapest, 1912. 222–237., itt: 223.

4 Istvánffy Pál itáliai tanulmányairól az egyetlen (jóllehet meglehetősen elnagyolt) beszámoló Szentgyörgyi Gábor *In mortem Pauli Istvanffy epicedium* című verse, amely Tőke Ferenc Istvánffy Pál halálára megjelentetett gyászkiadványának részét képezte. *Franciscus Tőke*: Epitaphium

hosszú tanulmányút még manapság is ritka, a 16. században még inkább az volt. (Összehasonlításképpen érdemes megemlíteni, hogy fia, Miklós öt esztendő-t töltött Padovában.)⁵ A padovai egyetem anyakönyvében sajnos nem maradt nyoma tanulmányainak,⁶ de annyi bizonyos, hogy 1528-ban már itthon volt.⁷ Apja 1515-ben kelt végrendeletében rendelkezett arról az összegről, amellyel Pál külföldi tanulmányait támogatta.⁸ Külföldi tartózkodásának ideje tehát (több-kevesebb biztonsággal) az 1510-es évek második felétől legkésőbb 1528-ig tartott. Itáliai tevékenységéről mindössze két – igaz, meglehetősen beszédes – emlék maradt ránk. Az Országos Széchényi Könyvtárban található Cicero *Tusculanae quaestiones*ének 1510-ben, Velencében, idősebb Filippo Beroaldo (Beroaldus maior)⁹ gondozásában megjelent kommentált kiadása, amely – a címlapon látható possessori bejegyzés szerint – Istvánffy Pálé volt¹⁰ (1–2. kép). A könyvet rendkívül gondosan tanulmányozta Istvánffy, apróbetűs bejegyzéseit a sorok közé írta, sajnos ezek mára már olvashatatlanra fakultak. Szinte bizonyos, hogy Bolognában is hosszabb időt töltött:¹¹ latin kísérő verseket írt Janus Pannonius Adrianus Wolphardus által 1522-ben, Bolognában kiadott *Marcellus-panegyricus*ához.¹² Ennek a két fontos emléknek a birtokában meglehetősen biztonsággal kijelölhető Istvánffy helye abban a szellemi környezetben, amelyben a 16. század elején a Padovában és Bolognában tanuló magyar diákság mozgott.

Clarissimi Viri... Pauli Istvanffij à Kysazzonffalva. Bécs, 1553. (Szabó Károly – Hellebradt Árpád: Régi Magyar Könyvtár. III. Budapest, 1896 [a továbbiakban RMK III]. 412.) Kiad.: *Ábel Jenő – Hegedűs István*: Analecta nova. Budapest 1903. 506–508.; *Nicolaus Istvanffy*: Carmina. Ed. Iosephus Holub et Ladislaus Juhász. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saecula XVI–XVII. Appendix. 49–51. Vö. *Kemény József*: Istvánffy Pál halotti emlékezete. Új Magyar Múzeum 1. (1858) 320–328.; *Uő*: Történelmi és irodalmi kalázasatok. Pest, 1861. 155–158.

5 Holub J.: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család i. m. 121.

6 Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavina. Ed. *Andreas Veress*. Budapest, 1915. 26.

7 Holub J.: Istvánffy Pál i. m. 224.

8 Istvánffy István 200 forintot és egy ugyanilyen értékű láncot hagyott erre a célra. Uo. 223.

9 *Eugenio Garin*: Filippo Beroaldo il vecchio e il suo insegnamento bolognese. In: *Uő*: Ritratti di umanisti. Firenze, 1967. 107–130.; *Anne Rose*: Filippo Beroaldo der Ältere und sein Beitrag zur Propert-Überlieferung. Beiträge zur Altertumskunde 156. München–Leipzig, 2011. 4–150.

10 Országos Széchényi Könyvtár Ant. C 781. *Varju Elemér*: Istvánffy Pál egy könyve. Magyar Könyvszemle ú. f. 3. (1895) 370.; *Holub J.*: Istvánffy Pál i. m. 226., a Cicero-kötet címlapjának hasonmása: 233.

11 *Máté Ágnes*: Szent Istvántól Báthory Istvánig: Grizelda története saluzzói, lengyel és magyar mellékalakokkal. Irodalomtörténeti Közlemények 121. (2017) 15.

12 *Ioannis Pannonii*... Panegyricus Iacobo Antonio Marcello. Bologna, 1522. RMK III. 250. Istvánffy Pál kísérő verseit ld. *N. Istvanffy*: Carmina i. m. 48. Az Adrianus Wolphardus Marcellus-panegyricus-kiadásához írt Istvánffy-versek magyar fordítását ld. A gyulafehérvári humanista költészet antológiája. „Költők virágoskertje”. Vál., ford. Tóth István. Budapest, 2001. 32–33.

A szinte tankönyvként használt Cicero-kötet¹³ nem véletlenül kerülhetett Istvánffy kezébe. Nyilvánvalóan azért szerezte meg, mert a könyvet sajtó alá rendező híres bolognai humanista, idősebb Beroaldo (1453–1505) irányadó tekintély lehetett számára. A nemzetközi és magyar humanizmuskutató mélyrehatóan feltárta azt a rendkívül szerteágazó kapcsolatrendszert, amely Beroaldót Magyarországhoz fűzte.¹⁴ Beroaldo szoros baráti viszonyt ápolt az Istvánffy Pálnál egy generációval idősebb Mátyás és Jagelló-kori magyar értelmiség és diákság színe-javával. A szóban forgó *Tusculanae disputationes*-kommentár első kiadása 1496-ban jelent meg,¹⁵ a bolognai mester magyar tanítványának, Csulai Móré Fülöpnek szóló ajánlólevéllel. Beroaldo, aki élete végéig a bolognai retorika- és poétikai tanszéken oktatott, korának kiemelkedő tanáregyénisége volt, saját bevallása szerint naponta mintegy háromszáz diáknak (mások szerint hatszáznak) tartott előadásokat, sok magántanítványa is volt, akik közül egyesek a mester saját házában laktak és élénk vitákat folytattak vele. Magyar tanítványai közé tartoztak Csulain kívül Brodarics István, Gibárti Keserű Mihály, későbbi boszniai püspök,¹⁶ valamint Bakócz Tamás esztergomi érsek és unokaöccsei is. Solinus *Collectanea rerum memorabilium*ának kiadását Keserűnek, *Symbola Pythagorea* című munkáját pedig a magyar bíborosnak ajánlotta.¹⁷ Legnagyobb hatású művét, *Apuleius-kommentárját*,¹⁸ melyen hosszú időn át dolgozott, a kor talán legkiválóbb magyar humanistájának, Váradi Péter kalocsai érseknek dedikálta, sőt a művet összegző megjegyzéseit is Váradihoz címezte.¹⁹

Istvánffy Pál ma is meglévő Ciceróját szerencsésebb és kifejezőbb lenne Beroaldo-kötetként emlegetni, mivel ez fejezné ki hűen az Itáliában tanuló ifjú

13 Komlóssy Gyöngyi írja Istvánffy Párról szóló tanulmányában: „Ahogy a szerzőről művei »beszélhetnek«, éppúgy jellemzőnek tarthatjuk azt is, hogy mely részletek érdekeseek az olvasó számára egy adott műből. Istvánffy azonban a szöveg mindenféle részletéhez jegyzeteket fűzött, így ebből nem olvasható ki semmiféle különleges érdeklődési terület. Csak azt az egyetlen, nem elhanyagolható tényt állapíthatjuk meg, hogy a kötet első lapjától az utolsóig végtelen precizitással javíttatta ki a nyomdahibákat.” *Komlóssy Gyöngyi: Griseldis története: a királyi nászajándék. Irodalomtörténeti Közlemények* 113. (2009) 651–665., itt: 652–653.

14 *Révész Mária: Néhány adat Filippus Beroaldus maior magyar összekötéseihez. Egyetemes Philológiai Közöny* 65. (1941) 164–166.; *Gerézdi Rabán: A levélíró Váradi Péter; Egy magyar humanizmus-történet margójára. In: Uő: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok. Budapest, 1968. 75–142., 165–203.; A. Rose: i. m. 134–139.; Uő: „Natio germanica” der Bologneser Universität und ausländische Studenten von Filippo Beroaldo dem Älteren. In: Augustinus Moravus Olomucensis. Ed. by Péter Ekler and Farkas Gábor Kiss. Budapest, 2015. 31–43., itt: 41–42.*

15 A. Rose: Filippus Beroaldo der Ältere i. m. 72. 478. j.

16 Az Iszokratész-fordító Gibárti Keserű Mihályról ld. *Gerézdi R.: Egy magyar humanizmus-történet i. m. 190–192.*

17 A. Rose: Filippus Beroaldo der Ältere i. m. 138. 953. j.

18 Uo. 73. 484. j.

19 *Véber János: Az idősebb Filippus Beroaldo és Váradi Péter barátsága könyvajánlások tükrében. Magyar Könyvszemle* 122. (2006) 397–419.; *Uő: Két korszak határán. Váradi Péter humanista főpap, kalocsai érsek pályaképe. Pécs-Budapest, 2016. 105–110.*

érdeklődésének valós természetét. A népszerű bolognai professzor ugyan már nem élt, amikor Istvánffy Itáliába ment, de az általa képviselt szellemi irányzat továbbra is hatott a padovai és bolognai humanisták és tanítványaik körében.²⁰ Beroaldo Cicerót is az általa leginkább kedvelt auktor, Apuleius lazább, könnyedebb, ezüstkori antik stíluseszménye, a *stilus latialis* felől közéletette meg.²¹ Az eleven latinságot hirdette, teret adott az idegen kifejezéseknek, és nem ódzkodott az új szavak alkotásától sem.²² Biztosan tudjuk tehát, hogy Istvánffy Pál a magyar hagyományokba mélyen beivódott beroaldói latinítást sajátította el Itáliában, egy olyan kulturális normát, amely egy generációval később – Istvánffy Miklós korában – már idejétmúltnak, korszerűtlennek számított.²³

Arra is jó okkal következtetünk, hogy Istvánffy Pál figyelmét nem kerülte el a Beroaldo-iskola érdeklődése a „vulgáris”, vagyis népnyelvű szépirodalom iránt. Beroaldo Cicerót és Vergiliust is bizonyos értelemben „vulgáris” auktoroknak tartotta, mivel ezek a szerzők ekkortájt a gyermekek olvasmányjai voltak.²⁴ A bolognai tanárnak arra is gondja volt, hogy az olasz irodalom klasszikusait népszerűsítse a csak latinul értő nagyközönség köreiben. Különös figyelmet szentelt Boccaccio *Dekameronjának*, három novellából latin fordításokat készített.²⁵ Boccaccio iránti érdeklődése szorosan összefüggött Apuleius-kutatásaival. Tudvalevő, hogy Apuleius *Aranyszamarát* Boccaccio fedezte fel egy Monte Cassinó-i kódexben, és a regény több epizódját beépítette a *Dekameronba*.²⁶ Beroaldo Petrarca olasz nyelvű Mária-himnuszából (*Canzone alla Vergine*) is készített latin fordítást.²⁷

Istvánffy Pál itáliai évei során nyilvánvalóan azokhoz a magyar ifjakhoz hasonló körökben mozgott, akik vele egy időben érkeztek Padovába és Bolognába. Már Szilády Áron felfigyelt arra, hogy Istvánffy Pál együtt tanult Itáliában unokaöccsével, Batthyány Orbánnal, Batthyány Benedek kincstartó fiával, akinek édesanyja Istvánffy Katalin, Pál testvére volt.²⁸ A később János

20 *Révész Mária*: Romulus Amasaesus. Egy bolognai humanista magyar összeköttetései a XVI. század elején. *Dissertationes Sodalium Seminarii Philologici Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Iosephinae. Nova Series III.* Szeged, 1933. 5–8.

21 *A. Rose*: Filippo Beroaldo der Ältere i. m. 59–63.

22 *Farkas Gábor Kiss*: Constructing the Image of a Humanist Scholar – Latin Dedications in Hungary and the Use of Adages (1460–1525). In: „Cui Dono Lepidum Novum Libellum?” Dedicating Latin Works and Motets in the Sixteenth Century. Ed. by Ignace Bossuyt, Nele Gabriëls, Dirk Sacré, and Demmy Verbeke. *Supplementa Humanistica Lovaniensia XXIII.* Leuven, 2008. 141–160., itt: 147–150.

23 *Véber J.*: Az idősebb Filippo Beroaldo i. m.

24 *F. G. Kiss*: Constructing the Image i. m. 148, további irodalommal.

25 *A. Rose*: Filippo Beroaldo der Ältere i. m. 62. 402. j.

26 *Kiss Farkas Gábor*: Apuleius a reneszánszban, avagy a fikció metamorfózisa. *Ókor* 7. 4. (2008) 20–24.; itt: 21.; *Julia Haig Gaisser*: The Fortunes of Apuleius and the Golden Ass. A Study in Transmission and Reception. Princeton, 2008. *passim*.

27 *E. Garin*: i. m. 108.

28 Batthyány Orbán részletes életrajzát *Id. Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli magyar költők művei* [a továbbiakban *RMKT XVI*]. Harmadik kötet. 1540–1575. Nagybankai Mátyás,

király és Alvise Gritti kormányzó udvari embereként nagy befolyásra szert tett Batthyány Orbán itáliai kapcsolatait szerencsére meglehetősen jól ismerjük.²⁹ Mivel a két közeli rokon életpályája szorosan összefonódott, talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt gondoljuk, hogy Itáliában Istvánffy Pál is azokban a szellemi körökben mozgott, amelyekben unokaöccse.³⁰

Révész Mária kutatásaiból pontosan tudjuk, hogy Batthyány Orbán a Beroaldót követő humanista nemzedékhez tartozó egyik leghíresebb retorika-poétika tanár, a Bolognában és Padovában oktató Romolo Quirino Amaseo (1489–1552)³¹ tanítványa volt. A magyar ifjú a jeles mester padovai házában lakott. Amaseót Pietro Bembo nevezte „a kor legkiválóbb humanistájának”,³² és valóban: ők ketten, Bembo és Amaseo Itália irodalmi nagyságai közül is kiemelkedtek. Amaseo kapcsolatban állt a kor leghíresebb és legbefolyásosabb személyiségeivel. Ercole Gonzaga bíboros közeli barátja volt, Wolsey bíboros sikertelenül csábította Angliába tanítani,³³ tanítványa volt Reginald Pole, a tudós angol kardinális, Ludovico Beccadelli, a neves költő és irodalmár, valamint Francesco Robortello, Arisztotelész egyik legnagyobb 16. századi értelmezője.³⁴

Természetesen semmi jogcímünk nincs arra, hogy megpróbáljuk automatikusan elhelyezni Istvánffy Pált ebben az irodalmi-tudományos milióban, hiszen ehhez még a közvetett bizonyítékok sem állnak rendelkezésünkre. A jelek mégis arra mutatnak, hogy hosszú itáliai tartózkodása során sok minden eljutott hozzá abból, ami Amaseót és barátait ekkortájt foglalkoztatta. Bembo és Amaseo jó barátok voltak, de szellemi téren heves vitákat folytattak. Míg Bembo az anyanyelvű olasz irodalom kiemelkedő reneszánsz elméletírója, egyszerismind kiváló olasz költő is volt, addig Amaseo a latin nyelv primá-

Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály, Battyáni Orbán, Tolnai György, Három névtelen, Ilosvai Selymes Péter. *Közzéteszi Szilády Áron*. Budapest, 1883. 288–293. Vö. *Szakály Ferenc*: Vesz-tőhely az út porában. Gritti Magyarországon 1529–1534. Budapest, 1986. passim.

29 Révész M.: Romulus Amasaeus i. m. passim.

30 Veress i. m. 27.; Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Budapest, 1957. 102. Nyilvánvaló, hogy Istvánffy Pál itáliai éve alatt közeli kapcsolatban állt az ekkor tájt Padovában tanuló magyar humanisták legkiválóbbikával, Mattheus Fortunatussal. L. Annaeus Seneca (Seneca maior) *Quaestiones naturales* című művének Fortunatus által készített kritikai kiadása (a könyvet 1523-ban nyomtatta ki Aldus Manutius) Rotterdami Erasmus elismerését is kiérdemelte. Peter G. Bietenholz (ed.): *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and the Reformation*. Toronto, 1985, vol. 2, 45–46. Fortunatus a Batthyány család pártfogoltja volt. Seneca-kiadásának előszavából ismerhetjük meg legjobban a padovai magyar diákok – főként Batthyány Orbán – életviszonyait, szellemi kapcsolatrendszerét. Fortunatusról legújabbban, bőséges bibliográfiával: *Máté Á.*: Szent Istvántól Báthory Istvánig i. m. 3., 15.

31 A. Rose: Filippo Beroaldo der Ältere i. m. 41.

32 Révész M.: Romulus Amasaeus i. m. 9.

33 *The Travels of Theodore Ducas [pseud.] in Various Countries in Europe, at the Revival of Letters and Art: Part the First. Italy*. Vol. 1. Ed. by Charles Mills. London, 1822. 84–85.

34 Révész M.: Romulus Amasaeus i. m. 19.

tusának elszánt védelmezőjeként lépett fel.³⁵ Hiábavalóság lenne ebben a vetekedésben „régiek és modernek” vitáját látni, hiszen mindkét fél régi tekintélyekre hivatkozott: Bembo (és követői) a trecento kétszáz évvel korábbi értékeihez, Dante, Petrarca, Boccaccio műveihez nyúltak vissza,³⁶ míg Amaseóék az antikvitáshoz. Ha többet nem is, annyit mindenképp megérthetett ebből az ifjú Istvánffy Pál, hogy a sokak által lenézett „vulgáris” nyelveknek sajátos jelentőségük van.

Istvánffy Pál tevőlegesen is bekapcsolódott az Itáliában tanuló magyar ifjúságot leginkább megmozgató aktivitásba: segített öregbíteni Janus Pannonius és a magyar humanizmus itáliai hírnevét. Részt vett a Janus halálának ötvenedik évfordulójára Bolognában 1522–1523-ban megjelent háromkötetes kiadássorozat munkálataiban: üdvözlőverseket írt a könyveket sajtó alá rendező kiváló erdélyi humanistához, Adrianus Wolphardushoz, valamint Janus Marcellus-panegiriszének olvasóihoz.³⁷ Ezek az alkalmi versek (amennyiben ez egyáltalán megítélhető) nem nélkülözik a kellő jártasságot és az ötletességet. Különösen az utóbbi hatsoros árulkodik Janus verseinek mélyebb ismeretéről:

Hexastichon eiusdem ad Lectorem

Si juvenum Argivae matrem Iunonis ad aram
Qui tulerant, superis grata fuit pietas;
Atque ii propterea caelesti sede locati,
Nil mirum Ianum si rapuere Dii.
Illi plaustra semel matris subiere, perenni
Marcellos cantat carmine Pannonius.

Hatsoros Janus Pannonius olvasójának

Hogyha a két fiúnak – ki az anyját vitte a Héra
Szent oltára elé – jámborsága miatt
Égi lakás lett argoszi táj helyébe jutalma:
Nem csoda, hogy Janust messzi ragadta az ég.
Cleobis és Biton anyját vitte kocsin, de a Janus
Éneke Marcellust zengi örökre dicsón.

(Tóth István fordítása)

35 Uo. 18.

36 Carol Kidwell: Pietro Bembo. Lover, Linguist, Cardinal. Montreal–Kingston, 2004.

37 *Ioannis Pannonii... panegyricus Iacobo Antonio Marcello*. Ed. Adrianus Wolphardus. Bologna, 1522. (RMK III. 250.) Kiad. Ábel J. – Hegedűs I.: i. m. 493.; N. Istvánffy: Carmina i. m. 48. Magyar fordításban ld. Tóth I.: i. m. 32–33. Adrianus Wolphardusról ld. uo. 344–345., 387.

Az egyetlen klasszikus utalásra felépített hasonlat megértéséhez szükséges a Kleobiszról és Bitónról szóló hérodotoszi legenda (Herod. 1. 31.) ismerete. A görög ifjak 45 stadionon át maguk húzták a Héra szentélyéhez igyekvő anyjuk szekereit. Fiai odaadásáért hálából az anya (aki Héra papnője volt) a halandó által kívánható legnagyobb jót kérte számukra az istennőtől. Héra teljesítette a kérést, és a szentélyben alvó fiúk nem ébredtek fel többé. Az ő jutalmuk tehát a békés halál volt, mondja Istvánffy, Janusé viszont a halhatatlanság. Az ötlet és a gondolat tökéletes összhangban áll a jubileumi Januskiadás koncepciójával. Nagyon valószínű, hogy Istvánffy forrása nem Hérodotosz, hanem a birtokában lévő Cicero-kötet, a *Tusculanae disputationes* volt, amelyben az anekdota szintén megtalálható (Cic. Tusc. 1, 47, 112.).

Tudjuk, hogy Romolo Amaseo milyen közeli barátságot ápolt a bolognai Janus-kiadások³⁸ ügyét felkaroló gyulafehérvári püspökkel, a magyar humanizmus és reneszánsz egyik kiválóságával, Várdai Ferencsel.³⁹ Amaseo hosszú latin dicsérő költeményt szentelt az erdélyi egyháznagynak.⁴⁰ Várdai és Amaseo viszonya nagyon hasonló volt ahhoz a barátsághoz, ami egy nemzedékkel korábban Várad Pétert az idősebb Beroaldóhoz fűzte. Az itáliai humanista professzorok egyaránt számítottak a művelt magyar főpapok szellemi és anyagi támogatására, a Magyarországról pénzelt módos magántanítványok tandíjára. Batthyány Benedekkel, Batthyány Orbán édesapjával főként pénzügyekről levelezett Amaseo.⁴¹

Istvánffy Pál tehát – a bolognai Janus-kiadásban megjelent kísérőversei ezt mutatják – magáévá tette a jubileumi Janus-kiadás céljait, Adrianus Wolphardus bolognai köréhez tartozott. Huszti Józseffel szólva, a kiadásban résztvevő seregnyi költő „vállalta azt a feladatot, hogy Janus dicsőségét zengje. Költeményeik alapmotívuma, hogy Janus nemzete számára a sors ajándéka. Magának a kiadónak az a célja, hogy Janus műveinek közzétételével magyar kortársait a költőéhez hasonló teljesítményekre buzdítsa.”⁴² Istvánffy Pál nyilvánvalóan osztotta a szóban forgó Janus-kiadásokat szerkesztő Adrianus Wolphardus véleményét az ékesszólás fejlődéséről a magyarok közt. Wolphardus ugyanis így szólt Janushoz címzett elégiájában: „Általad ért el Apolló a magyarokhoz először, / Érted járt örömet itthoni csúcson is. / Fényes szellemed űzte a barbár szókat el innen, / S bölcs Cicero nyelvén szól temiatad e nép.”⁴³ (Tóth István fordítása.) *A barbara verba*, vagyis a *sermo vulgaris* ter-

38 *Borsa Gedeon*: Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. Irodalomtörténeti Közlemények 87. (1983) 48–58.

39 *Révész M.*: Romulus Amasaes i. m. 24–29.

40 Uo. 55–61.

41 Uo. 39–40.

42 *Huszti József*: Janus Pannonius. Pécs, 1931. 295–296.

43 „Per te Pannoniis invisere coepit Apollo / Per te Pannonios collibus ire iuvat. / Macte animi, primus qui barbara verba fugasti, / Pannoniosque facis cum Cicerone loqui.” Adriani Wolphardi Transsylvani ad Ioannem Pannonium poetam Elegidion. In: *Ábel J. – Hegedűs I.*: i. m. 486.; *Tóth I.*: i. m. 27–28.

mészetesen a magyarok barbár latinságára, nem pedig barbár anyanyelvére vonatkozik itt.⁴⁴ Valószínűleg Istvánffy is az Amaseo által képviselt ciceronius véleményen volt ekkor még, noha ismerhette az ezzel vitatkozó – az anyanyelvű irodalom értékeit nagyrabecsülő – bembói álláspontot is.

A mohácsi katasztrófa a magyar kultúrában, a magyar anyanyelvről való gondolkodásban is vízválasztó lett. A szóban forgó Janus-kiadások még mindenestül a Jagelló-kori humanizmus kultúrájához tartoznak. Amikor viszont Istvánffy Pál – két évvel Mohács után – hazatért Itáliából, már továtúnt az a világ, amelyet tizenkét évvel korábban maga mögött hagyott.

Egy széthulló ország szolgálatában

A mohácsi csata a magyar jogtudó értelmiséget is megtizedelte, így érthető, hogy az 1520-as évek végén fokozott szükség mutatkozott Magyarországon az Itáliában tanult, művelt jogászokra. Istvánffy Pál karrierjét végső soron az ország egyre bonyolultabbá váló politikai viszonyai határozták meg. Hosszú és kacsaringós utat tett meg addig, amíg Ferdinánd király oldalán végleg elfoglalta azt a biztos, megbecsült és megingathatatlan pozíciót, amelyből fia, Miklós pályáját is egyengetni tudta. Holub József pontos levéltári adatokon nyugvó életrajzi tanulmányaiból⁴⁵ átfogó képet alkothatunk Istvánffy Pál családi viszonyairól, hivatali és katonai megbízásairól Szigetvárott, Egerben és az ország számos részén, mustramesterségéről,⁴⁶ ülnöki minőségben végzett munkájáról, diplomáciai küldetéseiről, és végül a rendkívül magas királyi tanácsosi méltóság elnyeréséről 1549-ben. „S hogy mily fontos időben került a tanácsba Istvánffy, annak kiemelésére elég rámutatnunk arra, hogy a törökkel kötött fegyverszünet és a pártoskodás intenzivitásának megszűnése folytán akkor kezdi az ország ismét békés fejlődésének alapjait lerakni” – állapítja meg Holub.⁴⁷ Istvánffy Pál 1553-ban olyan előkelő, jómódú, művelt és megbecsült Habsburg-párti méltóságként halt meg, akire fia, Miklós nagy tisztelettel tekinthetett, mint példaképére.

A pályái vélemelkedő szakasza azonban lényegében csak az utolsó hat esztendőre, 1547 és 1553 közé tehető.⁴⁸ Korábbi évtizedeiben Istvánffy Pál szá-

44 Vö.: Ács Pál: Nyelvek harca. Sylvester János irodalmi programja. In: *Uő: Átszítált idő*. Tinóditól Tandoriig. Budapest, 2014. 45–57., 445–455., itt: 46–48.

45 Holub J.: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család i. m.; Holub J.: Istvánffy Pál i. m.

46 Erről lásd még Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. 52.; Timár György: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. Baranya török kori forrásai 1. Pécs 1989. passim. Ld. még Varga Szabolcs tanulmányát ebben a kötetben.

47 Holub J.: Istvánffy Pál i. m. 231.

48 1547 szeptemberétől kamarai megbízásaiért, a kincstartó helyetteseként évi 300 forintot kapott a királytól. Erről a feladatköréről a Magyar Kamara megjegyezte, hogy a mustránál a kincstartónak régi szokás szerint jelen kell lennie, de most a kincstartó helyett Istvánffy Pált küldi. Orig. F. és „Nicolaus Olahus E. Zagrabiensis” (MNL OL E 21 Benignae resolutiones

mos megpróbáltatást átélte, és arra is rákényszerült, hogy szinte a semmiből teremtsen új életet egyre népesedő családjának. Súlyos traumaként érte az 1543-as oszmán hódítás, amikor a törökök elfoglalták Pécsét, Siklóst, Valpót, egész Kelet-Baranyát, vele az Istvánffy család birtokait.⁴⁹ Istvánffy Pál ekkor a szó szoros értelmében hontalanná és menekültté vált.⁵⁰ Pécsi háza, ahol könyveit, kéziratait tartotta, szintén odaveszett. Még ugyanebben az évben, ugyanebben a házban büszkén mutogatta Bornemisza Ferenc székesfehérvári kanonoknak azt a birtokában lévő részleges másolatot, amely Bonfini történeti munkájának budai példányáról készült.⁵¹ Ezt később átengedte Martin Brennernek (Brenner Mártonnak), aki ennek alapján rendezte sajtó alá *A magyar történelem tizedeinek első, nem teljes (és nem is kifogástalan) kiadását*.⁵² A humanista történetírás iránti érdeklődést tehát örökül hagyhatta fiának, Miklósnak, ősi birtokai azonban a törökök lettek, ezért feleségével és apró gyermekeivel együtt – köztük az ötéves Miklóssal – menekülnie kellett. Még 1551-ben is azzal az indokkal kért befogadást Várdai Pál esztergomi érsek pozsonyi házába, hogy birtokairól elúztatva legyen neki és családjának biztos helye.⁵³ Egyértelmű, hogy 1543 után csakis oly módon számíthatott sorsának jobbra fordulására, ha őszintén és véglegesen elkötelezi magát Ferdinánd király mellett. Hivatali elfoglaltságai miatt ebben az utolsó pályaszakaszban már nemigen jutott ideje versírásra vagy más alkotói tevékenységre. Mégis az ország értelmiségi elitjéhez tartozott, szakértelmét, tudását humanista társai elismerték. Wolfgang Lazius (1514–1565) bécsi udvari orvos és történész⁵⁴ tizlapos Magyarország-térképe (*Regni Hungariae Descriptio Vera*) feltünteti azok névsorát, akik részt vettek a nagyszabású kartográfiai vállalkozás munkálataiban, tehát akik segítették Lazius munkáját. A térkép felirata (huszonnégy társával együtt)

1548. április 5.) Amikor Istvánffy 1549-ben a Helytartótanács tanácsosa lett, évi fizetése 400 forintra emelkedett.

49 Istvánffy Pál baranyai alispánként 1543 májusában még Pécs megerősítéséről tárgyalt Bécsben, 1000 lovas kiküldését kérve. *Szakály Ferenc: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543*. In: Pécs a hódoltság korában. Tanulmányok. Szerk. Szakály Ferenc, Vonyó József. Pécsi Mozaik 2. Pécs, 2012. 17–53., itt: 48.

50 *Holub J.*: Istvánffy Pál i. m. 228.

51 A budai királyi könyvtár számára másolt eredeti Bonfini-kézirat töredékeit (OSZK Cod. Lat. 542. és 434.) ld. <http://www.corvina.oszk.hu/corvinas-html/hub1codlat542.htm>; <http://www.corvina.oszk.hu/corvinas-html/hub1codlat434.htm>. Lásd még *Fülep Katalin: Bonfini Rerum Ungaricarum decades* című művének harmadik töredéke. Magyar Könyvszemle 100. (1984) 340–348.; *Kulcsár Péter: Bonfini-kéziratok*. Magyar Könyvszemle 111. (1995) 213–237, itt: 225; *Almási Gábor: Egy különleges életút a 16. század első feléből: Martin Brenner, erdélyi szász humanista*. Magyar Könyvszemle 132. (2016) 14–30., itt: 19., 21., 24.

52 *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades Tres, nunc demum industria Martini Brenneri...* editae... Basel, 1543. (RMK III. 344.)

53 Istvánffy Pál kérelmét ld. Orig F. és Oláh M. egri p. (MNL OL E 21 Benignae resolutiones 1551. december 11.)

54 Laziusról lásd Kasza Péter tanulmányát a jelen kötetben.

Istvánffy Pálnak is köszönetet mond.⁵⁵ Lazius térképén együtt szerepelnek Abstemius Bornemisza Pál püspökkel, a jeles műpártoló mecénással.⁵⁶ Istvánffy és Bornemisza kapcsolata hosszú időre nyúlhat vissza, hiszen Bornemisza is baranyai volt, Pécsen született. Ismeretségük Istvánffy itáliai éveirez kapcsolódhat: Bornemisza 1526-ban Bolognában jelentette meg Várdai Ferenc halálát elsírató gyászkiadványát az egyetem professzorainak támogatásával.⁵⁷ Láttuk, hogy Istvánffy Pál is a Várdai támogatta szellemi körhöz tartozott Itáliában. A Laziusnak felajánlott közös segítségnyújtás (a felirat tanúsága szerint) 1552–1553-ban történt. Mivel Istvánffy 1553-ban meghalt, a Lazius-térkép munkálataiban való részvétele lehetett utolsó tudományos munkálkodása.

A kutatás és a történeti hagyomány olykor hajlamos figyelmen kívül hagyni vagy marginalizálni Istvánffy Pál életének azokat az epizódjait, amelyek zavarhatják vagy megtörhetik a pálya kései szakaszának határozott vonalú fejlődésrajzát. Számunkra azonban fontosak lehetnek ezek a különös, az összképet kissé zavaró mozzanatok, mert ezekből érthetőek meg a nemzedéki különbségek, amelyek az apa és a fiú értelmiségi karaktere között mutatkoznak. Különös figyelmet érdemel két kellemetlen incidens, amelyeknek Istvánffy Pál részese volt.

Baranyai birtokosokként Istvánffy Pál apja, Istvánffy (II.) István és egész családja a nagy hatalmú Perényi família vonzáskörébe tartozott.⁵⁸ Istvánffy István akkor halt meg (1516-ban vagy 1517-ben), amikor fia Padovába ment tanulni. 1515-ben kelt végrendeletében a családfő fiait és egész familiáját Perényi Imre nádor jóindulatába ajánlotta.⁵⁹ Amikor Istvánffy Pál tizenkét évvel később hazatért Itáliából, már Perényi nádor fia, Perényi Péter koronaőr⁶⁰ volt a baranyai főúri család feje. Istvánffy Pál voltaképp családi örökség szerint lett az ország egyik legbefolyásosabb főúranak bizalmi embere. Perényi Péter mellett élte meg az 1529–1532 közötti sorsfordító éveket.

Magyarországnak ekkor már jó ideje két megkoronázott királya volt, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János, ám sokan harmadik királyként tekintettek János király oszmán érdekeket képviselő, velencei származású kormányzójára,

55 *Pálffy Géza*: Egy rendkívüli forrás a magyar politikai elit 16. századi földrajzi ismereteiről. Az 1526 és 1556 között török kézbe került magyarországi városok, várak és kastélyok összeírása a Német-római Birodalom rendjei számára. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk. Terei György, Kovács Gyöngyi, Domokos György, Miklós Zsuzsa, Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 177–194., itt: 182.

56 *Mikó Árpád*: Bornemisza (Abstemius) Pál végrendelete 1577-ből. Adatok a nyitrai, az óbudai, a veszprémi és a gyulafehérvári egyház középkori kincseinek a sorsához. *Művészettörténeti Értesítő* 45. (1996) 203–221.

57 *Borsa G.*: i. m. 48.

58 *Holub J.*: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család i. m. 114., 118.

59 *Holub J.*: Istvánffy Pál i. m. 223.

60 *Téglásy Imre* (szerk.): Sztárai Mihály: História Perényi Ferenc kiszabadulásáról – Perényi Péter élete és halála. Budapest, 1985.; *Perényi Péter – Augustin Hirschvogel*: Concordantz des Alten und Neuen Testaments [Egybecsengés az ó- és újtestamentumban.]. Wien, 1550. Faksimile kiadás. Szerk., utószó Téglásy Imre. Budapest, 2017.

Alvise Gritti, Perényi Péterre pedig a negyedikként. Ebben a zavaros politikai helyzetben Perényi (átmenetileg) nagyon sikeres hatalmi játékot folytatott. Az 1531-ben tartott bélavári „királytalan” országgyűlésen⁶¹ még az is felmerült, hogy (a két királytól és Grittitől megválva) egyedül Perényinek kellene uralkodnia. Vészterhes idők jártak, az Oszmán Birodalom európai terjeszkedésének talán legagresszívabb korszaka volt ez. Ausztria és Itália szinte tehetetlenül szemlélte a fejleményeket, Franciaország a török szövetségese lett. Velence egykori hatalma ekkorra már jócskán megcsappant, de még mindig képes volt befolyásolni az európai nagypolitikát.⁶² Perényi Péter egyértelműen a Velencei Köztársaság érdekeit szolgálta, az oszmánok és a Habsburgok között egyensúlyozó Signoria támogatását élvezte. A Padovában (Velence egyetemén) tanult Istvánffy Pál szolgálatai hasznosak lehettek Perényi számára. 1531-ben loretói zarándoklata közben hatszáz főnyi kíséretével együtt fogadta Perényit a Köztársaság államtanácsa, amely zárt ajtók mögött tárgyalta a magyar főúrral.⁶³ Amikor Szülejmán szultán az Ausztria elleni elsőpró erejű támadásra készülve 1532-ben megszállt Mohács mezején, Perényi a szultán elé járult, és azt kérte tőle, hogy fogadja el őt Magyarország egyetlen (oszmán vazallus) fejedelmeként. Ám ravasz riválisa, Gritti, aki már korábban értesült Perényi terveiről, a főúr ellen hangolta a nagyvezírt és a szultánt. A makacskodó Perényit elfogták, és csak azon az áron szabadulhatott, hogy fiát túsul adta az oszmánoknak. Kíséretéből többeket helyben felkoncoltak, másokat fogságba hurcoltak a törökök. A rabul ejtett Perényi-hívek között volt Istvánffy Pál is,⁶⁴ aki – Istvánffy Miklós *Históriája* szerint – csak súlyos fizetség árán válthatta meg magát.⁶⁵ Tudjuk, hogy a szultán 1532. évi hadjárata a kicsiny Kőszeg váránál elakadt, és Nyugat-Európa elkerülte az oszmán pusztítást. Perényi Péter nagy lehetősége tehát elillant, és noha még tíz évig fontos politikai szereplő maradt, lassanként háttérbe szorult. Érthető, hogy Istvánffy Miklósnak még hosszú idő múltán sem volt könnyű szembenézni apja és családja egykori szoros kötődésével Perényi Péterhez, akit egyébként még az oszmánok is sokszoros árulónak tartottak.

A másik, Istvánffy Pált nagyon közelről érintő tragikus eset tizenkét évvel később történt. 1544-ben súlyos, elrendezhetetlen családi viszály kerekedett az Istvánffyak és Nádasdy Tamás között. „Szent ő sem volt – írja az amúgy nagyra becsült Nádasdyról Szekfű Gyula – benne is tomboltak vad indulatok, mély szenvedéllyel tudott gyűlölni.”⁶⁶ Az incidens pontos indítékai ismeretlenek,

61 Puskár Anett: Szapolyai János és Perényi Péter. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 13. (2008) 295–313., itt: 301–302.

62 Ács Pál: Alvise Gritti és Nádasdy Tamás. Egy elhidegült barátság történeti háttere. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó [et al.] 2. kötet. Budapest, 2016. 133–147.

63 Téglásy I.: Sztárai Mihály i. m. 10.

64 Holub J.: Istvánffy Pál i. m. 226.

65 *Nicolaus Isthvanfius: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622.* 177.

66 Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 4. kötet. Budapest, é. n. 191.

csak annyi bizonyos, hogy Nádasdy Tamás – heves szóváltás után – meggyilkoltatta Istvánffy (III.) Istvánt, Istvánffy Pál unokaöccsét. Brutális cselekedet volt ez: Nádasdy emberei a Dunába fojtották az áldozatot. Holub József levéltári források alapján a következőképpen foglalja össze az eseményeket: „1544. április végén történt, hogy midőn István 100 lovassal Fels Lénárdhoz, a császári hadak főkapitányához volt vonulóban, s az útban elfáradva Jolka Pozsony megyei községben pihenőre tért embereivel, rátámadt egész váratlanul Nádasdy Tamás főkapitány s országbíró, nagyszámú csapatával, őt súlyosan megsebesítette és elfogta. Nádasdy parancsára megkötözték kezét, lábát s a közel folyó Dunába vetették; alig hagytak neki annyi időt, hogy meggyónhasson. De ez még nem hűtötte le a főkapitány bosszúját, hanem ezután szabad prédára bocsátotta Istvánffy ott levő ingóságait, elvitt magával egy ezüstös kopját, egy boncsokot [lófarkas hadi zászlót], több kocsilovat s István egy szolgáját.”⁶⁷ A gyilkosságról hatsoros latin epigrammában emlékezett meg Istvánffy Pál. A vers egy sógorához, Zay Ferenchez intézett magyar nyelvű levél mellékleteként maradt fenn, és egykor az áldozat halotti zászlajának felirata volt:⁶⁸

Stephanus Istvanffy iacet hoc in pulvere parvus,
 Martis amor fuerat militiaeque decus,
 Perfida quem Thomas Nadasdy fraude necavit,
 Dum ruit in patriae viscera latro suae;
 Et Zalay votis mage vult servire Ioannis,
 Quam patriis legibus officio atque fide.⁶⁹

Ifjabb István fekszik e helyt az Istvánffy családból,
 Hadban erős volt és ékes a háboruban.
 Gaz Nádasdy Tamás csellel ragadá el az éltét,
 míg a hazájára rabló módra rohant,
 s többet is ér Szalay Jánosnak az óhaja néki,
 mint honi törvények, hűség, és hivatal.⁷⁰

⁶⁷ Holub J.: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család i. m.

⁶⁸ Istvánffy Pál 1545 augusztusában kelt levele fontos művelődéstörténeti dokumentum. Kiderül belőle, hogy ő szervezte meggyilkolt unokaöccsének temetési szertartását. Ő rendelte meg a saját maga tervezte halotti zászlót, amelyet nyolc róf fekete tafotából készítettek, és mindkét oldalát az Istvánffyak címere díszítette. A címer fametszetű ábrázolása megtalálható Tőke Ferenc Istvánffy Pál halálára megjelentetett gyászkiadványában (*F. Tőke: Epitaphium i. m. Faksimilében közli Holub J.: Istvánffy Pál i. m. 227.*). A képírónak pontos utasítást adott Istvánffy a címerben látható aranyalmát átszúró tőr ábrázolásmódjáról, és az általa szerzett latin versek helyes felfestéséről. *Thaly Kálmán: Istvánffy István, sírverse, temetése és hagyatékai. Századok 1. (1875) 204–210. Thaly helytelenül datálja 1542-re az eseményt, és hibázik akkor is, amikor a viszályt Nádasdy Tamás Szapolyai-pártiságával indokolja. A halotti zászlókról ld. Szabó Péter: A végtisztesség, Budapest, 1989. 76–79.*

⁶⁹ *N. Istvanffy: Carmina i. m. 48.*

⁷⁰ Tóth Gergely fordítása.

A költemény – a többi forráshoz hasonlóan – sajnos nem világít rá az ügy pontos körülményeire azon túl, hogy Nádasdy mellett szövetségését (felbujtóját?), Szalay Jánost⁷¹ is vádolja. Az elhunyt rokonai, köztük Istvánffy Pál, valóban perbe fogták Nádasdyt, ám az ügyesen kibújt a felelősségre vonás alól. Istvánffy Miklós apjával és rokonaival egyetértően emlékezik meg a szégyenletes büntetről, hangsúlyozva, hogy Nádasdy a bírák megvesztegetésével és egyéb ármánykodással elsimította (valójában rendkívül hosszán halasztotta, végül elaltatta) az ellene indított pert.⁷² A gyűlölködésbe és gyilkosságba forduló viszály valós természetéről Istvánffy Miklós egy szót sem szól. Nála beszédesebb viszont Forgách Ferenc, aki *Emlékirat*ában elmondja, hogy Nádasdy „az igen előkelő családból származó Esthvánffy Istvánt, ezt a kiváló katonát, aki persze a zsákmányolást – mint az akkori polgárháborúban szokás volt – nem vetette meg, mégis a meghallgatástól és védekezéstől elütve – hirtelen haragjában – elevenen merítette alá a folyóba és így fojtatta meg, mivel egy szóváltás alkalmával a fekete koporsóra célozva az evangéliumi igét merte kiejteni: »Nincsen itt, mert feltámadott.«.”⁷³

Forgách a tőle megszokott módon mindenkiről mond némi jót is, de leginkább rosszat. Ha hitelt adhatunk elbeszélésének, az áldozat talán nem volt egészen vétlen, de vesztét valójában az okozta, hogy gúnyos megjegyzést tett Nádasdy Tamás kevésbé dicsőséges múltjára. Nádasdy 1529-ben Ferdinánd kapitányaként védelmezte az ostromló törököktől Buda várát. Egy fekete koporsót függesztett ki a várfalra, jelezvén, hogy inkább meghal, de nem adja fel Budát.⁷⁴ Kevéssel ezután azonban mégis menekülőre fogta, sőt, a Duna túl-

71 *Bessenyei József*: Nádasdy Tamás a politikus és az államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. 9–28., itt: 10–11., 13–17. A változékony viszonyokra jellemző, hogy Nádasdy Tamás 1543. április 25-én Győrből levelet írt I. Ferdinándhoz, melyben Istvánffy Pál érdekében közbenjár, akiért Baranya megye is supplikál (ÖStA HHStA Ungarische Akten Allgemeine Akten Fasc. 51. Konv. A. fol. 146, 148.) + fol. 147. mellékelve Baranya megye supplikációja.

72 *N. Isthvanfius*: Historiae i. m. 256.

73 *Gimesi Forgách Ferencz*: Magyar históriája. Kiad. Majer Fidél. Bev. Toldy Ferenc. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. 2. Osztály. Írók 16. Pest, 1866. 243–244. Magyar fordításban: *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Ford. Borzsák István. In: *Humanista történetírók*. Szerk. Kulcsár Péter. Budapest, 1977. 567–1039., itt: 782–785. Borzsák kétszer is félreérti és félre is fordítja a jelenetet, amikor Forgách *feretrum nigrum*, ill. *sepulcrum nigrum* kifejezéseit *Szent Mihály lovaként* magyarítja. A kontextusból világosan látszik, hogy nem koporsózállító eszközről, hanem *fekete koporsóról* van szó. A Forgách-hely értelmezése egyébként Holub Józsefnek is problémát okozott: „fekete sírra (?)” – kérdezi értetlenkedve. *Holub J.*: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család i. m. Ld. erről még Petneházi Gábor tanulmányát a jelen kötetben.

74 Az 1552-es egri ostrom kapcsán külföldi források említenek egy hasonlóan patetikus jelenetet, amikor Dobó István a vár fokára két kopja között egy fekete koporsót függesztetett fel, jelezvén a törököknek, hogy csak a védők élete árán győzhetnek. Ezt a magyar kutatás fikciónak tekinti. *Lőkös Péter*: Eger a 16–17. századi európai irodalomban, különös tekintettel a magyar és német szerzők műveire. Habilitációs dolgozat. Piliscsaba, 2013. 156. A szóban forgó, hitelesnek tűnő budai epizód az egri ostrommal kapcsolatos hagyományt is némiképp valószínű-

partjára áthajózva hirtelen pártot váltott (Ferdinánd pártjáról János királyhoz szegődött), egyenesen Gritti sátrába sietett, és gondolkodás nélkül átállt az ellenséghez.⁷⁵

Talán sohasem tudjuk meg, hogy valójában miért kellett meghalnia Istvánffy Istvánnak. Annyi bizonyos, hogy az emberölés nem hirtelen haragból, hanem előre megfontolt szándékkal történt: hirtelen felindulásból nem lehet törbe csalni valakit. Gyónni sem engedik azokat, akikkel ily módon végeznek. Nagyon valószínű, hogy egy régóta folyó viszálykodást zárt le ily kegyetlen módon Nádasdy, visszaélve országbírói hatalmával. A gyilkosság, minden brutalitása ellenére, egyfajta önkényes ítélet-végrehajtásnak látszik. A Forgách Ferenc által feljegyzett vádaskodás nyilvánvalóan csupán egy szópárbaj részlete, felelet azokra a hasonló vádakra, amelyekkel Nádasdy illethette Istvánffy Istvánt, aki végső elkeseredésében joggal hánytorgatta fel azt a ropant kínos esetet, amikor Nádasdy 1529-ben dezertált Ferdinánd szolgálatából. A szomorú történet jól példázza, hogy a Habsburg-konzolidáció magyar részesei és közreműködői (Nádasdy Tamás és Istvánffy Pál egyaránt ilyenek voltak) milyen nehezen tudták vállalni, illetve feldolgozni saját közelmúltjukat, az 1526-ot követő kaotikus évtizedeket.

Istvánffy Pál lantja

Ezekben a zord és zavaros évtizedekben – paradox módon – Istvánffy Pálnak még jutott elég ideje írásra-olvasásra, új könyvek beszerzésére. Itthon is megmaradt annak, amivé itáliai professzorai és ottani tanulóközössége nevelték: humanistának. Pécsi házában – Janus Pannonius városában – elevenen őrizte és ápolta a Mátyás kori magyar kultúra emlékezetét. Egyszersmind irodalmi téren tovább is lépett. Olyasmivel kezdett foglalatkoskodni ekkor, amit Janus és kortársai még lenéztek és megvetettek: verseket írt a humanisták által „barbárnak” és „vulgárisnak” tartott magyar nyelven is. Tudjuk, hogy Mohács után már a humanisták is felemelték szavukat a török hódítás miatt veszélybe került anyanyelv védelmében. „Szablya vasára szegez, s szeldesí renyhe husod, / Végül a régi szokásokat és a szegény anyanyelvet / Irtja ki” – kesergett Nagyszombati Márton.⁷⁶

vé teszi. Úgy tűnik fel, hogy a magyarországi várostromok során hasonló szimbolikus gesztusok nem voltak ismeretlenek a korban. Vö. *Ács Pál: A szentek aluvása. Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata.* In: *Uő: „Elváltzott idők” – Irányváltások a régi magyar irodalomban.* Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 6. Budapest, 2006. 11–34., itt: 21., 33.

75 *Ács P.:* Alvise Gritti i. m. 138–139.

76 „Aut iugulet gladio corpora pigra truci, / Pannonicos tandem ritus patriamque loquelam.” *Nagyszombati Márton: Ad Hungariae proceres [Magyarország főuraihoz].* Majtényi Árpád fordítása. In: *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény. I. Humanizmus.* Szerk. Ács Pál, Jankovics József, Kőszeghy Péter. Budapest, 1998. 522–523.; *Ábel J. – Hegedűs I.:* i. m. 220–270.

Pálffy Géza bukkant rá arra az adatra, mely szerint az 1542–1543 táján Istvánffy Pál *consiliarius regiustól* Késás Pál⁷⁷ által elvitt holmi között akadt „unum instrumentum musicum vulgo Lanth, tribus florenis aureis boni et iusti ponderis constantem”.⁷⁸ Ha arra vagyunk kíváncsiak, vajon mit játszott Istvánffy Pál ezen a lanton, akkor nemcsak a pusztá találgatásra vagyunk utalva, hanem konkrétumokra is támaszkodhatunk. Nagy a valószínűsége annak, hogy Tinódi Sebestyénnel jól ismerték egymást, és zenei-költői aktivitásuk sem független egymásától. Tinódi, aki 1541-ig Török Bálintot szolgálta, ezután, 1542–1543-ban Istvánffy Imrénél, Pál testvérénél bukkant fel.⁷⁹ Horváth János mutatott rá, hogy Tinódi és Istvánffy Pál ezekben az években szinte azonos helyszíneken éltek és mozogtak, lehetetlen, hogy ne ismerték volna egymást. Mindketten egyszerre, csaknem ugyanabban az időben, elsőként írtak magyar nyelvű széphistóriákat, ám – miként ezt Horváth János bebizonyította – Istvánffy Pál ebben még Tinódit is megelőzte. Filológiai elemzések igazolják, hogy Tinódi irodalmi téren Istvánffy Pál követője volt.⁸⁰ Tinódi nevezetes széphistóriája, a *Jázon és Medea*⁸¹ már Istvánffy úttörő irodalmi kezdeményezésének teljes ismeretében keletkezett. Istvánffy Pál volt az a költő, aki megalkotta az első magyar nyelvű verses novellát, melyet – Tinódihoz hasonlóan – nyilvánvalóan lantkíséréssel adott elő. A szöveget igen, a dallamot azonban sajnos nem ismerjük.

Istvánffy Pál János király híve volt egészen a király haláláig, 1541-ig.⁸² Szapolyai János és Jagelló Izabella esküvőjére, az 1539-ben, Székesfehérvárott tartott lakodalmi ünnepségre írta Voltér és Grizeldisz történetét feldolgozó széphistóriáját (*Historia regis Volter*, „Egy krónikát mondom...”), amely az első ismert magyar nyelvű alkotás ebben a műfajban.⁸³ Népszerűségére jellemző, hogy évtizedekkel keletkezése után, 1574-ben jelent meg először nyomtatásban, és kéziratban is terjedt.⁸⁴ Fejedelmi nászajándék volt tehát a vers, nem-

77 Füzesdi Késás Pál és Istvánffy Pál közeli kapcsolatban álltak Szigetvárott, ahol 1543-tól Istvánffy volt a vár prefektusa, Késás pedig a vár katonai felügyeletét látta el. Késásról ld. Pálffy G.: A császárváros védelmében i. m. 48–50., 52–55.

78 Hrvatski državni archiv, Zagreb, B., Obiteljski i osobni archivski fondovi, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Pavao Istvanffy. Ld. erről még Varga Szabolcs tanulmányát a jelen kötetben.

79 1542. április 24-én Tinódi Baranyavárban tartózkodott, Istvánffy Imrénél. Istvánffy Pálnak pedig Szigetváron volt háza. Nagyon valószínű, hogy ebben az időben Tinódi az Istvánffy családnál talált menedéket, miután korábbi gazdája, Török Bálint fogságba esett. *Dézsi Lajos*: Tinódi Sebestyén 1505?–1556. Budapest, 1912. 33–35.

80 *Horváth J.*: i. m. 101–102.

81 *Tinódi Sebestyén: Jázonról és Medeáról*. In: RMKT XVI/2. 1540–1555. Tinódi Sebestyén összes művei. Kiad. Szilády Áron. Budapest, 1881. 371–381.

82 *Holub J.*: Istvánffy Pál i. m. 226–228.

83 *Istvánffy Pál: Historia regis Volter*. RMKT XVI/1. 1527–1546. Kiad. Szilády Áron. Budapest, 1880. 27–52., jegyzetek (a szerző részletes életrajzával) 383–410. Újabb kiadása: Balassi Bálint és a 16. század költői. Kiad. Varjas Béla. Budapest, 1979. 347–425.

84 A forrásokról ld. Répertoire de la poésie hongroise ancienne. Direction: Iván Horváth. Paris, 1992. № 318.

csak széphistória, hanem házasesnek (*epithalamium*) is.⁸⁵ Valószínű, hogy a szerző maga adta elő a lakodalmon, lantkísérettel.

A mű Boccaccio 100. novellájának⁸⁶ Petrarca által készített latin nyelvű prózai feldolgozásán (*Seniles* XVII 1–4) alapul, szorosán követve forrását.⁸⁷ A *Dekameron*nak ez a novellája Európa-szerte igen népszerű volt, miként ezt maga Petrarca is hangsúlyozta. Geoffrey Chaucer – aki talán személyesen ismerte Petrarcát⁸⁸ – szintén Petrarca ezen Boccaccio-feldolgozása alapján alkotta meg a *Canterbury mesék*ben *A diák elbeszélését*.⁸⁹ Heltai Gáspárné Istvánffy-kiadásának címlapján a következő summázat olvasható: „Szép rövid krónika az ifjú Voltér királyról és az Janikula leányáról, Grizeldisz asszonról, mint próbáltatott legyen meg Grizeldisznak házasságban való tökéletessége.”⁹⁰ A történetben Voltér szinte a kínzásig fajuló végletéig próbára teszi alacsony sorból származó hitvese, Grizeldisz hűségét. Két gyermekét elválasztja anyjától, majd – látszólag – meggyilkoltatja őket. Felesége megadóan tűri a megpróbáltatásokat. Végül Voltér színleg eltaszítja magától nejét, és ifjú menyasszonyt hoz a házhoz, Grizeldiszt pedig az új feleség szolgálójául rendeli. Csak a történet végén derül ki, hogy mindez csupán próbatétel volt, és a házához nagy pompával megérkező szép leányzó nem más, mint közös gyermekük. Voltér ekkor visszahelyezi Grizeldiszt régi méltóságába.

85 *Komlóssy Gy.*: Griseldis története i. m. 651–653.; *Ágnes Máté*: Amanti italiani in veste ungherese. La fortuna di tre storie d’amore umanistiche nel Cinquecento ungherese. Tesi di dottorato di ricerca (PhD). Varsavia, 2014. 199–200.

86 Boccaccio 100. novellájának óriási szakirodalma van. Jó összefoglalást nyújtanak róluk a következő újabb tanulmányok: *Komlóssy Gy.*: Griseldis története i. m. 655.; *Marco Peccat*: Griselda da Saluzzo tra Dante e Petrarca. Dal „silenzió” al „celebrazione”. In: Atti del XVI Convegno Internazionale (Chianciano-Pienza 19–22 luglio 2004). Firenze, 2005. 335–346.; *Á. Máté*: Amanti italiani in veste ungherese i. m. passim; *Mariel Vazquez*: Le identità di Griselda attraverso il suo rapporto coniugale in Boccaccio, Petrarca e Chaucer. MA Thesis. Washington DC, 2016. passim. Máté Ágnes legújabbban azt is felvetette, hogy a mű keletkezése valamiképpen kapcsolódhat az 1520-as évek elején Padovában tartózkodó, és az ott tanuló magyar ifjak közt rendkívül népszerű Gianlodovico di Saluzzo (aki az épp regnáló saluzzói őgróf öccse volt) személyéhez. Tudni való, hogy Mattheus Fortunatus a saluzzói grófnak ajánlotta nevezetes Seneca maior-kiadását. Ld. fentebb a 30. jegyzetet. Máté Ágnes elgondolása szerint a Grizeldisz saluzzói grófnéről szóló boccacciói história megverselése összefügghet Gianlodovico közismert magyarbarátságával. Mindazonáltal azt is tekintetbe kell venni, hogy Gianlodovico és Istvánffy Pál feltételezett találkozása és a széphistória keletkezése közt bő másfél évtized tel el. *Máté Á.*: Szent Istvántól Báthory Istvánig i. m. 3–14.

87 Petrarca *De insigni obedientia ac fide uxoria mythologia* c. latin Boccaccio-adaptációját (*Seniles* XVII 1–4) Szilády Áron is kiadta az Istvánffy Pál költeményéhez írt jegyzetapparátusban, nem nevezte meg viszont azt a kiadványt, amelyet felhasznált. RMKT XVI/1. 386–395. Istvánffy Pál szövegét gondosan összeveti Petrarcáéval *Pauer Károly*: „Volter és Grizeldisz” Istváni Páltól. *Egyetemes Philológiai Közölny* 3. (1879) 332–343.

88 *Á. Máté*: Amanti italiani in veste ungherese i. m. 77.

89 *Geoffrey Chaucer*: *Canterbury mesék*. Szerk. Vajda Miklós. Bev. Szenczi Miklós. A diák meséjét ford. Görgy Gábor. Budapest, 1961. 333–371.

90 Régi Magyarországi Nyomtatványok. I. Szerk. Borsa Gedeon és mások. Budapest, 1971. 340. sz.

Voltér és Grizeldisz históriájának értékét az érzékeny formakezelés, a választékos nyelvezet és a feszültségkeltő történetészövéssé adja. Méltán nevezi az irodalomtörténet-írás Istvánffy művét a históriás éneknél emelkedettebb *epikus költeménynek*.⁹¹ A valóságtól eltávolodó mesés tárgy, a szerencse forgandóságát példázó moralizálás az epikán belül a románc (*romanzo*) műfajához⁹² közelítik Istvánffy elbeszélő költeményét. A felező tizenkettesekben írt széphistória (Istvánffy elsőként alkalmazta ezt a formát ebben a műfajban) a korban szokatlan módon ügyel a sormetszet és a szótagszám pontosságára – ez is a mű zenei megkomponáltságára utal –, még a Grizeldisz nevet is Grizelddé alakította, ha a forma úgy követelte. Olyan lírai betéteket is tartalmaz a mű, amelyeket a magyar költő nem Petrarca latin szövegéből, hanem saját invenciójából merít: „Mert az idők, miként folyóvizek múlnak, / Az ifjúságnak is virági elhullnak, / Az vénség utána mint egy farkas ballag.”⁹³ A vers egyes művelődéstörténeti érdekű megnyilatkozásai – melyek szintén nincsenek meg Petrarcánál – a korabeli udvari szokásokra, táncra, zenére, öltözködésre, a ma már nehezen körülírható és értelmezhető „újudvar-tevés” ceremóniáira vonatkoznak.⁹⁴ Ezt a motívumot Tinódi is átvette Istvánffytól a *Jázon és Medeában*.

A *Voltér és Grizeldisz* irodalmi értékeivel, forrásaihoz való viszonyával a 19. század óta számos kiváló tanulmány foglalkozott,⁹⁵ a széphistóriát legutóbb Komlóssy Gyöngyi vizsgálta körültekintően⁹⁶ – ezért a mű részletes elemzésétől most eltekintünk. Számunkra ezúttal az a fontos, miként illeszthető be ez a költemény az Istvánffy Pálról alkotott általános képbe. A mű irodalomtörténeti értékelése – azzal együtt, hogy jelentőségét szinte mindenki elismeri – egyenetlen. Voltak, akik „szépen gördülő nyelven s verseléssel megírt kis elbeszélésnek”⁹⁷ tartották, mely némi „önállósággal, ízléssel bír”.⁹⁸ Mások úgy vélték, hogy „különös műbecse a 824 soros széphistóriának nincsen”.⁹⁹ Megint mások elismerték a mű kvalitásait, de úgy ítélték,

91 Horváth J.: i. m. 106.

92 *Zemplényi Ferenc*: A románc és az eposz. In: *Uő: Műfajok reneszánsz és barokk között*. Budapest, 2002. 94–106.

93 RMKT XVI/1. 28.

94 Horváth J.: i. m. 106. (Az „újudvar-tevés” szó lovagi párviadalokban és más pompázatos eseményekben bővelkedő udvari ünnepséget jelent.)

95 *Toldy Ferenc*: Magyar költők élete. I. Pest, 1870. 11–13.; *Pauer K.*: „Volter és Grizeldisz” i. m.; *Visnovszky Rezső*: Széphistóriáink olasz–latin csoportja. Budapest, 1907.; *Á. Máté*: Amanti italiani in veste ungherese i. m.; *Luigi Pulvirenti*: Pál Istvánffy e la traduzione dell’ultima novella dell’Decameron nell’cinquecento ungherese. *Rivista di Studi Ungheresi*. Nuova Serie, n. 14. (2015) 27–37.

96 *Komlóssy Gy.*: Grizeldis története i. m.

97 *Holub J.*: Istvánffy Pál i. m. 236. A mű formai kvalitásait már Arany János is értékelte, többször idézte Istvánffy Pált híres tanulmányában. *Arany János: A magyar nemzeti vers-idomról*. In: *Uő: Összes prózai művei és műfordításai*, Budapest, 1938. 26–27.

98 *Pauer K.*: „Volter és Grizeldisz” i. m. 332.

99 *Nemeskürty István*: A magyar népnek, ki ezt olvassa. Az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom története 1533–1712. Budapest, 1975. 34.

hogy ezek nem haladják felül a kor irodalmi átlagát.¹⁰⁰ Horváth János volt az egyetlen olyan irodalomtörténész, aki kiemelkedő kezdeményezőként, a magyar irodalom egyik megújítójaként üdvözölte Istvánffy Pált. Ám még ő is hiányolta az egyéni invenciót, amikor megjegyezte, hogy a magyar versszerző „idegen költő érdeméből”¹⁰¹ hozta létre művét, vagyis fordított. Kimondva, kimondatlanul Horváth János ítéletéből is kiérződik az általános elégedetlenség, amit a 19. századi irodalomtörténet-írás érzett a 16. századi magyar epikus költészettel szemben. Eredetibbet, még hozzá „őseredetit” vártak: csodaszarvast, Csaba-legendát, Zalán futását, efféléit.¹⁰² Nehéz volt elfogadni azt a tényt, hogy a magyar nyelvű szépirodalom egy Boccaccio-novella fordításával kezdődik.

Ezek a fenntartások Istvánffy Pál korában, a 16. századi irodalom kontextusában értelmezhetetlenek. A *Voltér és Grizeldisszel* – mindenki mást megelőzve – a magyar reneszánsz irodalom megteremtésére tett kísérletet Istvánffy Pál. Mai fejjel felfogni is nehéz, mennyi eredetiség, újító szellem kellett ehhez. Mert magyar verseket Istvánffy előtt is írtak már, de a reneszánsz eszményeinek megfelelő, retorikailag kicsiszolt világi *költeményt* ő írt először.

Természetesen nem a semmiből hozta létre művét. Lehettek magyar mintái is, ezeket nem ismerjük. Hallhatta az orális, szájhagyományozó költészet különböző alkotásait, a népi mulattatók, hegedősök és lantosok műveit.¹⁰³ Ám ő igazi műköltő¹⁰⁴ volt: Petrarcahoz fordult, Petrarca-ból kiindulva igyekezett magyar költészetet teremteni. Ez annyit tesz, hogy nem látott áthidalhatatlan ellentétet a klasszikus latinság és a barbárnak tartott vulgáris nyelvek között. Petrarca számára a rajongva szeretett Cicero¹⁰⁵ is bizonyos értelemben „vulgáris” szerző volt, miként ezt az Istvánffy által is tisztelt és olvasott idősebb Beroaldo kifejtette.¹⁰⁶

Istvánffy Pál célja mégsem az volt, hogy magyar nyelvű Petrarca-szöveget, egyfajta magyar *volgarizzamentót*¹⁰⁷ állítson elő. Sokkal inkább arra töre-

100 RMKT XVI/1. 386. (Szilády Áron)

101 Horváth J.: i. m. 106.

102 Ács Pál: „Isten haragja – magyarnak példája.” A hun történet két értelmezése. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról.* Szerk. Tóth Gergely. Budapest, 2014. 13–38., itt: 14.

103 Király Péter: A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig. *Humanizmus és reformáció* 22. Budapest 1995. 155–175.; Pap Balázs: Az ismeretlen Tinódi Sebestyén. In: *Uő: Históriai és énekek.* Pécs, [2014.] 189–219.

104 Stoll Béla: Közösségi költészet – népköltészet. Megjegyzések a XVII. századi kéziratos szerelmi lírához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 62. (1958) 170–176.

105 *Kathy Eden: Petrarchan Hermeneutics and the Rediscovery of Intimacy.* In: *Petrarch and the Textual Origins of Interpretation.* Ed. by Teodolinda Barolini and H. Wayne Storey. Columbia Studies in the Classical Tradition 31. Leiden, 2007. 231–244.

106 Kiss, F. G.: Constructing the Image of a Humanist Scholar i. m. 148.

107 *James Hankins: Translation Practice in the Renaissance: the Case of Leonardo Bruni.* In: *Uő: Humanism and Platonism in the Italian Renaissance.* *Storia e Letteratura* 215. Roma, 2003. Vol. 1. 177–191.

kedett, hogy magyar nyelven is létrehozzon olyan könnyed, tiszta és természetes beszédformákat, amelyek a Cicero és Petrarca által képviselt eleven latinságot jellemezték. Erre utalnak azok a rendkívül igényes hasonlatok és metaforák, amelyekkel Istvánffy Petrarca szövegét kiegészítette. „Néha oly szépen fordítja és szorítja versbe Petrarca prózáját, hogy szinte elfeledjük az eredetit” – írja róla Pauer Károly.¹⁰⁸ Eleven reneszánsz magyarság az Istvánffyé, ezért ahol kellett, el is távolodott Petrarcától. (Maga Petrarca meglehetősen távolságot tartott Boccacciótól és általában a vulgáris nyelvű szépirodalomtól. Úgy tűnik fel, hogy a *Dekameron*nak csak az elejét meg a végét olvasta. Saját olasz nyelvű költészetét ifjúkori tévelygésnek tartotta.¹⁰⁹) Furcsán hangzik, de igaz: ahogy elszakadt Petrarca eredetijétől, úgy közeledett ahhoz a szöveghez, amelyből maga Petrarca dolgozott: Boccaccio 100. novellájához.

Tizenkét évi itáliai tartózkodás után szinte természetes, hogy Istvánffy tudott olaszul, ebből azonban nem következik egyértelműen, hogy eredetiben olvasta a *Dekameront*. Az viszont szinte bizonyos, hogy voltak Boccaccio-ismeretei, és volt érzéke az anyanyelvi irodalom könnyedebb, légiesebb lényege iránt, ezért azt is tudta, mit kell elhagynia a latin Petrarcából,¹¹⁰ és mivel kell kibővítenie azt,¹¹¹ ha népnyelvű irodalmat kíván művelni. Ily módon, logikusan – akár Boccaccio szövegszerű ismerete nélkül is – eljuthatott Boccaccióhoz. Hasonlóan Geoffrey Chaucerhez, aki antik és humanista forrásokból bőven merítve, Boccaccio közvetlen imitációja nélkül hozta létre „angol Dekameronját”. „*A diák meséje* dominánsan Petrarca narratívájának meglehetősen hű fordítása, ám kifejezetten elutasítja azokat az erkölcsi tanulságokat, amelyeket Petrarca fűz a történethez. Chaucer elbeszélése nem egyszerűen boccacciói tónusú, hanem közvetlenül visszavezethető a *Dekameron*ra, természetesen számtalan apró, de jelentős kiegészítéssel és retorikai ötlettel. Ezek teszik *A diák meséjét* jellegzetesen chauceri alkotássá” – írja Chaucer-tanulmányában John Finlayson, és írhatná ugyanezt akár Istvánffy Pálról is.¹¹² Igazat kell adnunk Szilády Áronnak abban, hogy „Olaszország termékenyítő levegője fejlesztette ki benne azon nem közönséges költői tehetséget is, mely hivatalos elfoglaltatásai miatt talán csak egyetlen gyümölcsét érlelhette meg *Volter és Grizeldis* históriájában”.¹¹³

Boccaccio 100. novelláját és annak Petrarca által készített latin átdolgozását számtalanszor összevetették már.¹¹⁴ A legszembetűnőbb különbség a Grizeldiszt (Griseldát) különféle lelki gyötrelmeknek kitevő Voltér (Gualtieri)

108 Pauer K.: „Volter és Grizeldisz” i. m. 340.

109 Martin Eisner: Petrarch reading Boccaccio: Revisiting the Genesis of the Triumph. In: T. Barolini – H. W. Storey (eds.): Petrarch i. m. 131–146., itt: 145.

110 Pauer K.: „Volter és Grizeldisz” i. m. 340.

111 Komlóssy Gy.: Grizeldis története i. m. 657–659.

112 John Finlayson: Petrarch, Boccaccio, and Chaucer’s „Clerk’s Tale.” *Studies in Philology* 97. (2000) 3. 255–275., itt: 274.

113 RMKT XVI/1. 386.

114 M. Vazquez: Le identità di Griselda i. m. passim.

megítélésében van. Boccaccio egyértelműen „nőpártinak” mutatkozik: „Ki tudta volna Griselda módjára nem csupán könnytelen, hanem vidám arccal viselni Gualtieri kegyetlen és újfajta próbatételeit? Ki talán meg is érdemelte volna, hogy oly asszonyra akadjon, ki midőn egy szál ingben kiverte házából, másnak adta volna cserzeni a bundácskáját” – írja Boccaccio.¹¹⁵ Petrarca viszont, miként ezt ő maga kifejti, fennkölt teológiai allegóriát alkot a történetből, melyben a férj Istent, a feleség az emberi lelket jelképezi. Voltaképpen Isten az, aki nehéz próbáknak teszi ki az emberek hitét, hűségét.¹¹⁶ Érthető, hogy ezzel a felfogással összeegyeztethetetlen Voltér bárminemű hibáztatása.

Természetesen a 100. novella Boccacciónál is *exemplum* értékű. Sok száz éves vita folyik arról, hogy Griselda szenvedései vajon Krisztus, esetleg Mária kínjait példázzák-e, avagy az emberi sors forgandóságára, egyfajta *condition humaine*-re utalnak.¹¹⁷ Érdemes egyszersmind odafigyelni arra, amit maga Boccaccio mond erről: „a szegények házaiba is leszáll mennyekből az isteni lélek, éppen úgy, mint a gazdagok palotáiba, kik méltóbbak volnának disznók őrzésére, mint arra, hogy emberek urai legyenek.”¹¹⁸

Istvánffy Pál felfogása ez utóbbi meglátáshoz közelít, ő is elítéli a „gonosz” Voltért, és a szegény Grizeldisz dicséretét zengi:

De mint egy állatban, az *kegyetlen* Voltér,
Semmit meg nem tágít, mint egy *gonosz ördög*,
Késértő mérgében elébb-elébb hörög,
Miként az fellegben az menny igen dörög.¹¹⁹

A *vera nobilitas* elve – Petrarca és nyomában egész humanistagenerációk kedvelt vitatémája¹²⁰ – mind Boccacciónál, mind Istvánffy Pálnál több jelentőségű *exemplum*, egyebek közt önértelmezés, önmeghatározás is. Azt is jelentheti, hogy az irodalom és a kultúra fennkölt értékeit mindenki számára elérhetővé kell tenni, nemcsak a latinul értő kiváltságos keveseknek. „De az nemes népek téged nem kedvelnek / Mert paraszt nemzetből tégedet ítélnék”¹²¹ – ekként szól gőgösen Voltér Grizeldiszhez Istvánffynál, aki szegénységében, paraszti voltában is tiszta és tökéletes. Ha úgy tetszik, ez is allegória. A szegénységében és dísztelenségében is ragyogó magyar nyelv. Ebben a ragyogásban

115 Boccaccio művei. Szerk. Kardos Tibor, Rózsa Zoltán. 2. kötet. A Dekameront fordította Révay József és Jékely Zoltán. Budapest, 1975. 480.

116 M. Vazquez: Le identità di Griselda i. m. 17–22.

117 Uo. 39.

118 Kardos T. – Rózsa Z. (szerk): Boccaccio művei. 2. kötet i. m. 479.

119 RMKT XVI/1. 43. (Kiemelés – Á. P.)

120 Tilmann R. Jorde: Cristoforo Landinos De vera nobilitate: Ein Beitrag zur Nobilitas-Debatte im Quattrocento. Stuttgart, 1995.

121 RMKT XVI/1. 37. *Zemplényi Ferenc* meglátása szerint ez a verssor „az első világos nemes–paraszt szembeállítás” a magyar irodalomban: Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom. *Historia Litteraria* 4. Budapest, 1998. 28–29.

megmutatkozik az Itáliában eltöltött tizenkét év hatása, Beroaldo és Amaseo tanításai, Cicero és Petrarca szeretete, de mindenekelőtt – ahogy Horváth János találóan megfogalmazta – a „fogékonyság, szépérzék és előkelő ízlés”.¹²²

A *Voltér és Grizeldisz* önmagán messze túlmutató alkotás. Azt a sok tekintetben mindmáig rejtélyes folyamatot példázza, amelynek során a magyar nyelv alkalmassá vált európai szintű irodalmi művek létrehozására. Istvánffy Pálnak kétségkívül fontos szerep jutott ebben, noha természetesen a magyar nyelvet már a középkorban „írni kezdték”,¹²³ és a magyar világi líra kezdetei¹²⁴ is korábbi időkre nyúlnak vissza. Istvánffy jelentősége abban áll, hogy – a padovai–bolognai irodalomfelfogásnak megfelelően – hitt az anyanyelvű szépirodalom és az élő humanista latinság párhuzamos, egymást segítő fejlődésében. Antik és humanista minták alapján alakította, tökéletesítette az ekkor még vitathatatlanul periferikus és kialakulatlan magyar irodalmi nyelvet. Istvánffy Pálnak is köszönhető, hogy a 16. századi magyar irodalom minden ízeiben reneszánsz szellemet áraszt magából.¹²⁵

*

Gazdag örökség az, amit Istvánffy Pál fiára, Miklósra hagyott, aki nagyon sokat meg is őrzött ebből a hagyatékból, ha nem is mindent. Ő is Padovában tanult, ő is rajongott a latin klasszikusokért és a magyar humanistákért. Latin költőként Janus Pannonius, történetíróként pedig Bonfini művét kívánta folytatni. S ha nem is lett belőle második Janus, Bonfinit valóban folytatta, nem akármilyen színvonalon. A magyar nyelvű szépirodalom terén viszont nem vált apja követőjévé. Ő már más környezetben nevelkedett, más politikai és esztétikai normákat követett. Pálffy Gézával szólva az Istvánffy család és a hozzá hasonló famíliák „új generációi a század második felében... már nem az 1526 utáni évtizedek sokkhatásában éltek, hanem úgymond »beleszülettek« abba az új szituációba, amely a Magyar Királyság Habsburg Monarchiához való csatlakozásával együtt járt, ha nem is minden tekintetben voltak hajlandók elfogadni azt”.¹²⁶ Istvánffy Miklós Oláh Miklós titkáraként,¹²⁷ „komoly” humanista történetíróként alighanem kissé idegenkedett az olyan „komolytalan” (vulgáris) románcoktól, mint a *Voltér és Grizeldisz*. Tudjuk, hogy a katolikus megújulás teoretikusai kritikával illették a románc műfaját.¹²⁸ Az ő életművében ennek nem jutott szerep. Nem foglalkozott a magyar költészet-

122 Horváth J.: i. m. 106.

123 Tarnai Andor: A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest, 1984.

124 Gerézydi Rabán: A magyar világi líra kezdetei. Budapest, 1962.

125 Ács Pál: Reneszánsz irodalom. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. Szerk. Kőszeghy Péter – Tamás Zsuzsanna. X. kötet. Budapest, 2010. 37–55., itt: 53.

126 Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010. 288.

127 Holub J.: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család i. m.

128 Zemplényi F.: A romanzo és az eposz i. m. 96.

tel, Balassi Bálintról mint íróról igen lakonikusan nyilatkozott.¹²⁹ És ez – végső soron – talán így volt jó. Ha *mindenben* apját követte volna Istvánffy Miklós, nem lehetett volna azzá a nagy formátumú alkotó egyéniséggé, amivé lett.

PÁL ÁCS

BOCCACCIO IN BARANYA COUNTY

AN EXCEPTIONAL INTELLECTUAL CAREER IN THE FIRST HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY: PÁL ISTVÁNFY

The paper is about Pál Istvánffy, father of the historian Miklós, who also deserves attention on his own right and the careful investigation of whose career facilitates the understanding of the fate of his son later on. First, we present the intellectual environment where the father of Miklós spent his Italian study tour in Padua and Bologna. For this investigation, our starting point will be the Cicero commentary by Filippo Beroaldo in Pál's possession and his kind welcoming poems written in the Janus Pannonius edition published in 1522–1523. Afterwards, we will look at the rather chequered career of Pál Istvánffy in Hungary. We will also mention that after his return from Italy, Miklós's father had been the familiar of one of the *conservatores coronae*, Péter Perényi, was captured by the Ottomans with his ambitious lord, and could hardly pay his ransom to set himself free. Furthermore, we also discuss the assassination of Pál's nephew, István Istvánffy, analysing the circumstances of the mysterious crime, as well as Pál's eulogy that he wrote for this occasion in Latin. Then, we discuss Pál Istvánffy's ground-breaking literary achievement, the first Renaissance history in verse written in Hungarian (*Historia regis Volter*), its precedents and sources, the standard of the work itself and its connections (primarily to Italian Renaissance poetry, Petrarca and Boccaccio). In sum, we can state that although Miklós Istvánffy followed the paternal heritage of Pál in many aspects—common points in their lives being the Italian tour, a humanist education, the admiration of Janus Pannonius, Bonfini and Latin versification—there is a generational divide between the two: Miklós did not write poems in Hungarian because he was born into a different era, a different socio-cultural environment.

129 Istvánffy Miklós megjegyzéséről a *Historiae* XVIII. könyvében „egy lelkes ifjúnak, Balassi Bálintnak” a haláláról, „aki Mársot és Pallast egyaránt művelte”, ld. *Eckhardt Sándor: Balassi Bálint*. Budapest, é. n. [1941.] 213.

VARGA SZABOLCS

Genius loci

Az Istvánffyak Baranyában*

„Hányszor hallottuk, olvastuk e nevet, melly történetírásunk egén fényes csilgként ragyog, megvilágítva, magának a nemzet történetének is nagy részét gazdag sugárival! Gyakran emlékezünk Istvánffyról, ki habár régen elhagyá is földi lakhelyét, él mégis örökké a tudomány világában; s ott áll minden magyar tudós munkaasztalán az általa készített, s az utókor számára hátrahagyott örök emlék, a classicus becsü történelmi munka, mellynek homlokzatán a harcz és béke nemtöje közt „Nicolaus Istvánffy” látható.”¹ A pátozzsal teli szavakban sok igazság van, és ma bizony komoly mennyiségű szakirodalmat kell feldolgoznia annak, aki érdemben hozzá kíván tenni az eddigi ismeretekhez.² Következésképpen e tanulmánynak sem lehet más célja, mint néhány szempontot felvillantva gazdagítani a szerző és a mű kapcsolatának értelmezését.

Bevezetésül három közismert megállapítást említek Istvánffyval kapcsolatban, amelyek minden róla szóló munkában helyet kaptak. Elsőként baranyai születését emelem ki, melyről Balásffi Tamás Pray György által 1767-ben kiadott Istvánffy-életrajza szólt először, és azóta az ismertetések és szócikkek elmaradhatatlan része. „Natus est Nicolaus Istvanffy circa Urbem Quinque-Ecclesias in Castello paterno, cui incolae a Nativitatae Beatae Mariae Virginis, quo die celebres isthic nundinae celebrantur, nomen dederunt, (unde ex loco familiae nomen de Kissasszon-falva inditum est) anno Christi MDXXXVIII, parentibus Paulo Istvanffio, et Adviga Gyulayna [...]”³ A pontos dátumot és helyet a családi emlékezet őrizte meg az utókor számára. Unokája, Draskovich (III.) János feljegyzéséből tudjuk, hogy Miklós december 8-án látta meg a

* Készült az OTKA PD 109863 pályázat támogatásával, valamint az MTA „Kiválósági Együttműködési Program” (KEP-1/2017) „Mohács 1526–2016: Rekonstrukció és emlékezet” című projektje keretében. Itt mondok köszönetet Gózszy Zoltánnak, Kasza Péternek, Oross Andrásnak, Pálffy Gézánnak és Tóth Gergelynek, akik tanácsokkal és jelzettekkel segítettek.

1 K...ly J...s: Istvánffy Miklós (1535–1615). Vasárnapi Újság 4. évfolyam 29. szám (1859. július 27.) 277.

2 A historiográfiára lásd: Nagy Gábor: „Regni Hungariae historicorum facile princeps” (Istvánffi-képek). In: Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról. Szerk. Tóth Gergely. Budapest, 2014. 67–85.

3 *Georgius Pray: Annales regum Hungariae. Pars IV. Vindobonae, 1767. 5.*

napvilágot a Pécs és Szigetvár között fekvő Kisasszonyfalván álló családi kúriában.⁴

Az Istvánffyval kapcsolatos másik alapvető állítás, miszerint humanista erudíciója tette őt képessé arra, hogy megalkossa a kora újkori Magyar Királyság legfontosabb és legigényesebb történetírói művét, mellyel méltó folytatója lett az itáliai Antonio Bonfini és Petrus Ransanus munkásságának. Alapos kutatója szerint Istvánffy érdeklődése Erdélyben fordult a magyar történelem megírása felé, többek között Baranyai Decsi János, Szamosközy István és Szuhay István püspök hatására.⁵ Neve a különböző antológiákban ma közösen szerepel Forgách Ferencsel, Zsámboky Jánossal, Oláh Miklóssal, Verancsics Antallal, a kor legnagyobb – kizárólag latin nyelven alkotó – szerzőivel, műve pedig „a kor magyar eseménytörténetére iránymutató maradt a 18. századig; forrásként máig elsőrangú.”⁶ Azonban ha e történetírók életrajzeit egymás mellé állítjuk, ebből a sorból Istvánffy az egyetlen, aki Baranya megyei nemesi család sarjaként felmenői révén és személyesen is részt vett az általa papírra vetett hadi eseményekben, azaz mindabban, amit a humanista szerzők történelemnek tartottak.⁷ Még pontosabban, míg a többiek többnyire kívülről szemlélték a végvári harcokat, addig Istvánffy saját bőrén érezte ennek mindennapjait, és munkájában saját környezetének állított emléket.

A harmadik megjegyzés a *Historiae* jellegére vonatkozik. A hazai humanista történetírás csúcspontjának tartott alkotással kapcsolatban régóta vita folyik arról, hogy az vajon mennyire felel meg a klasszikus történeti művekkel szembeni elvárásoknak. „Stílusában a retorikus irányt követi: szívesen folyamodik drámai eszközökhöz, hősei gondolatait szónoklattá formálja, a részleteket kikerekíti. Adataiban megbízható, s ezen még szembeszökő elfogultsága sem változtat.”⁸ Nézzük el az utolsó félmondatot a szerzőnek, Istvánffy egyik legkitűnőbb ismerőjének, hiszen az összes többi megállapítása egy ízig-vérig humanistát állít elénk. Ám a műből hiányzik egy fontos elem, jelesül a kozmográfiai érdeklődés, ami pedig az ilyen alkotások fontos jellemzője volt. Istvánffynál nem merül fel, hogy „a történelem mozgató okai között a legfontosabb szerepet a földrajzi környezetnek” tulajdonítsa.⁹ A *Historiae* lényegében hadtörténet, tárgya a háború, a historikus dolga pedig mindezt

4 Nagy Gábor: Tu Patriae, illa tuis vivet in Historiis. Előkészület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz. Századok 141. (2008) 5. 1212.

5 Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Budapest, 1975. 257.

6 Kulcsár Péter: Istvánffy Miklós. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. (MAMŰL) IV. kötet. Szerk. Kószeghy Péter – Tamás Zsuzsanna. Budapest, 2005. 376–378.

7 Nagy Gábor szintén elutasítja Istvánffynak Zsámbokyval és Dudith Andrással való összehasonlítását, mondván, „lehetőségeiket és részben ebből eredően szükségleteiket tekintve túlságosan különböztek”. Nagy G.: „Tu Patriae” i. m. 1237.

8 Kulcsár Péter: Istvánffy Miklós: Magyar történet. In: Humanista történetírók. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Uó. Budapest, 1977. 1121.

9 Kulcsár Péter: Utószó. In: Humanista történetírók i. m. 1171.

megírni és ezáltal az örökkévalóság számára megőrizni.¹⁰ Nem kell hozzá különösebb képzelőerő, hogy e történeti művet – a szűken vett műfaji kereteken átlépve – tárgyát illetően a korban ismert és közkedvelt históriás énekekkel rokonítsuk. A Magyar Királyságban ugyanis a „magas színvonalú humanista tudományossággal írt művek mellett a XVI. század végéig kiemelkedő jelentőséggel bírt a hősi ének valamilyen modernebb, egy szerző nevéhez fűződő változata, a históriás ének.”¹¹ Istvánffy és műve ezek alapján összekapcsolható a törökök elleni háborúkban megszülető vitézi társadalommal és a körükben megjelenő ethosz egyik fő kifejezőjének számító históriás énekekkel is. Magyarországon ez a műfaj elválaszthatatlanul összefonódott Tinódi Sebestyén nevével, aki valószínűleg 1495-ben, egy emberöltővel Istvánffy előtt született Tinódon, a Kisasszonyfalvától alig pár kilométerre fekvő baranyai faluban.¹² Kettejük esetleges kapcsolatára később még visszatérek.

A három állításból az alábbi kérdések következnek: Befolyásolta-e Istvánffy történelemszemléletét baranyai származása és ebből következő helyi közege? Ezt figyelembe véve vajon milyen új szellemi és társadalmi háttérrel lehetne beemelni az Istvánffyval kapcsolatos kutatásokba, amelyek eddig átmentek a humanistákkal szemben felállított kritériumok rostáján? Vajon lehet-e bizonyítani művében a szülőfölddel kapcsolatos sajátos ismereteket, vagyis egyes állításainál meg tudjuk-e ragadni, hogy azokat nem más szerzőtől vette át, hanem saját maga hallotta, illetve tapasztalta? Összességében tehát ezen írás célja a baranyai szülőföld – esetleges – megtermékenyítő közegének bemutatása.

Szülőföld

Az első kérdés megválaszolásához a késő középkori Baranya vármegyei nemesi társadalmáról és művelődési viszonyairól kell néhány szót szólni. Az Istvánffy-szakirodalom alapvetően nem tulajdonít különösebb jelentőséget a család származásának és kötődésének. Holub József számára csupán háttérül szolgált az Istvánffyak – és ezen belül Pál – életrajzához a Dél-Dunántúl, illetve a helyi nemesi társadalom.¹³ Ugyanez elmondható az azóta megszületett

10 *Bartoniék E.*: Fejezetek i. m. 344.

11 *Kulcsár P.*: Utószó i. m. 1179.

12 A Tinódiról szóló konkrét adatok híján nem lehet kizárólagosan eldönteni, hogy a Bihar vagy a Baranya megyei Tinódon született. *Szentmártoni Szabó Géza*: Tinódi-kronológia. (Életrajz és kultusz). In: Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika (Tanulmányok). Szerk. Csörsz Rumen István. Kolozsvár, 2008. 309. A dél-dunántúli földesúri szolgálatban történő pályakezdettség miatt azonban valószínűbbnek tűnik a baranyai származás, így amíg nem kerül elő ezt cáfoló adat, én ezt fogadom el.

13 *Holub József*: A Kisasszonyfalvi Istvánffy család. Turul 27. (1909) 3. 112–123.; *Uő*: Istvánffy Pál. In: Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanár működésének emlékére. Szerk. Pintér Jenő. Budapest, 1912. 222–237.

művek szemléletéről is, amelyek szintén nem tekintették feladatuknak az Istvánffyak szűkebb pátriájának vizsgálatát. Ez voltaképp érthető, hiszen a fent említett első életrajzi leírás szerint Pécs eleste után a gyermek Miklósnak családjával együtt el kellett hagynia szülőföldjét, így a szerző (Balásffi) mintegy lezártnak tekintette a témát.¹⁴

Mára azonban e felfogás sok tekintetben megváltozott. Az alapvetően Max Scheler (1874–1928) nevéhez köthető miliókutatások 1990-es években megindult újrafelfedezése és továbbgondolása óta a nyugati társadalomtörténet-írásban egyetértés van a tekintetben, hogy „a milió az általánosan értelmezett társadalom makro- és a konkrét alany mikroszintje között egyfajta közvetítő, köztes szerepet játszik, az egyén cselekvési környezetét meghatározó heterogén környezeti és társadalmi tényezőket, ezek összefüggéseit, és észlelését jelenti”.¹⁵ Némileg leegyszerűsítve tehát a milió az egyént napi szinten körülölelő környezetet és közeget foglalja magában, amelyek hatnak rá, illetve meghatározzák a gondolkodását és viselkedését. Ezt az elképzelést a kora újkorral foglalkozók alapvetően az udvarkutatások során alkalmazhatták, ahol a forrásadottság lehetővé tette e lehatárolt közeg finom belső viszonyrendszerének feltárását. Az Istvánffyról szóló eddigi ismeretek és maga a hatalmas mű azonban esélyt ad arra, hogy ez esetben is e sajátos perspektívát alkalmazzuk. Jelen írás ezért a módszertani és forrásbeli adottságok által erősen lehatárolva ugyan, ám az elmúlt években a tudományos közbeszédben ismét megjelenő miliókutatások szempontjai szerint kíván hozzájárulni Istvánffy Miklós jobb megértéséhez.

A korábbi évtizedek történeti kutatásai bizonyították, hogy Baranya megye – tágabb értelemben a pécsi egyházmegyéhez tartozó terület Tolna megyével és a Drávától délre fekvő részekkel – a késő középkorban a Magyar Királyság leggazdagabb vidékének számított. A népsűrűség csak az ország szívének számító Pilisben volt magasabb, és mindez természetesen gazdasági fejlettséget, illetve ezzel összefüggő pezsgő kulturális életet is jelentett.¹⁶ Emiatt többen is foglalkoztak a késő középkori Baranya művelődési viszonyai-val, igaz, a hazai reneszánsz- és humanizmuskutatások inkább a pécsi püspöki udvarhoz kötődő személyekre, valamint a baranyai nagybirtokosok rezidenciáira fókuszálnak.¹⁷ E művek többnyire Szatmáry György pécsi püspöki udvarának, a pécsi káptalan tagjainak, illetve Pécs város szerepének bemuta-

14 „Postquam autem Turcae Quinque-Eclesiis potiti sunt, ipse cum profugis parentibus puer admodum in exilium profectus, variis in locis illud toleravit.” *G. Pray: Annales* i. m. 5.

15 *Ulf Matthiesen* (Hg.): *Die Räume der Milieus: Neue Tendenzen in der sozial- und raumwissenschaftlichen Milieuforschung*. Berlin, 1998. Idézi: *Baranyai Balázs: Milieu és szubjektum*. Dr. Kövér Fidél premontrei tanár Maglócán. (Itt szeretném megköszönni a szerzőnek, hogy használhattam a még kéziratban levő írását.)

16 *Engel Pál: Baranya megye az országos politikában*. In: *Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére*. Szerk. Font Márta – Vargha Dezső. Pécs, 2001. (Tanulmányok Pécs Történetéből 8.) 65–66.

17 *G. Sándor Mária: Reneszánsz Baranyában*. Budapest, 1984.

tását tartották feladatuknak.¹⁸ A térségen áthaladt a budai királyi udvart Itáliával összekötő út, miként a 16. század elején fellendülő kelet–nyugat irányú kereskedelmi útvonal is, amelynek hasznából bőven részesedtek az itt élők. A Perényiek siklósi kastélya, a Bakicsok márévári rezidenciája, illetve a püspöki Tetteye palota, valamint Szászvár reneszánsz építkezései komoly gazdagságról és igényességről tanúskodnak.

A város-, egyház- és udvartörténeti kutatások azonban nem foglalkoznak azzal a ténnyel, hogy a 16. század első évtizedeiben már a közép- és kismemesség tagjai, sőt, sok esetben jobbágyi származásúak is bekerültek a hivatali értelmiség soraiba, és ők anyagi erejükhöz, tehetségükhöz mérten ugyanúgy a humanista kultúra ápolói közé tartoztak.¹⁹ A Magyar Királyság területén az 1520-as években az ország lakosainak 2,5 százaléka, körülbelül kilencven-százezer ember értett a betűvetéshez, akik zömében a hazai mezővárosok plébániai iskoláiban szerezték meg az ehhez szükséges ismereteket.²⁰ Ez persze egyáltalán nem jelentett humanista iskolázottságot, de az itt tanultak széles alapját képezték a hazai értelmiségnek, amelyből egyéni kvalitások és szerencse révén lehetőségük nyílt kiemelkedni. A kora újkori magyar értelmiséget ez alapján nem csupán a királyi udvarban vagy a főpapi–főúri rezidenciákban, illetve az egyházi testületekben szolgálatot vállalókban kell keresni: a vármegyei nemesség közigazgatási és hiteleshelyi feladatokat ellátó tagjai ugyanúgy e társadalmi közeg tagjainak számítottak. (Természetesen e csoportok között komoly átfedés volt, elég csak arra utalni, hogy például Istvánffy Pál is egyházi pályára készült, és a főpapok szolgálatában álló nemesi családok tagjai előszeretettel küldték gyermekeiket tanulni, hogy azután különböző hivatalokban bukkanjanak fel.) Ez a szemlélet azonban rögtön lehetőséget ad a kisebb nemesi kúriák, illetve az ott élők művelődési viszonyainak a vizsgálatára. Ennek pedig Baranyában (is) különös jelentősége van, mivel itt az erős egyházi nagybirtok mellett a köznemesség kezében volt a megye területének közel fele és az adózó porták harmada. Ezen adatok alapján e vármegyében a köznemesség különösen erős befolyással bírt, és az Istvánffyak e réteg prominens képviselői voltak.²¹

A família a 15. század végén tűnt fel a vidéken. Miklós nagyapja, István 1492-ben baranyai alispánként szerepelt, majd 1505-ben a megye követeként

18 *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Budapest, 1995. (Humanizmus és Reformáció 23.); *Kubinyi András*: Pécs gazdasági jelentősége és városiasága a késő-középkorban. In: *Font M. – Vargha D.*: Tanulmányok i. m. 43–53.; *Farbaky Péter*: Sztalmári György a mecénás. Budapest, 2002. (Művészettörténeti Füzetek 27.); *Fedeles Tamás*: „Eztán Pécs tűnik szemünkbe”. A város középkori története 1009–1526. Pécs, 2011.

19 *Kubinyi András*: A Jagelló-kori értelmiség. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 9.

20 *Varjas Béla*: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Budapest, 1982. 43.

21 *Engel P.*: Baranya i. m. 67–68.

részt vett a rákosi országgyűlésen.²² A jelentős megyei aktivitás ellenére Engel Pál adatai szerint 1498-ban csak a Baranya megyei Kákics, illetve Kisasszonyfalva volt a család kezén,²³ a családi birtokok gyarapodása inkább a 16. század első évtizedeire esett. Csere révén István ekkor szerezte meg a Harasztiak Baranya megyei birtokait, Kőrös (ma Köröspuszta Gerde és Kisasszonyfa között) udvarházát a hozzá tartozó szőlőkkel, illetve Kiscsány, Oszró (ma mindkettő Csányoszró), Igrice (mára elpusztult, Sellye és Sósvertike között feküdt), Cserdi, Tótfalu, Kistelek (ma Magyartelek), Hídvég (ma Baranyahídvég), Haraszti (mára elpusztult, talán Baranyahídvégtől délkeletre terült el), Kákics, Kertenye (ma Köröcsönyepuszta Bogdása területén), Újfalva (talán Darázs vidékén feküdt) és Porosaháza falvakat.²⁴ Tekintélyes felsorolás, ám a család ezzel még csak a megyei középnemesség soraiba kapaszkodott fel.

Istvánffy István halála után négy fiúörökös maradt, akik között nem volt zavartalan a családi örökség körüli osztzkodás. Az idősebbek, János és Imre mindent megtettek öccseik, Ferenc és Pál megrövidítésére, amint erről Holub József részletesen beszámolt.²⁵ 1519 márciusában például János és Imre a pécsi káptalan előtt kilencszázhat forintot követeltek öccseiktől a családi udvarházban és körülötte zajló építkezésekért,²⁶ akiknek ezért a kisasszonyfalvai és márkfalvai (ma Márfa) birtokrészüket kellett volna elzálogosítani bátyjaik számára.²⁷ A tranzakció vélhetően nem valósult meg, majd János elesett a mohácsi ütközetben, a csata előtti napokban pedig Ferenc az öccsére, Pálra hagyta a kisasszonyfalvai templom mellett álló nemesi kúriát, illetve a baranyavári uradalomban levő kisebb javait.²⁸ 1528-ban Ferenc a pécsi káptalan előtt tízezer forintért zálogba adta minden Baranya, Somogy és Verőce megyei

22 Holub J.: Istvánffy i. m. 222.

23 Engel Pál: Magyarország a középkor végén. CD-ROM. Budapest, 2001.

24 MNL OL DL 25298. Idézi Holub J.: A Kisasszonyfalvi i. m. 116. A beazonosításhoz lásd Horváth J. Gyula – Timár György: XVI. századi dikális konkskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564). Baranyai Helytörténet. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1972. Pécs, 1973. 91–127.

25 Holub J.: A Kisasszonyfalvi i. m. 116.

26 „...in domo lapidea ac aedificiorum in circuito ipsius domus lapideae...” Hrvatski državni arhiv (a továbbiakban HDA), Arhiv Drasković, Kut. 2. (Régi jelzet: Fasc. 5. No. 11.). 1598-ban is kőből épült kastélyként említették „castellum lapideum Kisasszonyfalwa” ÖStA HKA HFU Kt. 153. r. Nr. 65. Konv. 1598. aug. fol. 33. A nemesi udvarházak problémájára lásd: Koppány Tibor: Castellumok a késő-középkori Magyarországon. In: Castrum Bene 2. (1990) Szerk. Juan Cabello. Budapest, 1992. 77–87. A kisasszonyfai kúria sorsa komoly hasonlóságot mutat a szintén baranyai Bika család teremhegyi kastélyának történetével. Horváth Richárd: Castrum Teremhegy. Adalékok az udvarház terminus magyarországi történetéhez. Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele, 3. (2006) 1. Szerk. Feld István. Budapest, 2006. 59–71.

27 Pál ekkor nem volt jelen, ennek okát azonban nem tudom, mert augusztus végén még Budán tartózkodott, így padovai tanulmányait csak ezt követően kezdhette meg. HDA Arhiv Drasković, Kut. 119. Spisi drugih obitelji, 1519. (Régi jelzet: Fasc. 18. No. 624.)

28 MNL OL DL 25022.

birtokát Macedóniai Miklósnak, ám a későbbi adójegyzékek szerint ez esetben sem került sor valódi tulajdonosváltásra.²⁹

Istvánffy Pál 1528-ban visszatért Itáliából és a következő év május 26-án már Imre és Ferenc testvérével közösen próbálta meg elérni a Nagyújfaluban ülésező, kápolnai Bornemisza Péter alispán által elnökölt sedrián, hogy unokaöccsük, István – az 1526-ban elesett Jánosnak mesztegnyői Szerecsen Katalintól született fia – akarata ellenére is új osztályt tegyenek a családi birtokokon.³⁰ Rövid, alig másfél éves intermezzót követően az 1529. évi szultáni hadjárat során Baranya ismét Szapolyai János uralma alá került, így természetesen az Istvánffyak is az ő oldalára álltak.³¹ Imre tevékenyen részt vett a harcokban,³² Pál pedig ekkor valószínűleg Perényi Péter szűkebb körülményéhez tartozott.³³ 1532-ben legalábbis vele együtt került oszmán fogságba, ám ő hamar visszanyerte szabadságát, nem úgy, mint unokaöccse, István, aki még 1534-ben is a törökök rabságában volt.³⁴ A család tehát hamar megtapasztalta a polgárháború és az állandósuló oszmán katonai jelenlét okozta bizonytalanságot.

Istvánffy Ferenc ekkor már nem élt, erről tanúskodik Szapolyai (I.) János király 1534. április 19-én Budán kiadott oklevele, melyben már néhaiként emlegették.³⁵ Ez év május 11-én Istvánffy Pál már biztosan házas volt, miután oltár elé vezette a néhai Bánffy Lőrinc leányát, garai Bánffy Petronellát.³⁶ Tagadhatatlan, hogy Pálnak ezzel sikerült az előkelőbbek közé házasodnia, hiszen az arisztokrata családokba való benősülés abban az időben sem volt mindennapos jelenség. Istvánffy Imre például Dorottyát, a Baranya megyében élő teremhegyi Bika család sarját vette feleségül,³⁷ János mesztegnyői Szerecsen Lajos leányát, Katalint, Ferenc pedig Dachó Katalint választotta társának.³⁸

29 HDA, Z 340. Film broj: 342. Grupa VII. Obitelji Kat. 48.c. Elenchus archivi familiae Draskovich. 1479–1567. fol. 62.

30 HDA Arhiv Drasković, Kut. 15. (Régi jelzet: Fasc. 39. No. 24.)

31 A baranyai viszonyokra lásd *Varga Szabolcs*: Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában. Pécs, 2009. 10–27.

32 *Szakály Ferenc*: Schreiber Farkas, pécsi bíró (1527–1542). (Pályakép néhány gazdaság- és társadalomtörténeti tanulsággal.) Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 20–21. (1975–1976) Pécs, 1977. 84.

33 *Holub J.*: Istvánffy i. m. 226.

34 HDA Arhiv Drasković, Kut. 15. (Régi jelzet: Fasc. 39. No. 25.)

35 Uo. Ferenc 1532. július 2-án megerősítette 1526-ban tett végrendeletét, nem kizárt, hogy röviddel ezután elhalálozott. MNL OL DL 25022

36 1534. *feria quinta post festum Beati Joannis ante Portam Latinam*, Buda. HDA Arhiv Drasković, Kut. 15. (Régi jelzet: Fasc. 39. No. 26.) Petronellának három leánytestvére élt ekkor, Anna, Katalin és a legkisebb, Barbara. Előbbiek Macedóniai János és csulai Kende Imre jegyesei voltak 1534-ben. HDA, Z 340. Film broj: 342. Grupa VII. Obitelji Kat. 48.c. Elenchus archivi familiae Draskovich. 1479–1567. fol. 58.

37 Imre 1536 szeptemberében már nem élt, Dorottyát ugyanis ekkor már özvegyként említették. HDA Arhiv Drasković, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy, Both i. dr (Régi jelzet: Fasc. 16. No. 533.)

38 *Holub J.*: A Kisasszonyfalvi i. m. (családfa).

János lánygyermekai, az 1544-ben elhunyt István nővérei, szintén megmaradtak saját közegükben. Borbála Eőssy Boldizsárhoz, Katalin Zokoli Istvánhoz, majd Horváth Mihályhoz, Magdolna pedig Lónyay Péterhez ment feleségül.³⁹ A családnak tehát egészen 1582-ig várnia kellett, hogy Miklós bárói ki nevezésével túljusson az egregiusok társadalmi közegén, így – ezt a régebbi szakirodalom megtévesztő állításai miatt kell hangsúlyozni – korábban nem tekinthetjük őket az arisztokrácia tagjainak.

Istvánffy Pál első házassága a feleség korai halála miatt csak rövid ideig tartott, az özvegy pedig Gyulai Hedvig személyében új arát választott magának. A döntés némileg meglepő, mivelhogy a mohácsi csata utáni esztendőkből Istvánffy Ferenc több alkalommal is panaszkodott a Gyulaiak túlkapásai miatt a nádornál, mindez azonban vagy nem zavarta a Baranyában mind befolyásosabbá váló Pált, vagy éppen ezzel a friggyel akart véget vetni a családi birtokok pusztításának.⁴⁰

A Corvin János, majd Ernuszt Zsigmond pécsi püspök környezetében felemelkedő Gyulaiak szintén vagyonosabbnak és előkelőbbnek számítottak az Istvánffyaknál. Évtizedek óta otthonosan mozogtak Baranyában és Szlavóniában egyaránt⁴¹ – ezzel mintegy mintát kínálva Istvánffy Miklósnak, aki majd a 16. század második felében járja be ugyanezt a pályát. Gyulai János többek között Pécs provizoraként is tevékenykedett, Batthyány Zsófiával kötött házasságából pedig hét gyermek született: Anna, István, Zsófia, Farkas, Potenciána, Hedvig és Katalin.⁴² Közülük az 1541-ben elhunyt István cseh földről házasodott, Katalin Johannes Gwych de Korennijak felesége lett,⁴³ Farkas pedig szerzetesként a zágrábi egyházmegye első pálos püspöke lett.⁴⁴ A két család kapcsolatának alapos feltárása még várat magára, ám az bizonyos, hogy az anyai ág később sokat jelentett Istvánffy Miklós pályafutásában.

39 HDA Arhiv Drasković, Kut. 15. (Régi jelzet: Fasc. 40. No. 9.); Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy, 1560. A lányok 1560-ban még éltek, de Borbála addigra megözvegyült, Katalin pedig a második férjével élt együtt.

40 HDA, Z 340. Film broj: 342. Grupa VII. Obitelji Kat. 48.c. Elenchus archivi familiae Draskovich. 1479–1567. „Extractus litterarum Familiae de Gyula” fol. 19.

41 *Kubinyi András*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén. Századok 135. (2001) 2. 301–361.; *Kertész Balázs*: A Gyulaiak és a ferencesek. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I. kötet. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Budapest–Debrecen, 2014. 235–249.

42 1523-ban Anna, Zsófia, Potenciána, Hedvig és Katalin már élt a lányok közül. HDA Arhiv Drasković, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Gyulay, popisi spisa fol. 12.

43 1528-ban Gyulai István és Farkas a Varasd megyei Korenyak kúriát adták familiárisuknak, Johannes Gwychnak. Nem kizárt, hogy ez hűguk házasságával függött össze. HDA Arhiv Drasković, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Gyulay, popisi spisa fol. 7.

44 HDA Arhiv Drasković, Kut. 28. (Régi jelzet: Fasc. 70. No. 4.) Farkas 1542-ben Padovában tanult és 1548–1550 között töltötte be a zágrábi püspöki széket. Mág különös tiszteletnek örvend a renden belül, arcképe pedig a cęstochowai pálos kolostorban példaként áll a mindenkori növendékek előtt. *Ante Sekulić*: Wolfgang Vuk Gyula. In: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*. Ured. Juraj Batelja [et alii]. Zagreb, 1995. 243–245.

Az Istvánffyak az 1530-as években Baranyában a vármegyei nemesség elitjéhez tartoztak. Még 1528-ban megkapták Báthori István nádortól a Szentiványi család birtokait, 1539-ben János király nekik adományozta Bagothay György birtokait, négy évvel később pedig Istvánffy Pál immár Habsburg Ferdinándnál járta ki magának a Baksaiak falvait.⁴⁵ Kisasszonyfai kastélyukban ez idő alatt sorban születtek a gyermekek, összesen hét utódról van tudomásunk ezen az ágon.⁴⁶ Pál 1539-ben és 1543-ban is a megye alispánjaként tevékenykedett,⁴⁷ ami a főispáni címet betöltő püspökök gyakori távolléte miatt komoly helyi befolyást jelentett. A rezidencia melletti települést évtizedekkel később oppidumként említették,⁴⁸ ami a több mint húsz adózó portával nem tűnik elképzelhetetlennek, mivel több olyan magyarországi példát tudunk, ahol a birtokos család rezidenciája és alapítókedve lesz egy-egy település fejlődésének az alapja.⁴⁹ A birtokadományokból úgy tűnik, hogy Pál Szapolyai uralmának utolsó éveiben erősödött meg igazán, ennek jeleként kaphatott meghívást a király Jagelló Izabellával kötött esküvőjére is.⁵⁰

Az 1542-ben készült vármegyei adóösszeírásból viszonylag pontos képet kapunk a család birtokairól. Istvánffy István kezén volt Aranyos és Pázdány hat és fél, Topord (Bogádmindszent határában) öt, Kőrös pedig négy adózó portával, emellett pedig Oszrón a család további négy és fél telkét írták össze. Ezen túlmenően Pál a káptalani kézben levő Bakonyán erőszakkal foglalt magának egy portát, és a másik három egyházi birtok után is ő szedte be az adót.⁵¹ Pál és Imre bátyjának özvegye, teremhegyi Bika Dorottya több faluban is közösen birtokoltak. Kisdéren összesen három, Pellérdén tíz, Oszrón kilenc, míg Kisasszonyfalván húsz és fél portát írtak össze a nevük alatt. Ezenkívül Pálnak Baranyaviszlón is volt egy telke Bika Imre és a később Erdélyben komoly karriert befutó kápolnai Bornemissza Farkas⁵² mellett. Megkímélve az olvasót a helynevek és számok további kavalkádjától, az összeírás szerint Istvánffy Pál ekkor 25, István 21 baranyai portával büszkélkedhetett, Imre ágán pedig húsz és fél porta maradt a család kezén.⁵³ Annak ellenére, hogy Ferdinánd 1543 májusában Istvánffy Pálnak adományozta Poborfalva (ma Baksától délre) és Fynthorfalva nemesi kúriákat azok tartozékaival,⁵⁴ a család így is csak az egregiusok világának épphogy középső szintjéhez tartozott.

45 Holub J.: Istvánffy i. m. 226–228.

46 Holub J.: Kisasszonyfalvi i. m. (családfa).

47 1539. évi alispánságára ld. HDA, Z 340. Film broj: 342. Grupa VII. Obitelji Kat. 48.c. Elenchus archiví familiae Draskovich. 1479–1567. fol. 59.; 1543. évi alispáni működésére ld. Szakály F.: Mezőváros i. m. 40.

48 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 2. (Régi jelzet: Fasc. 5. No. 12.)

49 Horváth J. Gy. – Timár Gy.: XVI. századi i. m. 37.

50 Lásd Ács Pál tanulmányát e kötetben.

51 Horváth J. Gy. – Timár Gy.: XVI. századi i. m. 25.

52 Horn Ildikó: A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588). Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012. 337.

53 Horváth J. Gy. – Timár Gy.: XVI. századi i. m. 25–45.

54 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 7. (Régi jelzet Fasc. 17. No. 1.)

Nem tudunk arról, hogy az Istvánffyak közül bárki eljutott volna személyesen az új szerzeményekbe, ugyanis az 1543. évi szultáni hadjárat során Baranya legnagyobb része elesett, és az Istvánffy Miklós életéről írt munkák itt általában lezárják az itteni események tárgyalását. Pedig a familia valójában nem szakadt el a szülőföldjétől. Pál családjával együtt a védettebb Szigetváron keresett menedéket, ahol Pemfflinger Katalintól szolgálataiért egy városban álló házat kapott: ennek immunitásáról Pöstyényi Gergely, a bárónó udvarmestere egy privilégiumlevelet is kiállított. A várnagyi tisztet betöltő botykai – más forrásokban füzesdi⁵⁵ – Késás Pál (egregius Paulus Kesas de Bothka) azonban 1543 körül a kiváltságokat semmibe vette, és ezzel komoly sérelmet okozott a családnak. Sőt, Nagy István szigeti bíró Késás jelenlétében elvitte az épületből a házban őrzött – valószínűleg Kisasszonyfáról ideszállított – tűzfegyvereket, három prágai és hat csetneki szakállast, ugyanannyi kézipuskát, egy tarackot, rengeteg lőport, ólmot és vasgolyót. Ha ez mind nem lett volna elég, Késás katonáival megrohanta a házat, betörte az ajtót és elrabolt egy három arany értékű lantot, illetve egy hordó bort.

Ezek után nem csoda, hogy a család fő új otthon után nézett, és családjával átköltözött Varasdra, a Gyulaiak szűkebb pátriájába. A megpróbáltatások azonban még nem értek véget, ugyanis, midőn Pál kocsikkal visszatért a maradék ingóságaiért, Késás nem engedte be őt a városba és újabb követelésekkel állt elő, melynek következtében összesen legalább ezer forint kár érte az Istvánffyakat.⁵⁶ Az 1550-ben kiállított oklevélből látszik, hogy 1543 után komoly megrázkódtatás érte a családot, és a helyzetük csak lassan konszolidálódott.⁵⁷ Úgy tűnik, hogy az apának 1548-ban sikerült uralkodói szolgálatba kerülnie.⁵⁸ Ebben minden bizonnyal Oláh Miklós segített neki, aki haláláig támogatta a baranyai famíliát. A kapcsolat erejét jelzi, hogy a főpap meghívta Istvánffy Pált az 1551. május 3-án Pozsonyban megtartott újmiséjére is.⁵⁹ Igaz, ebben az is szerepet játszhatott, hogy Pál ezekben az években a gyakori kiküldetéseket leszámítva már Pozsonyban élt.⁶⁰

Az udvari megbízatásoknak köszönhetően Istvánffy Pál kamarai biztosként 1548-tól rendszeresen megfordult Sziget várában, és elkezdte a családi

55 Füzesd szintén a Késás család birtokában volt, ma a Gerdéhez csatolt Rugásd része. *Horváth J. Gy. – Timár Gy.: XVI. századi i. m.* 99.

56 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Pavao Istvanffy, 1550.

57 A Sziget városában levő házukat mindvégig megtartották. *Szakály Ferenc: Sziget mezőváros (Somogy megye) „connumeratioja” 1551-ben. (Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez.)* In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1967–1968.* Budapest, 1970. 101.

58 1548. június 14-én Istvánffy már „aulicus noster”. HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy, 1548. Egy évvel később királyi tanácsosként említik a források, és ekkortól kezdve egészen haláláig viselte ezt a titulust. *ÖStA HKA Ungarische Gedenkbücher Bd. 386. fol. 244–245.*

59 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Pavao Istvanffy, 1551. márc. 26.

60 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy–Zekel, 1551.

birtokok feletti joghatóság visszaszerzését. Ebben a kezére játszott Késás Pál 1547 elején bekövetkezett halála is. A gyűlölt, ám nagyhatalmú szigeti kapitány kiesése lehetőséget teremtett a törlesztésre örököseivel szemben.⁶¹ Pál visszatéréseivel új korszak kezdődött az Istvánffyak baranyai jelenlétében. A többi baranyai és tolnai kismemeshez hasonlóan ők is Sziget várából igyekeztek fenntartani a birtokaikkal való kapcsolataikat, ám a családfő udvari beágyazottságának köszönhetően az Istvánffyak bízhattak patrónusaik támogatásában is. Ezt támasztja alá I. Ferdinánd 1548. augusztus 31-én kelt oltalomlevele is, melyben az uralkodó megparancsolta a dunántúli kerületi főkapitánynak és a szigeti kapitánynak, valamint helyetteseiknek, hogy védjék meg Istvánffy Pál és Imre fia János, illetve János lánya Katalin Baranya megyei birtokait – melyeket eddig a szigeti kapitányok és officiálisok a várhoz csatoltak – és nyújtsanak segítséget a jövedelmek behajtásában.⁶² Az oklevelet – természetesen – Oláh Miklós állította ki. Hasonló tartalmú parancsot kapott Tahy Ferenc szigeti kapitány 1550-ben, akinek Istvánffy Imre fia János birtokait kellett megóvnia minden háborgatástól és segítenie kellett az adók behajtásában, amire a törökök miatt korábban nem volt lehetőség.⁶³ 1549-ben pereskedett már Istvánffy és Seghed György szigeti kapitánya Szentdénés mellett álló Ranódfalva (ma Ranódfa Szentdénés határában) felett, tehát a királyi tanácsos különösebb gátlás nélkül vágott bele a családi jóvátételbe.⁶⁴ Istvánffy Pál udvarban való megkapaszkodása, illetve gyakori szigeti tartózkodása⁶⁵ jól láthatóan esélyt teremtett a család minden tagjának birtokjogaik érvényesítéséhez, Tahynak pedig 1551-ben már Ibfalvay Ferenc szigeti számtartótól – azaz egy királyi alkalmazottól – kellett visszaszereznie Istvánffy Pál lefoglalt baranyai javait.⁶⁶ Az 1550. évi adóösszeírás szerint Istvánffy Pál Baranyában összesen 43 telekkel rendelkezett Aranyos, Gilvánfalva, Haraszti, Igrice, Kákics, Kercsenye, Kisasszonyfalva, Kistelek, Kistéseny, Kőrís, Nagytéseny, Osztró, Ózd, Pellérd és Pázdány falvakban, ám ez a szám a valóságban

61 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy, Both i. dr., 1547. Az 1543-ban Késás által kirabolt pécsi domonkos apácák is ekkor kérték sérelmeik orvoslását és elrablott javaik Késás özvegye, pölöskei Eördögh Borbála által való visszaszolgáltatását. Érdekesség, hogy az Istvánffyakhoz hasonlóan ők is Varasdon leltek otthonra, illetve, hogy bár Miklós megemlíti művének 15. könyvében az esetet, Késásról nem tud, hanem Werbőczy Imre és Pekry Lajos katonáinak a számlájára írja az apácák kifosztását. *Istvánffy Miklós: Magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. 13–24. könyv. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2003. 92. Latin eredeti: *Nicolaus Isthvanfius: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622.* 261.

62 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 8. (Régi jelzet: Fasc. 39. No. 34.)

63 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 8. (Régi jelzet: Fasc. 39. No. 40.)

64 *Timár György*: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. Pécs, 1989. 72.

65 Például 1549. március 10. és április 1. között folytatott le egy alaposabb vizsgálatot. *Timár Gy.*: Királyi Sziget i. m. 37.

66 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 8. (Régi jelzet: Fasc. 39. No. 41.) Ezek Bakonya mellett az egykor a Szerecsen családhoz tartozó, Szigetvártól délre fekvő falvakat, köztük Bűrűst, Endrőcöt, Teklafalut és Kétújfalut jelentették. *Timár Gy.*: Királyi Sziget i. m. 107.

jóval nagyobb lehetett, amint ezt általában az erről a területről ugyanekkor keletkező török defterek tanúsítják.⁶⁷

Újlaki Ferenc győri püspök és helytartó 1551-ben Istvánffy Pálnak adományozta szolgálataiért a Baranya megyei Szentiván birtokot, miután szentiváni Jako János törökké lett és ezzel a hűtlenség bűnébe esett.⁶⁸ Ez év május 15-én Ferdinánd is megerősítette a Baksay-birtokokra 1543-ban tett adományát, majd 1552. február 12-én Pál hű szolgálataiért megkapta a mesztegyői Szerescsenek és gordovai Fánscy Ágoston Aranyos és Pázdány falvakban levő javait,⁶⁹ tíz nappal később pedig keresztúri, más néven szerdaheli Magossi János Baranya megyei birtoktестeit (Bögör – ma Mozsgó határában, Keresztúr – ma Almásskeresztúr, Szerdahely, Füzesd), miután előző tulajdonosuk szintén törökké lett.⁷⁰ Egy 1553-ban készült jegyzék szerint Bakonya, Szentmihály, Sikonda, Börjús és Újfalú – egykor a Szerescsen család birtokai – is az Istvánffyaké voltak, bár éppen Sziget várának adóztak.⁷¹ Ezeket egyéb somogyi és baranyai javakkal – köztük a sellyei nemesi kúriával – még 1550 őszén kapták meg Ferdinándtól, az iktatásra pedig a törököktől való félelem miatt Szigetváron került sor a somogyvári konvent kiküldöttjének részvételével.⁷²

Istvánffy Pál 1553-ban bekövetkezett halála után özvegyére és fiaira, Pálra, Istvánra és Miklósrá maradt a birtokok megőrzésének és gyarapításának gyötrelmes feladata. 1555. június 7-én Miksa főherceg utasította Kerecsényi Lászlót, Sziget vár és város prefektusát, hogy adja vissza Gyulai Hedvignek a Baranya megyei Baksa és Gyula (a Gyulai család névadó birtoka, ma Belvárdgyula része) falvakat és hagyjon fel a további háborgatásukkal.⁷³ Mivel az oklevél egyik aláírója szintén Oláh Miklós volt, így gyaníthatóan ez alkalommal is ő állt az ügy hátterében.

Ferdinánd 1560. március 1-jén több meg nem nevezett főúr kérésére Istvánffy Miklósnak és Medvey Benedeknek,⁷⁴ Zrínyi Miklós egyik kedvelt familiárisának adományozta a Valkó megyei Palinát és tartozékait, amelyek palinai Félegyházi Miklós halálával háramlottak a királyhoz.⁷⁵ Ez év karácsonyán az uralkodó Oláh Miklós kérésére megerősítette Istvánffy Miklós és Pál

67 *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I. kötet. Budapest, 1990. 119–139. passim.

68 „...quod Joannes Jako superioribus temporibus a fide Christiana atque a deo, a fidelitate sacrae coronae deficiens in sectam Mahumeticam se se baptisandum prebuisset...” HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 7. (Régi jelzet: Fasc. 17. No. 3.)

69 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 7. (Régi jelzet: Fasc. 17. No. 6.)

70 „...quod idem Joannes Magassý Christianam fidem abnegare non formidasset, sed fidem Mahumeticam suscepisset seque juxta ritum thurcorum circumcidendum tradidisset...” HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 7. (Régi jelzet: Fasc. 17. No. 4–5.)

71 *Timár Gy.*: Királyi Sziget i. m. 107.

72 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 7. (Régi jelzet: Fasc. 17. No. 8.)

73 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 32. (Régi jelzet: Fasc. 86. No. 10.)

74 Medvey az 1566. évi ostromban veszítette életét, melyről Istvánffy is megemlékezett a művében. *N. Istvánffius*: Historiae i. m. 484.

75 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 7. (Régi jelzet: Fasc. 17. No. 9.)

Sziget városában álló nemesi udvarházának korábbi kiváltságait úgy, ahogy azt már apjuk idejében is bírták, ám az erről szóló kiváltságuk a legutolsó török ostrom pusztításaiban megsemmisült és elveszett.⁷⁶ 1563 februárjában szintén az esztergomi érsek intézte el, hogy Nagyvölgyi János, Árky Mihály és Mezősy István baranyai birtokai (Nagyvölgy, Alsó- és Felső-Sebes, illetve Nagypeterd) titkárának tulajdonába kerüljenek.⁷⁷

Az Istvánffyaknak a Habsburg uralkodók és Oláh Miklós komoly támogatása ellenére sem sikerült zavartalanul bírniuk dél-dunántúli birtokaikat, mert az egyre növekvő szigeti váruradalom Horváth Márk főkapitányságának idején szinte teljesen bekebelezte azokat. Hiába vette Ferdinánd 1559-ben védelmébe Istvánffy Miklóst, Pált, Jánost és Istvánt minden birtokukkal együtt, mindez mit sem ért a mindennapokban.⁷⁸ Ugyanígy hatástalan maradt Miksa 1563. június 27-én Zrínyi Miklósnak címzett parancslevele az Istvánffyak baranyavári, kisasszonyfalvai és kőrisi birtokainak védelméről,⁷⁹ hiszen ezek a települések ekkor valójában már Sziget ellátását biztosították. Egy 1564-re⁸⁰ datált adóösszeírás szerint Istvánffy Miklós és Horváth Márk közösen birtokolta Kisasszonyfalvát, Pellérdet, Kákicsot, Oszrót, Kercsenyét, Ózdot és Aranyost (itt teremhegyi Bika Andrásnak is volt három portája), illetve a drávaszögi Karancs oppidumot, Kőris és Pázdány azonban már csak utóbbinak adózott. Igrice három telke Várday Zsigmondé volt, Nagypeterden pedig Miklós Henyei Miklóssal volt kénytelen osztozni. Az összeírások szerint Istvánffy Jánosnak több kisebb-nagyobb birtok volt a kezén, ám ezeket Horváth Márk egytől egyig megszerezte zálogba.⁸¹ Összesen alig ötven porta képezte tehát a család baranyai birtokait, amelyekért ádáz küzdelmet kellett folytatni a szigeti kapitányokkal és katonai előjárókkal.⁸² Valószínűleg ezért is vállalt Istvánffy Pál, Miklós testvére katonai szolgálatot ebben a végvárban, ahol 1566-ban az ostrom utolsó pillanataiban halt hősi halált Zrínyi Miklós oldalán. Talán nem rugaszkodok el a valóságtól, ha Istvánffy Miklósnak a

76 „totalem domum sive curiam ipsorum nobilitarem in oppido nostro Zigeſth in comitatu Baroniensi existente habitam cui ab oriente domus Bartholomei Iffÿu a ſeptemtrione domus Georgÿ filÿ quondam Georgÿ Barbel ab occidente publica platea eiusdem oppidi a meridie vero domus Pauli Barbel contigua vicinitate iuncta eſſe dicuntur. In cuius ſcilicet quieto et pacifico dominio iidem Nicolaus et Paulus Iſthvanffÿ, maiores et progenitores ſuos ab antiquo pacifice perſtitite et ſe nunc quoque pacifice perſistere ac literas etiam et literalia inſtrumenta ſuperinde ſufficientia habuiſſe, ſed ea in ſuperiori dictae arcis et oppidi Zÿgeſth obſidione dum videlicet totum oppidum per Thurcas fuit incenſum et conflagratum a ſe abalienata et deperdita eſſe aſſerunt.” HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 7. (Régi jelzet: Fasc. 17. No. 10.)

77 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 7. (Régi jelzet: Fasc. 17. No. 13.)

78 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 15. (Régi jelzet: Fasc. 40. No. 1.)

79 HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 15. (Régi jelzet: Fasc. 40. No. 9.)

80 Az összeírásban több helyen az 1561-ben elhalálozott Horváth Márkot említik birtokosként, ami nyilvánvalóan lehetetlen. Emiatt nem kizárt, hogy az irat még ezelőtt keletkezett.

81 *Timár Gy.*: Királyi Sziget i. m. 297., 316.

82 *Horváth J. Gy.* – *Timár Gy.*: XVI. századi i. m. 75–81.

Horváth Márk özvegyével, bajnai Both Erzsébettel 1568-ban kötött házassága mögött a minden bizonnyal meglevő gyengéd érzelmi szálak mellett a szigeti kapitány által privatizált családi javak visszaszerzését is valószínűsítem.

A történetben megkerülhetetlen Istvánffy Miklós Szigetvárhoz fűződő kapcsolata, melyről ő maga szemérmesen hallgat történeti művében. Azonban a *Historiae* 1622. évi kiadásának ajánlásában Antonius Hierat megemlíti, hogy a szerző első katonai tapasztalatait Sziget várában szerezte Zrínyi Miklós (1508–1566) gróf alatt.⁸³ A katonai szolgálat pontos időpontjáról megoszlanak a vélemények, valamikor 1556 és 1566 között történhetett. A recens kutatások a „civitas invicta” első ostromának időszakát valószínűsítik, ám mivel alig tudunk Istvánffy ezen éveiről, így ezt a kérdést pillanatnyilag nem lehet megnyugtatóan tisztázni.⁸⁴ Az azonban okleveles forrásokkal is igazolható, hogy már Istvánffy életében tudtak szigeti szolgálatáról. Rudolf magyar király 1587. május 1-jén Istvánffy Miklósnak adományozta néhai Spiranchics Ferenc Varasd megyében fekvő Marcsan nevű birtokát, elődjének tett, különösen Sziget ostromakor tanúsított hasznos és vitézi szolgálataiért.⁸⁵ Ez az adat ugyanúgy nem visz minket közelebb a megoldáshoz, mint Rudolf egy másik, 1599-ben kelt adománylevele, ám én – Nagy Gáborral ellentétben – nem vetném el a Zrínyi kapitánysága alatti (1561–1566) időszakot sem.⁸⁶ Igaz ugyan, hogy Istvánffy részletesen ír az 1556. évi hadjáratról is, ám műve csúcspontja kétségkívül Sziget 1566. évi ostroma, így ez nem lehet döntő érv a szolgálat időszakának megállapításához. Ráadásul Istvánffy művének igazi főhőse Zrínyi Miklós. Ezt természetesen megmagyarázhatja az 1587-ben megjelent Zrínyi-album hatására kivirágzó kultusz is, ám én egyelőre nem zárnám ki, hogy egy személyes találkozó is képezhette a humanista történetíró rajongásának alapját. Emiatt újabb források felbukkanásáig nyitva hagynám ezt a kérdést.

Az mindenesetre tény, hogy Istvánffy élete végéig figyelemmel kísérte a baranyai eseményeket, nem utolsósorban birtokai sorsa iránti aggodástól vezérelve. 1596-tól több alkalommal is kérvényezte, hogy lányai örökölhessék a birtokait, két évvel később pedig több kamarai véleményt követően végül szabad végrendelkezési jogot szerzett.⁸⁷ Az iratokban minden esetben szerepeltek a török uralom alá került, és így összeírhatatlan baranyai, tolnai és somogyi birtokok is: „bona eiusdem Istwanfy in comitatibus Baraniensi, Tolnensi et Simigiensi habita, cum Turcis penitus subjecta sint, conscribi et aestimari

83 „Iuventutem in armis exercuit, ac in arce Szigeth sub illustri comite Nicolao Zrynio [...] prima militiae rudimenta posuit.” *N. Istvanffius: Historiae* i. m. 2. Idézi Nagy G.: „Tu Patriae” i. m. 1213.

84 Nagy G.: „Tu Patriae” i. m. 1212–1214.

85 „...praesertim in arcis Zigethianae eiusdem expugnatione contra Christiani nominis hostes Turcas utiliter et militariter se gerendo...” HDA Arhiv Drasković, Archivum maius Kut. 8. No. 5.

86 Nagy G.: „Tu Patriae” i. m. 1213.

87 ÖStA HKA HFU Kt. 153. r. Nr. 65. Konv. 1598. jún. fol. 4.

nequiverunt”.⁸⁸ Az apai örökség mellett Istvánffy benyújtotta igényét a törökök elleni portyában elesett teremhegyi Bika János – az 1566. évi ostrom során meghalt András fia – Somogy és Baranya megyében fekvő falvaira is, mivel azoknak a másik felét több esetben már úgylis ő bírta. Baranyában Pellérd, Aranyos, Kisdér, Veszer, Poborfalva, Ócsárd, Somogyban, a Dráva mellett pedig Újfalu, Verestó, Halászi és Kottyán (ma mind Tótújfalu határában) szerepeltek a kérelemben.⁸⁹ Az ügy végére nem került pont, mert Istvánffy mellett⁹⁰ 1610-ben Bika János testvérei, Anna és Katalin is maguknak követelték ezt a körülbelül évi 100–150 forintot jövedelmező birtokot, amelybe immár beletartozott Teremhegy, Szent Trinitás és Ócsárd is.⁹¹ Az uralkodó végső döntése ez esetben sem ismert, ám ebből is látszik, hogy Istvánffy Miklós még hosszú élete végén sem szakadt el teljesen szülőföldjétől, már csak érdekeltségei miatt is szemmel tartotta ezt a vidéket, így mindvégig pontos ismeretei voltak az itteni eseményekről.

A milió

A tanulmány második részében először röviden be szeretném mutatni azt a miliót, ahonnan Istvánffy érkezett, majd körbe kívánom járni azt a társadalmi közeget, amelynek ő maga is tagja volt. A két kérdés összekapcsolódik, és végső soron arra irányul, hogy vajon a *Historiae* szövegét lehet-e másképp tekinteni, mint humanista történetírói elbeszélést. A címben szereplő *genius loci* kifejezést 2012-ben a Magyar Országos Levéltárban megrendezett Brodaries-konferencián használtam először, ahol Kőrös megye kishemesi társadalmának jellegzetességeit próbáltam bemutatni, jelezve, hogy nagyon is életszerű az ebből a jogtudó közegekből való kiemelkedés.⁹² Őszintén megvallva, nagyon hasonlóval szembesülhetünk az Istvánffyak kapcsán is. Térképre vetítve alig húsz kilométerre van egymástól Nagyváty, Kisasszonyfa, a Tinódpusztá helyén álló Rózsafa és Pécs. Ez azt mutatja, hogy a magyar kamarai munkában kiteljesedő Nagyváthy Ferenc, a ma már Európa hátsó udvarának számító Ormánságban élő Istvánffy Pál és a némileg ebből a körből kilógó, ám valójában erősen idetartozó Tinódi Sebestyén is a késő középkor egyik legfejlettebb vidékének tartott Baranya vármegye nyugati – történelmi terminológiával városmentes – területének szülötte. Nagyvátytól csak alig négy óra járásra

88 ÖStA HKA HFU Kt. 153. r. Nr. 65. Konv. 1598. jún. fol. 16. A lányági örökösödésről Rudolf 1599. március 3-án Prágában kelt okleveléből értesülünk (uo. Konv. 1598. aug. fol. 35–37.), de hiányosan már egy 1598. évi dátummal is szerepel. (Uo. Konv. 1598. aug. fol. 33–34.)

89 ÖStA HKA HFU Kt. 153. r. Nr. 65. Konv. 1598. aug. fol. 31–32.

90 ÖStA HKA HFU r. Nr. 99. Konv. 1610. szept. fol. 53–55.

91 ÖStA HKA HFU r. Nr. 99. Konv. 1610. szept. fol. 52.

92 *Varga Szabolcs*: Brodaries bölcsője: Kőrös vármegye kishemesi társadalmának karrierlehetőségei a 16. században. (Kézirat.) Brodaries István levelezése. Könyvbemutató és konferencia. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2012. június 15.

feküdt Ibfalva (ma Ibafa), a fentebb említett szigetvári számtartó névadó faluja, és a sort még lehetne folytatni.

Nem tudom, hogy az ország bármely más pontján található-e olyan földrajzi kistérség, ahol ez az írástudó – sok esetben művelt – kismemesi közeg ilyen arányban kimutatható. Országos kutatások híján most úgy vélem, hogy a baranyai helyzet nem egyedi, de nem is általános.⁹³ Jó példa erre Kőrös megye, ahol Brodarics István, Gregorjanci Pál és Zermegh János emelkedett ki a szintén tanult Megyericseiek, Prasovciak, Fintichek és Gerdákok köréből,⁹⁴ vagy éppen Istvánffy Miklós nőtt ki a Macedóniaiak, Mekkseyek, kápolnai Bornemiszák, Ormányiak, Henyeyek, Baksaiak világából. Természetesen még ezen a körön belül is nagy különbségek vannak, az ekkor még nemtelen Tinódiak és az egytelkes Nagyváthyak nehezen említhetők egy napon az arisztokrácia kapuján dörömbölő Gregorjanciakkal és Istvánffyakkal. A törökellenes háborúk tapasztalata, a végvidéki szolgálat, az írásbeliség és a szakmai erudíció azonban mégis egységet teremtett e réteg tagjai között.

Istvánffy Miklós Brodarics Istvánnal való összevetése sok tekintetben alkalmas párhuzamok megfigyelésére.⁹⁵ Mindkét família a vármegyei közigazgatás és politizálás keretei között szocializálódott. Az egyik oldalon a testvér, Brodarics Mátyás Kőrös megyei szolgabíróként tevékenykedett, a másik oldalon pedig az apa, Istvánffy Pál Baranya vármegyei alispánként szolgált. Mindkét esetben ott van az egyházi kötődés, mivel a Brodaricsok évtizedeken át a zágrábi püspökök szolgálatában álltak, és István maga is az egyházi társadalom tagjává lett, az Istvánffyak esetében pedig tudjuk, hogy Miklós apját, Pált papi pályára szánták, és emiatt hosszú éveket töltött Padova egyetemén. Amint fentebb már láttuk, a család jó viszonyt ápolt a pálosokkal és a ferencesekkel, és az sem mellékes, hogy Istvánffy Miklós hazatérte után Oláh Miklós mellett kezdte meg pályafutását, akinek hatalmas világi befolyása nem feledtetheti velünk azt a tényt, hogy mégiscsak egy katolikus főpapról van szó.

A Brodaricsok és Istvánffyak politikai orientációja is azonos pályán haladt. 1526 után mindkét család Szapolyai mellé állt, és amíg a politikai realitások engedték, ki is tartottak János király oldalán. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert Istvánffy Pállal kapcsolatban a szakirodalomban Holub nyo-

93 Nyitra megye északkeleti részében Fügedi Erik felfigyelt egy kisebb területre, ahonnan ötven év alatt három kancelláriai alkalmazott is kikerült. *Fügedi Erik: Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás.* In: *Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest, 1981. 455.

94 *Mikó Árpád: Két világ határán.* Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke. *Ars Hungarica* 11. (1983) 49–75.; *Lakatos Bálint: Egy XVI. századi humanista.* Megyericsei János feliratgyűjtései. In: *Genesisia. Tanulmányok Bollók János emlékére.* Szerk. Horváth László (et al.). Budapest, 2004. 737–748.; *Varga Szabolcs: Adalékok Gregorjanci Pál pécsi püspök életrajzához.* In: *Pécs az egyháztörténet tükrében: Tanulmányok.* Szerk. Erdős Zoltán – Kindl Melinda. Pécs, 2010. 125–135.

95 A Brodaricsra vonatkozó adatokat Kasza Péter könyvéből vettem, így ezekre külön nem hivatkozom. *Kasza Péter: Egy korszakváltás szemtanúja.* Brodarics István pályaképe. Pécs–Budapest, 2015.

mán rendre felbukkan az 1529. évi pártváltás fikciója,⁹⁶ pedig csupán arról van szó, hogy 1528-ban Szapolyai távollétekor ez a környék is igazodott az országos trendekhez, azaz elfogadta a Ferdinánd győzelmével kialakult helyzetet. Valószínűleg mindkét családra igaz Kubinyi András azon megállapítása, mely szerint a hazai köznemesség zöme ekkor a Mátyás korából eredő hagyomány szerint alapvetően németellenes volt, így zsigerből elutasította Ferdinánd trónigényét és mindvégig kitartott Szapolyai oldalán. Ez a vélekedés megállja helyét a hazai egyházi társadalom zömére is, akik viszolyogtak Ferdinánd udvarának veszélyes újításaitól, és a lutheri métely megállítását inkább Szapolyai jobbra itáliai műveltségű udvarától remélték.⁹⁷

Azt is érdemes megemlíteni, hogy a Szapolyai iránti hűség nem jelentett automatikusan törökbarátságot is. Ezt fontos itt is kihangsúlyozni a magyar historiográfiában oly mélyen rögzült toposz miatt. A Szapolyai oldalán kitartó vármegyei nemesi családok, különösen a déli területeken, éppen a török fenyegetés elhárítását remélték királyuktól. Azt ugyanis világosan látták, hogy Ferdinánd nem képes megvédeni az országot, és emiatt annak integritását sem tudja biztosítani, márpedig el sem tudták képzelni a királyság bármilyen megosztását. A horvát, dalmát, szlavón és dél-dunántúli nemesség ekkor már hosszú évtizedek óta nyögte az oszmán támadások terhét, és a folyamatos vereségek okozta csalódottság tette őket Szapolyai politikájának legfőbb támogatóivá. Brodarics, Tinódi és Istvánffy szemlélete is az állandó törökellenes harcok világában fogant, melynek tapasztalata, és az abból kialakuló miliő majd csak a 16. század második felében, az oszmán hódítás nyomán megszülető végvárrendszerben szolgáló katonasággal vált általánossá az ország egész területén, az irodalomban pedig Balassi Bálint költészetével érte el csúcspontját.

Ezen különleges világ terméke az a baranyai közeg – Szakály Ferenc pécsi lobbiként emlegette Bornemisza Pál nyomán –, amely 1540-ig Szapolyai egyik belső körének számított, majd János halála után legtöbbször rövid időn belül feltűnt Ferdinánd központi kormányserveiben.⁹⁸ A Brodaricsok és az Istvánffyak mellett idetartozott például Schreiber Farkas pécsi bírósági írástudó, de tágabb értelemben innen indult (csak rögtön Ferdinánd oldalán) a pécsi Bornemisza Pál, és – ha hihetünk Istvánffy közlésének – az Eger 1552. évi ostromában kitűnő Bornemissza Gergely, valamint a szintén itt vitézkedő Mecssey (az öszszeírásokban Mecskey) István is.⁹⁹

⁹⁶ Holub J.: Istvánffy i. m. 226.

⁹⁷ Kubinyi András: Az 1505-ös rákosi országgyűlés és a szittyá ideológia. Századok 140. (2006) 2. sz. 361–374.

⁹⁸ Szakály F.: Mezőváros i. m. 56.

⁹⁹ Pálra: Míkó Árpád: Bornemisza (Abstemius) Pál püspök végrendelete 1577-ből. Adatok a nyitrai, az óbudai, a veszprémi és a gyulafehérvári egyház középkori kincseinek sorsához. Művészettörténeti Értesítő 45. (1996) 203–221. Gergelyre: Sugár István: Bornemissza Gergely deák élete. Eger, 1984. (Studia Agriensia 4.) Újabb: Ács Pál: Tinódi Sebestyén és Bornemissza Gergely. In: Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika i. m. 43–54.

Ha ennél tágabban kívánjuk felmérni az Istvánffyak világával rokon baranyai közeget, akkor itt találjuk az Ormányiakat, akik közül a 16. század közepén Józsa sümegei kapitányként grafomán módon informálta környezetét az aktuális hírekről.¹⁰⁰ A megye jelentősebb birtokosai közé számított Kápolnay Ferenc, aki Szapolyai oldalán végigharcolta az 1530-as éveket, majd 1543-ban Simontornya közelében halt hősi halált Ferdinánd szolgálatában.¹⁰¹ A kismesemesi közeg szülötte volt az Istvánffyak életét olyannyira megkeserítő Késás Pál és Ibafalvay Imre szigeti királyi számtartó is, akárcsak a fentebb már gyakran emlegetett Bikák és a kápolnai Bornemisziák. Az említett családok tagjai részt vettek a vármegye életében és a végvári harcokban egyaránt, zömük valamilyen szinten iskolázottnak számított, így a literátusok színes táborát gyarapították.

Ebbe a körbe tartoztak a Nagyváthyak is, akiknek a származásával kapcsolatban megoszlanak a vélemények. Gecsényi Lajos szerint Nagyváthy Ferenc kamarai tisztviselő a baranyai Bogárdról származott,¹⁰² így ezt tekinthetjük mérvadónak.¹⁰³ Nagyváthy István deák 1549-ben kérte a gyermek Istvánffy Miklós életkorának megállapítását a vasvári káptalan előtt. Bár a két Nagyváthy közötti kapcsolat nem ismert, így utóbbi baranyai származása bizonytalan, néhány adat azt jelzi, hogy Istvánffy Miklós és Nagyváthy Ferenc között régi családi kapcsolat lehetett. Mindenesetre ismerünk egy Nagyváthy Albert pécsi olvasókanonokot az 1487–1499 közötti évekből,¹⁰⁴ 1515. szeptember 1-jén pedig Nagyváthy Gáspár fia Pál közjegyző írta át Istvánffy István végrendeletét.¹⁰⁵ 1542-ben a Hertelend külterületén található Liki és Lapsi falvakban a „Nobiles de Naghwath” összesen tíz portát birtokoltak más kisebb birtokosok társaságában, azaz tipikus egytelkes nemesi családról beszélhetünk velük kapcsolatban.¹⁰⁶ Amennyiben Ferenc is ugyanehhez a famíliához tartozott, nem kizárt, hogy Istvánffy Pálnak köszönhetően jutott el Oláh Miklós udvarába, szinte egy időben Miklóssal. Nem meglepő, hogy ebbe a körbe tartozott az a Szentgyörgyi Gábor is, aki verset írt az Istvánffy Pál halálára

100 *Faragó Dávid*: Az Ormányi család felemelkedése a Dunántúlon. OTDK-dolgozat. Pécs, 2017. Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy használhattam a kéziratát.

101 *Szakály Ferenc*: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: Pécs a török korban. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) 17–50. passim.

102 Laczlavik György bogáti előnévvel említette. *Laczlavik György*: Egy politikus főpap a 16. század első felében. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutása. (Kézirat.) PhD-disszertáció, ELTE BTK. Budapest, 2012. (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/laczlavikgyorgy/diss.pdf>) 177.

103 *Gecsényi Lajos*: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc. In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr, 2008. 402.

104 *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1354–1526). Egyháztörténelmi Szemle 5. (2004) 1. sz. 84–85.

105 Az iratot ld. MNL OL DL 49527.

106 *Horváth J. Gy. – Timár Gy.*: XVI. századi i. m. 28. Még 1551-ben is megemlégették őket 0,75 portával. *Maksay F.*: Magyarország i. m. 137.

1553-ban Bécsben megjelent könyvecskébe,¹⁰⁷ miképpen az sem, hogy Nagyváthy végrendeletében Istvánffy Miklós szerepelt egyetlen magyar világi előkelőként.¹⁰⁸ Ferencnek ismerjük egy Fruzsina nevű testvérét, akinek férje, Bogdán vajda húsz év katonai szolgálat után a Somogy megyei Csákánynál esett el a harcokban.¹⁰⁹ A sógor dél-dunántúli katonai szolgálata is azt a nézetet erősíti, hogy Nagyváthy Ferenc erről a vidékről származott.

Az Istvánffyak és Tinódiak kapcsolatára még ennél is kevesebb levéltári adat áll rendelkezésre. Az tény, hogy az 1530-as évek végén, illetve az 1540-es évek elején Sebestyén deák is ezen a vidéken élt, fő állomásai Dombó, Sziget, Dáró és Baranyavár voltak. Rövid ideig még Istvánffy Imre szolgálatában is állt.¹¹⁰ A család többi tagját nem ismerjük – Tinódi szinte semmit nem ír magáról, hasonlóan Istvánffyhoz –, mindenesetre az 1542. évi adóösszeírás szerint a Szigetvár melletti Mozsgó Tinódi Péteré (Petri Thynody) volt, Botykán (ma Botykapeterd része) pedig az egyetlen nemesek között szerepelt egy Tinódi János (Johannes Thynody) is.¹¹¹ Az előbbi személy minden bizonnyal megegyezik azzal, akit Bánffy Petronella 1534-ben Kisasszonyfán mások mellett ügyvédjének vallott.¹¹² Természetesen ez még ugyanúgy nem perdöntő bizonyíték, mint az Istvánffy Pál szigeti házában szobájában levő lant (unum instrumentum musicum vulgo lannth),¹¹³ vagy az, hogy tudjuk: Tinódi is remekül tudott latinul, és munkásságát valójában a profizmus jellemezte.¹¹⁴

Ennek ellenére megkockáztatom, hogy Tinódi és Istvánffy gondolatvilágában igen sok a hasonlóság. Utóbbi rendkívül tisztelte a lantost – egyenesen Homéroszhoz hasonlította –, és szemléletük, valamint munkamódszerük is szinte megegyezett.¹¹⁵ Tinódi így vallott az utóbbiról: „sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamissat be nem írtam, az mi keveset írtam, igazat írtam... Igazmondó jámbor vitézekről értéköztem.”¹¹⁶ Ma már tudjuk, hogy Tinódi többszörösen igazolt, hiteles szemtanúja a kornak, akinek *Cronica* című műve egy tudatosan átgondolt szerzői koncepció eredménye volt.¹¹⁷ Hosszan lehetne folytatni a sort a két szerző és a két mű hasonlóságairól, de talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy mindkettő az állandó végvári harcok eseményeiben látta meg a történelem erejét és értelmét, és ennek megörökítését tartotta legfőbb feladatának. Ugyanúgy ez a „véres vidék” – miként az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti feldúlt hadszínteret jellemezték a bos-

107 Nagy G.: „Tu Patriae” i. m. 1212.

108 Gecsényi L.: Nagyváthy i. m. 406–407. Idézi Nagy G.: „Tu Patriae” i. m. 1212.

109 ÖStA HKA HFU Kt. 143. r. Nr. 62. Konv. 1595. márc. 15. – máj. 15. fol. 315–316.

110 Király Péter: „Szép nótákkal éneklőni tudom szörzeni”. In: Tinódi a tudatos zenész. In: *Csörsz Rumen I.*: Tinódi i. m. 163.

111 Horváth J. Gy. – Timár Gy.: XVI. századi i. m. 55.

112 HDA Arhiv Drasković, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy, 1534.

113 HDA Arhiv Drasković, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Pavao Istvanffy, 1550.

114 *Vadai István*: Historia és fabula. In: *Csörsz Rumen I.*: Tinódi i. m. 18.

115 *Szentmártoni Szabó G.*: Tinódi i. m. 326.

116 Idézi Ács P.: Tinódi i. m. 45.

117 Király P.: Szép nótákkal i. m. 167.

nyák hőseposzok – termelte ki mindkettőjüket, mint ahogyan az ellenfél oldalán meglévő krónikásokat is.¹¹⁸

Úgy vélem tehát, hogy a Balkán-félszigeten végigkúszó nagy háború traumája az a szellemi előzmény és háttér, amelyben kiformalódik ez a fogalmi és eszmerendszer. Abban más és több a keresztény oldal ezzel kapcsolatos művészi formanyelve, hogy szilárdan támaszkodhatott az antik irodalmi és a középkori humanista előképekre, valamint létrehozta az ebből táplálkozó latin, magyar és horvát irodalmat. Ezzel szemben az oszmán oldalon írásos emlékezet csak az udvari központban létezett, a végeken szinte kizárólag orális epika virágzott.

Ez a vonal most messzire vezetne, ám talán mégis sikerül megvilágítani azt a folyamatot, amely a 16. századi magyar történetírást jellemezte. Bartoniek Emma szerint „újabb momentum a XVI. század második felének historiográfiájában: most magyarok veszik kezükbe a történetírói tollat, míg a század elején feltűnően sok a magyar események megírói közt a délszláv. Brodarics, Verancsics, Zermegh, Gregoriancz, a pálos és minorita rendek történetírói, mind délszláv eredetűek, hogy Szerémit ne is említsem, kit szintén rácnak tartok.”¹¹⁹ Azok, akiket Bartoniek egyszerűen csak délszlávnak nevezett, a dalmát Verancsicsot leszámítva valójában szlavóniaiak, azon belül is Kőrös megyeiek voltak. Mindez nem lehet véletlen, hiszen itt kéznél volt minden erre a munkára: horvát–magyar–latin többnyelvűség, hungarus tudat, iskolázottság, sok esetben itáliai peregrináció és humanista művelődési eszmény.

Ehhez jött a vitézi élet megtapasztalása, mivel amikor a magyar nemeség jelentős része még teljesen demilitarizált volt a 15–16. század fordulóján, a dalmát–szlavón vidéken élők már generációk óta állandó küzdelemben éltek. Ahogy ez a világ elérte a Drávától északra fekvő területeket, úgy lett a felső-magyarországi, partiumi és erdélyi nemességnek is alapvető élménye a háború. A Dél-Dunántúl, és ezen belül Baranya, ebben inkább Szlavónia sorában osztozott, mert a 15. század eleje óta meg-megjelentek az ellenséges portyák, 1526 után pedig állandósult a háborús állapot, míg a Magyar Királyság más területein ez 1541–1543, de még inkább 1551–1552 után vált a mindennapok részévé. Ez az a sajátos helyzet, amely jelentősen kihatott Tinódi Sebestyén, valamint Istvánffy Miklós látásmódjára, és megjelent a *Cronica*, illetve a *Historiae* lapjain.

Istvánffy és a mohácsi csata emlékezete

Írásom befejező részében Brodarics István és Istvánffy Miklós mohácsi csatáról szóló leírását vetem össze. Bár Istvánffy későbbi könyveiben különösen

118 Sudár Balázs: A „török Tinódi” és az oszmán históriás énekek. In: *Csörsz Rumen I.*: Tinódi i. m. 225–247.

119 Bartoniek: Fejezetek 257.

sok izgalmas történetet őrzött meg a baranyai végvári harcokról és a főbb szereplőkről, kontrollforrás híján mégsem ezeknek a kimazsolázásával szerettem volna illusztrálni a szerző munkamódszerét. Az 1526. évi ütközetben személyesen nem vehetett részt, információit főként éppen Brodaricstól nyerhette. Így itt annak bemutatására van lehetőség, hogy Istvánffy miképpen tudta szöveggé formálni a szóbeli emlékezetből vett történeteket az események után hetven évvel. Az összevetés során arra kerestem a választ, hogy szóbeli visszaemlékezések révén lehettek-e róla olyan ismeretei, amelyek másnál – így legfőképpen Brodaricsnál – nem maradtak fenn.

Istvánffy leírását legutóbb B. Szabó János használta fel a mohácsi csata rekonstruálásánál, megállapításai több esetben figyelemre méltóak. Ezek közé tartozik például a Ráskay vezette királyi testőrség harca a magyar tábornok megtámadó oszmán csapatokkal, illetve a Szulejmán ellen indított utolsó kétségbeesett roham leírása.¹²⁰ Ezekre a meglátásokra a maguk helyén utalok, ám mivel a két leírás szövegszerű összehasonlítása eddig nem történt meg, így ezt a vizsgálatot itt nem mellőzhetem. Fontos kiemelni, hogy konkrétan csak az ütközetről szóló szövegrészekkel foglalkozom, a hadjárat előkészületeivel nem. Összevetem a két beszámoló szövegét, hogy kiderüljön, Istvánffynál található-e olyan elem, amelyet biztosan nem Brodaricstól vett át, így a forrását máshol kell keresnünk. Emiatt az ütközetről szóló egyéb munkákat, így az oszmán forrásokat sem használom.

Istvánffy művének a nyolcadik könyvében szerepel a mohácsi csata leírása. Ebben alapvetően Brodarics Istvánra támaszkodik, ám számos esetben el is tér tőle. Elhagy belőle, vagy éppen olyan részleteket épít be, amelyek elődje munkájából hiányoznak. Ilyen például a csatatér leírása. Brodarics így fogalmaz: „és éppen ezen a szakaszon volt nem messze Mohácstól egy víz, amit ezért pocsolyának is, folyónak is nevezhetünk, a lakosság Krassónak hívja...”¹²¹ Istvánffynál ugyanez: „Az a magyar névnek veszedelmet hozó hely napnyugatról Pécs híres-neves városát, napkeletről az Dunának egyik oldalát (mert nem messze a várason felől kétfelé válik, s szigetet csinál), délről a Dráva torkát és Horvátország részét, mely Tótországnak hívatattik, nézi, széles mezőség vettetvén közbül, sem erdők, sem tövises bokrok akadályt nem tévén, melyet mindazonáltal folyóvíz, kit a lakosok Karassónak híznak, kétfelé választ, oly mocsáros és tócsináló, hogy ha szintén szorgalmatosan ránézz is, nem tudnád mely felé folyjék, nádas és sásas helyektől és mély sártól járhatat-

120 B. Szabó János: Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában. Budapest, 2015. 105., 108., 115–116.

121 *Stephanus Brodericus: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima.* In: *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades Quatuor Cum dimidia: His accessere Ioan. Sambuci aliquot appendices...* Frankfurt, 1581. 765. A *Historiából* származó idézeteket Kulcsár Péternek a fordításában közlöm. Ld. *Brodarics István: Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről.* In: *Humanista történetírók.* Szerk. Kulcsár Péter. Budapest, 1977. (Magyar remekírók.) 309.

lan, ha nem csak télben, mikor megfagy.”¹²² E szövegrésszel kapcsolatban azonban joggal merülhet fel, hogy Istvánffy utólag összeszerkesztette a kancellár két helyen is szereplő leírását, ugyanis utóbbi a csatatérrel kapcsolatban később újra visszatért a helyszín bemutatására. „A hely, ahol a had felsorakozott, Mohácstól egy, az ott folyó Dunától fél mérföldre volt. Ezen a helyen – mint imént írtuk – nagy és széles mezőség húzódott, melyet erdő, cserjés, víz, domb sehol sem szakított meg, mindössze balra, az említett hely és a Duna között volt egy mocsaras és iszapos víz, sűrű náddal benőve, ahol később sokan odavesztek.”¹²³

Apró, ám említésre méltó Istvánffynak azon megjegyzése, mely szerint a király Macedóniai Miklós Újfaluban lévő házában szállt meg a csata előtti napok egyikén.¹²⁴ Brodarics ezt csak a Macedóniaiak birtokaként említette,¹²⁵ így a konkrét név mindenképpen a propalatinus által hozzáadott többlet. Valójában nem meglepő e tájékozottság, hiszen az Istvánffyak a vármegeyi nemesség részeként kitűnően ismerték a helyi birtokviszonyokat. A Macedóniai családnak komoly birtokai voltak a Mohácstól délre fekvő Baranyavár környékén is, amelyeket 1528-ban a pécsi káptalan előtt Istvánffy Ferenc – Pál testvére – tízezer forintért adott zálogba sógorának, Macedóniai Miklósnak.¹²⁶ Újfalú lokalizálása eddig nem történt meg. Szentpétery Imre Csánki alapján a bátaszéki apátság birtokában levő Újfaluként azonosította.¹²⁷ Timár György a 16. századi baranyai összeírásokban négy Újfalut különböztetett meg, ezek közül azonban csak egy feküdt a kérdéses területen, amelyet 1564-ben Dunaszekcső határában jelölt meg a szigeti vár birtokaként.¹²⁸ Ez a település tudomásunk szerint a csata idején a szekcsői Herceg család birtokában volt.

Ferdinánd 1549. június 29-én kelt oklevele szerint Istvánffy Pálnak és Macedóniai Péternek adományozta az egregius Zbugija István halála után a koronára háramlott Sáros megyei Lipóc castrumot és tartozékait.¹²⁹ Ebben az iratban Macedóniai előneveként „de Bosok” szerepel, ami minden bizonnyal

122 *Istvánffy Miklós* Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1. 1–12. könyv. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2001. 215. Latin eredeti: *N. Isthvanffius: Historiae* i. m. 122.

123 *Brodarics I.*: *Historia* i. m. 319.

124 *Istvánffy M.*: Magyarok dolgairól i. m. 216.; „Verum ipse Rex, in Villanova Nicolai Macedonii domo, cum familiari suo comitatu paucisque aliis sese continebat...” *N. Isthvanffius: Historiae* i. m. 123.

125 „Rex adhuc se in Nova villa Macedoniorum, quae inter Batham et Mohacziuum est...” *S. Brodericus: De conflictu* i. m. 766. „A király mindaddig kevesed magával a Bába és Mohács közt fekvő Macedónújfaluban tartózkodott...” *Brodarics I.*: *Historia* i. m. 310.

126 HDA Arhiv Drasković, Kut. 7. (Régi jelzet: Fasc. 17. No. 574.) Macedóniai Miklós felesége Istvánffy Anna, Pál és Ferenc testvére volt. *Holub J.*: *Kisasszonyfalvi* i. m. 117.

127 *Brodarics [István]* históriája a mohácsi vérszről. Fordította és jegyzetekkel ellátta *Szentpétery Imre*. Budapest, 1903. 40.

128 *Horváth J. Gy. – Timár Gy.*: XVI. századi i. m. 124–125.

129 HDA Arhiv Drasković, Kut. 15. (Régi jelzet: Fasc. 39. No. 35.)

megegyezik a Dunaszekcső határában álló mai Palotabozsokkal, amely a 16. században valóban a család birtokában állt, 1564-ben például Macedóniai Miklós birtokaként került összeírásra.¹³⁰ A település nevének Palota előtagja arra utal, hogy egykor itt egy nagyobb, kőből emelt épület állhatott, és ez a feltevés a terepbejárások során bebizonyosodott. A falu déli határában, Somberek felé ma is ismert a Várhegy elnevezés, ahonnan a romokat 1770-ben hordták el az új templom építéséhez.¹³¹ Ettől keletre állt a középkori falu temploma – az odavezető út nyomai még ma is látszanak –, amely a török időkben elpusztult, a helyén pedig Sárlos Boldogasszony tiszteletére kápolnát emeltek a 18. században.¹³² Ezek alapján megkockáztathatjuk, hogy az Istvánffy által említett *domus* a Macedóniaiak Bozsok határában álló kúriájára vonatkozik, és Lajos azért ezt választotta szállásul, mert Budáról nem érkezett meg hajón a sátra, Móré Fülöp pécsi püspök pedig, aki a mohácsi palotában megvendégelhette volna, szintén távol volt.

Ebben a kúriában került sor a magyar hadvezetés megbeszélésére augusztus 24-én éjjel, miután Podmaniczky Mihály azzal a hírral érkezett meg Tomori táborából, hogy a török seregek zöme átkelt a Dráván, és ezzel az összeütközés elkerülhetetlenné vált.¹³³ Drámai jelenetek tanúja volt a helyszín, ahol Brodarics még egyszer utoljára megpróbálta rávenni a jelenlevőket a csata elhalasztására, így nem véletlen, hogy ez a *verissima historia* egyik legjobban felépített része.¹³⁴ A tanácskozás során újra felmerült, hogy Frangepán Kristóf és Szapolyai megérkezéséig el kell kerülni az ütközetet. Azonban amíg Brodarics csak általánosságokban beszélt – „még senki sincs itt azok közül, akiket Erdélyből, Szlavóniából, Horvát- és Csehországból, Germániából várnak, és akik közül a legtöbbnek közeli érkezésére biztos a remény” –,¹³⁵ addig Istvánffy konkrét számokat említ a művében. Nála olvasható először, hogy Szapolyai „Erdélyből bizonyos számú, közel negyvenezer fegyveres népet, másik [Frangepán] Horvátországból tizenötezer, mindkétféle fegyveres vitézlő népet hozna magával”.¹³⁶ E – ma már tudvalevőleg légből kapott – számokat¹³⁷ Istvánffy tehát máshonnan merítette, talán éppen a csata után gyorsan lábra kelt kósza hírek éltek olyan makacsul a köztudatban, hogy évtizedekkel később ezeket teljes magabiztossággal vethette papírra.

130 Horváth J. Gy. – Timár Gy.: XVI. századi i. m. 94.

131 Pesti János: Baranya megye földrajzi nevei. II. kötet. (Továbbiakban: BMFN) Pécs, 1982. 130–131.

132 BMFN II. 124.

133 Brodarics I.: Historia i. m. 310–311.; S. Brodericus: De conflictu i. m. 766.

134 Brodarics I.: Historia i. m. 311–312.; S. Brodericus: De conflictu i. m. 766–767.

135 Brodarics I.: Historia i. m. 312.; S. Brodericus: De conflictu i. m. 767.

136 Istvánffy M.: Magyarok dolgairól i. m. 217. „Expectandum donec ipsi advenirent, quorum alter ex Transsilvania iustum exercitum quadraginta circiter millium armatorum, alter ex Illyrico quindecim utriusque armaturae militum adducturus sit.” N. Isthoanffius: Historiae i. m. 123.

137 B. Szabó János: A mohácsi csata. Budapest, 2011. 166.

Szintén csak Istvánffynál olvasható az a történet, mely szerint a mohácsi táborban zajló találkozáson megjelent Pekry János, aki 1520-ban Beriszló Péter katonájaként esett fogságba és most az oszmán seregből szökött vissza övéihez. Ő arról számolt be, hogy bár nem szívesen kelt félelmet a magyar seregben, de az ellenség hatalmas túlerőben van. Figyelemre méltó, hogy közben Istvánffy hosszú szöveget ad Pekry szájába, majd a csata leírásának végén hírt ad haláláról is, a szemtanú Brodarics meg sem említi a személyét.¹³⁸ Amennyiben az Istvánffynál szereplő Pekry János megegyezik azzal, aki 1520. szeptember 29-én sztenicsnyáki várnagyként levelet írt Batthyány Boldizsárnak,¹³⁹ úgy akár igaz is lehet Istvánffy állítása, a történet pedig talán a Batthyányakon keresztül jutott el hozzá.

A csatát megelőző három nap történéseit Istvánffy alapvetően a *Verissima historia* szövegéből vette át, csupán néhány helyen tér el tőle. Egyrészt, amíg Brodarics pontosan leírja a táborba érkező Erdődy Simon és Péter katonáinak számát és külön kiemeli azok felszereltségét,¹⁴⁰ Istvánffy csak éppen hogy közli jöttüket.¹⁴¹ Ebben már minden bizonyosan jelen van az a családdal szembeni ellenszenv, amely az Erdődyek egyéb említésekor is kitapintható, különösen Erdődy Tamás esetében. Másrészt Istvánffy szerint Batthyány Ferenc dalmát-horvát-szlavón bán előreküldte Pekry Lajost, hogy katonáinak szállítását szerezzen a királyi táborban, és azt üzentte, hogy három napon belül megérkezik, míg Frangepán Kristóf és Korbáviai János a horvátokkal Kőrös város közelében jár.¹⁴² A bán augusztus 23-án még a Dráva jobb partján fekvő Monoszlóról keltezte egyik levelét,¹⁴³ így ezen értesülés adata igazolható, ám a horvát csapatok még a csata napján is Zágráb mellett voltak, így 26-án semmi esetre sem lehettek az Istvánffy által említett helyen. Szintén apró újdonság csebi Pogány Zsigmond említése a szlavón nemesek között, róla ugyanis Brodarics hallgat. Az információk alapján valószínű, hogy Istvánffy ugyanon vette, ahonnan a fentebb említett Pekry János történetét.

A tanácskozások során gyakran felmerült a király védelmének kérdése, és több lehetőség elvetése után arra jutottak, hogy Ráskay Gáspár, enyingi Török Bálint és Kállay János felel az uralkodóért. Mindez Brodaricsnál olvasható, ám utóbbi esetében Istvánffy hozzátette, hogy „cognomento Miles”, azaz Vitéz előnévű.¹⁴⁴ A kiegészítés helytálló, ugyanis a családnak a 16. száz-

138 *Istvánffy M.*: Magyarok dolgairól i. m. 218–219., 228; *N. Istvánffy*: *Historiae* i. m. 124., 131.

139 MNL OL DL 104387.

140 „...cum septingentis amplius equitibus, viris, equis, armis decenter instructis...” *S. Brodericus*: *De conflictu* i. m. 768.

141 „Simon episcopus Zagradiensis cum Petro Erdodio fratre, copias suas adduxere...” *N. Istvánffy*: *Historiae* i. m. 125.

142 *Istvánffy M.*: Magyarok dolgairól i. m. 220., *N. Istvánffy*: *Historiae* i. m. 125.

143 MNL OL DL 104477.

144 *N. Istvánffy*: *Historiae* i. m. 126.

zad végén is több ága volt, a Lajos király mellé kirendelt testőr pedig valóban „Johannes Vitez de Kiskallo” aláírással szignálta egy 1525-ben kelt levelét.¹⁴⁵

A magyar taktika és hadrend leírásában is szerepel néhány eltérés a két szövegben. Brodaricsnál és Istvánffynál egyaránt olvasható az az epizód, hogy Radics Bosics és Bakics Pál egy szekérvár építését javasolta. Brodarics szerint Bakics azt állította, hogy három ütközetben is részt vett, melyet Szulejmán vívott.¹⁴⁶ Istvánffy ezzel szemben azt közli, hogy Radics Bosics a szerb sajkások vezetője volt,¹⁴⁷ és róluk a Szelim szultán csatáiban részt vevő személyekként beszél.¹⁴⁸ A szemtanú kancellár szerint a hadvezetés elfogadta ezt a javaslatot, csak nem volt idő a végrehajtására, a propalatinusnál azonban az olvasható, hogy a többség leszavazta ezt a tervet és úgy döntöttek, hogy minél szélesebb arcvonalat állítanak fel, hogy ezzel is elkerüljék az ellenség átkaroló hadmozdulatait. Ugyancsak érdemes megemlíteni, hogy a második magyar hadoszlopban a király előtt állók élére rendelt Tharczay Miklósról Istvánffy kiegészítésképp megjegyezte, hogy Sáros vármegyei, nagy erejű nemes volt.¹⁴⁹ Tharczay származását akár a kancelláriai munka révén is, „nagy erejét” azonban minden bizonnyal csak hírből ismerhette.

A királyi hadtest közepén Drágffy János tartotta az uralkodó zászlaját, amelyre – ezt már csak Istvánffy tette hozzá – Szűz Mária aranyos képét hímezték.¹⁵⁰ A szerző elég illet láthatott a különböző udvari ceremóniakon, hogy e lobogót konkrét forrás híján is ismerje. Szintén Istvánffytól értesülünk arról, hogy a tábort szekérvárral vették körbe, őrzésére pedig kétezer embert rendeltek. A király környezetében tartózkodó Brodarics ezt nem láthatta, és mivel katonai tapasztalata sem volt, fel sem merült benne, hogy mi történhetett a táborhelyen. A magyar sereg leírásában a főpap nem említette meg, hogy az első és második hadrend közé nyolcvan, kerekkel ellátott ágyút állítottak fel – minderről Istvánffytól értesülünk.¹⁵¹

Az első magyar támadást azonos módon meséli el a két szerző, képeiben és szófordulataiban Istvánffy bőven merít a *Verissima historia* szövegéből. Mindkét helyen olvashatunk Báthory Andrásról, aki látva az első sikereket, általános támadásra kérte a királyt, minek következtében Lajos el is indult kíséreeivel a harcvonalba. Innen azonban elválnak a két történet. Brodarics, mint ismert, a roham megtorpanása után urát szem elől veszítette, majd rövidesen

145 MNL OL DL 47631.

146 S. Brodericus: De conflictu i. m. 769. A kiadásban tévesen vessző szerepel a „Radisch” és „Bosich” név között.

147 Barta Gábor: Egy elfelejtett hadszíntér 1526–1528. Történelmi Szemle 37. (1995) 1. sz. 27.

148 „...Paulo Bakithio et Raditio Bositio, qui aliquot legitimis Turcarum principis Selimi praeliis interfuisse dicebantur...” N. Isthoanffius: Historiae i. m. 126. Istvánffy szerint azonban Bosics életét vesztette. Uo. 131.

149 „...e provincia Sarossiensis vir nobilis et fortis praeerat...” Uo. 127.

150 „...ingens vexillum Divi Virginis Matris imagine deaurata conspiciendum...” Uo.

151 „Tormenta currulia mediocria, quae ad octoginta habebantur, inter primam et secundam aciem idoneo in loco collocata erant.” Uo.

elhagyta a csatateret, miközben a harc még javában tartott. Ezzel szemben Istvánffy részletesen beszámolt a magyar tábor elleni támadásról, melyet információi szerint Báli nándorfehérvári bég vezetett. A hétezer főnyi oszmán sereg letarolta a védőket és felprédálta a sátrakat. Rövid időre még a király mellől odavezényelt Kállay János is fogságba esett, de társai végül kimentették, majd együtt visszatértek a csataterre, hogy megkeressék az uralkodót. Ezt a mozzanatot csak olyan személy ismerhette, aki maga is tevékeny részese volt az eseményeknek, így nem lennének meglepve, ha ez magától Kállaytól indult volna el, aki az 1530-as években elkötelezett Szapolyai-párti nemesként jó eséllyel találkozhatott Istvánffy Pállal is, bár mindez természetesen csak feltevés.

Majdnem biztos azonban, hogy Istvánffy más túlélőktől is csipegetett fel történeteket. A tábor megrohanásakor ugyanis bőven írt a király konyhamesterének, Éliás Gondollusnak az utolsó perceiről. Az idős korában is erős férfit az edényei között ölték meg társaival együtt, míg Szegedi Antal¹⁵² ferences szerzetes, a király gyóntatója csak hosszas küzdelem után, az arcán egy mély sebbel tudott lóra pattanva elmenekülni.¹⁵³ Az élményszerű beszámolók feltételezik, hogy Istvánffy közvetlen szemtanúktól vagy másodkézből ismerte meg ezeket a történeteket, így adatgyűjtése nagyban hasonlít Tinódiéra, aki szintén beszélgetésekből szerezte információit. Így nála is elmondható, hogy művében a *historia* és *fabula* egymást kiegészítik és gazdagítják.¹⁵⁴ Érdemes megemlíteni, hogy Brodarics menekülés közben látta a feldúlt tábor és a szanaszét heverő hullákat, ám többet nem tudott az itteni eseményekről.¹⁵⁵

A király utolsó óráiról Brodaricsnak már nem volt biztos ismerete, ő is túlélők beszámolóira volt kénytelen hagyatkozni. Ugyanezt tette hét évtizeddel később Istvánffy is, akinél több apró részlet is megfigyelhető. Az ütközet az elmenekülő főpap szerint másfél óráig tartott, Istvánffy azonban napnyugtáig tartó, háromórás harcot említett.¹⁵⁶ Mivel a csata 17 óra körül kezdődött, és a nap 20 óra után száll alá, így állítása megállja a helyét. Ezek szerint az első

152 Az azonosítás bizonytalan, Magyar Kálmán Segesdi Nagy Antal mariánus provinciálist sejtí a név mögött. *Magyar Kálmán: Ferences rendi, XIII–XVI. századi somogyi kolostorok a történeti és a régészeti kutatások alapján.* In: Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről. Szerkesztette Medgyesy S. Norbert, Ötvös István, Óze Sándor. Budapest, 2013. (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 8/1–2) 97–136.

153 *N. Istvanffius: Historiae* i. m. 129.

154 *Vadai István: História és fabula.* In: *Csörsz Rumen I.: Tinódi* i. m. 20.

155 *Brodarics I.: Historia* i. m. 324.

156 „A szabályos ütközet körülbelül másfél órán át tartott.” *Brodarics I.: Historia* i. m. 324; „Dura vit certamen iustum per unam fere et mediam horam.” *S. Brodericus: De conflictu* i. m. 772. Ugyanez Istvánffynál: „Annakokáért az nap le akarván szállani, mikor szüntelenül három óráig víttannak vala...” *Istvánffy M.: Magyarok dolgairól* i. m. 226.; „Itaque iam sole in occasum tendente, quum tribus horis continue pugnatum esset...” *N. Istvanffius: Historiae* i. m. 129.

menekülők távozása után még másfél órán át tartott a küzdelem, mielőtt a magyar sereg összeroppant volna.

A menekülők sorsáról szintén Istvánffytól értesülhetünk bővebben. A tizenhatezer gyalogosból az éjjeli felhőszakadást kihasználva kétezren jutottak ki a csatatérről, egyik parancsnokuk, a ciprusi Hannibal lóra pattanva vágott el.¹⁵⁷ Brodarics szerint a „gyalogosokból igen kevés menekült meg, volt pedig mintegy tizenkét-tizenháromezer gyalogos, akik vezetői között alig maradt meg más a ciprusi Hannibálon kívül”.¹⁵⁸ Látható, hogy Istvánffy saját létszámokkal operált, nem fogadta el a kancellár adatait. Báthori István nádor és alsólindvai Bánffy János megmenekülése szintén csak Istvánffynál maradt fenn, sőt, még arról is tudomása volt, hogy utóbbi a megmenekülése emlékére építtetett egy templomot Keresztelő Szent János tiszteletére.¹⁵⁹

A király haláláról szóló leírások számos problémát felvetnek, amelyeket a későbbiekben alaposan meg kell fontolni. Itt azonban továbbra is csupán a két beszámoló közötti eltérést kísérem figyelemmel. Brodarics leírását jól ismerjük, de azért érdemes ismét elővenni. „Abban a vizenyős mélységben is jó néhányan pusztultak el, mert később ott, Mohács fölött fél mérföldnyire egy falucska alatt, melyet Cselének nevezünk, és amely környék akkor a Duna áradása miatt a szokásosnál több víz alatt állt, egy meredélyes szakadékban találták meg a király testét, akiről némelyek azt mondták, hogy maga is ott esett el, itt fulladt vízbe lovastul úgy, ahogy volt, fegyverben, amely helyen sokan mások is elvesztek, és a közelben megtalálták Trepka András és Aczél István testét.”¹⁶⁰ Itt most csupán mellékszál, de ezek szerint Csele egy falu¹⁶¹ volt a Duna partján, és Lajos a folyó árterében esett el, azaz nem a közgondolkodásban élő Csele-patakban. Másrészt sajnós a két testőr holttestéről nincsen több forrásunk, pedig ez perdöntő lehetne a király halála körül zajló vitában.¹⁶²

Istvánffy szerint a „királ kevesedmagával... Mohácsot jobb kéz felől hagyván, hamar lovakon Pécs felé igazodék. De mikoron az Karassó tós és sáros folyásában Mohács és Csellye falu között bizontalan és sáros csekély folyásában érkezett volna, és az történet szerint akkor a megáradott Duna vízával s hertelen záporosóval ... megáradott volna”, és midőn Lajos megpróbált rajta átkelni, a túlsó part töltéséről a ló visszaesett és maga alá temette lovasát.¹⁶³ Ez a leírás azonban nem vág egybe a többi adattal. Az ugyanis elképzelhető akár, hogy a király Pécsre akart eljutni – ez kézenfekvő választás-

157 *Istvánffy M.*: Magyarok dolgairól i. m. 226.

158 *Brodarics I.*: Historia i. m. 326.

159 *Istvánffy M.*: Magyarok dolgairól i. m. 227.; *N. Istvánffy*: Historiae i. m. 129–130.

160 *Brodarics I.*: Historia i. m. 324–325.; *S. Brodericus*: De conflictu i. m. 772.

161 „...regis corpus... fuit postea repertum in hiatu quodam terrae praeupto, supra Mohaczi-um, milliario medio sub pago, quem Czelie vocamus...” *S. Brodericus*: De conflictu i. m. 772.

162 „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetési. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Budapest, 2016.

163 *Istvánffy M.*: Magyarok dolgairól i. m. 227.; *N. Istvánffy*: Historiae i. m. 130.

nak tűnik –, és ebben az esetben valóban a Fekedtől Magyarbóly irányába folyó Karasicán kellett átkelni, ám mivel a patak Kiskőszegnél ömlik a Dunába, így azt Mohácstól északra nem keresztezhette az uralkodó.

Nem kizárt, hogy a szerző itt két hagyományt – a pécsi útirányt és a Csele melletti halált – illesztette össze, ám mindez azt jelzi, hogy még a jól informált Istvánffy sem rendelkezett érdemi többlettel Lajos haláláról. Pedig láthatólag igyekezett, hiszen neki köszönhetően maradt fenn Móré Fülöp pécsi püspök halálának, illetve Thelekessy Imre (1508–1560) – későbbi felsőmagyarországi főkapitány – megmenekülésének története. Utóbbit minden bizonnyal magától Thelekessytől vette, hiszen más szemtanúja nemigen lehetett egy őt üldöző oszmán főemberrel vívott párviadalának.¹⁶⁴ Végezetül pedig ugyancsak a propalatinus műve őrizte meg Korlátkövy Péter halálának a helyét, illetve néhány török fogságba esett magyar nemes, Szekcsői Herceg Miklós, Majtény Bertold és Imreffy Mihály nevét,¹⁶⁵ valamint nála maradt fenn az azóta folklórrá váló történet Kanizsai Dorottyáról, aki saját költségén temettette el a szanaszét fekvő áldozatokat.¹⁶⁶ Apróságnak hat, de Istvánffy „halott-katalógusa” rövidebb, mint Brodaricsé, ám, miközben nagybátyja kapcsán nem ír semmi személyeset, addig a fentebb már említett Pekry Jánosról itt is megemlékezett.¹⁶⁷

A két szöveg összevetéséből kiderül, hogy Istvánffy számos helyen saját információkkal toldotta meg Brodarics beszámolóját, melyeket minden bizonnyal hallomás útján szerzett, vagy esetleg veteránok és örökösök kérvényeiből értesült a kamarán vagy a kancellárián.¹⁶⁸ Bár a baranyai helyismeret nem jelent meg markánsan nála, munkamódszeréről és műve jellegéről sokat elárul ez az összevetés. Istvánffy hasonlóan bánt a szóbeli történetekkel, mint Tinódi, és ahol csak lehetett, beleépítette az információit a már Brodarics által papírra vetett leírásba. Valójában itt is a szóbeli emlékezet írásban történő rögzítésének a folyamata történt meg, miként ezt a középkori tanúvallatási jegyzőkönyvek révén Fügedi Erik évtizedekkel korábban már igazolta. Az is látható, hogy hetven év távlatából sikerült olyan emlékmagyagot feltárni, amelynek hitelessége igazolható. Ez megerősíti Györffy György, illetve a már említett Fügedi eredményeit, akik szerint a biztos emlékezet körülbelül ennyi időre nyúlt vissza a középkori Magyarországon.¹⁶⁹

Összegzésül annyi elmondható, hogy a rendkívül fejlett, ám a háborúnak korán kitett Baranya vármegyei milió nagyban hozzájárult Istvánffy művének

164 *Istvánffy M.*: Magyarok dolgairól i. m. 228.; *N. Istvánffy*: Historiae i. m. 130.

165 Imreffy esete oklevelekkel is igazolható. 1527. február 20-án Mária királyné Ferdinándtól pénzt kért Imreffy váltságdíjára. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 3. Konv. A. fol. 53.

166 *Istvánffy M.*: Magyarok dolgairól i. m. 229.; *N. Istvánffy*: Historiae i. m. 131–132.

167 *Istvánffy M.*: Magyarok dolgairól i. m. 228.; *N. Istvánffy*: Historiae i. m. 130.

168 Példa erre kápolnai Pálffy Zsigmond 1582-ben kelt kérvénye, melyben apja, Lőrinc tetteit írta le: eszerint II. Lajos a hadjárat alatt őt küldte pénzért Budára. ÖStA HKA HFU RN. 44. Konv. 1582. márc. fol. 248–249.

169 *Fügedi E.*: Verba volant i. m. 438.

a témájához és szemléletéhez. A kitűnő latinsággal megírt alkotás különlegesége, hogy szereplői közül sokan egyben az Istvánffyak rokonai és a megyei közigazgatás mindennapjaiból jól ismert társai voltak, akiknek emlékezetre méltó tetteit Istvánffy a históriás énekek sajátosságait felhasználva időtálló humanista formanyelven tette halhatatlanná.

SZABOLCS VARGA
GENIUS LOCI
THE ISTVÁNFFYS IN BARANYA COUNTY

In connection with Miklós Istvánffy, it is widely known that his family was from Baranya County, that he received outstanding humanist education, and his work known as *Historiae* and written in Latin has a prominent role in the historiography of Hungary. The paper wishes to answer the question whether Istvánffy's view of history was influenced by the local milieu in which he was brought up. This is an important question because he is the only one among famous Hungarian historiographers of the time who, via his family and also in person, actively participated in battles against the Ottomans. In other words, he experienced first-hand the state of war and its events, as an insider. In the first half of the paper, I will present Istvánffy's personal connections to his homeland in Baranya, to shed light on the fact that via his estates and offices, he had good relationship with this region all throughout. Due to this, he was naturally influenced by the heroic culture present in border fortress garrisons, and thus, he was well-acquainted with the world of epics and heroic poems that perpetuated heroic deeds. Based on the above, we can state that Istvánffy was heavily influenced by the soldierly noble milieu he commemorated in his work.

In the second half of the paper, I will compare the work of István Brodarics, *Verissima Historia* on the Battle of Mohács in 1526 to Istvánffy's depiction of the Battle of Mohács. This will show that although Istvánffy only acquired information by hearsay besides the work of Brodarics, he is, in many ways, more detailed than the eyewitness Brodarics. This proves that social memory had preserved quite a few shorter and longer personal stories even decades after the Battle of Mohács, ones that Istvánffy had learned from border fortress soldiers and incorporated into his work later on.

FAZEKAS ISTVÁN

Istvánffy Miklós, a Magyar Kancellária titkára (1569–1581)

Jelen tanulmány Istvánffy Miklós kancelláriai titkári működését kívánja bemutatni, amely életének tizenkét évnyi szakaszát fogja át, és amely az 1569. október 1. és 1581. június közötti időszakra esik. Az első dátum titkári kinevezésére, pontosabban titkári fizetése folyósítására, a második pedig nádori helytartói kinevezésére vonatkozik.¹ Hivatalnoki pályájának a kancelláriai titkárság csupán egyik szakaszát képezi, Istvánffy előtte Oláh Miklós esztergomi érsek szolgálatában állt mint az érsek egyik titkára (1558–1568), később pedig hivatalba lépésétől, 1582 elejétől egészen 1608-ig mint nádori helytartó működött.² Igaz, kancelláriabeli tevékenykedése hosszabb volt a fentebb jelzett tizenkét évnél, már korábban is működött kancelláriai jegyzőként, egy 1559. augusztus 8-án kelt, Magyar Kamarához intézett leiratban Istvánffy már e minőségében szerepelt.³ Ennek magyarázatát az a gyakorlat adja, hogy a hivatalvezető magánhivatali apparátusa és az állami hivatali apparátus ebben a korban, egész a 17. század elejéig megfigyelhetően, összefonódik, azaz a

1 Miksa utasítása a Magyar Kamarához, hogy Istvánffy Miklósnak ugyanannyi salariumot rendel, mint Bochkay György királyi titkár részére, 400 forintot „ab initio praesentis mensis inchoando”, azaz 1569. október 1-jétől, 1569. október 27. Pozsony. Österreichisches Staatsarchiv Allgemeines Verwaltungsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv Hofkammerarchiv (Bécs, = ÖStA AVA FHKA HKA) Ungarische Gedenkbücher Bd. 396. fol. 232r. – Nádori helytartói kinevezésére 1581. júniusa elején kerülhetett sor, erre vonatkozó, a horvát-szlavón rendekhez intézett uralkodói dekrétum 1581. június 24-én kelt. Uo. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Ungarische Akten Allgemeine Akten (= UA AA) Fasc. 113. Konv. C. fol. 27. Vö. még Nagy Gábor: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis.” Előkészület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz. Századok 142. (2008) 1209–1248., 1221.

2 Titkári működése Balásffy Tamás életrajza szerint tíz évig tartott. *Georgius Pray: Annales regum Hungariae... Pars IV. Vindobonae, 1767. 5–7.* Az első általam ismert oklevél 1560. május 1-jéről származik, amikor is titkárként írja alá Petrus Paulinus szepesi préposti kinevezését. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest, = MNL OL) E 150 Magyar Kamara Archivuma, Acta ecclesiastica Registrata Fasc. 38. Nr. 17. Az érsek 1562-ben kelt végrendeletében „secretarius et alumnus meus”-nak nevezi, Istvánffy a végrendeletet is aláírja, kézjegye a nyolc aláíró közül az ötödik helyen szerepel. *Merényi Lajos: Oláh Miklós végrendelete. Történelmi Tár 1896. 136–159., itt: 144. és 159.*

3 Istvánffyt egy uralkodói leiratban említik mint a nagyobb kancellária jegyzőjét. *Holub József: Istvánffy Miklós Históriaja hadtörténeti szempontból. Művelődéstörténeti értekezések 35. Szekszárd, 1909. 18.*

kancellár magántitkára nem egy esetben kancelláriai jegyzőként is tevékenykedett, és ez minden jel szerint nem volt másként Istvánffy esetében sem.⁴

Istvánffy így nem csupán Oláh magánlevelezését intézte – számos olyan levél ismeretes, amely az ő kezétől származik –, hanem jellegzetes kézírásával készült az 1560-as évek első felében több, a Magyar Tanács részéről az uralkodóhoz benyújtott opinio is. 1562-ben például az az előterjesztés, amelyben a magyar urak arra tesznek javaslatot, hogy az ország az uralkodó távollétében és nádor hiányában miként kormányzandó.⁵ Emögött az a hivatali gyakorlat áll, hogy a Magyar Tanácsnak nem lévén külön hivatali apparátusa, a működéséhez kapcsolódó írásbeli teendőket a Magyar Kancellária alkalmazottai intézték, általában az egyik kancelláriai titkár. Oláh mint főkancellár, kancellár és helytartó nyilván nem látott abban semmi különöset, ha ezekből a feladatokból a Magyar Kancellária titkára mellett vagy akár helyette is egyik saját titkára is részt vállal.⁶ Istvánffy közreműködésével készült kancelláriai kiadványt csupán hármat ismerek ezekből az évekből, tehát az 1569 előtti időből, ezek közül kettő ráadásul ugyanazon a napon kelt (1567. július 20.). Ezen a kancelláriai oldalon (jobb oldal) a kancellári kézjegy alatt titkári helyen Istvánffy neve áll.⁷ Minden bizonnyal kivételes szituáció magyarázza a kiadványkészítésben való közreműködését, a Magyar Kancellária napi ügyintézésében eddigi ismereteim szerint egyébként ezekben az években nem vett részt. Balásffy Tamás rövid Istvánffy-életrajzában feljegyezte, hogy Istvánffy egy ideig a betegeskedő Liszthy helyett ellátta a titkári teendőket, ez az eset ezek szerint 1567-re helyezhető. Ezzel egybevág, hogy a Batthyányak egyik Bécsbe küldött embere arról számolt be 1567 májusából, hogy Liszthy nagyon beteg, a hivatali teendőket a kancellár Oláh egyedül végzi „scholastici” segítségével.⁸

Érdekes, hogy Istvánffy neve nem szerepel az Oláh-familiárisok jegyzékén, amely az érsek halála után 1568-ban került elkészítésre, ahol három má-

4 Lépes Bálint kalocsai érsek, kancellár titkára Ivanovich Tamás egyúttal kancelláriai jegyző is volt. ÖStA AVA FHKA HKA Hoffinanz Ungarn (= HFU) rote Nummer (= r. Nr.) 124. Konv. 1624. május fol. 78-79.

5 „Opinio domini consiliariorum Hungarorum circa administrationem justitiae et militiae in absentia Caesariae Maiestatis vacando palatinatu.” ÖStA HHStA UA Miscellanea Fasc. 425. Konv. B. fol. 208-213.

6 Az 1560-as években Bocskay György és Liszthy János a két titkár, akik mellett Forgách Ferenc és Dudith András bukkan még fel alkancellári szerepkörben.

7 1567. július 20.: Miksa mandátuma Kassa városához kálvinista eretnokségek ellen. Egykorú másolat. Uo. Fasc. 421. Konv. A. fol. 106-110.; 1567. július 20.: *Barabás Samu*: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I-II. Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 29-30. Budapest, 1898-1899. II. 516-519.; 1567. október 31.: Miksa császár rendelete a kálvinisták ellen Sopron városához. Egyháztörténelmi Emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I. Szerk. Payr Sándor. Sopron, 1910. 32-33.

8 Balázs deák írja Batthyány Kristóf 1567. május 27-én Bécsből kelt levelében, amelyben udvari tapasztalatairól számol be, hogy „dominus Listhius valde infirmatus, solus cancellarius cum scholasticis cogitur expedire omnia scripta”. MNL OL P 1314 Batthyány család levéltára, Misesiles Nr. 1530.

sik titkár neve is felbukkan. Ennek ellenére minden bizonnyal Oláh haláláig annak szolgálatában állt, mivel még 1567 szeptemberéből is ismeretes levél, amely az ő kezétől származik. A három titkár közül minden bizonnyal Radéczy István későbbi kamaraelnök és helytartó volt a legfontosabb személyiség, akit negyedmagával vett számba az összeírás. Bodroghy Gergely, a későbbi ítélőmester és Ebeczky Mátyás, a későbbi kamarai alkalmazott csak harmadmagával szerepel.⁹ Az Oláh mellett eltöltött évek fontosságát Istvánffy számára nem lehet eléggé hangsúlyozni, minden bizonnyal sokat látott, tapasztalt, divatos kifejezéssel élve részese lett annak a „háló”-nak, amelyet az éleszemű, de könyörtelen patrónusa felépített.

Nem egészen tisztázott, hogy mit is csinál hősiünk Oláh Miklós halála (1568. január 14.) és kancelláriai titkári kinevezése között (1569. október 1.) Egy 1568. május 8-án kelt uralkodói leirat, amely őt „secretarius noster”-nek nevezi, arra utalhat, hogy kancelláriai jelenléte folyamatosnak tekinthető.¹⁰ Az is biztos azonban, hogy kinevezésére csak 1569 őszén került sor, csak 1569. október 1-jétől rendelt az uralkodó neki 400 forintos fizetést, ugyanannyit, mint amennyit a másik kancelláriai titkár, Bocskay György élvezett.¹¹ Nem véletlen tehát, hogy az 1569. augusztus 17. – október 20. között tartott országgyűlés résztvevőinek listáján Istvánffy úgy szerepel, mint akinek ekkor hirdették ki titkári kinevezését.¹² A kérdés végleges megoldásához további kutatások szükségesek.

Még egy lényeges változás következett be ezekben az években Istvánffy életében. Valamikor 1568 első felében feleségül vette bajnai Both Erzsébetet (+1602), aki fiatal kora ellenére ekkor már kétszeres özvegy volt, előbb Stansith Horváth Márk (+1561. augusztus), majd laki Bakics Pál özvegye.¹³ Nem tűnik valószínűnek, hogy nagy vagyon került a kezére, mert akkor aligha vállalta volna fel a házassággal közel egy időben a kancelláriai titkár fáradtságos feladatkörét. Az 1568. február 25-én kelt osztálylevél szerint, amely bajnai Both Margit, pakosi Paxy Jób hitvese és Both Erzsébet között kötöttet, Bothszentgyörgy és Pölöskeszentmihály várak és tartozékaik kerültek a két

9 *Kárffy Ödön*: Adatok Oláh Miklós esztergomi érsek életéhez. *Történelmi Tár* 1901. 466–468., itt: 468.

10 MNL OL E 21 Magyar Kamara Levéltára, *Benignae Resolutiones* [= Ben. Res.], 1568. május 8. Ezúton köszönöm H. Németh István baráti segítségét a forrás gyors elérésében.

11 Miksa leirata a Magyar Kamarához 1569. október 27., Pozsony. *ÖStA AVA FHKA HKA Ungarische Gedenkbücher* Bd. 396. fol. 232r. – A kamarai elszámolásokban is 1569. október 1-jétől szerepel kancelláriai titkárként. Uo. *Hofffinanz Ungarn* [= HFU] r. Nr. 52. Konv. 1587. december 168v.

12 „Qui nunc est pronunciat in secretarium Regiae Caesariae Maiestatis.” *Martinus Georgius Kovachich*: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. II. Budaë, 1798. 228.

13 1568. február 25-i osztálylevél szerint bajnai Both Erzsébet még csak jegyes Istvánffy Miklóssal. MNL OL P 1986 Holló család levéltára 1. tétel 1568. évi iratok fol. 1–2. 1568. június 6-án már mint Istvánffy feleségét említi Both Erzsébetet. *Holub J.*: i. m. 19.

örökösne között megosztásra azzal, hogy meghalt testvérük, Both György adósságai kiegyenlítését is felvállalják.¹⁴

Oláh Miklós halálával komoly úr támadt a magyar államigazgatás vezetésében. Az idős érsek az 1560-as évekre, páratlan hatalmi koncentrációt produkálva, egyszerre birtokolta az esztergomi érseki széket, a helytartói tisztelet és a kancellári méltóságot. Az uralkodó, nyilván nem véletlenül, az egyes posztokat Oláh halála után külön személyekkel töltötte be. A helytartóságra Bornemissza Pál erdélyi püspök, nyitrai adminisztrátor nyert kinevezést, az esztergomi érsek tisztét Verancsics Antal egri püspök kapta meg, a kancellária vezetését pedig Oláh volt veje, Liszthy János nyerte el egyelőre alkancellári címmel (személyére még vissza fogunk térni). Liszthy kinevezése egyben azt is jelentette, hogy megürült az egyik kancelláriai titkári poszt, amelyre Istvánffy Miklós kapott kinevezést, a már említett 1569. október 1-jei dátummal.

A Magyar Kancellária az 1540-es évektől az 1690-es reformig bezárólag késő Jagelló-kori alapokra támaszkodva, hozzávetőleg azonos szerkezetben működött.¹⁵ A hivatalt a kancellár vezette, akit a 16. században sokszor alkancellár, a 17. században már csak alkalmi kancellárhelyettes helyettesített, ha arra szükség volt. A hivatal napi munkáját a titkárok irányították. A 16. század második felében két titkár működött egyidejűleg. A titkárok készítették elő az ügyeket az uralkodói audienciára, az uralkodói döntés nyomán az ő feladatuk volt a fogalmazványok elkészítése, és ők ellenőrizték a kiadmányokat is. Az elkészült okirat uralkodóval való aláíratása szintén az ő feladataik közé tartozott. Kiemelt helyzetüket mutatja, hogy a kancelláriai tisztviselők közül egyedülként állami fizetést húztak, amely ekkor évi 400 forintot jelentett. A két titkár mellett még egy harmadik személy játszott jelentősebb szerepet, aki a forrásokban conservatorként jelenik meg, amely elnevezés egyszerre utalhat a hivatalnok levéltárfőre és esetleg pecsétőri funkciójára. Ez utóbbi különösen bizalmi feladatnak számított. Szolgálatiért ugyan rendes fizetést nem húzott, de részesült a beszédett illetékekből. A 17. század második felében, amikor feladata inkább jelentette a pecsétőri funkciók ellátását, az illetékek kilencedrésze őt illette meg. Szerepe a 17. század elejétől fog majd megnőni, amikor az egyetlen, túlterhelt titkár mellett az ügyintézésben egyre nagyobb szerepet kellett vállalnia.¹⁶ A hivatali ranglétra alján az írások, más

14 MNL OL P 1986 Holló család levéltára 1. tétel 1568. évi iratok fol. 1–2.

15 A kancellária történetére összefoglalóan: *Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária (1527–1867) és az Erdélyi Udvari Kancellária (1695–1867) története*. In: *A bécsi magyar nagykövetség épület. Hivatal- és művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Ujváry Gábor. Bécs, 2012. 49–65.; *Uő: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században: hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon*. In: *Századok* 148. (2014) 1131–1155.

16 A 17. században a conservator a regisztrátor és pecsétőr kettős szerepkörében jelenik meg, akit néha vicesecretariusnak is neveznek. Orbán Pál Dvornikovics Miklós regisztrátort 1661. augusztus 12-én Galgócon kelt levelében „Inclytæ Cancellariæ Hungaricæ registrator et secreti sigilli conservator”-nak címzi. MNL OL A 32 Magyar Kancellária Levéltára, Litteræ privatorum I. sorozat Nr. 1008. Csáky István ugyancsak Dvornikovicsot 1664. március 7-én „Inclytæ

néven jegyzők álltak, akik érdekes módon, a késő középkori kancellária örökségként, nem állami alkalmazottak voltak, hanem a kancellár és a titkár magánalkalmazottai, akiket uruk fizetett, és egy 1561-es feljegyzés szerint tulajdonképpen teljesítménybérben (darabbérben) dolgoztak. Speciális helyzetük miatt ezen a szinten igen nagy a mozgás, bizonytalan helyzetük miatt – kenyéradójuk halála állásuk megszűnését vonhatta maga után –, igyekeztek minél gyorsabban valami jobban fizetett, biztosabb álláshoz jutni. Ezért is figyelhető meg, hogy esetenként készek sollicitátorként működni, azaz magyarországi urak bécsi ügyeinek intézését felvállalni.

Istvánffy Miklós kancelláriai titkári működése két kancellár alatt telt el, 1569–1577 között Liszthy János alatt szolgált, akit idősebb Draskovich György követett 1578–1586 között a kancellári méltóságban. A nagyszebeni származású Liszthy János az 1550-es évek elejétől működött Oláh Miklós mellett a kancelláriában, patrónusával nem csak hivatali kapcsolatban állt, 1555-ben feleségül vette annak törvénytelen lányát, Lucreciát.¹⁷ Liszthy tehát mintegy két évtizedes kancelláriai szolgálatot tudhatott maga mögött, amikor a kancellária élére került. Kinevezését segíthette, hogy kész volt az egyházi rendet is felvenni (ekkor már özvegy volt jó néhány éve). Ez utóbbi döntése azért is volt fontos, mert megoldódott javadalmazásának problémája, a kancellár ugyanis nem rendelkezett állandó állami fizetéssel, a taxajövedelmekből és egyházi javadalmából kellett megélnie. Liszthy Jánost 1568 tavaszán nevezték ki veszprémi püspöknek, ekkor kerülhetett sor alkancellári kinevezésére is, ennél korábban aligha kezdhetett titkári szolgálatát Istvánffy.¹⁸ Liszthy bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ungarische Akten állagában szétszotva megtalálható irathagyatéka azt mutatja, hogy hivatalnoki évei alatt komoly kapcsolatrendszer épített ki. A fennmaradt opiniók, saját kezű levélfogalmazványai mind azt jelzik, hogy birtokolta II. Miksa bizalmát, aki mellett már annak trónörökös korában is többször működött mint delegált magyar titkár.¹⁹ Liszthy pályája azért is izgalmas, mert jól mutatja, hogy a 16. század derekán milyen lehetőségek kínálkoztak egy világi hivatalnok számára. A veszprémi

Cancellariae Hungaricae Aulicae vicesecretarius, archivi et sigilli conservator"-nak titulálja. Uo. Nr. 1034. A 16. századi helyzet tisztázásához még további kutatások szükségesek.

17 *Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből.* Fons 9. (2002) 227–247., itt: 227–231.

18 Veszprémi püspöki kinevezése 1568. március elejére datálható, az uralkodó március 2-án hozta nyilvánosságra. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 95. Konv. A. fol. 43v. Miksa a Magyar Kamarához 1568. április 8-án Prágából intézett leiratot, hogy az új püspöknek adják át a püspöki birtokokat. MNL OL E 21 Ben. Res., 1568. április 8. és másolata. ÖStA AVA FHKA HKA Ungarische Gedenkbücher Bd. 395. fol. 238r.

19 Pl. 1555-ben, Ferdinánd augsburgi tartózkodása idején a Bécsben maradó Miksa mellett Liszthy működött mint magyar titkár, Oláh irányítása alatt. A számos rendelkezésre álló irat közül most csupán Ferdinánd azon, a Magyar Kamarához a Báthory testvérek kérelme nyomán intézett leiratára utalnék, amelynek a hátára Miksa rendelkezését egy hivatali jegyzet formájában Liszthy jegyezte fel: „Ex consilio Serenitatis. Viennae 30. Septembris 1555 Joannes Listhy m. p.” MNL OL E 21 Ben. res. 1555. szeptember 25.

püspöki székből 1572-ben tovább került a jelentősebb jövedelmet biztosító győri püspökség élére.²⁰

Másfajta pályát futott be id. Draskovich György (1525–1587), aki szintén Oláh Miklós környezetében kezdte pályafutását.²¹ 1556–1561 között alkancellárként tevékenykedve az ő feladata volt, hogy utazásaira elkísérje I. Ferdinánd császárt és ezáltal biztosítsa a magyar ügyek intézésének folyamatosságát. Ezenfelül a császárnak gyóntatója is volt.²² Később a zágrábi püspökség viselése (1563–1578) mellett több éven át a horvát báni tisztelet is betöltötte (1569–1573), majd 1578 nyaratól helytartói kinevezéséig, 1586 szeptemberéig látta el a kancellári feladatokat.²³ A kora és méltósága miatt is tekintéllyel rendelkező Draskovich, aki 1578-tól a győri püspökséget is viselte, kancellári évei alatt alapvetően a Bécs–Prága–Szombathely háromszögben mozgott. Bécsi és prágai jelenlétét kancellári hivatala, szombathelyi tartózkodását pedig győri püspöksége indokolta. Elődjével, Liszthy Jánossal ellentétben püspöki méltóságát igen komolyan vette, egyházmegyei zsinatot is tartott, és ha kellett, maga is prédikált.²⁴ Szombathelyen egész kis horvát világot épített fel maga körül. Az érsek magas kora, sűrű távolléte miatt a titkárok minden jel szerint nagyobb mozgásteret élveztek, mint amelyet a folyamatosan Bécsben tartózkodó, elsősorban bürokrata Liszthy hagyott nekik. Sőt a hivatalvezető hiánya meg is kívánta a beosztott tisztviselőktől az önálló döntéseket.

Istvánffyának titkári évei alatt két titkártársával kellett együtt dolgoznia, Bocskay Györggyel (1564–1575), majd annak halála után Joó Jánossal (1578–1587). A Bocskay család Horvátországba szakadt ágából származó Bocskay György szintén Oláh régi pártfogoltjai közé tartozott, aki egészen egyedi pályát futott be, köszönhetően kalligráfiai készségeinek, amelyek kiemelték őt hivatalnoktársai közül.²⁵ Minden jel azt mutatja azonban, hogy bár 1570 körül a Magyar Tanács tagjává lett, különösebb politikai befolyással és ambícióval

20 Győri püspöki kinevezésének 1572 augusztusában kellett történnie, mert ekkor utasították a Magyar Kamarát a püspöki birtokok átadására. ÖStA AVA FHKA Hoffinanz-Protokolle Bd. 302. fol. 345.

21 *Josephus Koller*: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum VI. Posonii–Pestini 1806. 1–191.; *Jozo Sopta*: Juraj Drašković. In: Zagrebački biskupi i Nadbiskupi. Ured. F. Mirošević. Zagreb 1995. 255–266.; *Mikó Árpád – Pálffy Géza*: A győri székesegyház késő reneszánsz és barokk sírkövei (16–17. század). In: Művészettörténeti Értesítő 48. (1999) 139–140.

22 *J. Koller*: i. m. VI. 61–63.

23 1578. június 3-án már kancellárként szerepel. MNL OL A 57 Magyar Kancellária Levéltára, Libri regii 3. köt. pag. 101v. Kancellári működése helytartói kinevezésével ér véget 1586. szeptember 24-én.

24 *Fazekas István*: A reform útján. Katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon. Győr, 2014. 6–7.

25 A mintegy két évtizede már jegyzőként működő Bocskay György neve először 1564. március 2-án szerepel titkári helyen egy adománylevélben. ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 11. Konv. 1564. fol. 234–235. – Bocskay személyéről újabban: *Gulyás Borbála*: Bocskay György kalligráfus antikva betűs síremlékfeliratai. All’ antica reprezentáció I. Ferdinánd bécsi udvarában. Művészettörténeti Értesítő 63. (2014) 265–305.

nem rendelkezett.²⁶ Teljesen más személyiség volt Joó János († 1609/1610), Joó Balázs jogügyigazgató († 1580) fia, aki a Haditanács írnoka, végül regisztrátorra volt kancelláriai titkári kinevezése előtt (1578–1587), és akinek a kinevezése már 1575 májusában, nem sokkal Bocskay halála után felmerült, de erre csak Draskovich hivatalba lépését követően került sor (1578. június 1).²⁷ Joó, aki az Illésházy-összeesküvésben játszott szerepével szerzett kétes hírnevet magának, becsvágyó és ambiciózus személyiség volt, aki nagyon jól kiismerte magát a bonyolult udvari viszonyok közepette, ismereteit és kapcsolatait pedig különösebb skrupulus nélkül igyekezett a maga javára kiaknázni.²⁸

Az 1569–1581 közötti évekből két conservator neve ismert, Milith Tamásé († 1596) és Himelreich Tiburtiusé († 1610). A horvát származású Milith valószínűleg a briberi Melith család rokonságába tartozhatott, és Liszthy János kancellár személyéhez kötődött. A rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy a püspök halála után (1577) elhagyta a kancelláriát és visszatért Horvátországba, ahol zágrábi örkanonokként érte őt a halál 1596-ban.²⁹ Istvánffy titkári működésének utolsó éveiben Himelreich Tiburtius viselte a conservatori tisztelet. Ő azok közé a tisztviselők közé tartozott, akik egész életüket kancelláriai szolgálatban tudták le. Működése majd egy fél évszázadot fog át, Bocskay György mellett írnokként kezdte pályáját, majd viselte a conservatori tisztelet, végül 1585-től haláláig kancelláriai titkárként működött.³⁰

A kancelláriai jegyzők/írnokok csoportjáról kevésbé biztos információk állnak rendelkezésre. Eddig tíz kancelláriai írnokra (scriba, notarius) sikerült az 1569–1581 közötti időszakból adatot találni. Az alábbi személyekről van szó: Vízkelethy Jakab (kancellárián működött 1553–1570), Sasváry Ferenc (1569–1575), Thury János (1569–1574), Persey de Maroth Miklós (1570), Kubinyi László (1573–1578), Cheley János (1579–1583), Beleczy Mátyás (1579–1587), Pálffy Gergely de Weors (1579–1580), Miklóssy Ferenc (1579), Ungváry

26 Első biztos említése tanácsosi minőségében 1571. október 4-ről ismert. ÖStA AVA FHKA HKA Österreichische Gedenkbücher Bd. 115. fol. 538v.

27 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 52. Konv. 1587. december fol. 168r. Személyére újabban: Nagy Gábor: „én nem vagyok sem Istvánffy, sem mágnás...” Források a kortörténetirő Joó János életéhez és korához. Fons 16. (2009) 471–513.; Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010. 128.

28 Károlyi Árpád: Illésházy István hűtlenségi pöre. Budapest, 1883.

29 Sajnos kancelláriai pályájáról csak töredékes adatok állnak rendelkezésre. Egy 1587-es Magyar Tanács által beadott opinio a megüresedett veszprémi püspökségre javasolta az akkor császári prépostságot viselő, korábban Liszthy mellett működő, „per multos annos conservatorem seu Cancellariae secretarium agens” Milithet. ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 388. fol. 384–388. Halálára: Gian Paolo Brizzi, Maria Luisa Accorsi, Damir Barbarić: Annali del Collegio Ungarico-Illirico di Bologna 1553–1764. Bologna, 1988. 40.

30 Draskovich György 1581-ben Istvánffy lehetséges utódait számba véve hozza fel Himelreich conservator esetleges kinevezését. ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 385. Konv. B. fol. 12–13. Életére: Fazekas István: Magyar hivatalnoki karrier a 16. században: Himelreich Tiburtius pályája. In: Episcopus, archiabbas, historicus ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. Szerk. Somorjai Ádám OSB, Zombori István. Budapest, 2016 (METEM Könyvek 85.) 55–61.

János (1581–1582). Az írnokok, ahogy az említésre került, az egyes vezető tisztviselők alkalmazásában álltak. Néhányuk esetében meg is állapítható, hogy kihez kötődtek, sajnos nem mindenkiről. Sasváry Ferencről például tudható, hogy Bocskay György írnoka volt, míg Beleczy Máttyás, Ungváry János és Miklóssy Ferenc Joó János kenyerét ette.³¹ Istvánffyhoz kötődő írnokra csupán egyetlen halvány nyomot találtam. Takáts Sándor említ egy Antal nevű személyt, akire magam azonban eddigi kutatásaim során további adatot nem találtam.³² Az írnokok működésére és későbbi pályájára vonatkozólag alig-alig áll rendelkezésre forrás. Úgy tűnik, hogy többségük csupán néhány évet töltött a kancellárián, és igyekezett magának minél gyorsabban valami biztos egzisztenciát teremteni. Három személy pályája követhető nyomon huzamosabb ideig, Kubinyi Lászlóé, Beleczy Máttyásé és Vízkelethy Jakabé. Kubinyi a felsőkubinyi Kubinyi család sarja, aki a bécsi és a padovai egyetemen folytatott tanulmányok után került a Magyar Kancelláriára. Minden jel szerint szorosán kötődhetett Liszthy János kancellárhoz, akinek a halála után elhagyta a Kancelláriát és a felső-magyarországi főkapitány titkára lett, majd 1585-től hosszú időn át működött mint a Magyar Kamara tanácsosa.³³ Beleczy Máttyás pályája más irányba futott, nem a kamarai igazgatás felé fordult. Egy 1623-ban benyújtott folyamodványából lehet tudni, hogy pályája elején Draskovich György és Frangepán Ferenc horvát bánok szolgálatában állt kilenc éven át, majd hat éven át szolgált Draskovich György idején a Magyar Kancellárián, ahonnan Pálffy Miklós mellé került Komáromba és Érsekújvárra, végül több mint harminc éven át látta el a pozsonyi várnagyi teendőket.³⁴ Ismét más típusú karriert jelez Vízkelethy Jakab pályája. Azok közé az írnokok közé tartozott, akik huzamosabb időt töltöttek el jegyzőként, bizonyíthatóan 1553 és 1570 (1575?) között működött a Magyar Kancellárián.³⁵ Vízkelethy személye nemcsak azért fontos, mert néhány éven át Istvánffy mellett tevékenykedett, hanem azért is, mert pályájuk a későbbiekben még egy alkalommal összekapcsolódott, ugyanis 1591-ben mint vicepalatinus, 1595-ben pedig mint „officij

31 Sasváry Ferenc mint Bocskay György volt írnoka bukkan fel 1575-ben: MNL OL E 41 Magyar Kamara Levéltára, Litterae ad Cameram exaratae 1575 No. 111. Beleczy mint Joó János írnoka említve, 1583. március 8.: Uo. A 57 Libri regii 4. köt. pag. 357. Ungváry János mint Joó írnoka 1582-ben: ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 47. Konv. 1585. szept. fol. 17–20.

32 *Takáts Sándor*: A magyar és török íródeákok. In: *Rajzok a török világból*. I. Budapest, 1915. 1–104., 26.

33 *Kubinyi Ferenc – Kubinyi Miklós*: A felsőkubinyi Kubinyi család története I–II. Budapest, 1901–1906.; *Ernusz Johanna*: Die ungarischen Beziehungen des Hugo Blotius. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 10 (1940) 7–53., 39.; *Gecsényi Lajos*: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században: In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Szerk. Seifert Tibor. Budapest, 2001. 63.

34 ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 124. Konv. 1623. febr. fol. 161–162.

35 Vízkelethy szolgálati idejére 1569 végén Sopron városhoz intézett leveléből lehet következtetni, ahol tizenhat év kancelláriai szolgálatról ír. Sopron Város Levéltára Lad. XXIV. Et J. Fasc. IV. Nr. 26. Ezért az adatért Dominkovits Péter barátomnak tartozom köszönettel.

palatinalis vicegerens” jelenik meg az egykori kancelláriai írnok a forrásokban.³⁶ Ez arra utal, hogy a 16. század utolsó évtizedében Istvánffy mint nádori helytartó mellett a helyettes szerepét a tapasztalt hivatalnok Vízkelethy Jakab látta el.³⁷ Akadnak egészen eltérő, mondhatni deviáns pályafutások is a jegyzők között, mint például Miklóssy Ferencé, aki 1589-ben uralkodói adománylevelek hamisítása miatt került lefogsárra (igaz, ekkor már nem állt a kancellária alkalmazásában).³⁸

A Kancellária alapvető feladata az uralkodó mellett a magyar vonatkozású kormányzati írásbeliség intézése volt. Ez elméletileg minden magyar vonatkozású ügyet átfogott, a központi kormányzati apparátus szakosodása azonban néhány területet kikapcsolt ezek közül, illetve csak korlátozott mértékű részvételt engedett. Mindenekelőtt a hadügy és a pénzügy központi hivatalai, az Udvari Haditanács (Hofkriegsrat, 1556) és az Udvari Kamara (Hofkammer, 1527), illetve a vele szoros együttműködésben működő Magyar Kamara (1528) korlátozták a Magyar Kancellária jogkörét. Velük nagyon sokszor alakult ki komoly kompetenciavita, különösen a kamarai szervekkel, amelyekkel nemegyszer elmaradt az egyeztetés a különböző uralkodói adományok kiállítására terén. Ennél is veszélyesebb volt az Udvari Kancellária (Hofkanzlei, 1558-ig), később a Birodalmi Udvari Kancellária (Reichshofkanzlei, 1558), illetve az 1620 után az Osztrák Udvari Kancellária (Österreichische Hofkanzlei) magyar ügyekre való befolyása, amelyeknél a hivatalvezető (al-)kancellárok, valamint az ott működő latin titkár, illetve az uralkodó bizalmas levelezését intéző titkár tett szert esetenként a magyar ügyekben is komoly befolyásra. A Kancellária csak korlátozott mértékben vett részt a jogszolgáltatásban, ennek uralkodóra háruló szerepét az önálló hivatalként működő, személynök vezette kisebb kancellária (cancellaria minor) vitte.³⁹ Ez nem jelenti azt, hogy a kancelláriai titkároknak nem kellett komoly jogi ismeretekkel rendelkezniük. A magyar (és a Habsburg birodalmi gyakorlat is) lehetővé tette,

36 Egy 1591. augusztus 16-án kelt idézőlevélben említik Wyzkelethy Jakabot vicepalatinusként (ÖStA AVA FHKa HKA HFU r. Nr. 58. Konv. 1591. dec. fol. 1139–1142). Fejérvény István nyitrai püspök 1595. december 19-én kelt levelében ír róla mint „officij palatinalis vicegerens” (uo. r. Nr. 62. Konv. 1595. dec. fol. 1207.)

37 Vízkelethy 1585-ben felmerült mint lehetséges magyar kamarai tanácsos, kinevezésére azonban végül nem került sor. Uo. Familienakten H 228 Hungarische Kammerratstellenbesetzungen 1572–1615 fol. 13–14. 1602-ben az Illésházy-perben már utódát, Baranyay Istvánt említik vicepropalatinus minőségben. Uo. HFU r. Nr. Konv. 1602. nov. fol. 4. Vízkelethy Jakab testvéreiről és leszármazottairól. A testvérek közül Vízkelethy Tamás érdemel figyelmet, aki 1590-ben alországbíró, majd 1608 után a Magyar Kamara vezetője adminisztrátorként. *Fazekas I.: A Magyar Udvari Kancellária i. m. 1143–1144.*

38 *Kárffy Ödön: Két régi oklevélhamisító. Családtörténeti jegyzetek. Genealógiai Folyóirat 1. (1914) 113–118.*

39 *Fazekas I.: A Magyar Udvari Kancellária i. m., 1132–1133. A kancellária jogszolgáltatásban játszott szerepéről külön: Uő: Ungarische Kläger in Wien. Die Tätigkeit der Ungarischen Hofkanzlei auf dem Gebiet der Gerichtsbarkeit (1526–1727). In: Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs Jg. 6/Bd. 2. (2016) 207–217.*

hogy az alattvalók panaszai orvoslása érdekében folyamodvánnyal (*supplicatio*) forduljanak az uralkodóhoz. A beérkező kérvények jelentős része a Magyar Kancelláriára futott be: vagy itt került elintézésre, vagy innen tették tovább elintézésre, illetve véleményezésre az ügyben illetékes hivatal felé. Az ügykezelés szakszerűsége a kancellártól és hivatalnokaitól komoly jogi ismereteket kívánt meg. Többször is elhangzik elvárásként a kancelláriai titkárok felé, hogy „*legum Hungaricarum peritus*” legyenek, így akkor is, amikor Istvánffy utódát keresik a titkári posztra.⁴⁰ A gyakorlatban megszerzett jogi tudás tette lehetővé, hogy Istvánffy Miklós egy olyan pálya felé induljon el, amely komoly jogi ismereteket kívánt meg.

A beérkező levelek, kérvények döntésre való előkészítése a kancellár és a kancelláriai titkárok feladata volt, azaz miután elolvasta azt, a kancelláriai hivatalnoknak az irat tartalmát össze kellett foglalnia és egy elintézési javaslattal egyetemben az uralkodó elé terjesztenie. A hivatalnak magának nem volt joga intézkedni, a döntéseket minden esetben az uralkodó hozta meg az általa adott audiencián. A 17. századi gyakorlat azt mutatja, hogy a kancellár és a titkár néhány naponta jelentek meg az uralkodó előtt audiencián, ismertették, szakszóval élve proponálták a befutó ügyeket, amelyekről az uralkodó jelen lévő tanácsosai véleményét meghallgatva döntött. A döntés értelmében készítette el a titkár az ügyet lezáró fogalmazványt, vagy tette azt más kormány szerv elé további ügyintézés végett. Ez lehetett nagy vonalakban Istvánffy korának gyakorlata is, legalábbis erre utal Batthyány Boldizsárhoz intézett egyik levelének kitétele, amikor arról ír, hogy amint audiencia lesz, elő fogja adni Boldizsár ügyét.⁴¹

Az ügyintézés kapcsán el kell mondani, hogy a sikeres hivatalnoki működésnek több feltétele volt. A szakértelmen, illetve az uralkodói bizalom birtoklásán túl igen fontos szerepet játszott ebben a más központi hivatalok apparátusához fűződő kapcsolat. A helyzetet bonyolítja, hogy az állami szolgálat (*Staatsdienst*) és az udvari szolgálat (*Hofdienst*) ezekben az évtizedekben még szorosan egybekapcsolódott, az uralkodói udvar mint kommunikációs tér felölelte az állami hivatalokat is, és ezzel egy sokkal szélesebb mező keletkezett, mint ami kívánatos volt a hatékony, gyors és szakszerű kormányzás számára. Ezzel csupán arra szeretnék utalni, hogy az illetékes hivatalokon túl mindenfajta egyéb, befolyással rendelkező személyek is bele tudtak avatkozni, és bele is avatkoztak esetenként egy-egy ügy intézésébe. Miként találta meg a helyét Istvánffy a meglehetősen bonyolult udvari viszonyokban, egyelőre még feltárára vár, úgy

40 Istvánffy utódát keresve Draskovich György kalocsai érsek, kancellár emeli ki a titkárral szembeni elvárásokat, ismertette, hogy annak a magyar törvényekben és kancelláriai stílusban járatosnak kell lennie. Draskovich György levele Ernő főherceghez, 1581. június 16. Szombathely. ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 385. Konv. B. fol. 12–13.

41 „*Cum primum erit audientia, proponam et conabor ut tale referam responsum quale leges Ungaricae permittunt...*” Istvánffy Miklós levele Batthyány Boldizsárhoz 1575. május 27. Bécs. MNL OL P 1314 Nr. 20992.

tűnik, hogy titkártársa, Joó János szinte lubickolt benne.⁴² Ugyanígy további kutatások szükségesek annak megismerésére, hogy milyen kapcsolatot alakított ki Istvánffy hivatalnoktársaival, a más központi szerveknél dolgozó, vele egyenrangúnak tekinthető titkári-tanácsosi réteggel. A Batthyány levéltár gazdag misszilisgyűjteményében a sajnos csak töredékesen fennmaradt Istvánffy Miklós – Batthyány Boldizsár-levelezés szolgálat ehhez némi adalékot.⁴³ 1575-ben Istvánffy volt az egyik, aki eljárta Batthyány Boldizsár bonyolult örökösödési ügyében, amely nagybátyja felesége, Svetkowits (Schwetkovich) Katalin halála után támadt és amelyben a Svetkowitsok vagyona és kiterjedt rokonsága miatt alsó-ausztriai kormányzervek is illetékesek voltak. Ennek kapcsán számos személlyel kellett kapcsolatba lépnie, így bukkan fel a levelezésben Caspar Lindegg, a Reichshofkanzlei volt titkára, aki ekkor Bécs város ügyvédje volt, valamint Hanns Cobenzl, Károly főherceg bizalmasának a neve.⁴⁴ A bonyolult örökösödési ügyben sűrűn érintkezett a még padovai évekből ismert Elias Corvinnussal, akinek a neve már egy másfajta körhöz való kapcsolódást sejtet.⁴⁵ A humanista műveltség, az itáliai egyetemi évek, illetve az Oláh Miklós mellett eltöltött évek lehetővé tették Istvánffy számára, hogy otthonosan, egyenrangú félként mozogjon a humanista bécsi körökben. Ezek a kapcsolatok szintén segítettek abban, hogy hivatalnokként is megállja a helyét.

A kancelláriai munka ugyanakkor azt is lehetővé tette, hogy a magyar rendi vezető réteggel, főpapokkal és főurakkal saját rokonsági, családi kapcsolatain túl jó kapcsolatot építhessen ki. Ilyesmire lehetőség nyílt egy-egy ügy intézése során, de hivatali együttműködés révén is. 1575-ben például, amikor II. Miksa a leendő II. Rudolf cseh utódlása érdekében hosszabb időre elhagyta Bécset, maga helyett fiatalabb öccsét, Károly főherceget hagyta hátra kormányzónak (ez nem először történt meg, már 1566-ban is volt erre példa). Károly mellé a magyar ügyek intézését segítő rotációs alapon magyar tanácsosokat jelöltek ki, egy világit és egy egyházit, hogy azok a Magyar Kancellária hátramaradt tisztviselőivel, mindenekelőtt annak Bécsben hagyott titkárával, Istvánffy Miklóssal az ügyeket intézzék (a másik titkári állás éppen üresedésben volt Bocskay György halála miatt). Az akkor működő tanácsosok közül ismert a világiak közül Balassi János, Czobor

42 Erre mutat a Batthyány Boldizsár és Nádasdy Ferenc tervezett lefogása kapcsán keletkezett, Ernő főherceg által írt hosszú jelentés 1586. március 13. Bécs. ÖStA HHStA UA AA Fasc. 116. Konv. B. fol. 44–48.

43 Istvánffy Miklós levelei Batthyány Boldizsárhoz 1573–1577. MNL OL P 1314 Nr. 20982–21035., Nr. 2150–2154.

44 *Lothar Gross*: Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806. Wien, 1933., 364–365.; *Johann Andritsch*: Landesfürstliche Berater am Grazer Hof (1564–1619). In: Innerösterreich 1564–1619. Red. von Alexander Novotny und Berthold Sutter. Graz s. d. [1967] 73–117., itt: 82–83.

45 *Barlay Ö. Szabolcs*: Elias Corvinus és magyarországi kapcsolatai. Magyar Könyvszemle 93. (1977) 345–473.

Imre, az egyháziak közül Fejérvöly István veszprémi püspök, Monoszlai János pécsi püspök neve.⁴⁶

A napi hivatali munka során igen nagyszámú hivatalos levelet, okiratot kellett megfogalmazni, amelynek az elkészítése komoly megterhelést jelentett. Annak ellenére komoly volt a teher, hogy az egyszerűbb darabok megfogalmazásában a tapasztalt írnokok is minden jel szerint közreműködtek. A viszonylag gyors és nem utolsósorban jogilag kifogástalan munka érdekében minden titkár igyekezett formuláskönyvről gondoskodni, amely nagyban segítette a munka felgyorsítását. Istvánffy nevét is viseli egy formuláskönyv, az Egerben őrzött, úgynevezett Istvánffy-stylionárium, amely azonban, mint ahogy 1987-ben írt tanulmányában Barta Gábor megállapította, alapvetően Bácsi Ferenc működésének köszönheti keletkezését, és így a Szapolyai-féle kancelláriához köthető.⁴⁷ Ferdinánd kancelláriáját mindösszesen két okirat, Oláh Miklós 1548-as és Illicini Péter 1562-es címereslevelének másolata képviseli.⁴⁸ Istvánffy egyetlen emlékkel van jelen, Török Ferenc verses epitáfiumával, az írás azonban nem Istvánffy kézírása, és kezének más egyéb nyomát sem találtam a kötetben.⁴⁹ A kötet 17. századi kancelláriai használatára utal a kötet elején Ruttkay András neve, aki 1650–1659 között volt kancelláriai titkár.

Istvánffy Miklós tekintélyét és sajátos helyzetét mutatja, hogy a kancellár nélküli időszakban, Liszthy János halála után és Draskovich György ki-nevezése előtt, közel másfél évig (1577. március 5. – 1578. június 10.) ő irányította a kancelláriát.⁵⁰ Sőt minden jel szerint az utód Draskovich György idejében is nélkülözhetetlen szerephez jutott, részben azért is, mert az uralkodó egyre sűrűbb prágai tartózkodásával, más kormánysszervekhez hasonlóan, a Magyar Kancellária is kénytelen volt megosztani apparátusát egy bécsi és egy prágai osztályra, másrészt, mint ahogy az már említésre került, elődjétől eltérően Draskovich komolyan vette főpapi kötelezettségeit, és több időt töltött egyházmegyéjében, különösen Szombathelyen. Istvánffy főleg Bécsben tartózkodott, de 1580 végén Joó János helyett kénytelen volt átmenetileg Prágába menni.⁵¹

Anyagi viszonyainak alakulásáról nehéz pontos képet kapni. 1575. december 1-jétől 200 forintos fizetésemelést kapott, az uralkodó részint családi

46 A tanácsosok neve a fentebb idézett Istvánffy–Batthyány-levelezésből hámozható ki: MNL OL P 1314 Nr. 20995 (Fejérvöly, Monoszlai), Nr. 20998. (Balassi), Nr. 21013 (Czobor).

47 Egri Főegyházmegyei Könyvtár Kézirattár Y.IV. 55. Vö. *Barta Gábor: Humanisták I. János király udvarában.* In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Székely Júlia. Budapest, 1987. 193–216., itt: 205–206.

48 Istvánffy-stylionárium, fol. 116–122., 129–131.

49 Uo. fol. 126.

50 Istvánffy Miklós 1601. június 15-én kelt levelében majd két évről beszél. ÖStA AVA FHKA HKA HFU r. Nr. 70. Konv. 1601. jún. fol. 168.

51 Rudolf császár utasítása Ernő főherceghez, 1580. október 1. Prága. ÖStA HHStA UA Miscellanea Fasc. 431B fol. 330r.

birtokai pusztulásával, részint testvére török fogságával indokolta a döntést.⁵² 1578 tavaszától újabb 200 forintos emelésben részesítette II. Rudolf, amelyet Istvánffy arra hivatkozva kért, hogy tanácsosként kinevezést kapott a Magyar Tanácsba.⁵³ Tanácsosi kinevezésével egy nagyon fontos és előkelő, magyar rendi elitet tömörítő grémiumnak lett a tagja, még ha köznemesi származása és hivatalnoki volta túl nagy súlyt a testületen belül nem engedett neki. A kinevezésnek talán inkább későbbi pályája szempontjából volt jelentősége.

Istvánffy Miklós kancelláriai titkári pályája azon nagy váltás idejére esett, amikor a Magyar Kancellária hivatalnokai közül a klerikusok eltűntek, és helyüket az 1560-as évektől egyre növekvő mértékben magasan képzett világiak foglalták el. Ugyanakkor az állami vezető tisztségek, a kancellári poszt, a helytartói tiszti és a Magyar Kamara elnöksége a 16. század második felében egyházi személyekkel, főpapokkal került betöltésre.⁵⁴ Emögött részint anyagi megfontolások álltak, hiszen a főpapnak nem volt szükséges állami fizetést biztosítani, részben politikai megfontolások, a magyar főpapság kevésbé volt része a rendi világnak. Ez azonban azt is jelentette, hogy a Kancellárián évtizedeken át működő titkárok számára a hivatalon belül nem kínálkozott előmeneteli lehetőség. Hiába vezette Istvánffy a kancelláriát 1577–1578-ban, annak vezetőjévé végül Draskovich György kalocsai érseket neveztek ki. Hiába merült fel Istvánffy neve 1590-ben Heresinczy Péter győri püspök, kancellár halála után, mégsem mellette, hanem Kutassy János pécsi püspök mellett dönt az uralkodó. Ernő főherceg Rudolf császárhoz intézett véleményében a feltett kérdésre, hogy világi vagy egyházi tisztség-e a kancellár tiszte, annak világi karaktere mellett foglalt állást. A világi kinevezése mellett szól, hogy a kevés alkalmas egyházi férfit így nem kellene egyházi feladataiktól elvonni, viszont az is papírra kerül, hogy egyházi személynek nem szükséges jövedelmet biztosítani, és valószínűleg ez volt a mindent eldöntő érv.⁵⁵ Ha nem lett volna házas, akkor talán követhette volna elődje, Liszthy János példáját, vagy Verancsics Faustusét, akik özvegyemberként felvették az egyházi rendeket, és ezzel megnyílt előttük az egyházi karrier útja.⁵⁶

Így viszont a jogtudó értelmiségiek hagyományos pályája, az igazságszolgáltatás maradt egyedül nyitva előtte. Már 1572-ben, Mérey Mihály nádó-

52 „Bona sua patrimonialia a Turcis fere omnia nunc occupata sint, fratremque captum quinquies mille florenis redimere coactus sint.” Miksa leirata Magyar Kamarához 1575. december 10. ÖStA AVA FHK HKA Ungarische Gedenkbücher Bd. 399. fol. 69r–v.

53 Holub J.: Istvánffy Miklós Históriaja i. m. 21.

54 A kancellári poszton 1732-ig mindössze két kivétel akad, Perényi Péter (1540–1542) és Illésházy Miklós (1706–1723).

55 Ernő főherceg levele Rudolf császárhoz 1590. december 1. Graz. ÖStA. HHStA UA AA Fasc. 123. Konv. A. fol. 149–150.

56 Verancsics, aki 1582–1594 között viselte a kancelláriai titkár tisztségét, 1594-ben lemondott róla. Miután megözvegyült, 1598-ban pappá szenteltette magát, majd kinevezést kapott a csanádi püspökségre és a leleszi prépostságra. *Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története (1552–1608)*. Makó, 1935. 135–152. Vö. még *Tusor Péter – Nemes Gábor: Consistorialia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1526–1605)*. Budapest, 2011. 235–237.

ri helytartó halála után felmerült a neve a lehetséges utódok között. A magyar tanácsosok által beadott tizennégy fennmaradt javaslatból kilencben bukkant fel a neve.⁵⁷ Ekkor még Czobor Imre lett a győztes, az ő halála után azonban 1581-ben már Istvánffy Miklós lett a befutó. Karrierje titkárutódainak is mintaként szolgált, bár pro palatinus nem került ki közülük, egy másik nagybíró, személynök a következő század folyamán annál több.⁵⁸

ISTVÁN FAZEKAS MIKLÓS ISTVÁNYFY, SECRETARY OF THE HUNGARIAN CHANCELLERY (1569–1581)

In Hungary, there were two opportunities for the nobility who had lost their estates in the aftermath of Mohács: military career or administration. The Istvánffy (Isthvánffy) family of Baranya County chose the latter. Pál Istvánffy had been counsellor of the Governor Council (*consilium regium locumtenentiale Hungaricum*) in the 1540s; his son, Miklós started at the court of Archbishop Pál Várday, then, after the archbishop's death in 1549, he belonged to the circles of the Bishop of Eger and Chancellor Miklós Oláh. With the help of his patron, Miklós Oláh, he studied at the University of Padua, and after his return in 1558, he started working as secretary of the Chancellor. Parallel to his private secretarial career, he occasionally worked as notary of the Hungarian Chancellery (verifiably from 1559). Following the death of Miklós Oláh, he had been the secretary of the Hungarian Chancellery for 12 years (1569–1581). As secretary, he played an important role in preparing and writing royal decisions on Hungary. After the death of Chancellor János Liszthy, he was the head of Chancellery for one and a half years as the elder (1577–1578) but he was never appointed as Chancellor. For various reasons, this title was reserved for ecclesiastical persons only. Because there was no chance of obtaining better positions in this office, he had to seek other opportunities for promotion. His name had already appeared as a possible palatine governor in 1572, which he finally became in 1581. The paper is centred on Miklós Istvánffy's workings in the Chancellery and tries to answer the question what career opportunities existed in Hungary for a layman of the intelligentsia in the second half of the 16th century.

⁵⁷ Nagy G.: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis” i. m. 1215–1217.

⁵⁸ Fazekas I.: A Magyar Udvari Kancellária i. m. 1138.

NAGY GÁBOR

„...non memoris disrumpe silentia lethes, in quibus Hungariae facta sepulta iacent”

A Balásfi-életrajzról

1490-ben Bécsben meghalt Mátyás magyar–horvát és cseh király. Fél évszázaddal később Szülejmán, miután vazallusa, az egyik magyar–horvát király, János, elhunyt, Budát a birodalma végvárává téve bekebelezte az ország egy részét, a Temesközt, a Tiszántúlt, Erdélyt pedig kollaboráns arisztokrácia vezetése alatt hagyta. A hamarosan a korábbi területe szinte harmadára zsugorodó, ám a Ferdinánd magyar–horvát és cseh király által létrehozott, soknemzetiségű közép-európai Habsburg Monarchiának meghatározó részévé váló,¹ soknemzetiségű,² írásbelisége, ezen belül államigazgatása zömét tekintve latin nyelvű Magyar Királyság létezésének feltétele lett az a sokrétű segítség, amellyel Krajnától Sziléziáig a rendek időről időre hozzájárultak a Mediterráneumtól a Dnyeszterig húzódó frontvonal magyar–horvát szakaszának a védelmezéséhez.³ E kor jellegzetes életpályája Nikola Zrinskié. Zrínyi (IV.) Miklós származását tekintve horvát, viselt udvari tisztségeket, rendi méltóságokat, a családból elsőként tagja lett a Magyar Királyság arisztokráciájának, morva indigenatust szerzett, elsőre horvát, másodjára cseh nőt vett feleségül. Lányai közül Dorica a Guise hercegeknél is szolgáló, a németújvári udvarában Bruegel-festményt őrző Batthyány (III.) Boldizsár felesége lett. Fiai közül a Magyar–Horvát Királyság központjai egyikében, Bécsben Ferdinánd temetésén a Magyar Királyság zászlaját vivő Jurajnak, avagy (VI.) Györgynek az első apósa tiroli, a második anyósa (így a hadvezér [VII.] Miklós dédanyja) stájer. A szigeti kapitány halála után négy évtizeddel, 1606 nyarán a bécsi egyezség véget vetett az oszmán vazallussá lett Bocskai polgárháborúkat és

1 Lásd: *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Budapest, MTA TTI, 2010.

2 Lásd *Engel Pál: Szent István birodalma.* Budapest, MTA TTI, 2001. 274.

3 1577-ben, a drinápolyi béke közepette a magyar–horvát végvárrendszer zsoldszükséglete 1 461 900 rajnai forintnak, a királyság az évi hadi kiadásai 26,5 százalékának felelt meg, míg a királyság éves bevétele kb. 800 000 rajnai forintot tett ki. 1576-ban a birodalmi rendek az 1582-ig terjedő időszakra 7 680 000 rajnai forintnyi segílyt szavaztak meg a határvédelmünkre, 1594-ben pedig a hadműveletekre (1597-tel bezáróan) 10 240 000 rajnai forintnyit. (*Pálffy Géza: Szent István birodalma a Német-római Birodalom határvidékén. A Magyar Királyság és a Német-római Császárság a 16–17. században. Történelmi Szemle 49. (2007) 3. sz. 327–349., az adatok: 332., 336.*)

Erdély újbóli oszmán uralom alá jutását is eredményező mozgalmának, ősszel pedig a zsitvatoroki béke lezárta a királyságnak a kereszténység részleges összefogása közepette az Oszmán Birodalommal vívott, minden addiginál pusztítóbb háborúját. E harcokban oszmán, tatár, havasalföldi, sváb, szlovén, krajnai, osztrák, itáliai, lengyelországi, vallon, moldvai, hispániai, sziléziai, magyarországi, horvátországi, erdélyi, szerb, franciaországi, cseh stb. katona irtott, gyötört, oltalmazott, tett menekültté, adott el rabnak királyságbelieket, erdélyieket, hódoltságbelieket, havasalföldieket, moldvaiakat, ausztriaiakat, morvaországiakat stb. általában vallástól, felekezettől, nemzetiségtől, kiváltástól függetlenül.

Az emberi sorsok e sokszínűségével nem szembesül az utókor azon része, amelyik bezárkózik képzelt nemzeti múltjába. A szembenézés elkerülését könnyíti, hogy a 16. századi történeteinkre vonatkozó ismereteink páratlan terjedelmű elbeszélő forrása, a *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* soha nem jelent meg Magyarországon,⁴ és nincs teljes, modern fordítása sem. A Mátyás halálával kezdődő és a bécsi egyezmény, valamint a zsitvatoroki béke végrehajtása körüli, 1607. évi zavarok felidézésével végződő alkotás szerzője Istvánffi⁵ (Istvánffy) Miklós. A tizenévesen Itáliában tanuló, majd Szigetvár eseteivel családi birtokait is elvesztő Istvánffi Zrínyi méltatója, távoli rokona,⁶ Batthyány Boldizsár szervitora, utóbb politikai szövetségese,⁷ csaknem három évtizedig a Magyar Királyság rangban első világi méltóságaként ítéltkezett,⁸ Zrínyi Györgynek bizalmasa volt,⁹ hadakozott az oszmánok, táborba szállt Bocskai ellen, és egyike a zsitvatoroki béke aláíróinak.

4 *Kulcsár Péter*: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700*. Budapest, 2003. 252–254.

5 A családnév *th-s* írásáról lásd *Nagy Gábor*: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis.” Előkézület egy új Istvánffi Miklós életrajzhoz. *Századok* 142. (2008) 5. sz. 1209–1248., itt: 1209.

6 A rokonsághoz: *Kubinyi András*: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén. *Századok* 135. (2001) 301–361., itt: 327–339.

7 Például Zrínyi György tájékoztatta erről Ernő főherceget ennek a Rudolphhoz Bécsben, 1587. január 21-én írt levele szerint: „...der Bathianj, der Nadasdy, Bathori, Forgatsch und der Istuanffy, die hangen dermassen an ainander, also daß khainer ohne den andern nichts thue...” *Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ungarische Akten (ÖStA HHStA UA) Comitalia Fasc. 389. Konv. B. fol. 192–195. A levél kiolvasását Fazekas Istvánnak köszönöm.*

8 Azaz *propalatinus* volt, nem pedig *vicepalatinus*. (Ezt olyanok is keverték, akik értették a különbséget, így Sambucus a Bécsben 1584. március 20-án kelt végrendeletében: „mit dem herrn Niclaß Istwanffy vicepalatins in ungerm”. Ld. *Bálint Nagy István*: Sámbock János végrendelete. *Levéltári Közlemények*, 7. [1929] 3–4., 350–355., itt: 353.)

9 Istvánffi Batthyány Boldizsárnak írta Kanizsáról 1574. szeptember 9-én: Csáktornyan „dominus comes de Zrinio multa de dominatione vestra magnifica conquestus est”. (MNL OL P 1314, Missiles, Filmtár X 81, 4384. doboz, a 20987. felvétel.) Az 1593. évi hadjáratánál a budai pasa legyőzése előtt egy török fogolyról: „Zriniano comite caeteris omnibus arbitris praeter Istvanffium remotis percunctante Budensem cum exercitu Albanis subsidio venire, nec procul abesse retulit.” Ld. *Nicolaus Isthoanffius*: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622. 614.*

Históriája negyed évezrede nem jelent meg. Szalay László és Horváth Mihály még végigolvasta, és alaposan felhasználta a művet, aztán mind kevesebbet idézték, a szerző megítélése is megváltozott a millennium felé közeledő országban.¹⁰ A *Historiae* fordítását már az 1620–1630-as évek fordulóján elkészítette a Ferenczffy Lőrinc királyi titkár környezetében található Tállyai (Thalliai) Pál,¹¹ ám a szövege, amire megjelent,¹² lényegében nyelvemlékké vált. A következő, és máig utolsó teljes fordítás százötven éves.¹³

Istvánffira tartós és sokrétű figyelem utoljára a 20. század második harmadában irányult. Ekkor jelentek meg (mégpedig a Teubnernél) a versei,¹⁴ könyv született róla,¹⁵ kísérlet történt műve forrásai egy részének az azonosítására;¹⁶ az 1957-ben elhunyt Bartoniek Emma jegyzeteiből készített áttekintésben vele foglalkozik a legnagyobb fejezet,¹⁷ könyvtárát kutatta Berlász Jenő,¹⁸ a *Historiae* első kiadása történetével,¹⁹ sőt, még halála előtt is a kritikai kiadás előkészítésével foglalkozott Holub József, a történetíró sokoldalú kutatója,²⁰ végül pedig megjelentek a mű egyes részei Juhász László fordításában, Székely György kísérő tanulmányával.²¹

10 Lásd erről Nagy Gábor: „Regni Hungariae historicorum facile princeps” (Istvánffi-képek). In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma*. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról. Budapest, MTA BTK TTI, 2014. 67–86., itt: 68–77.

11 Jenei Ferenc mérlegelve, a királyi titkár vajon Istvánffi *Históriája* újbóli kiadására, vagy Petheő Gergely Krónikája megjelentetésére gondolt-e Batthyány Ádámnak írva (például a Bécsben 1634. március 29-én kelt levelében: régóta szándéka „az Magyar Ország és Nemzetreol való Historia” kibocsátása; június 30-án: „igyekeztem, hogy az Historiát kesedelem nékwl nyomtatás alá vegyem”), az utóbbit feltételezte. (Jenei Ferenc: Ferenczffy Lőrinc nyomdájának történetéhez. Magyar Könyvszemle 77. (1961) 297–308., itt: 304–305., az idézetek: 307–308.) Mivel Ferenczffy 1628-ban vette a nyomdáját, Tállyai pedig abban az évben kezdte Istvánffi művét fordítani, feltételezem, hogy Ferenczffy Tállyai fordítására gondolt.

12 Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. S. a. r. Benits Péter. I/1–3. Budapest, 2001–2009.

13 Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490–1606. I–II. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867–1871. Értékelése: Nagy Iván: Istvánffy munkája fordításairól. Századok 3. (1869) 281–293., itt: 288–293.

14 Nicolaus Istvanffy: *Carmina*. Edd. Iosephus Holub et Ladislaus Juhász. Lipsiae, 1935.

15 Bóta Károly: Istvánffy Miklós. Budapest, 1938.

16 Fodor Henrik: Istvánffy Miklós históriájának forrásai (II. Ulászló kora). Pécs, 1940. 4. (Értékelése: Sinkovics István: Fodor Henrik: Istvánffy Miklós históriájának forrásai... Századok 78. [1944] 7–10. sz. 593–594.)

17 Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Budapest, 1975. 339–388.

18 Berlász Jenő: Istvánffy Miklós könyvtáráról. Az OSZK Évkönyve 1959. Budapest, 1961. 202–240. (Utóbb: Újabb információk Istvánffy Miklós könyvtáráról. Erdélyi analekták 1598-ból. A zágrábi Corvin-kódex. Az OSZK Évkönyve 1972. Budapest, 1975. 215–243.)

19 Holub József: Istvánffy Miklós Históriája 1622-i kiadásának történetéhez. Magyar Könyvszemle 75. (1959) 281–283.

20 Holub József: Istvánffy Miklós Históriája hadtörténeti szempontból. Szekszárd, 1909.; *Uő*: A Kissasszonyfalvi Istvánffy család. Turul 27. (1909) 3. sz. 112–123.

21 Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Ford. Juhász László, vál., bev. Székely György. Budapest, 1962.

Az alábbiakban a ma ismert első Isthvánffi-életrajzot elevenítem fel. A szerzője Balásfi Tamás²² (1580–1625) boszniai püspök, a szöveget először a szlovák tudós, magyar királyi tanácsos, Adam František Kollár jelentette meg.²³ Előbb a keletkezése idejéről lesz szó, majd a közléseit vetem össze egyéb forrásokkal, végül az alkotói szándékkal foglalkozom, eddig ugyanis nem vizsgálták, miért készülhetett az életrajza. Elemzése néhány régi kérdés újbóli feltevésével új feltételezések megfogalmazását is lehetővé tette, elsősorban a *Historiaet* illetően. Mivel az életrajz a 18. század óta nem jelent meg, a könnyebb hozzáférés érdekében is helyes egy Isthvánffi-tanulmánykötetben ismét közzétenni.

Vita Nicolai Isthvanffii

Natus est Nicolaus Isthvanffius circa urbem Quinqueecclesias in castello paterno, cui incolae a Nativitate Beatae Mariae Virginis, quo die celebres isthic Nundinae celebrantur, nomen dederunt, Anno Christi 1538 parentibus Paulo Isthvanffio et Adviga Gyulana, quorum nobilitatem ipse ab Ottone, palatino regni Hungariae, qui tempore Salamonis regis Hungariae vixit, repetebat. Postquam autem Turcae Quinqueecclesiis potiti sunt, ipse cum profugis parentibus puer admodum in exilium profectus variis in locis illud toleravit. Posteriori tempore Paulo, Archiepiscopi Strigoniensi commendatus est, apud quem biennium vixit, atque, ubi is morte extinctus est, in aulam Nicolai Olahi, episcopi Agriensis transiit, qui eum in Italiam cum nepote suo, Georgio Bona misit, ubi, cum per quinquennium praeceptore usus Joanne Sambuco bonis litteris tam Graecis, quam Latinis operam navasset satis iis insudans, multum in utraque lingua profecit et reversus eam grati animi significationem praebuit, ut ipsi Nicolao Olaho, qui interea Paulo Wardano in archiepiscopatu Strigoniensi successerat, decem annis secretarii munere functus fuerit. Postea, cum Joannes Listius secretarius caesareus enato in auribus apostemate in morbum incidisset gravem et difficilem, ut illum superare non posse crederetur, eundem Nicolaum Isthvanffi in eius locum, cum esset cancellarius, succedere voluit. In quo officio ipsi Maximiliano caesari inprimis charus et per integros decem et septem annos diligenter et fideliter versatus est, nec ullus fuit, qui de eo merito conqueri potuerit. Interea Maximiliano caesare vita functo et Rudolpho filio ei succedente Emericus Czoborius, qui causas palatinales dijudicare solebat, morbo sublatu est et Rudolphus imperator eius officium Nicolao Isthvanffio contulit. Quod quidem officium per integros viginti septem annos integra existimationis fama obtinuit, et tandem palatino per turbas et dissidia creato ipse officium hactenus gestum sponte deseruit et sigilla sua veterum more antiquavit vixitque postea, dum vita superfuit, privatus. Uxorem duxit ex nobili et vetusta familia Elizabetham Botham idque illi ad extremam aetatem concors et tranquillum matrimonium fuit liberis ex ea susceptis. Sed filiolum quadriennem scitumque puerum domestico ictu vulnere morbo sublatu amisit, cuius ipse

22 Lásd Szabó Ignác: Balásfi Tamás püspök és egyházi író élete és művei. Magyar Sion, új sorozat 11. (1897) 122–133. (első közl.), 184–209. (második közl.).

23 *Petri Lambecii Commentariorum ... liber primus...* Editio altera opera et studio *Adami Francisci Kollarii*. Vindobonae, 1766. 714–719.

epitaphium et hos versus singulari moestitia composuit...²⁴ Aequales habuit Stephanum Radecium, episcopum Agriensem, Andream Dudicium, eum, qui legatione in Polonia functus desertor ordinis ibidem uxorem duxit, et postea apoplexia tactus Vratislaviae obiit, Gabrielem a Sancto Georgio, secretarium Thomae Nadasdi, regni Hungariae palatini, et Nicasium Ellebodium Belgam, qui postea medicinam exercuit et peste Posonii sublatus est, quem ipse nimium quantum dilexit et morienti hos versiculos affixit, cum is in templo Divi Martini tumularetur...²⁵ In eliberando etiam Maximiliano principe e captivitate Polonica illustri viro Wilhelmo a Rosis regni Bohemiae, qui eius curam nomini caesaris gessit, quantum potuit, fidelem operam adhibuit et eam in bonum finem deduxit. In Transylvanica quoque, quamvis periculi plena, legatione fortis et invictus apparuit et omnino eandem ipse perfecit, sicuti in Historiis perscripsit. Pari quoque tenore Palladem et Martem coluit. Nam, cum inducias Turcae, quas cum Rudolpho imperatore habebant, perfide sustulissent et res in apertum bellum prorupisset, omnibus fere expeditionibus bellicis interfuit non sine secunda militiae fama. Historiae scribendae munus senex admodum aggressus est, idque non ambitione quapiam, a qua per totam vitam longe abfuit, sed sponte et amore patriae impulsus, in qua ab excessu Matthiae regis primi usque ad inaugurationem Matthiae secundi CXXXII annorum res gestas complexus est, nec tamen ei supremam manum imponere aut emendare potuit. Cum enim in comitiis coronationi regiae indictis prope Danubium equitaret, subita apoplexia simul et dextrae partis membrorum resolutione tactus est, ob quem morbum ipse scribendi munus et facultatem amisit. Convaluit tamen Dei optimi maximi et medicorum ope, sed ita, ut dextrae partis membra tremore quodam adhuc vacillent, et ipse quidem, quantum valetudine conceditur, patriae afflictatae memoriam frequenter usurpando et tacitis votis meliora quaeque sperando aliis rebus postponere solet.

Ad spectabilem et magnificum dominum, dominum Nicolaum Istvanffy, propalatinum Ungariae, sacrae caesariae regiaeque maiestatis consiliarium.²⁶

Thomas Balaffi episcopus Bosnensis

Mikor keletkezett az életrajz?

Kollár, akkor az Udvari Könyvtár első öre, az *adhuc vacillent*, a *conceditur* és a *solet* szavakat verzállal szedelve megjegyezte: Balásfi a még élő Istvánffiról írt.²⁷ Észrevételét az utókor elfogadta. Csakugyan, Istvánffi haláláról nem esik szó, élő személyre utalnak a versek igealakjai²⁸ is, így az életrajz megírása-

24 Istvánffi itt közölt versét elhagytam. Egy kiadása: *N. Istvanffy: Carmina* i. m. 43. nr. 56. (Hollub és Juhász nem ismerték Kollár e közleményét, ezért az alább említett versek nem mind-egyikét vették fel kötetükbe, lásd *N. Istvanffy: Carmina* i. m. VII–VIII.)

25 Istvánffi itt közölt versét elhagytam. Egy kiadása: *N. Istvanffy: Carmina* i. m. 42–43. nr. 54.

26 Balásfi ezt követő négy versét elhagytam, szövegükre alább visszatérek.

27 „Scripta igitur haec sunt a Balaffio [!] in vivis adhuc agente Istvanffio.” *A. F. Kollarius*: i. m. 718. (a névelírás ismét az eredeti szövegben).

28 Például a második vers kezdete: „Et potes, et, quamcumque potes, perquire salutem, / Et scis, et, quam scis, Ungariae / affer opem.” Uo.

sának terminusai Balásfi boszniai püspökségének kezdete (1613 tavasza–nyara)²⁹ és Istvánffi halála (1615. április 1.).³⁰

A válasz azonban nem ilyen egyszerű. A versek címzettje a propalatinus, márpedig Istvánffi öt évvel Balásfi boszniai püspöksége előtt megvált e tiszteletől. Ezt Balásfi írta is, nem valószínű tehát, hogy Thurzó György nádorsága idején a verseit mégis Istvánffinak mint propalatinusnak ajánlotta. Az életrajz címében, szövegében és a III. versben a névalak egyaránt *Istvanffi*, a versek címzésében *Istvanffy*. Az Istvánffi életének a propalatinusi méltóság letétele utáni részére vonatkozó „vixitque postea, dum vita superfuit” nem íródhatott előről, a „repetebat”, az „aequales habuit”, a „coluit” is aligha. A szöveg e számunkra ismert alakja feltehetően nem egyszeri alkotás eredménye – ám arról, hogy a kéziratán betoldások lennének, Kollár nem tett említést, jóllehet a kéziratot eredetinek vélte.³¹

Szülők, gyermekkor

Az édesanya, Gyulai Hedvig (+ 1573. január 24.)³² családja a Győr nemzetség egyik ágából eredt. Ennek alapítója, Ottó valóban nádor volt Salamon korában, Balásfi közlése helyes – legfeljebb „quorum” helyett „cuius” illenék. Az édesapa ugyanis, Pál (+ 1553. április 9.), akinek Gyulai Hedvig a második felesége volt, az eredetével kevésbé tűnt ki. (A Szigetről históriás éneket író Tőke Ferenc szavaival: „cui virtus stemmate maior erat”).³³

A váradi béke évében, alkalmasint december 8-án³⁴ született Miklós „puer admodum”, amikor a Kisasszonyfalvától alig 20 kilométerre fekvő Pécs 1543 nyarán a megye jelentős részével együtt oszmán uralom alá került. Sziget védelmét átvette Ferdinánd, képviselőjében a következő években fel-

29 1613. március 26-án Telegdi János a boszniai püspök (MNL OL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, 6. kötet, 358–366.), ám tavasszal váradi lett Migazzi után; a király Regensburgban, 1613. augusztus 21-én kelt oklevele szerint már Balásfi a boszniai püspök (uo., 430.).

30 „prima Aprilis szólította ki Isten ez árnyékvilágból” – írta Czobor Mihály „Keglevich uram”-ra (alkalmasint Györgyre, Istvánffi Katalin férjére) hivatkozva a halál ideje felől érdeklődő sógorának, Thurzó Györgynek Bécsből, 1615. május 16-án. (Egykorú adat Istvánffi a történetíró halálához. Történelmi Tár 5. [1882] 582–583.) Ugyanígy tájékoztat a *Historiae* kézírata (OSZK Kt. Quart. Lat. 2316.) előzéklapjára ragasztott, feltehetően Draskovich (III.) János, Istvánffi unokája által írt feljegyzés: „...moritur prima Aprilis 1615.”

31 A. F. Kollarius: i. m., 719.

32 Az időpont az ismeretlen szerzőségű „Notatio rerum memorabilium” második adata. Istvánffi Pál alább említett halálozási dátumából az év ismert, a hónap és a nap e feljegyzés első eleme. (*Szerémi* [gr. Odescalchi Artúr]: A gróf Draskovich-család levéltárában talált XVII. századi feljegyzés. Történelmi Tár 1890. 370–377.) Keletkezéséről: Nagy Gábor: Megjegyzések a Zermegh-életrajzhoz. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 17. (2012) 1. sz. 153–169., itt: 165.

33 Epitaphium clarissimi viri ... Pauli Istvanffij ... scriptum a Francisco Theuke. Viennae Austriae, 1553. A ii, újabban: N. Istvanffy: Carmina i. m. 48.

34 A 32. jegyzetben említett feljegyzésben: „Natus ... anno 1538. 8. Decembris...”

tűnt³⁵ Istvánffy Pál. Háza is volt a városban, ám a helytartótanács világi tagjaként³⁶ sem rendelkezett családja számára biztonságos lakhellyel.³⁷ Fiát Várday érsek, királyi helytartó († 1549. október 12.)³⁸ híres udvarába küldte, ám a Miklós által ott eltöltött kétéves időszakból csak két adatot ismerek. Az egyiket Holub is említette,³⁹ a másik a vasvári káptalan 1549. július 22-én kelt oklevele,⁴⁰ amelyet a gyerekeknek adott ki „iurium ipsius pueri ad cautelam” megállapítva korát, kilenc teljes évben.

Miklós az édesapját, akit gyerekként látott utóljára, a fél évszázaddal később összeállított *Historia*ban háromszor említette, még a Várdayról emlékező szavai is kevésbé tartózkodók.⁴¹ Az általam ismert leveleiben egyszer írt édesanyjáról, aki akkor (már) súlyos állapotban volt.⁴²

Az itáliai utazás, Oláh titkára

„Bona Gyurko” 1552. május 13-án indult Padovába.⁴³ Az 1559. szeptember 3-án⁴⁴ történt halálára készített gyászbeszédében Ioannes Sambucus (Zsámbocky János) egyebek között így írt: „una cum Nicolao Istvanffy nobili ac erudito adolescente, aequali suo missus, quinquennium, quo ibi fuit, sancte ... versatus

35 Németh Béla: Szigetvár története. Pécs, 1903. 98. skk.

36 A tagok 1549. január 1-jétől ismertek (*Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története. Budapest, 1946. 99.; *Laczlavik György*: Várday Pál helytartói működése 1542–1549. Levéltári Közlemények 83. [2013] 3–67., itt: 11.)

37 „...quoniam patriis bonis eiectus nusquam certum aut tutum locum habet, ubi manere et familiam suam ... possit conservare” (egy 1551-ben kelt folyamodványából; ld. *Holub József*: Istvánffy Pál. In: Békefi emlékkönyv. Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanár működésének emlékére. Budapest, 1912. 222–237., itt: 228.)

38 *Nicolai Oláhi ... aetatis suae chronicon*. In: *Adparatus ad historiam Hungariae... Conquisivit ... Matthias Bel*. Posenii, 1735. 38–42., itt: 41.

39 Az érsek 1548. április 29-én az almádi apátságot Istvánffy Miklósnak adományozta. Ld. *Holub J.*: Istvánffy Miklós i. m. 14.

40 Hrvatski državni arhiv, Zagreb (a továbbiakban: HDA), Arhiv Drašković, Kut. 91. Spisi drugih obitelji, Istvanffy, Both i dr., 1549. (A levéltárból származó összes adat Pálffy Géza kutatásából származik, akinek ezúton is köszönöm, hogy gyűjtését rendelkezésemre bocsátotta.)

41 *N. Istvanffius*: *Historiae* i. m. 290.

42 „Mentem vala az zegin megniomorodott anyámat latny, kith hattam vinitzen...” (Várdai Miklósnak Bécsből, 1567. január 1-jén, kiadása: *Lukcsics Pál*: Irodalomtörténeti vonatkozású levelek a XVI. századból. Irodalomtörténeti Közlemények 39. [1929] 3. sz. 359–362., itt: 360–361.)

43 *Ephemerides, quas Nicolaus Olahus in Ephemeridibus Astronomicis Petri Pitati Veronensis anno 1552. impressis suamet manu adnotavit*. In: *Martinus Georgius Kovachich*: *Scriptores rerum Hungaricarum minores ... Tomus I.*, Budae, 1798. 92–97., itt: 93. Korábban tévesen 1550-et írtam.

44 E napot írta Oláh ephemeridese (97.), és talán ennek alapján Veress Endre (*Andreas Veress*: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Volumen primum*. Padova, 1264–1864. Kolozsvár, 1915. 177.). Sambucus gyászbeszéde első kiadásában „qui obiit vi. Septemb. 1559.” olvasható (*Ioannes Sambucus*: *Oratio funebris in obitum ... Georgii Bona ... In: Orationes duae funebres...* Parisiis, 1561. 2.). Bona Oláh nővére, Orsolya fia volt.

est.”⁴⁵ (Istvánffi szavaival: „Te socio Italiam vidi...”)⁴⁶ Sambucus praeceptor-ságáról Istvánffi ismételt megemlékezett.⁴⁷ Ha Bonával együtt tért vissza, akkor ez 1557-ben történhetett, Sambucus ugyanis Bonáról megemlégett: „interfui atque praefui eius studiis quasi annos quatuor” – márpedig Oláh feljegyzései szerint 1553. október 2-án kelt hozzá útra Padovába. Az általam ismert első adat Istvánffi magyarországi tartózkodására 1557. július 2. E napon panaszt tett Farkasith Gergely szigeti kapitány ellen.⁴⁸ Balásfi közlése az öt évről helyesnek tűnik tehát, ám érdemes kitérni az itáliai tanulmányok utóéletére is. Sem a padovai, sem a bolognai egyetemi anyakönyvben nem szerepel Istvánffi.⁴⁹ Tisztelője, Pázmány a Kalauza 1613. február 1-jén kelt ajánlásában, amelyet neki és vejének, Draskovich (II.) Jánosnak, az ősi hit védelmezőinek és terjesztőinek címzett, Itáliába helyezte a tanulmányait.⁵⁰ Anton Hieratnak a *Historiae* első kiadása elé illesztett, Pázmánynak szóló, 1622. szeptember 1-jén kelt episztolájában a félsziget átadta helyét a két városnak, noha a szóhasználat a Pázmányét idézi:

Pázmány

post exhaustos in Italia Graecae Lati-
[n]aeque sapientiae fontes

Hierat

Patavii Bononiaeque ... scientias hausit,
... Graeci Latiniq[ue] sermonis fuit peritis-
simus

Bologna azonban feltehetően nemcsak miatta terjedt el a szakirodalomban, kellett ehhez a Balásfi-életrajzot Kollártól átvevő Pray⁵¹ is:

Vita Nicolai Isthvanffi (Kollár)

qui eum in Italiam cum nepote suo
Georgio Bona misit

Vita Nicolai Isthvanffi (Pray)

qui eum in Italiam cum nepote suo
Georgio Bononiam misit

(Az életrajzot harmadjára kiadó Horányi Kollárra hivatkozott, de Pray változatát használta.)⁵²

45 *J. Sambucus*: i. m. 5.

46 *N. Istvanffy*: *Carmina* i. m. 47.

47 Például a Pázmánynak Vinicáról 1605. december 31-én írt levelében Sambucus „meus olim in Italia magister, doctus sane alias [merthogy történetíróként nem – N. G.] homo”. Egyik kiadása: *Pázmány Péter* levelezése. Közzéteszi *Frankl Vilmos*. Első kötet 1605–1625. Budapest, 1873. (*Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*) 5–8., itt: 6.

48 *Holub J.*: Istvánffy Miklós i. m. 17.

49 *A. Veress*: i. m. 177.

50 *Pázmány Péter*: *Isteni igazsagra vezzerleo kalauz. Posenban, 1613.* (sztlan.)

51 *Georgius Pray*: *Annales regum Hungariae... IV. Vindobonae, 1767.* 6. A Balásfi-életrajz Pray-féle változatát használta például: *Holub J.*: *A Kisasszonyfalvi* i. m. 113.

52 „...qui eum in Italiam cum nepote suo Georgio Bononiam misit...” *Alexius Horanyi*: *Ld. Memoria Hungarorum et provincialium... Pars II. Viennae, 1776.* 249.

Oláh érsek, királyi helytartó 1568. január 15-én meghalt, így Istvánffi 1557-ben vagy 1558-ban kezdhetett titkárságát. Holub vélelmezte, hogy Oláh környezetében volt 1558-ban,⁵³ az pedig szinte bizonyos, hogy a szolgálat 1567. január 1-jén még tartott. Ekkori, idézett levelében ugyanis Istvánffi így panaszkodott: „En latia isten nem tudom mint vagiok hogy vagiok, vramtulis ninch meeg semÿ fizeteseom, ím honap zombatba indul innen, ott zollok vele, ha veghezhetek valamit kinn meg maradhatok, io, ha nem, haat zandekom az hogÿ veeget vessek az sok hÿaba való zolgalatnak...”⁵⁴ Az érseki székhelyre, Nagyszombatba távozni készülõ úr nyilván Oláh. A levél azt is mutatja, Istvánffi csaknem négy hónappal Sziget eleste után sem tudta, hogy öccse, Pál meghalt: fogságában reménykedve az ellenségtõl is kért segítséget.⁵⁵ Oláh már aznap átmehetett székhelyére, ugyane napon kelt ugyanis Nagyszombatban Istvánffi 34. carmenje.⁵⁶ Egy barátját köszöntötte vele, ám a vers a levélnek is szomorú visszhangja: „Ad me ... / Extorrem patria, bonis⁵⁷ domoque / Et, quod mi magis est eritque semper, / ... / Charo, proh dolor, optimoque fratre.” 1567 március–májusára és augusztusára nincs adatom Istvánffi holletérõl, a többi hónapból ismert tizenhárom elõfordulás (Nagyszombat, Pozsony, Bécs) viszont mind az érsekhez köti, olykor magával Oláhval együtt. Az a levél például, amelyet az érsek június 2-án írt a királynak,⁵⁸ végig Istvánffi kezétõl kelt, Oláh csak egy szót szûrt be. Istvánffi a 43. carmen keltezése szerint 1567. december 6-án Pozsonyban tartózkodott – Oláh itt halt meg hetekkel késõbb. Balásfi közlése, a tíz év, vélhetõen ez alkalommal is helyes.

Királyi titkár, nádori helytartó

Azt, hogy királyi titkár lett, az 1569 augusztusában–októberében tartott országgyûlésen hirdették ki⁵⁹ – bár Holub 1568-ból is talált adatot e tisztségére.⁶⁰ 1569. október 1-jétõl kapott királyi titkári és tanácsosi fizetést,⁶¹ a letartó-

53 Holub J.: Istvánffy Miklós i. m. 18.

54 Lukcsics P.: i. m. 360.

55 „írtam egy bizot emberteol erdeibe Chaky palnak hogy miért az zaladott rabok azt bezellik hogy az en eochem es Chaky gierg eggyeott vagion fogwa, hogy teorekediek egyarant mindketteoyert, es kertem azon hogy ha mit énnekem yr, knek kildye...” Uo.

56 N. Istvánffy: Carmina i. m. 27.

57 „...amissa arce Zigeth id etiam, quod in reliquiis bonorum nostrorum possidebamus, quin-
quaginta duas villas uno veluti ictu simul et semel amissimus.” – írta Rudolfnak feltehetően
1587 áprilisában. (ÖStA HKA HfU, r. Nr. 52., 1587 VII–XII., dec. ff. 105–106., itt: 105.)

58 ÖStA HHStA UA Comit. Fasc. 381. ff. 13–14.

59 „Nicolaus Istvanffy de Kis-Azonyfalva, qui nunc est pronunciatius in secretarium regiae cae-
sareae maiestatis.” In: *Martinus Georgius Kovachich*: *Scriptores rerum Hungaricarum mino-
res...* II. Budaë, 1798. 224–232., itt: 228.

60 Holub J.: Istvánffy Miklós i. m. 18.

61 A Magyar Kamara kiadásainak 1587 végén elkészített kimutatása, ÖStA FHKU Ungarische
Gedenkbücher Bd. 396. f. 232., illetve HfU, r. Nr. 52. dec. f. 168.

tatott Dobót és Balassát tehát már e tiszteben kereste fel.⁶² Balásfi állítása, a tizenhét teljes év, téves: Istvánffi 1581-től már nádori helytartó volt. (A „per integros decem et septem annos” azonban akár szerzői vagy kiadói lapszus is lehet, tekintettel az utóbb írt „per integros viginti septem annos”-ra.)

Balásfi szerint Istvánffi a propalatinusságot huszonhét teljes éven át viselte, attól a nádori méltóság betöltése után önként megvált, pecsétjét eltörte. Csakugyan, a kinevezés 1581. június 24-én kelt,⁶³ az uralomról lemondó Rudolf pedig 1608. június 25-én oldott fel mindenkit az esküje alól,⁶⁴ a méltóságok így megürültek.⁶⁵ Ám egy 1610–1615 között⁶⁶ írt, II. Mátyás koronázását megörökítő beszámoló – amely Bonfinit, a történetíró Forgách Ferencet és Jean Bodint is idézi – „vicarius regni Hungariae palatinus”-nak nevezte Istvánffit, amikor az a rendek nevében Hainburgba ment az október végén Pozsonyba tartó főherceg elé.⁶⁷ Akármikor vált is meg Istvánffi a tisztétől, az 1582. évi országgyűlésen tett rá esküt, és a *Historiaeban* is ezt az alkalmat idézte fel, mint élete nagy pillanatát, a méltóságviselés kezdeteként.⁶⁸ Arról, hogy csak Illésházy nádorrá tétele, vagyis november 18-a után („palatino creato”) vált volna meg hivatalától, nem tudok.

62 Lásd erről: Nagy Gábor: Lux veritatum. (Bocskai, szabadság, harc.) Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica 13. (2008) 2. sz. 73–110., itt: 91–92.

63 Lásd Rudolf Pozsonyban 1582. január 29-én kelt oklevelét (MNL OL A 57, IV 238–239., itt: 238.), valamint Wolfgang Ernlautner 1608. október 9-én kelt kimutatását! Eszerint „Nicolao Istvanffy, propalatino regni Hungariae pro eodem officio propalatinatus iuxta mandatum die 24. Junii anno 1581. emanatum salarii nomine solvuntur quotannis floreni 1200. denari -. Quo nomine suae magnificae dominationi exstant usque ultimum Septembris anni 1608. solvendi floreni 10755 denari -.” (ÖStA HKA HfU r. Nr. 99. Konv. 1610. szeptember ff. 36–48.) A tartozás 1629 nyarára, amikor Istvánffi Éva kérte a kifizetést, csaknem 12 500 forintra növekedett. (ÖStA HKA HfU r. Nr. 138. Konv. 1629. aug. ff. 44–53.)

64 Egy másolata Istvánffi hagyatékában: App. hist. II. 91r–92r. (OSZK Kt. Fol. Lat. 3606.)

65 Kitért erre a XXXVI. könyv tervezete is (Rudolf „magnates et proceres Ungaros, cuiuscunque dignitatis sint, a pristina obedientia absolvit et liberatos ab iuramento suo in fidem principis Matthiae, veluti futuri regis Ungariae obstrinxit”), és így gondolta Illésházy is („Mínthogy császár urunk relaxálta a juramentomat minden tanácsinak, immár most minden tisztek felszabadultak ... non existente jam coronato rege mindenik szabad ember magával, és absolutus mind tisztitől s mind juramentomjától.” Ld. Illésházy István levelét Thurzó Györgynek. Bán, 1608. július 12. [Zsilinszky Mihály: Gr. Illésházy István levelezése Thurzó Györggyel. Történelmi Tár 5. [1882] 419–433., itt: 432.]

66 A szöveg Révay Pétert már udvarmesterként, Istvánffit még élőként említi (Révay 1610-ben lett udvarmester, Istvánffi pedig 1615-ben halt meg). Ld. Coronatio Mathiae II. in regem Hungariae. In: Acta coronationis Mathiae II. in regem Hungariae XIX. Novembr. peractae ... in lucem edita. In Germania per J[ohannem] G[rossingerum] H[ungarum] C[omaroniensem], 1784. [i]–l, itt: xx.

67 Uo. ii.

68 „In iis comitiis magistratum propalatinalem ... Nicolao Istvanffio assistentibus omnibus regni proceribus ac nobilitatis nunciis contulit, qui causis inter regem et subditos diiudicandis praeesset, isque sedente pro tribunali caesare et assistentibus caeteris omnibus publice sacramentum praestitit ac prodeunti in publicum caesari strictum ensem de more praetulit, quod Ladislaus Banffius, regii stabuli praefectus, cui id muneris incumbit, gravi oppressus morbo abesset.” *N. Istvanffius: Historiae i. m. 557.*

A családjáról

Gyulai Hedvig anyai dédapjának, Batthyány Jánosnak első fokú unokatestvére volt az az András, akinek az unokája (II.) Boldizsár és Ágnes is. E Boldizsár fia, Kristóf, másodjára Elisabeth Schwetkovitschot vette feleségül, gyermekük az említett (III.) Boldizsár. Ágnesnek, a báni méltóságot is viselő bajnai Both Ferenc nejének az egyik unokája, Both Erzsébet lett Istvánffi felesége. Hat évvel volt fiatalabb⁶⁹ a férjénél, ám két rövid házassággal tapasztaltabb. 1560. november 17-én tartotta menyegzőjét a szigeti hős (és Istvánffi birtokostársa)⁷⁰ Horváth Márkkal a Mohácsnál a királyi had egyik szárnyát vezető Batthyány Ferenc (Ágnes és [II.] Boldizsár testvére) németújvári várában.⁷¹ A férj 1561. augusztus 13–22. között meghalt, így az özvegy leghamarabb 1562 őszén mehetett hozzá Bakith Pálhoz. 1564 novemberében ismét özvegy,⁷² de 1568-ban Istvánffi jegyese, pünkösdkor (május 21-én) keltek egybe.⁷³ Lehet, hogy ennek előzménye a 41. carmen: Catullus-imitációnak indul,⁷⁴ ám Istvánffi egyetlen egyes szám első személyű szerelmes verse, és 1567. november 10-én kelt.

Istvánffi az általam ismert leveleiben családtagjai közül a legtöbbször a feleségéről írt. Ha unatkozott, az ő levelével vigasztalódott,⁷⁵ amikor betörttek a vinicai várunkba, az ő egészségéért aggódott⁷⁶ (ez visszatérő elem,⁷⁷ még

69 „...quae obdormivit in arce Vinicze 20. Octobris anno 1602., aetatis anno 58. minus mensibus duobus, diebus 10.” (N. Istvánffy: Carmina i. m. 46.)

70 Ld. például Horváth J. Gyula – Timár György: XVI. századi dikális konscripciók Baranya megyéről. In: Baranyai Helytörténetírás 1972. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Szerk. Szita László. Pécs, 1973. 7–128., itt: 75. skk.

71 Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561.) Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 18. Kaposvár, 1987. 45–126., itt: 115–116.

72 Egy Bécsben, november 24-én kelt oklevélben az alábbiak olvashatók: „domina Elizabetha olim Marcis Horwath, nunc vero magnifici quondam Pauli Bakith relicta vidua” (HDA Arhiv Drašković Kut. 91. Fasc. 40. No. 10.) Téves tehát az az Iványi kutatására hivatkozó közlés (Szakály F.: i. m. 50.), amely szerint Both Erzsébet második férje ghimesi Forgách István volt. Az Iványinál idézett szöveg Ferdinándnak egy Prágából 1562. február 28-án Both Erzsébethez írt levele, ám ebben a király csak javasolta e házasságot aulicusával. Ld. Iványi Béla: A grádeczi Horváth-Stantsith család levéltára. Levéltári Közlemények 5. (1927) 245–253., itt: 246–247.

73 Az adatot ld. Holub J.: Istvánffy Miklós i. m. 19.

74 „Praedata est mentem et cunctos mihi Lesbia sensus / Et miseram arripuit pectore ab imo animam.” Istvánffy N.: Carmina i. m. 37.

75 Révay Mihálynak Linzből 1578. július 13-án ezt írta: „...longos dies duco. Illud me consolatur, quod hodie literas a coniuge accepi...” (Slovenský národný archív, Bratislava; Spoločný archív rodu Révay, Korešpondencia, Michal Révay = MNL OL Filmtár X 1116, az 1414. számú tekercs.)

76 Ugyanannak Bárról 1578. szeptember 6-án: „Non tanti damnum acceptum aestimo, quantum pro illius valetudine sum anxius, itaque cogor festinare.” (Uo.)

77 Pálffy Miklósnak Vinicáról 1586. május 1-én: „felesigem beteg vala, es mastis fekszik de hala istennek imar ioban vagion...” (Slovenský národný archív, Bratislava; Ústredný pálfyovský archív, Arm. I. Lad. 3. Fasc. 9. = MNL OL Filmtár X 969 C 1069.)

Erdély kormányzásakor is).⁷⁸ Vinicáról 1602. október 17-én megírta Mátyás főhercegnek: bár többen sürgetik, engedelmeskedjék Rudolf parancsának, amellyel az Erdélybe küldte,⁷⁹ és induljon ezért Bécsbe, „sed impedimento mihi ac summo dolori est coniugis meae charissimae periculosissimus morbus, quacum multos annos coniunxissime vixi, neque decet, ut eam in hac extrema necessitate deseram”.⁸⁰ Három nappal később „mea Elissa” elhunyt. A pár 1603-ban kiegészített sírkövén ez áll: „...sibi et Elisabethae Both de Bajna conjugii pientissime posuit, ut, qui XXXV. amplius annis conjunctissime vixerunt, una etiam resurgant.”⁸¹ Balásfinak a házasságukról írt szavai megalapozottaknak tűnnek.

Az életrajzban említett, alig három és fél évesen elhunyt Palkó nem az egyetlen fia volt a házaspárnak: „fratres mei uterini in serviciis maiestatum vestrarum partim a Turcis caesi sunt, partim mortem obiere, filios vero, quos habebam, Deus optimus maximus abstulit.”⁸² A gyászoló apa versének „unico” szava ezért úgy érthető, hogy a többi fiú Palkó születése előtt meghalt.

A kortársakról

A Balásfi által megnevezett négyből kettő említése magától értetődik: az orvos és filozófus Ellebodus és Isthvánffi is tagja volt a püspök, kamarai elnök, királyi helytartó Radéczy humanista körének.⁸³ Isthvánffi közeli viszonyban volt a püspökkel, és mindketten írtak sírverset Ellebodus halálára.⁸⁴

Arról, hogy Dudith András († 1589) közeli viszonyban volt Isthvánffival, nem tudok. „Sbardelat uram”, amiként Isthvánffi említette egyszer, az 1550–1560-as évek fordulóján szintén Oláh környezetéhez tartozott, ám a trienti zsi-

78 Éva lányának Gyulafehérvárról 1598. július 14-én: „az mit irsz anyád felél, bizony szivem szerint akarnám is egissíges állapotját, kiért alig várnám, hogy haza mehetnék. Kérlek, ezután is írjatok, mert mégis az vigasztal engemet...” (*Szerémi* [gr. Odescalchi Artúr]: *A Draskovichok trakostyáni levéltárából*. Első közlemény. In: *Történelmi Tár* 1893. 342–361, itt: 358.)

79 Prágában, 1602. szeptember 8-án kelt az a fogalmazvány, amelyben Rudolf tudatta az erdélyi rendekkel, hogy egyebek között Isthvánffit küldi hozzájuk. A fogalmazványt ld. ÖStA HHStA Türkei I. Karton 86. Konv. 2. 1602. f. 52. Kiadása: *Hurmuzaki, Eudoxiu de: Documente privitoare la istoria Romanilor*. Vol. IV. 1. 1600–1649. Bucuresti 1882. 313–314.

80 Kiadása: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. I–XXI. (1540–1699.) Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica III/B. I–XXI.) Budapest, 1875–1898. V. 151.

81 Hasonló olvasható a 61. carmenben: „Qui, ut placide vixere simul, simul ecce quiescunt / Seque etiam post fata pio amplectuntur amore.” (*N. Istvanffy: Carmina* i. m. 46.)

82 Isthvánffi 1596 májusa előtt kelt folyamodványából (ÖStA HfU, r. Nr. 65., Konv. 1598 máj., f. 4.).

83 *Ritókne Szalay Ágnes: „Nympha super ripam Danubii”*. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Budapest, 2002. 219–241.

84 Lásd *Mikó Árpád: Ianua mortis. Nicasius Ellebodus (1535–1577) síremléke*. Adalék a Radéczy-kör műpártolásához. In: *Collectio Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.) 419–429.

naton is részt vett, 1565 tavaszán pedig eltávozott Magyarországról.⁸⁵ Szentgyörgyi Gábor († 1591 után) említése szintén rejtély, még ha éppen az ő epicediumából tudni is, hogy Isthvánffi Pál tizenkét évet töltött Itáliában. Isthvánffi Miklós széljegyzetekkel látta el Szentgyörgyi rövid életrajzát,⁸⁶ amelyet az az uráról, Nádasdy Tamásról írt (aki, amint ismert, 1544-ben megsebesítette, majd kezét-lábát összekötözvén a Dunába dobatta Isthvánffi Miklós unokatestvérét).

Követségek, hadakozás

A követségek közül az életrajz kettőt említ. A III. Zsigmond fogságába jutott III. Miksa főherceg szabadon bocsátásáról a sziléziai–lengyel határon 1589 elején folytatott tárgyalásokon Isthvánffi Rudolfot mint magyar királyt képviselte. A történeteket részletesen megörökítette, ám ő nem a néhai szigeti Zrínyi Miklós sógora, Vilém z Rožmberka, hanem a későbbi pápa, Ippolito Aldobrandini szerepét emelte ki.⁸⁷ Az 1598 tavaszától őszeig tartó erdélyi legációja jól ismert a 19. század óta.

Isthvánffi hadakozását Balásfi a hosszú háborúhoz kötötte. Csakugyan, a propalatinus annak számos hadjáratában részt vett, és a *Historia*ban is csak a tizenöt éves háborúnál jelenik meg hadakozás közben – egyszer. (Négyszer feltűnik ugyan az 1593–1594. évi harcok elbeszélésében, ám egyszer seregszemlén, kétszer tárgyalóként.) Tény, hogy ezen egy alkalommal a szerző magát is megdicsérte.⁸⁸

A hosszú háború idejére eső katonáskodás szóba került Hierat episztolájában is: Isthvánffi „ad extremam usque aetatem octogenarius viridi senecta miles nullis fere celebrioribus expeditionibus abesse voluit”. A „viridi senecta” Pázmánynak egy Isthvánffihoz írt leveléből⁸⁹ is eredhet, ám az életkor megjelölése hibás. Isthvánffi 1605 novemberében még táborban volt, december 31-én már Vinicáról írta idézett levelét Pázmánynak, majd Graz, a Draskovich-birtokhoz tartozó Klenovnik⁹⁰ és Bécs érintése után májusban Komáromban találni békebiztosként – azaz a *septuagenarius* is sok lenne.

85 *Almási Gábor*: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584). I–II. Századok 139. (2005) 4–5. sz. 889–922., 1131–1168.

86 Ld. Isthvánffi *Codex Diplomaticus*át. OSZK Kézirattár Fol. Lat. 2275. 190r–193v.

87 *N. Isthvanffius*: *Historiae* i. m. 574–575.

88 „...Nicolai Isthvanffii, Petri Castellannffii ac Gregorii Peteonis mirifica virtus enituit...” Uo., 632.

89 Magáról Isthvánffiról írva: „viridis illa senectus in hoc ipsum a Deo servata videtur”. A kiadások egyike: Pázmány Péter ... összegyűjtött levelei. Sajtó alá rendezte *Hanuy Ferencz*... I. kötet (1601–1628). Budapest, 1910. 8–10., itt: 9. (A levél Grazban kelt 1605. december 17-én. Erre válasz a 47. jegyzetben idézett levél.)

90 Azt, hogy 1606. március 16-án (Dominica Reminiscere) milyen minőségben tartózkodott itt, nem tudom.

Hierat mást is írt Mars szolgálatáról: Isthvánffi „iuventutem in armis exercuit ac in arce Szigeth sub illustri comite Nicolao Zrynio ... prima militiae rudimenta posuit”. Szavai ismét emlékeztetnek a Pázmányéra, aki a *Kalauz* ajánlásában így fogalmazott: idézzék fel mások Isthvánffi dicső haditetteit akkortól kezdve, „...quo ... ante annos prope septuaginta militiae rudimenta Szigetana in arce posuit...”. A szigeti katonáskodást Rudolf 1599. március 3-án kelt oklevele is tanúsítja: Isthvánffi ifjú korában oszmánellenes hadi vállalkozásokban vett részt, rettenthetetlenül és hasznosan, „potissimum in arce et praesidio Zigethiensi”.⁹¹ A szigeti szolgálatra 1557–1566 között kerülhetett sor, életszerűen az Itáliából visszatérést követően, a titkárkodás előtt. Ezt adat nem támasztja alá, ám figyelemre méltó Pázmány „ante annos prope septuaginta” kifejezése, amely hibás ugyan (csaknem 1543-ig visz vissza, márpedig Isthvánffi kezdetben gyermek volt, majd Itáliába távozott), ám ismét tízévnnyi tévedést (ante annos prope sexaginta) feltételezve a visszatérés évéhez, 1557-hez közelít.

A Zrínyi alatti szigeti katonáskodás valóságtartalma megítélhetetlen. Rudolf a hosszú háború közepette kiállított oklevelében, illetve Pázmány a *Kalauz* előszavában csak a szigeti szolgálatot nevesítették, de nem említették Zrínyit – akit egyébként Isthvánffi versben hősnek (*heros*) nevezett, prózában pedig annak ábrázolt (eközben Balásfi még Szigetet sem említette). Hierat vélhette úgy, jobb, ha a *Historiae* szerzőjét az oszmánellenes harc német földön is ismert alakjához köti. Tény, hogy 1557–1558-ban Zrínyi ismételten megfordult a várban, egy ilyen alkalommal Isthvánffi teljesíthette első hadi vállalkozását (militiae rudimenta ponere), ám Rudolf oklevele huzamosabb szigeti katonáskodásra utal. Zrínyi alatt tartósan a várban szolgálni azonban csak 1561 végétől lehetett, ám ekkor Isthvánffi már Oláh titkára. Ismert tartózkodási helyei (Nagyszombat, Bécs, Pozsony) ehhez az állásához kötik, a kivétel a 29. carmen keltezése: Sziget, 1565. november 19.⁹² Az akkor 27 éves titkárnak azonban más oka is lehetett a szigeti időzésre, például hazafelé tartva meglátogatta öccsét, Pált. (Szeptemberben még Bécsben volt, januárban már Nagyszombatban.)

Rudolf az oklevelében Isthvánffi királyi titkárságáról így írt: „a ... genitore nostro a militia revocatus in aulam suam caesaream ... secretarii regii ac consilarii titulo et dignitate ornatus ... per complures annos ... perfunctus est”. Ha Isthvánffi Oláh haláláig annak titkára volt, akkor Miksa 1568-ban szólíthatta el a katonáskodástól, hiszen abban az évben Isthvánffi már királyi titkárként említett. Az ekkori katonáskodás valószínűtlen, de nem lehetetlen: Isthvánffi szerint maga (az egykor szintén szigeti kapitány) Tahy Ferenc ajánlott neki Kanizsán helyet 1566-ban.⁹³ Ám, ha katonáskodott is ekkor, évtizedes titkárkodás után, harmincévesen, az nem lehetett az ifjúkori (és végképp nem a szigeti).

91 MNL OL A 57, 5. 130. (284–286.) Ez az oklevél a 82. jegyzetben említett folyamodvány eredménye.

92 *N. Istvánffy*: Carmina i. m. 25. Bóta Károly emiatt a jelzett időpont környékére tette a szigeti katonáskodást. *Bóta K.:* Istvánffy Miklós i. m. 9.

93 Az 55. jegyzetben említett levélben: „Tahy ferentzis hyw vala Canisara 25, vagy 50 lora valo fizetesre.”

Függetlenül az ifjúkori (nemes ifjútól elvárt), és a hosszú háború idején teljesített (a státusához tartozó) hadi vállalkozásaitól, Isthvánffi a *Historiae*ban a szavak embereként jelenik meg: csaknem tucatnyiszor találkozni vele tárgyalási helyzetben. Az általa 1598 óta megvetett Bocskai nem véletlenül írta neki: „az szent Isten kegyelmedet megért és bölcs ítélettel szerette.”⁹⁴

A *Historiae* és az életrajz

Történeti művet írni csakugyan „igen idősen” („senex admodum”) kezdett el. Erdélyi útján jutott elhatározásra, de az alkotás folyamatából csak pillanatfelvételek ismertek.⁹⁵ Írott forrásai részben feltárhatók, az, hogy mely állításai alapulnak személyes közlésen, aligha. Eger 1552. évi védelmét elbeszélve Tinódi, Sambucus, Forgách nem említették Paksy Jóbék történetét, a foglyul ejtett vitézek kerékbe törése, tisztük Konstantinápolyba küldése csak a *Historiae*-ből ismert – Paksy Jób Both Erzsébet sógora volt.⁹⁶

Az erdélyi legációt említve Balásfi hozzáfűzte: „sicuti in Historiis perscriptit”. Mivel 1621. október 11-én áthelyezték a boszniai püspökségből,⁹⁷ a *Historiae* pedig csak 1622. szeptember 1-je után jelent meg, ismernie kellett a mű kéziratát valamelyikét.⁹⁸ Az életrajznak a *Historiae* elkészítése okáról írt szavai egyeznek is Isthvánffinak a Vinicán, 1608. január 27-én Rudolf számára készített, a műve elé illesztett, nyomtatásban soha meg nem jelent ajánlásával:⁹⁹

Dedicatio

non ambitione ulla aut arrogantia, a quibus semper abfui, sed bonae conscientiae suasu ac summo erga patriam amore studioque¹⁰⁰

Vita Nicolai Isthvánffi

non ambitione quapiam, a qua per totam vitam longe abfuit, sed sponte et amore patriae impulsus

94 A szöveg Isthvánffi *Apparatus historicus*ának (OSZK Kt. Fol. Lat. 3606.) II. kötetében található (f. 62–63.).

95 Ld. *Benda Kálmán*: Istvánffy Miklós levele 1605-ből. Irodalomtörténeti Közlemények 71. (1967) 2. sz. 187–190.

96 Az esküvőre 1567 után került sor, az az évi oklevelekben ugyanis Both Margit, Erzsébet testvére még „lány” (puella).

97 Az adat: *Pius Bonicañius Gams*: Series episcoporum ecclesiae catholicae quotquotque innouerunt a beato Petro apostolo. Graz, 1957. 369.

98 Pázmány Pozsonyból 1619. július 4-én egyebek között így írt Tegnagelnek: „Historias domini Isthvánffi, quas pridem apud dominationem vestram reliqueramus, ut conferret cum priori et manu scripto exemplari ejusdem domini Isthvánffi, repetimus...” *Hanuy F.*: i. m. 201.

99 OSZK Kt. Quart. Lat. 2316. 4r–5v.

100 E szöveg előképe alkalmasint Isthvánffi említett, 1605. december 31-én kelt levele: Szuhai „ad scribendum vel ... scribendae nostrae historiae munus impulit, quod non ingenio confisus meo ... sed amore patriae ... suscipiendum existimavi.” (A levélre ld. a 47. jegyzetet.) Innen ered Balásfi „Historiae scribendae munus” kifejezése?

A hosszú háború említésének előképe pedig alkalmasint magában a műben fedezhető fel:

Historiae	Vita Nicolai Isthvanffi
Turcis auctoribus res ab induciis ad ... apertum bellum prorupissent ¹⁰¹	cum inducias Turcae ... sustulissent et res in apertum bellum prorupisset

A *Historiae* kéziratához Balásfi hozzájuthatott Pázmány révén,¹⁰² akire Isthvánffi azt Hierat szavaival „morti vicinus” hagyta. Nem csupán Balásfi-nak lehetett azonban kéznél az életrajz összeállításakor a *Historiae* kézírata, hanem az azt kiadó Hieratnak is az életrajz. A nyomtatott kötetben ugyanis a 850. lapon, a XXXIV. könyvtől négy csillaggal elválasztva olvasható egy szöveg Isthvánffi szélütéséről, amelynek forrása alighanem Balásfi szövege:

Az 1622. évi kiadás	Vita Nicolai Isthvanffi
Cum auctor huic operi supremam manum apponere vellet...	...nec tamen ei ¹⁰³ supremam manum imponere aut emendare potuit.
...ad spectandum coronationem ... regis Posonium profectus esset ibique ... ad ripam Danubii equitaret, subita apoplexia tactus est, quam paralysis dextrae partis sequuta est, ob quam usum scribendi amisit.	Cum enim in comitiis coronationi regiae indictis prope Danubium equitaret, subita apoplexia simul et dextrae partis membrorum resolutione tactus est, ob quem morbum ipse scribendi munus et facultatem amisit.

Röviden kitérve itt a betegségre, a Mátyás koronázására érkező¹⁰⁴ Isthvánffi baját az orvos Jessenius hemiplexiának nevezte,¹⁰⁵ amiként a koronázásról beszámoló, fent említett ismeretlen szerző is. Ő „könnyű féloldali bénulás-

101 *N. Isthvanffius: Historiae* i. m. 617. Szóba jöhet egy másik hely is: „...nisi brevi post induciae in apertum bellum prorupissent”. Uo. 588.

102 A két főpap kapcsolatáról: *Frankl Vilmos: Pázmány és kora* I. (1570–1621). Pest, 1868.

103 Az alkotásra vagy a műre mutató névmást Pray Isthvánffira érthette, ezért *potuit* helyett *licuit* írt. Ld. G. Pray: i. m. 6. E hely is mutatja, hogy a Kollárra hivatkozó Horányi őt követte. Ld. A. Horányi: i. m. 262.

104 Vagyis az agyvérzés nem 1609-ben történt, amint II. Mátyás 1611. március 21-én kelt oklevelében olvasható, amelyikben a Lippay János személynökét írta át: „...ipse sub praenarrata generali regnicolarum diaeta in praelibato anno domini millesimo sexcentesimo nono praeterito hic Posonii celebrata unacum praefatis Thoma Vizkeleti et Joanne Sandor erga praelibatum Nicolaum Isthvanffium, hic in domo sua ... constitutum, alias ante paucos praeteritos dies apoplexia correptum atque tunc etiam in lecto aegritudinis suae decumbentem accessisset...” *Károlyi Árpád: Illésházy István hűtlenségi pörére vonatkozó okiratok. Történelmi Tár* 6. (1883) 306–330., itt: 329.

105 *Jessenius a Jessen, Johannes: Regis Ungariae, Mathiae II. coronatio*. Viennae, 1609. f. E[1]v. Az agyvérzés (apoplexia) egyik velejárója a hemiplexia, féloldali bénulás.

nak” írta, szép szavakkal hozzátéve, hogy Istvánffi bátran készült a halálra, ám visszanyervén erejét most is él.¹⁰⁶ Egy Németújváron, 1609. július 7-én kelt levelében Zrínyi Dorica is arról tájékoztatta fiát, Batthyány Ferencet, hogy Teplicében találkozott Istvánffival, aki megkönnyebbült a fürdőzéstől, és haza is ment.¹⁰⁷ Ismeretem szerint Pethő Gergely az egyetlen a kortársak közül, aki a betegséget az Illésházy bosszújától való félelemből eredeztette.¹⁰⁸ Tény, hogy az agyvérzés bekövetkeztekor Istvánffi már évek óta betegeskedett. 1608 márciusában ezt írta Batthyány Ferencnek: „...ez farsangba ieott vala ream az hithwan keozwenj, ki zinte negi eztendeotewl fogwa tartott frigiet velem es chak mast bochatott labra...”, de még így is többet fekszik, mint jár.¹⁰⁹

Visszatérve az életrajzra, Balásfi a *Historiae*ban felidézett korszakról így írt: „ab excessu Matthiae regis primi usque ad inaugurationem Matthiae secundi CXXXII annorum res gestas complexus est”. Mivel a főherceg 1608-ban lett II. Mátyás néven magyar–horvát, 1611-ben cseh király, 1612-ben e néven elsőként német–római császár, 1619-ben pedig meghalt, az 1490-től számított 132 év hibás. Istvánffi 1607 végéig haladt a művében, a főherceg királlyá, majd császárrá válása azokban a tervezetekben került szóba, amelyek utóbb állítólag négy további könyv számára készültek el. A XXXV. könyv tervezete Forgách püspök bíborosi kalapjának átadásával (1608. február 3.)¹¹⁰ zárul, a XXXVI. könyvé Rudolf lemondásával és a méltóságjelvények átadásával (június 27.), a XXXVII. könyvé a nádorválasztással (november 18.), a negyedik azonban éveket haladva egészen Báthory Zsigmond, hajdani erdélyi fejedelem haláláig (1613. március 27.) jut el: a király „...Rudolpho caesare vita functo, qui Pragae hydrope mortuus esse fertur (quem sequutus est paulo post Sigismundus Bathoreus subita apoplexia tactus) in imperio Romano successit et Francofurti ad Maenum rite fuit coronatus...”¹¹¹ Csakhogy e zárójeles rész-

106 A nádorválasztásról írva: „Eodem plane tempore, quo haec gerebantur, miro fati argumento vice-palatini provinciam ab annis aliquot cum laude sustinens ... Nicolaus Istvánffy, vir polyhistor, doctrina et sapientia summus, qui in omnibus rebus agendis externam speciem odisset, leni quadam hemiplexia natura non ab aegritudine, sed ab indole senectutis stupesciente magno animo ad immortales superos iter parabat a rebus nostratibus, quibus nullo animi amore aut mortalitatis nexu haerebat. Et iam feliciter in senectute vasa inceperat colligere, iterum aut beneficio Dei singulari, aut, quod animus in ipso divinus mira abstinentia tantum voluptatibus detrahendo, quantum annis adjicitur, proficiens, reparatis viribus senem adhuc agit et implet vitam.” Ld. Acta coronationis i. m. xxvi–xxvii.

107 MNL OL P 1314, Missiles, 200. doboz, 53535. felvétel. Teplice ma a szlovéniai Občina Dolenjske Toplice.

108 *Pethő Gergely*: Rövid magyar krónika... Kassa, 1753. 180–181.

109 MNL OL P 1314, Missiles, 79. doboz, 21058. felvétel.

110 Sörös egy soproni követ tudósítása alapján a február 2-át fogadta el (*Sörös Pongrácz*: Forgách Ferencz, a bíboros. Századok 35. [1901] 8. sz. 710.), ám Himmelreich Tiburtius Pozsonyból 1608. február 3-án arról tájékoztatta Rudolfot, hogy Mátyás aznap, reggeli után eltávozott a városból, Forgách pedig megkapta a bíborosi kalapot. (ÖStA HHStA UA AA 156 A f. 174.) A XXXV. könyv terve: Forgách „pileum ... accepit absente principe nec eum solennem actum aspiciere volente...” (*N. Istvánffy*: *Historiae* i. m. 851.)

111 *N. Istvánffy*: *Historiae* i. m. 852.

től eltekintve Erdélynek a *Historia*eben folyamatosan felidézett története egyik tervezetben sem jelenik meg, mind a négy a főherceg (és kisebb mértékben Illésházy) hatalomra jutásával foglalkozik. A megjegyzés megfelelő része ráadásul azonos Balásfinak az Istvánffi szélütését említő szavaival: „subita apoplexia ... tactus” (és csaknem a Dudithéról írtakkal is: „apoplexia tactus”). Végül: a fejedelmi família nevének latin változata a *Historia*eben több mint kétszázötvenszer fordul elő – kizárólag a Bathorius, soha nem a Bathoreus alakból képezve.

E három tény miatt feltételezem, hogy a „(quem ... tactus)” utólag került a tervezetbe. Ha így történt, akkor a felidézett utolsó eseménnyé II. Mátyás király német-római császárrá koronázása válik. Erre 1612. június 12-én került sor – azaz Balásfi életrajzában vagy Kollár kiadásában a CXXXII hibás számolás vagy elírás lehet a CXXII helyett. (A Balásfi által írt „ad inaugurationem Matthiae secundi” értelmezhető II. Mátyás király *augustusszá*, azaz császárrá tételeként is.)¹¹² Ha az epitoméék valamikor 1612 nyarán keltek, elkészítésük oka lehetett a *Historia* kiadásának szándéka. Istvánffi ugyanis a Vinicáról 1612. április 12-én Thurzónak írt levelében így felelt a nádor egy javaslatára: „[h]ol ... Nagod az en Lucubratioim felol ertekeziz, kivanvan azt hogi megh eltemben evulgaltassanak; azokrul azt irhatom..., hogi miulta az betegsegh kit Nagod iol tud, reameset volt, azulta semmit sem munkalkodhattam az dologban, mert az iobbik kezem ollian nagi munkat minemewt az a dologh kivanna, nem szenvedhet, mindazaltal ha suadeallia Nagod, hogi evulgaltassanak betegsegem eleőt valo munkaim es irasim, kesz vagyok az Nagod kivansaganak engedni...”¹¹³ A „lucubratio” (virrasztások során készített munka) a történeti művet jelöli, *dedicatio*jában maga Istvánffi nevezte „opus ... vigiliis absolutum”-nak. (A „lucubratio” korábbi kiadási szándék hiányára is utalhat, mivel ezek szerint a levél megírásakor még nem volt címe a műnek.)

A XXXVIII. könyv tervezetének és Balásfi életrajzában (vagy Kollár kiadásában) az együttes és védhető korrekciójával tehát az epitoméék elkészítése kevéssel 1612 júniusa utánra tehető, és ezzel kiadási szándékhoz köthető – ám e szándékhoz nem kapcsolódik az életrajz összeállítása, hiszen Balásfi csak 1613 nyarán lett boszniai püspök. Azt nem tudom, hogy a nádor csak kívánta-e a mű megjelenését, vagy tett is érte, ám hamarosan Istvánffi is tervezte a kiadást. A Vinicán, 1614. július 7-én Ferenczffy Lőrincnek írt levelében nyugtázta: Pázmány közölte a címzettel a kiadás szándékát, Ferenczffy pedig

112 Az epitoméban az *inauguratio* a főherceg királlyá koronázásával összefüggésben fordul elő, a *Historia*eben királyi és császári koronázásra egyaránt használta Istvánffi.

113 Státny archiv v Bytči; Oravský komposesorat, Thurzovská korešpondencia, Inv. č. 252. 1612. 4. 12. MNL OL Filmtár X 7496 C 783.

mainzi nyomdászokhoz fordult.¹¹⁴ 1614-ben tehát létezett a négy epitomé,¹¹⁵ az immár boszniai püspök Balásfi pedig elkészíthette az Isthvánffi-életrajz valamekkora részét a *Historiae* ekkor tervezett kiadásához. A mű előzéklapján túl Isthvánffi e levelének szavai („negotium imprimendae Historiae meae”) is arra utalnak, hogy ekkor már létezett címe a munkának.

Azt, hogy Pázmány igyekezete kapcsolódott-e Thurzó szándékához, nem tudom. Amint ismert, a mainzi kiadás terve nem valósult meg. A megjelentetésre vonatkozó következő adat 1618. március 24.: II. Ferdinánd parancsára a birodalmi alkancellár cenzúrát igényel a műről,¹¹⁶ amit indokolhat kiadási szándék. Csakugyan, innen a *Historiae* Pázmány közreműködésével eljutott az 1622. évi, kölni megjelenésig (alkalmasint e folyamat során kerülhettek Balásfi szövegébe olyan elemek, amelyek a már nem élő Isthvánffira vonatkoznak). Ezt azért fontos megállapítani, mert, ha csak Hierat közlésére figyelünk – azaz, hogy Pázmány a kéziratot két évvel korábban küldte el neki megjelentetésre¹¹⁷ –, adódnék a feltételezés: a *Historiae* kiadásai az Oszmán Birodalommal vívott háborúkhöz kötődnek. Amíg ugyanis Hierat a kézirattal foglalkozott, az erdélyi fejedelem roppant pusztítást okozott a királyságnak és Ausztria, valamint Morvaország egy részének, támadásától nem függetlenül került sor a cecorai katasztrófára, amelyet a chocimi ütközet követett.¹¹⁸ A második megjelenés (1685) magától értődik: Bécs – és általa a Magyar–Horvát Királyság – megvédése után, a felszabadító háború elején vagyunk. A harmadik esetében (1724) a kiadói szándék egyértelmű: Isthvánffi művét Joannes Ketteler „usque ad annum 1718 et ultimam pacis Passarovicensis conclusionem” egészítette ki.¹¹⁹

A *Historiae* és az életrajz kapcsolatáról gondolkodva ki kell végül térni a Balásfi aláírása előtt olvasható versekre: noha címzettjük a propalatinus, a tör-

114 „Cognovi ex literis ... dominationis vestrae, quas 27. Junii Lincio ad me dedit, reverendum dominum Petrum Pazmany negotium imprimendae Historiae meae cum ... dominatione vestra communicasse dominationemque generosam ad typographos Moguntinenses ... scripsisse et de suscipiendae impressionis labore per literas egisse...” Kiadása: *Herner János*: Pázmány Péter és Istvánffy Mikós Historiájának kiadása. In: Pázmány Péter emlékezete halálának 350. évfordulóján. Szerk. Lukács László – Szabó Ferenc. Róma, 1987. 399–404. (A kiadásban a keltezésben tévesen „Viennae” szerepel.)

115 A fentiekben túl erre utal a kézirat előzéklapjának felirata is: „Nicolai Isthvanfii Pannonii Historiarum De rebus Hungaricis Libri XXXVIII. 1614.” Ld. OSZK Kt. Quart. Lat. 2316.

116 Ludwig von Ulm levelét ismerteti és idézi *Holub J.*: Istvánffy Miklós i. m. 282.

117 „Prodit nunc tandem ... Historia illa Ungarica, quam ante biennium ... a Nicolao Isthvanffio ... collectam conscriptamque, ut typis excudenda committeretur, ad me misisti...” (*N. Isthvanffius*: *Historiae* i. m. 2.)

118 A mai Țuțoránál győzte le Iszkender pasa hada Stanisław Zółkiewski és Stanisław Koniecpolski lengyel–litván–moldvai seregét 1620 őszén. Egy év múlva a mai Хотин-nál (Ukrajna) állította meg II. Oszmán támadását Jan Carol Chodkiewicz hadereje.

119 A Trattner-féle, negyedik kiadást (*Nicolaus Isthvanffius*: *Historia regni Hungariae... Viennae, Pragae et Tergesti, 1758.*) javított utánnomásnak szánták, amint az alcíme is mutatja („Editio novissima ad primam Coloniensem ... emendatissime recusa”).

ténetírót szólítják meg.¹²⁰ Az első kizárólag őt: „Historiis cumulas patriae, vir maxime, libros, / Nec nisi perpetuis digna agis historiis. / Tu patriae, illa tuis implebit secula factis, / Tu patriae, illa tuis vivet in historiis.”¹²¹ A másodikban megjelenik a mű majdani közzététele („...tua si monumenta tenebris / Eruta mox orbi conspicienda dabis”), a harmadik eleje is egyértelmű.¹²² Ha címzésük nem utólag került a szövegbe, akkor a történeti mű elkészültét üdvözölhette velük Balásfi, valamikor 1608 első felében, ha utólag, akkor illeszkedhetnek a *Historiae* 1614. évi kiadási szándékához.

Balásfi Istvánffi-életrajza felidézését méltó a mindkettőjükhöz közel álló Pázmánynak a propalatinushoz írt szavaival befejezni: „...nullae unquam res Ungarorum ad posteritatis memoriam aptiores, quam hae posteriorum annorum, in quibus mutata omnia et inversa. Quid enim aptius exemplar caeterorum, quam Hungaria ruens, in quo suos exitus contemplantur et saniora consilia sectentur?”¹²³

GÁBOR NAGY

„...NON MEMORIS DISRUMPE SILENTIA LETHES,
IN QUIBUS HUNGARIAE FACTA SEPULTA IACENT”

ON THE BALÁSFY BIOGRAPHY

The topic of the paper is the short memoir by Tamás Balásfi, Bishop of Bosnia († 1625) on Miklós Istvánffi (Istvánffy). This is the first hitherto known Istvánffi biography, text of which was first published in 1766 by Adam František Kollár, a Slovak scholar who was the Hungarian King's Counsellor. The version that can be read here is basically the same. Its reprint is needed first of all because it has not been published for about quarter of a millennium. My study aims to look into connections between the date of the creation of the biography, and the trustworthiness of the accounts on Istvánffi, as well as the relations connecting the biography and Istvánffi's *Historiae*. As regards the date of creation, an accepted claim since Kollár has been that the text was written during the lifetime of the historian. However, my assumption based on Balásfi's usage of tenses is that originally the single piece biography—in its present

120 A negyedik kivételével. Ebben nincs szó történetírásról, ám a Hierat-episztola egy Istvánffira vonatkozó megjegyzésének („venerandus senex ... in cuius scriptione quod magis mireris, ambigere possis: veritatemne ... an ... modestiam ... ac ... prudentiam”) az előképe lehet: „Magne senex, canumne animum, juvenemne senectam / Mírer...”

121 *N. Istvanffy*: Carmina i. m. 53. Lehetséges előképe Istvánffi Tinódi Sebestyén halálára írt versének zárása: „Ille etenim facit, ut post invida fata libellis / Vivatis omnes in suis.” (Carmina Nicolai Istvanffy..., MTA Könyvtára, Kézirattár, K53 II 44v; kiadása: *N. Istvanffy*: Carmina i. m. 26.

122 „Nascere in historiis Istvanffi, enascere tandem, / Incipiens veteres denumerare dies. / Al-taque non memoris disrumpe silentia lethos, / In quibus Hungariae facta sepulta iacent.” *A. F. Kollarius*: i. m. 718.

123 A levél Grazban, 1605. december 17-én kelt. Ld. *Frankl V.*: Pázmány Péter levelezése i. m. 3–5. (Az idézett részt ld. uo. 4.)

form—was not one single piece. As for the source value of the text, comparing its accounts to other contemporary sources relating to Istvánffy's life, one can state that —apart from a few instances—the biography written by Balásfi and published by Kollár is a reliable source on the historian's life. No studies have been written so far on the question of why Balásfi composed the biography. I presume that the authorial intent can be related to the intention to publish Istvánffy's historical oeuvre. (Anyway, it can be demonstrated that Balásfi had known the *Historiae* while writing the biography, necessarily from a manuscript, just as the first publisher of the historical work, Antonius Hierat would write the introduction for his edition in possession of the manuscript.) The investigation of the connection between the biography and the historical work also made it necessary to ask some old questions again; new answer could also help a more precise dating of the four epitomes in the first edition of the *Historiae*.

Istvánffy Miklós és Horvátország – közember és magánember

A Habsburg-közigazgatásban eltöltött hosszú és bámulatos politikai pályafutást követően és a magyar nádori címért 1608-ban folytatott sikertelen küzdelme után Istvánffy Miklós visszavonult Varasd megyei birtokára, Vinicára,¹ amelyet anyai ágon a Gyulay családtól örökölt.² A Gyulayakon kívül a Horvát-Szlavón Királyság számos további befolyásos famíliájával (Draskovich, Keglevics, gersei Pethő és Thuróczy) állt rokoni kapcsolatban. Istvánffy jó pár birtokkal rendelkezett Varasd, Zágráb és Körös megyében, ezért földbirtokosként részt vett a tartományi politikai testület, a horvát diéta munkájában, míg politikusként és diplomataként több országos bizottság és a királyi udvari küldöttség tagja is volt.

A vinicai birtokon, melyen az anyai ági leszármazottakkal osztozott,³ létrehozta családi rezidenciáját. Miután 1608-ban visszavonult a közélettől, ez vált állandó lakóhelyévé, itt fejezte be (majdnem teljesen) híres művét, melynek címe: *Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV*. 1590-ben kezdte el írni, felhasználva értékes könyvtárát, melynek köteteit a mai napig próbáljuk rekonstruálni. Itt halt meg 1615-ben.

A Horvát-Szlavón Királyság közéletében való részvételét számos levéltári dokumentum bizonyítja, melyeket a Horvát Állami Levéltár és a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia levéltára őriz Zágrábban. Istvánffy magánéletéről szóló anyagok is találhatók köztük, elsősorban a horvát nemesi családok levéltári fondjaiban⁴ – a velük való kapcsolat miatt, főként a Draskovich családnál – és a Zágrábi Jezsuita Kollégium iratanyagában.⁵ A politikai

1 Vinica történetéről és Istvánffy örökségéről lásd *Emilij Laszowski: Grad Vinica (Vinica városa)*. Prosvjeta 7. (1899) 14. 435–439; *Emilij Laszowski: Dvije listine za povijest Vinice kod Varaždina (Két dokumentum a Varaždin közelében levő Vinica történetéből)*. Vjesnik državnog arhiva 3. (1928) 190–194.; *Andelko Koščak: Župa Sv. Marka Evandelisti – Vinica (Szt. Márk evangélista egyházmegyéje – Vinica)*. Zagreb – Vinica, 2013.

2 Corvin János horvát-szlavón-dalmát bán vinicai birtokait 1503-ban Gyulay Jánosnak, Istvánffy nagyapjának adományozta.

3 Istvánffy a Thuróczy családdal osztotta meg a vinicai birtokot. A Thuróczyak az 1460-as évektől rendelkeztek birtokokkal Varasd megyében.

4 Az Istvánffy család genealógiája, Hrvatski državni arhiv (Horvát Állami Levéltár, Zágráb), Sermage család fond, 65.

5 Hrvatski državni arhiv (Horvát Állami Levéltár, Zágráb), Oršić fond, 4., 13., 16.; Drašković fond 8., 11., 12., 24., 29., 34., 41.; Sermage fond, 65., Acta Collegii Zagrabiensis, fasc. 8., 14., 23.

tevékenységéről szóló dokumentumokat kiadták.⁶ Magánlevelezésének egy része a Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kéziratgyűjteményében van, és többségében a gersei Pethő családtagokkal kapcsolatos.⁷

Istvánffy fontos alakja lett a horvát társasági életnek az egyetemes latin kultúrának köszönhetően, amely összekapcsolta Horvátország és Szlavónia heterogén, multietnikus nemességét.⁸ A három különféle horvát dialektus és a történelmi horvát területek széttagoltsága miatt a latin lett a régió hivatalos nyelve a 19. század közepéig.⁹ A latin nyelv státusa az intellektuális és politikai elit körében világosan kiténik a horvát humanisták műveiből.¹⁰

Istvánffy történeti műve a kora újkori horvát történelem kutatásának egyik legfontosabb elbeszélő forrása, ugyanakkor – leszámítva néhány tanulmányt, amelyek Istvánffy művének bizonyos témáit taglalják¹¹ – a mai horvát historiográfiában nem létezik olyan dolgozat, amely teljes munkásságát lefedné, és olyan sem, amely hiánytalan, horvát nyelvű fordítása lenne. Életét főként a horvát történelmi területeken folytatott politikai és kulturális tevékenységeiből ismerjük jobban.

-
- 6 *Ferdo Šišić: Acta comitalia Croatiae, Dalmatiae, Sclavoniae, IV.* In: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium.* Zagreb, 1917–1918.; *Zapisnici Poglavarstva slobodnog i kraljevskog grada Varaždina (Protocola Magistratus liberae et regiae civitatis Varasdini),* vol. 1. (1587–1589). Varaždin 1990.; vol. 2. (1592–1596). Varaždin 1991.; vol. 3. (1597–1602). Varaždin 1992.; vol. 4. (1606–1621). Varaždin 1994.
- 7 Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár), *Zbirka rijetkosti (Kéziratok és régi kiadványok tára):* Vinica, 19. V. 1599. sign. R 4890; Vinica, 22. V. 1599., sign. R 4889, Vinica 6. XI. 1615., sign. R 6445b; A Pethő család levelezése, R 6461.
- 8 A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra / *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura.* Szerk. *Fodor Pál – Sokcevičs Dénes.* Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet; Horvát Történettudományi Intézet, 2015.
- 9 A latin nyelv fontosságáról a horvát kultúrában lásd *Šime Demo: Latinski jezik kao nadnacionalni element u Hrvatskoj: primjer jezičnih priručnika (A latin mint nemzetek feletti elem Horvátországban: a nyelvi kézikönyvek példája).* Etnicita Slovanského areálu. Praha, 2011. 51–60.; *Joanna Rapacka: Uloga latinskog jezika u regionalnim sustavima i općenacionalnom sustavu hrvatske kulture (A latin szerepe a horvát kultúra regionális és országos rendszereiben).* In: *Hrvatska književna baština (Horvát irodalmi örökség),* 2. Zagreb, 2003. 373–394.
- 10 A horvát humanistákról lásd *Marianne D. Birnbaum: Humanists in Shattered World. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth century.* Columbus, 1986, Zagreb–Dubrovnik, 1993.; *Darko Novaković: Hrvatski latinisti: razdoblje humanizma (Horvát neolatin írók: A humanizmus idősza).* Zagreb, 1994.; *Vladimir Vratović: Hrvati i latinska Europa (Horvátok és a latin Európa).* Zagreb, 1996.; *Uő: The Croatian muses in Latin.* Zagreb 1998.; *Hrvatska i Europa,* vol. 3, *Barok i prosvjetiteljstvo (Horvátország és Európa, 3, Barokk és felvilágosodás).* Zagreb, 2003.; *Zdenka Janeković Römer: Mittelalterliches Dubrovnik: Wo sich das slavische und das lateinische Europa begegnen.* In: *Dalmatien als europaische Kulturraum.* Split, 2010. 23–44.
- 11 *Ferdo Šišić: Hrvatska historiografija od XVI do XX stoljeća (Horvát historiográfia a 16–20. században).* *Jugoslovenski istoriski časopis* 1. (1935) 22–51, 2. (1936) 16–48.; *Antoljak Stjepan: Hrvatska historiografija (Horvát historiográfia).* Zagreb, 2004.; *Hrvatska i Europa,* vol. 3, *Barok i prosvjetiteljstvo (Horvátország és Európa 3, Barokk és felvilágosodás).* Zagreb, 2003.

Istvánffy első életrajzi összefoglalása a 18. században íródott: Baltazar Adam Krčelić történész¹² *Scriptorum ex Regno Sclavoniae a seculo XIV. usque ad VII. inclusive Collecti* (1774) című könyvében elemezte munkásságát.¹³ Versei-ről és teljes történeti művéről Ivan Kukuljević Sakcinski írt *Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita živivši u prvoj polovini XVII. vieka* című művében.¹⁴ Nagyszabású, *Povjest Hrvata* című könyvében, mely 1899-ben jelent meg előszőr,¹⁵ Vjekoslav Klaić nem csupán történészként állítja be Istvánffyt, hanem értékes részletekkel szolgál politikai és közéletben játszott szerepéről is. Az ő biográfiai összefoglalása lett a 20. századi enciklopédia-szócikkek alapja.¹⁶ Újabban részletgazdagabb tanulmányok is születtek irodalmi és történeti munkásságáról: a *Hrvatski biografski leksikon*ban kiadott bibliográfia (2005),¹⁷ a könyvtáráról szóló, jezsuitákhoz kötődő művek; és teljes életművéről is írtak 2003-ban és 2009-ben.¹⁸

Istvánffy szerepe a horvát historiográfiában

Horvátország és Szlávia sorozatos török betörések elleni gyenge védelme és a budai udvar befolyásos humanista központjának közelsége miatt a 16. század közepén a mai Horvátország északi részén kezdett virágozni a kulturális élet. Az ország északi részével ellentétben az adriai part városai (Split, Hvar, Szebenikó, Dubrovnik) az itáliai befolyás alatt született, gazdag irodalmi és történelmi művekről voltak nevezetesek.¹⁹ Találó példák erre a követke-

-
- 12 Krčelićről bővebben *Teodora Shek Brnardić*: Baltazar Adam Krčelić. Hrvatski biografski leksikon (Horvát életrajzi lexikon), 8, 2013. (hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10963); *Uő*: Svijet Baltazara Adama Krčelića. Obrazovanje na razmeđu tridentskoga katolicizma i katoličkoga prosvjetiteljstva (Baltazar Adam Krčelić világa. Oktatás a tridentí katolicizmus és a katolikus felvilágosodás között). Zagreb, 2009.
- 13 Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rijetkosti (Zágrábi nemzeti és egyetemi könyvtár, Kéziratok és régi kiadványok tára), sign. R II F-8 o-17, 33–35.
- 14 Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (Délszláv történeti levéltár) 9. (1868) 152–343.; 10. (1869) 1–142.
- 15 *Vjekoslav Klaić*: Povjest Hrvata (A horvátok története). Zagreb, 1899, 1972, 1974, 1975, 1980, 1985, 1988.
- 16 Enciklopedija Jugoslavije (Jugoszláv enciklopédia), 4. 1960.; Opća enciklopedija (Általános enciklopédia), 3. 1977.; Hrvatska enciklopedija (Horvát enciklopédia), 5. 2003 (www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28012).
- 17 *Iva Mandušić*: Istvánffy Miklós. Hrvatski biografski leksikon (Horvát életrajzi lexikon), 6. Zagreb, 2005. (hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8469).
- 18 *Iva Mandušić*: O Nikoli Istvánffju, Vinici, isusovcima i knjižnici (Istvánffy Miklósról, a vinicai jezsuitákról és a könyvtárról). Biobibliografica, 2003. 91–102.; *Uő*: Ugarski povjesničar Nikola (Miklós) Istvánffy (1538.-1615.) i njegovo djelo *Historiarum de rebus Ungaricis* u hrvatskoj historiografiji (A magyar történetíró Istvánffy Miklós és műve, a *Historiarum de rebus Ungaricis* a horvát történetírásban). Croatica Christiana periodica 64. (2009) 33–67.
- 19 *Mirko Tomasović*: Croatian renaissance literature in the European context. Zagreb, 1981.; Hrvatski humanizam XVI. st. (Horvát humanizmus a XVI. században). Split, 1992.; *Iva Kurelac*: The Perception of the Medieval Kingdom of Hungary–Croatia in Croatian Historiography

zó horvát humanisták írásai: Marko Marulić,²⁰ Hanibal Lucić,²¹ Franjo és Toma Niger,²² Dinko Zavorović,²³ Ludovicus Crijević Tubero,²⁴ Mavro Vetranović²⁵ és Mavro Orbini.²⁶ A reneszánsznak kevés visszhangja volt Horvátországban és Szlavóniában, mivel a régió társadalmi elitjét lefoglalta a háborús-kodás, anyagilag pedig kimerítette tartalékaikat a birtokvédelemre költött pénz – a patrónusság intézménye ezért lassan fejlődött. A különleges politikai feltételek és az oszmánok szomszédsága miatt a horvát és magyar humanistákat egyedi nemzeti témák is foglalkoztatták – a latin kultúrkörökben gyakori nemzetközi témákon túl. A 15. és 16. századi európai irodalomban az oszmán fenyegetésről írni kísérlet volt arra, hogy felülkerekedjenek az állam, a társadalom és a kultúra válságán.²⁷ Az oszmánok elleni küzdelem során a megmaradt horvát és magyar birtokok különleges küldetésének meggyőződését az *antemurale christianitatis*²⁸ fogalom látszik összefoglalni; még a mindennapi

(1500–1660). In: *A Divided Hungary in Europe*, vol 3: The Making and Uses of the Image of Hungary and Transilvania. Ed. Kees Teszelszky. Newcastle upon Tyne, 2014. 107–123.; *Novaković Darko*: U krilu Vile Latinke: rasprave o hrvatskom humanizmu (A latin múzsa karjaiban. Értekezések a horvát humanizmusról). Zagreb, 2015.

- 20 Marko Marulićról bővebben lásd: *Mirko Tomasović*: Marko Marulić Marul. Split, 1999.; *Italia – Slavia tra Quattro e Cinquecento*: Marko Marulić umanista croato nel contesto storico-letterario dell'Italia e di Padova. Alessandria, 2004.; *Bratislav Lučin*: Iter Marulianum: od Splita do Venecije tragovima Marka Marulića (Iter Marulianum. Splittől Velencéig Marko Marulić nyomán). Roma, 2008.
- 21 Hanibal Lucić. Split, 1987.
- 22 *Olga Perić*: Niger Franjo. Leksikon hrvatskih pisaca (Horvát írók enciklopédiája). Zagreb, 2000. 528–529.; *Bratislav Lučin*: Erazmo i Hrvati XV. i XVI. st. Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine (Hozzájárulások a horvát filozófiai örökség kutatásához) 30. (2004) 15. 5–29.
- 23 *Iva Kurelac*: Dinko Zavorović: šibenski humanist i povjesničar (Dinko Zavorović: Egy humanista és történetíró Šibenikből). Šibenik, 2008.
- 24 *Vladimir Rezar*: Latinitet Ludovika Crijevića Tuberon (Ludovicus Cervarius Tubero latinitása). In: Ludovik Crijević Tuberon, *Komentari o mojem vremenu* (Comentarii de temporibus suis). Zagreb, 2001. VII–LXXXVIII.; *Uő*: De origine et incremento Rhacusanae Ludovika Crijevića Tuberon. Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku (A dubrovniki Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia Történettudományi intézetének évkönyvei) 1. (2013) 51. 75–153.
- 25 *Zdenka Janeković Römer*: Mavrova pjesnička potraga za Bogom i za sobom (Mavro költői küldetése Istenért és önmagáért). In: *Perivoj od slave* (A dicsőség kertje). Zagreb, 2012. 127–141.
- 26 *Zrinka Blažević*: Intertekstualni odnosi između Orbinijeva Kraljevstva Slavena i latinskih historiografskih djela Pavla Rittera Vitezovića (Intertextuális kapcsolatok Orbini: A szlávok királysága c. műve, és Pavao Vitezović Ritter latin történetírói munkái között). *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* (A Horvát Történeti Intézet folyóirata) 43. (2011) 97–111.
- 27 *Neven Jovanović*: Antiturcica iterata: ponovni pogled na hrvatsku renesansnu protutursku književnost. (Antiturcica iterata: A reneszánsz kori törökellenes horvát írók újabb vizsgálata). *Colloquia Maruliana* 25. (2016) 101–146.
- 28 *Davor Dukić*: Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novog vijeka (A szultán gyermekei: A törökök megjelenítése a kora újkori horvát irodalomban). Zadar, 2004.

interakciókat sem lehet egyöntetűen szembesítőként jellemezni.²⁹ Az *antiturcica* műfajába tartoztak a beszédek, versek, drámák, levelek, diplomáciai jelentések, útleírások és egyéb formák is.³⁰

Befolyásos és tehetős politikusként, számos politikai és társasági esemény résztvevőjeként és a régió egyik legelőkelőbb humanistájaként Istvánffy jelentősen hozzájárult a kulturális élet fejlesztéséhez. Több kora újkori történészhez hasonlóan az volt a célja, hogy Magyarországot az oszmánok elleni védelem védőbástyájaként és a Habsburgokat a katolicizmus őrzőiként mutassa be.³¹

Mint tudjuk, történeti munkájának megírásához barátjától, a későbbi bíborostól, Pázmány Pétertől kapott biztatást és támogatást: 1605-ös levelezésükből³² kiderül, hogy Istvánffy elszántan, hazája iránti elkötelezettségéből írja a történelmet: „Me [...] ad scribendae nostrae historiae munus impulit, quod [...] amor patriae suscipiendum existimavi”,³³ egyértelműen ösztönözte őt honfitársainak tudatlansága és hanyagsága is, csakúgy, mint a tény, hogy a szerző nem felelős azért, amit leír: „Taceo alios rerum ac locorum imperitos, qui Zagrabiam in Transsylvania, et Agriam in Illyrico sitas, [...] aliasque tales nugas, et aperta mendacia in litteras retulisse non erubuerunt.”³⁴ Úgy vélekedett, hogy egy effajta történeti munka megfelelő lesz arra, hogy felülkerekedjen országában a tudatlanságon, ahol a *historiát* a nemzeti identitás megerősítésének eszközeként még nem sokra tartják. Ez látható egy II. (Habsburg) Rudolfnak ajánlott, kiadatlan írásában, amelyet hagyatékában találtak: „In eo scribendi genere quo res ab summis imperatoribus domi forisque gestae immortalitati consecrantur, si quae tamen immortalitas in rebus humanis sperari potest, multi apud exterarum nationum summae doctrinae ac prudentiae viri floruerunt: sed in hoc Pannoniae solo, rerum omnium alias feracissimo nec ingeniorum, nisi cultus abesset, sterili, magna semper eorum penuria, atque etiam inopia fuit. Quam ob causam, non absque posteritatis injuria.”³⁵

29 *Nataša Štefanec*: Negotiating with the „Archenemy”: the Ethics of the Croatian and Slavonian Nobility at the Christian–Ottoman Border. In: *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16.–18. Jahrhundert*. Studia Jagellonica Lipsiensia 14. (2014) 87–104.

30 A hazaszeretetről a humanista történetírói paradigmában lásd *Varga Benedek*: Political humanism and the corporate theory of state. Nation, patria and virtue in Hungarian political thought of the sixteenth century. In *Whose love of which country?* Ed. Balázs Trencsényi and Márton Zászkaliczky. Leiden–Boston, 2010. 286–313.

31 Gyakorlati a hasonló támák a 15–16. századi Horvátországban. *Davor Dukić*: Ungarophilie in der kroatischen Literatur der Frühen Neuzeit. *Neohelicon* 32. (2005) 2. 469–482.

32 Pázmány Péter levelezése. (Codex epistolaris Petri Pazmany card.). *Monumenta Hungariae historica*, vol. 19., Budapest, 1873.

33 Istvánffytól Pázmánynak: Vinica 1605, Dec. 31. *Monumenta Hungariae historica*, XI., Budapest, 1873. 7.

34 Uo.

35 *Bartoniék Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi Magyarországi történetírás történetéből. Budapest, 1975. 362.

Érdekes megállapítani, milyen szerepet játszott Istvánffy historiográfiai munkássága e folyamatban, és mennyiben hatott ez a horvát latinista történetírásra. Egyes előzetes kutatások azt mutatják, hogy ennek a területnek a későbbi írókra tett hatása leginkább a 17. és 18 századi historiográfusok műveiben lelhető fel.

Ráttkay György történész (1612–1666)³⁶ volt az, akinek Istvánffy művei elsőként szolgáltak alapul, a *Memoria regum et banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* (1652) megírásához. Ráttkay György patrónusa és védelmezője, Draskovich János (Ivan Drašković) horvát bán és magyar nádor révén (aki egyúttal Istvánffy unokája is volt) hozzáférhetett a hagyatékhoz. Érdekes, hogy Istvánffy egyes leírásai azért illeszkednek művébe, mert a szerzők különféle politikai nézőpontokat képviselnek – akadt köztük Habsburg- és királypárti, és magas rangú horvát főúr is. Ráttkay ugyanakkor régebbi (Antonio Bonfini) és kortárs (Liszty László, Nádasdy Ferenc) történetírókra is hagyatkozott műveiben, átvette és saját ideológiai mátrixához igazította őket.³⁷

A korban gyakori szokásnak megfelelően Paul Ritter Vitezović (1652–1713)³⁸ történész szó szerint átvett egyes részleteket Istvánffy műveiből saját, *Kronika aliti szpomen vszega szvieta vikov, u dva Dela razredyen* (1696) című művébe, Baltazar Adam Krčelić (1715–1778) pedig több történelmi kor esetén is hagyatkozik Istvánffy munkáira a zágrábi érsekséget illetően, *Historiarum cathedralis Zagrabiensis Ecclesiae* (1769) című könyvében.

A 20. század második felében kezdődött el Istvánffy történelmi művei bizonyos témáinak vizsgálata; munkáit irodalmi forrásként emlegették a korbávmzei csata (1493)³⁹ 500. évfordulója, a nagy horvát és szlovén parasztfelkelés 400. évfordulója (1573)⁴⁰ és a sziszeki csata 400. évfordulója (1594) alkalmából.⁴¹

Istvánffy leghíresebb történelmi művein kívül egy névtelen szerző *Notationes rerum memorabilium* című évkönyve is érdekes forrásul szolgál a horvát és magyar történelemhez. Horvátországban *Trakostyáni évkönyv*nek nevezik,

36 Juraj Rattkay, Hrvatska enciklopedija (Horvát enciklopédia), www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51937.

37 Ráttkay Györgyről (Juraj Rattkay) és munkájáról lásd: *Bene Sándor*: Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája. Irodalomtörténeti Füzetek 148. Budapest, 2000.; *Zrinka Blažević*: Ilirizam prijie ilirizma (Illirizmus az illirizmus előtt). Zagreb, 2008.

38 *Pavao Ritter Vitezović*, Hrvatska enciklopedija (Horvát enciklopédia), www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64910; *Zrinka Blažević*: Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije (Vitezović Horvátországa valóság és utópia között). Zagreb, 2002.

39 *Milan Kruhek*: Sraz kršćanstva i islama na Krbavskom polju 9. rujna 1493. Godine (A kereszténység és az iszlám összecsapása a krbavai csatában 1493. szeptember 9-én). Riječki teološki časopis (Ephemerides theologicae Fluminenses) 1. (1993) 2. 241–269.; Krbavska bitka i njezine posljedice (A krbavai csata és következményei). Zagreb 1997.

40 *Nada Klaić*: Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI. i XVII. stoljeću (Társadalmi nyugtalanság és felkelések Horvátországban a 16–17. században). Beograd, 1976.; *Josip Adamčec*: Seljačka buna 1573 (Parasztfelkelés 1573). Zagreb, 1968.

41 *Jozo Ivanović et alii*: Sisak u obrani od Turaka 1543–1597 (Siszek védelme a török ellen: dokumentumgyűjtemény 1543–1597). Zagreb, 1993.; *Sisačka bitka 1493* (A sziszeki csata 1493). Sisak, 1994.

Trakostyán vára után, amely a Draskovich famíliáé volt, és ahol a gazdag családi levéltár is helyet kapott. Magyarországon⁴² és Horvátországban⁴³ is kiadták. Szerzője valószínűleg Istvánffy, aki történeti művére való felkészülésként írhatta meg. Több magyar és horvát nemesi családról közöl számtalan genealógiai részletet (Frangepán, Draskovich, Batthyány, Bánfy, Tahy, Zrínyi, Thurzó, Pethő, Keglevics, Konjski, Erdődy stb.), ezért igen értékes mű, melynek szerzőjét azonosítva többet tudhatunk meg annak környezetéről is. Az első bejegyzés Istvánffy apjának, Pálnak születését említi 1553-ban, a második pedig anyjának, Hedvignek elhunytát 1573-ban, az utolsó pedig Batthyány Ferenc 1607-es egybekelését Poppel Évával. Az utolsó év (1607) igen fontos, mivel tudjuk, hogy Istvánffy 1608-ban agyvérzés miatt jobb kezére lebéult. Az aktuálpolitikai eseményekről való tudósításon kívül (például II. Szelim szultán halála; az oszmán beglerbég, Hasan Predojevics által a Kupa folyón átívelő híd felépítésének elrendelése 1574-ben; a Zágráb melletti Turopolje régió elnéptelenedése 1592-ben; a petrinyai castrum részletes védelme 1594-ből stb.) leggyakrabban az Istvánffy és a Draskovich család (és a hozzájuk közel álló nemesi családok) tagjainak születési, házassági és halálozási dátumairól ír,⁴⁴ ezért gondolják úgy, hogy a szerző olyasvalaki, aki közeli kapcsolatban állt mindkettővel. Ezt a feltételezést igazolják Stephanus Radetius és Johannes Sambucus⁴⁵ humanistákról való ismereteink, akik Istvánffy ifjúkori barátai voltak, a *Hortus musarum*⁴⁶ elnevezésű pozsonyi értelmiségi körből.

Szerepe a katolikus megújulásban

Istvánffy igen komoly szerepet játszott Horvátország katolikus megújulási folyamatában. Élete során különféle környezetekben tevékenykedett – ifjúkorában a viszonylag heterogén összetételű, elkötelezett katolikusok és protestán-

42 *Szerémi (Odescalchi Artúr)*: A gróf Draskovich-család levéltárában talált XVII-ik századbeli feljegyzés, *Történelmi Tár* (1890) 371. A magyar irodalomban „a Draskovich-feljegyzés”-ként is említik.

43 *Ferdo Šišić*: Dva ljetopisa XVII. vijeka (Két évkönyv a 17. századból). *Starine* 36. (1918) 355–367.

44 Istvánffy Orsolya születése (1573. szeptember 20.), gersei Pethő János halála (1578. január 21.), Istvánffy Orsolya és Lipchei János esküvője (1590. január 25.), Istvánffy Éva és Draskovich János esküvője (1590. október 14.), Draskovich Ilona, Éva és János gyermeke születése (1591. október 1.), Draskovich György halála (1591. december 11.), gersei Pethő Pál halála Viničában (1593. december 31.), Budor János és Pethő Erzsébet esküvője (1594. november 20.), Istvánffy nővére, Katalin halála (1595. február 28.), Istvánffy lánya, Katalin és Keglevich György eljegyzése (1599. január 25.) és esküvőjük Viničában (1599. július 4.) stb.

45 Johannes Sambucus (1531–1584) magyar humanistáról és Istvánffyval való kapcsolatáról lásd A. S. Q. Visser: *Joannes Sambucus and the Learned Image: The Use of The Emblem in Late Renaissance Humanism*. Leiden–Boston, 2005.

46 *Ritókne Szalay Ágnes*: *Hortus Musarum: Egy irodalmi társaság emlékei*. Budapest, 1984.; *Almási Gábor*: *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of letters in East Central Europe*. Leiden–Boston, 2009.

sok alkotta humanista irodalmi körökben, érettebb éveiben pedig különféle alkalmakkor köztisztviselőként –, ám mindvégig hű maradt a katolicizmushoz.

Bár Ausztriában és Magyarországon a protestáns mozgalom hosszas és összetett politikai küzdelmet indított el, a Horvát-Szlavón Királyságban nem lett hasonló hatása a politikai és a mindennapi életre.⁴⁷ A reformáció mozgalomának kezdeti sikerei után a területen számos mágnáscsalád, köztük a Zrínyi, Erdődy, Tahy, Ungnád és a Batthyány család is áttért a protestantizmusra. Bár a nemesség nagyrészt katolikus maradt, a Horvát-Szlavón Királyság katonai és civil pozícióiban, sőt, a horvát-szlavón bán székében is gyakran ültek protestánsok.⁴⁸ A horvát-szlavón parlament protestánsellenes határozatainak (például az 1567-es törvénynek) a magyar parlament támogatása miatt – és mivel az oszmánok elleni határvédők többségét protestáns mágnások alkották – nem volt foganatja. A tridenti zsinatot követő időszakban, a 16. század végén számos ellenreformációs törekvés zajlott Horvátországban és Szlavóniában, amelyben maga Istvánffy is részt vett; összeköttetésben állt az ellenreformáció és a katolikus megújulás vezetőinek és szervezőinek legfőbb képviselőivel a Horvát-Szlavón Királyságban. A magyarországi ellenreformációt Istvánffy közeli ismerőse, Pázmány Péter esztergomi érsek vezette, ezért támogatta annak katolikus megújulási törekvéseit és az oktatás fejlesztését. Ilyen tevékenységekben Istvánffy példaképe mentora és patrónusa, Oláh Miklós esztergomi érsek, 16. századi kiemelkedő humanista volt, aki 1561-ben meghívta Magyarországra a jezsuita rendet. A Horvát-Szlavón Királyságban vele párhuzamos szerepet töltött be a 16. század végén Draskovich György, aki a tridenti zsinat résztvevőjeként 1563-ban a zágrábi érsekség élére kerülve nyilatkozott a zsinat határozatainak végrehajtásához. Ha figyelembe vesszük, hogy ezzel egy időben (1567–1574) horvát báni pozíciót is betöltött, a Horvát-Szlavón Királyság két legmagasabb egyházi és világi pozíciója egyesült személyében, így sikerrel szervezte meg a zágrábi érsekségben és az egész királyságban a katolikus megújulást.⁴⁹

Oláh és Draskovich egyaránt központi szerepet játszottak országuk oktatási intézményeinek és az új értelmiségi és kulturális környezet kialakításában. Draskovich – Istvánffyhoz hasonlóan – a padovai magyar diákság tagja volt, majd 1555-ben elkísérte az augsburgi béke aláírására I. Ferdinándot, aki-

47 Zrinka Blažević, Stanko Jambrek, Nataša Štefanec (eds.): *The Reformation in the Croatian Historical Lands*. Zagreb, 2015.

48 A 16. század második felében a báni tisztséget Erdődy Péter, Ungnád Kristóf és Erdődy Tamás viselték, akik protestánsok voltak.

49 Draskovichról és szerepéről a Trident utáni eseményekben lásd *Iva Mandušić: Pater patriae et pauperum – Juraj Drašković i oblikovanje novih crkvenih, obrazovnih i kulturnih prilika u hrvatskim zemljama nakon Tridentskoga koncila (Pater patriae et pauperum – Draskovich György és az új egyházi, oktatási és kulturális lehetőségek horvát földön a tridenti zsinat után)*. In: *Tridentska baština: katolička obnova i katolička konfesionalizacija u hrvatskim zemljama (Tridenti örökség: Katolikus megújulás és katolikus konfesszionalizálás horvát földön)*. Zagreb, 2016. 141–155.

nél titkárként dolgozott, és aki előkelő helyet foglalt el az egyházban, egyetemes európai körökben és a közéletben is. Mindketten ugyanabban a politikai és vallási környezetben éltek és tevékenykedtek – végtelenül hűségesekek voltak a Habsburg-dinasztiához, őket szolgálták. Míg Istvánffy a *Historiarum de rebus Ungaricis*ban Draskovich széles körű közéleti tevékenységét jegyezte le,⁵⁰ 1564-ből datálódik egy Draskovichnak írt panegirikusz, amely a *Carmina*⁵¹ gyűjteményben jelent meg – és kettejük viszonyát tükrözi.

A 16. század végi és a 17. század eleji rekatolizációs folyamatot több szerzetesrend is elősegítette (jezsuiták, pálosok, ferencesek). A jezsuitáknak a tridenti zsinat oktatási elveinek megfelelő oktatási intézmények megalapításában való részvételét követően Istvánffy is csatlakozott a horvátországi kurzusok elindítását szorgalmazó kampányhoz. Elsőként akkor nyilvánította ki hivatalosan, hogy támogatja a horvátországi katolikus egyházat, amikor az 1604-es pozsonyi országgyűlés horvát küldöttei között szerepelt, amelynek során elutasították a protestánsok vallásszabadságáról szóló határozatot. Az 1604. évi 22. törvénycikk és II. Rudolf király katolicizmust Magyarországra erőltető törekvései ellen kitört, Bocskai István vezette felkelés után a jezsuitáknak távozniuk kellett egyes területekről, mely lehetővé tette Horvátországba érkezésüket. A jezsuiták 1606-ban jöttek Zágrádba, 1601-es, Gradec szabad királyi városba való meghívásuk után (mely Zágráb része), közvetlen Habsburg-támogatást élvezve az 1570-es évektől fogva. A források a jezsuiták Zágrádba jövetelének három szorgalmazóját említik: Šimun Bratulić zágrábi érseket,⁵² Draskovich János bánt és egy Benedikt Blažeković⁵³ nevű gradeci ügyvédet, aki kálvinistának vallotta magát (!).⁵⁴ Šimun Bratulićot papjainak színvonalasabb oktatása motiválta, ami igen fontos volt a terület rekatolizációs folyamatában,⁵⁵ ezért a horvát-szlavón parlament őt nevezte ki a protestáns hatalom

50 *Nicolaus Isthvanfius*: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622. A részvétel a tridenti zsinaton (XX. könyv), Bocskay György szervezkedése (liber XXIV), szerep az 1573-as nagy horvát parasztfelkelésben (liber XXIV), kinevezése győri püspökké (liber XXV), kinevezése bíborossá (liber XXVI).

51 *Carmina* 38, *Calendis Ianuarii*, 1564, *Posonii*. In: *Carmina*. Lipsiae, 1935. 29–33.

52 *Josip Buturac*: Bratulić Šimun. *Hrvatski biografski leksikon* (Horvát életrajzi lexikon), 2. Zagreb, 1989. (hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2733); *Franko Mirošević* (ed.): *Zagrebački biskupi i nadbiskupi* (Zágrábi püspökök és érsekek). Zagreb, 1995.

53 (R): Blažeković Benedikt. *Hrvatski biografski leksikon* (Horvát életrajzi lexikon), 2. Zagreb, 1989. (hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2105).

54 A zágrábi jezsuita kollégium alapításának körülményeiről lásd *Teodora Šek Brnardić*: „Poma-ganje dušama” kao misija: osnutak zagrebačkog kolegija u kontekstu tridentinskoga katolicizma („Segítő lelkek”: a zágrábi jezsuita rend megalakulása a tridenti katolicizmus összefüggésében). In: *Tridentska baština: katolička obnova i katolička konfesionalizacija u hrvatskim zemljama* (Tridenti örökség: Katolikus megújulás és katolikus konfesszionalizálás horvát földön). Zagreb, 2016. 441–459.

55 Bratulić szerzetesként 1598-tól a rekatolizáláson munkálkodott a lendvai birtokon. Lásd *Monok István*: *Donjolenavski dvor obitelji Bánffy/Banić i njihova knjižna naobrazba* (A Bánffy család udvara Alsólendván, és könyvkultúrájuk). In: *Plava krv, crna tinta*. Knjižnice velikaških

csökkentésének vezetőjévé.⁵⁶ A legjelentősebb személy Istvánffy veje, Draskovich János horvát-szlavón bán volt, aki hosszasan igyekezett Magyarországon és Horvátországban birtokokat találni e kurzusok jövőbeni helyszínéül, és ennek okán II. Rudolf királynak és V. Pál pápának is írt.⁵⁷ Istvánffy biztosította a szükséges anyagiakat a jezsuitáknak azáltal, hogy 1609-ben nekik ajándékozta Zágráb megyében lévő, paukovaci várát és egyéb birtokait is (Belovár, Harastyán, Vukovje, Banje Selo, Laktec, Glavnica, Križešćec), földművesekkel együtt,⁵⁸ és ezzel ő lett a Jezsuita Kollégium első világi pártfogója.

A birtokon kívül Istvánffy – Bratulic érsek közreműködése révén – saját értékes könyvtára egy részét is ráhagyta a zágrábi jezsuitákra, és ezt a Jezsuita Kollégium 1615-ös krónikája is megemlíti: „Moriens magnam nobis Bibliothecae suae partem transcripsit, uti videre est in iis libris, quos ad tanti viri memoriam ejus liberalitate nos accepisse fatemur in Bibliotheca.”⁵⁹

Könyvtárának és birtokainak sorsa máig számos kutatás tárgyát képezi;⁶⁰ feltételezhető, hogy itáliai diákéveiben és az értelmiségi elit tagjaként sokféle témájú könyvet tudhatott magáénak. Sajnálatos módon ebből az időből egyetlen katalógus sem maradt fenn arisztokrata könyvgyűjteményekről. Összehasonlításképpen szemügyre vehetjük Istvánffy kortársainak birtokait és az ő klasszikusokkal, történeti, jogi, politikai, természettudományi, művészeti, orvostudományi és csillagászati témájú művekkel teli könyvtárukat. Létezik egy olyan feltételezés, amely szerint a Zágrábi Jezsuita Kollégium könyvtára több százezer kötetet kapott Istvánffytól. A jezsuita krónikákban ez áll: „Auxit quoque mors magnifici Domini Nicolai Istvanffi libri opportunistram Bibliotheca.”⁶¹

obitelji od 1500. do 1700 (Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata családok könyvgyűjteményei 1500-tól 1700-ig). Zagreb, 2005. 61.

56 *Erit autem reverendissimi domini episcopi Zagrabienis, tanquam dioecesiani huius regni, in tales perversos errores pro eius pastoralis officio studiose animadvertere.* Article 1:1604. *Ferdo Šišić* (ed): *Hrvatski saborski spisi.* vol. 4: 1578–1605. Zagreb, 1917. 450.

57 *Johanni Drascovio de erigendo Jesuitarum collegio Zagrabiae.* Romae, 1609. December 5. *Theiner Augustin:* *Vetera monumenta Slavorum meridionalium illustrantia,* 2. Romae, 1875. 107.

58 *Hrvatski državni arhiv* (Zagreb), fond Drašković, k. 12, fasc. 30, nr. 17.; *Acta Societatis Jesu Zagrabienis,* fasc. 8, nr. 4.; fasc. 14, nr. 1.; *Buntak, Franjo:* *Povijest Zagreba* (Zágráb története). Zagreb, 1996. 413.

59 *Ivan Krstitelj Prus:* *Memoria beneficiorum collegio Societatis Jesu Zagrabienis acceptorum ab anno Christi Salvatoris MDCVI.* Zagreb: typis Joannis Weitz, 1733.; *Franjo Fancev:* *Građa za povijest školskog i književnog rada isusovačkoga kolegija u Zagrebu* (Archivum a zágrábi jezsuita kollégium oktatási és irodalmi munkájának történetéhez). *Starine JAZU,* 1934. 35.

60 *Nagy Iván:* *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* Pest, 1859 5. kötet 260.; *Berlász Jenő:* *Istvánffy Miklós könyvtáráról.* Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959. Budapest, 1961. 202–240.; *Uő:* *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról.* Erdélyi analekták 1958-ból. A zágrábi Corvin-kódex. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972. Budapest, 1975. 214–244.

61 *Emilij Laszowski:* *Povijest zagrebačkih isusovaca od g. 1608–1618.* (A zágrábi jezsuita kollégium története 1608–1618). *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 15. (1913) 173.

Sajnálatos módon a rendházat 1645-ben elpusztító tűzvész során a könyvtár egy része is megsemmisült. A 18. században, 1776-ban, a Kollégium a frissen megalapított zágrábi Királyi Akadémia központjává vált, ám néhány évvel később, az új politikai körülmények hatására az Akadémiának át kellett adnia a könyvek egy részét a pesti Egyetemi Könyvtárnak.

Istvánffy hagyatékának szétszóródása a 19. században tovább folytatódott. Tudjuk, hogy Ivan Kukuljević Sakcinski horvát történész és politikus, akinek fontos volt, hogy a könyvek visszakerüljenek Pestről Zágrábba, 1860-ban nagylelkűen személyesen adományozta a pesti Egyetemi Könyvtárnak Istvánffy eredeti *Carmina*-kéziratgyűjteményét.⁶²

Vinica i hétköznapiak és családi kötelékek

A könyvtár maradványát Istvánffy Éva és Draskovich János leszármazottja örökölte; 1624-ben találtak rá fiuk, Draskovich György (1599–1650) győri püspök birtokában („totam Bibliothecam Magnifici Domini Nicolai Istvanffy”).⁶³ A könyvtár sorsa az évszázadok során nem teljesen tisztázott; ex librisekben követhető nyomon, amelyek a 19. század közepe felé részben a pesti Akadémiai és Egyetemi Könyvtárban, részben pedig a soproni jezsuita kollégiumban és egyéb magyarországi könyvtárakban bukkantak fel.

Igen figyelemre méltó tény, hogy létezett egy értékes könyvgyűjtemény a török szomszédságában lévő szlavón és horvát területeken, és állandó háborús körülmények közt is akadtak ritka arisztokratikus udvarok. Az arisztokratikus udvari könyvgyűjtemények nemcsak alapítóik és tulajdonosaik műveltségét jelezték, hanem tükrözték a politikára, gazdaságra és kultúrára gyakorolt komoly befolyásukat is Magyarországon és Horvátországban. A legnagyobb és legértékesebb nemesi könyvtárak ezen a területen a jól ismert *Bibliotheca Zriniana* és a kicsit nagyobb, beledi Mikulić család könyvtára volt.⁶⁴

Ifjúkorában, vinicai látogatásai alkalmával írta meg a *Carmina* gyűjteményben található egyes költeményeit – például az *Epitafium Ioannis Giulay*⁶⁵ címűt, amelyet 1566-ban jegyzett le, és nagyapjának, Gyulay Ivánnak címzett.

Sajnos vinicai lakóháza már nem látható, mivel az erődnek csupán romjai maradtak fenn, de mindennapi családi életének nyomai fellelhetők. A Szent Márk-plébániatemplom védnökeként saját temetkezési helyéül 1597-ben fel-

62 Holub József – Juhász László: De codicibus et editionibus carminum Nicolai Istvanffy. Introductio. In: *Carmina*. Lipsiae, 1935. V.

63 Hrvatski državni arhiv, Fond Drašković, k. 12, fasc 30, nr. 35.

64 Magyarországi könyvtárakról és a könyvek olvasásáról és gyűjtéséről lásd *Monok István*: A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században. *Café Babel* 4. (1994) 59–68; *Uő*: Über die höfischen Bibliotheken des XVI–XVII. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Acta Comeniana* 15–16. (2002) [2003] 127–140.; *Uő*: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Budapest–Eger, 2012.

65 Carmen 33 (18. Decembris, 1566, Vinice). Nicolaus Istvanffy: *Carmina*. Lipsiae, 1935. 27.

építtette a Szent András-kápolnát; építészeti hozzájárulásait a varasdi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei is megemlíti.⁶⁶ Sajnos ezt az ótemplommal együtt lerombolták. Az új templomot a 19. század elején húzták fel, és néhány régi részt beépítettek, hogy Istvánffy és felesége, Elizabeth Both de Bajna⁶⁷ 1603-as epitáfiuma és feleségének márvány sírköve (melyen a MEA DULCIS ELISA felirat szerepel), megőrződjön (1–2. kép).⁶⁸

A plébániai birtok külső falán található egy dombormű, melybe be van építve az 1604-es családi címer (egy puttó tartja), amit valószínűleg a birtok felújításakor építettek újjá, csakúgy, mint az egész vidéket, a varasdi területre való 1603-as török betörés után (4. kép).⁶⁹

A vinicai életéről megmaradt utolsó írásos emlék a Jezsuita Kollégium krónikáiban található, amely leírja, hogy intézményük első jótévője 1615-ben hunyt el, abban az időben, amikor Stjepan More és Ivan Špišak szerzetesek éppen nála tartózkodtak térítőként, ezért ők adták fel neki az utolsó kenetet.⁷⁰

A jól ismert Istvánffy-portrén kívül létezik egy 1575-ös, Martin Kolunić Rota (Martino Rota)⁷¹ udvari művész által készített rézmetszet is, amelyen Istvánffyt a kancellária titkáráként ábrázolják,⁷² és akad még egy portré, a zágrábi jogi kar tulajdonában.⁷³ A portrét a jezsuita rend készítette hálából Istvánffy 1609-es adományáért, ismeretlen mester által (3. kép). A műalkotás mintája az a rézmetszet volt, amelyet Elias Wideman készített Lippay Gáspárról (?–1652) 1649-ben.⁷⁴ A festményen Istvánffy egy papírt tart, melyen az áll: DONATIO PAVKOVERH, a háttérben pedig a Bradač család címere látható. Istvánffy a paukoveci birtokot Ana Bradačtól, unokanővérétől örökölte, aki 1579-ben fogadta örökbe őt.

66 Metod Hrg – Josip Kolanović: Kanonske vizitacije Zagrebačke (nad)biskupije (A zágrábi egyházmegye kanonikus vizitációi). Zagreb, 1989.

67 A Bajnai Both családnak számos birtoka volt Varasd megyében. Legrangosabb tagjai Erzsébet apja, Andrija (meghalt 1511) és fivére, Iván (meghalt 1493). Mindketten horvát bánok voltak.

68 A sírfeliratot a 19. század végén adták ki. *Ivan Kukuljević Sakcinski*: Nadpisi sredovječni i novovjeki (Középkori és kora-újkorai feliratok). Zagreb, 1891. 309.

69 *Milan Pelc*: Ugarske kiparske radionice i renesansa u sjevernoj Hrvatskoj. Radovi Instituta za povijest umjetnosti (A magyar szobrászműhelyek és az északhorvát reneszánsz) 30. (2006) 67–80.

70 *Franjo Fancev*: Građa za povijest školskog i književnog rada isusovačkoga kolegija u Zagrebu (Archivum a zágrábi jezsuita kollégium oktatási és irodalmi munkájának történetéhez). *Stari- ne*, 1934/37, 32., 61.; *Mijo Korade*: Dobro zagrebačkoga kolegija Paukovec (A zágrábi kollégium paukoveci birtoka). In: *Sveti Ivan Zelina i zelinski kraj u prošlosti* (Sveti Ivan Zelina és környezete a múltban). Zagreb, 2003. 61.

71 *Milan Pelc*: Martin Kolunić Rota. *Hrvatski biografski leksikon* (Horvát életrajzi lexikon), 8. Zagreb 2009. (hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=234) Lásd még: Mikó Árpád tanulmányát e kötetben.

72 *Martin Kolunić Rota (Martino Rota)*: Istvánffy Miklós portréja, 1575. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képtára.

73 *Pravni fakultet u Zagrebu 1776–1996* (A zágrábi jogi kar 1776–1996). Zagreb, 1996.

74 A festmény előzményét Szentmártoni Szabó Géza fedezte fel. Köszönöm neki, hogy megosztotta velem ezt az információt.

Sajnálatos módon Istvánffy-nak a horvát kulturális és politikai élethez való hozzájárulását a mai napig nem ismerik el. Történeti műveinek a horvát történetírásra tett hatását nem hangsúlyozzák kellőképpen, a kulturális köz-tudatban betöltött szerepe pedig nem biztosított neki megérdemelt helyet a kollektív emlékezetben, még helyi szinten sem.

Mindezek után fölmerül a kérdés, amelyre még nem tudjuk a választ: bár Istvánffy a magyar vezető réteghez tartozott, miként vélekedett és érzett Horvátországgal kapcsolatban, ahol végül családjával letelepedett, és élete hátralévő éveit töltötte?

Ezt fogjuk a jövőben felgöngyöltíteni, levelezését használva elsődleges forrásként.

IVA MANDUŠIĆ

MIKLÓS ISTVÁNYFFY AND CROATIA: PUBLIC AND PRIVATE PERSONA

In this contribution the authoress indicates strong connections Istvanffy had with Croatia. Due to his participation in Croatian political and cultural life, along with his family and relationships with the Croatian aristocracy (Gyulay, Drašković and Keglević families), but also because of intensive—and insufficiently highlighted— influence of his historical work on Croatian historiography (Juraj Rattkay, Pavao Ritter Vitezović, Baltazar Adam Krčelić), Istvánffy holds a significant place in Croatian history and culture. He possessed several estates in Varaždin, Zagreb and Križevci Counties, so as a landowner he participated in the work of Croatian diet, and as a politician and diplomat participated in various state committees and delegations to the royal court. In the article the authoress also analyzes his role of a devoted Catholic; he donated some of his estates and a part of his valuable library to Jesuit order in Croatia. After his retirement from active political life, he had permanently moved to his estate Vinica in Varaždin County, where he dedicated the rest of his life to historiography work. He was also buried there—a gravestone of Istvánffy family from 1603 and embossed plates in 1604 with the family coat of arms that remained preserved purport this undoubtedly.

II. A TÖRTÉNETÍRÓ ISTVÁNFFY

PETNEHÁZI GÁBOR

Párhuzamos történetek

Egyéniség, politika, hitelesség
Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc történeti műveiben

Én tehát azt mondom – válaszolt Contile – hogy aki históriát ír, annak szükségszerűen vagy politikusnak, vagy magánembernek kell lennie. (...) Ha pedig egy közönséges magánember lát hozzá, az csak olyan történetet ír, mint amilyeneket a piacon hallani – gyönyörűséges meséket tudniillik. Ha viszont olyan, aki az államügyekben forgolódik, akkor mindenképpen szolgálja lesz annak a két istennőnek, akiket Juppiter, az államok kormányzója, a kormányon lévők nyakába ültetett. Ugyan melyek ezek, akiket mondasz? – szolt közbe Borghese. A félelem – válaszolt Contile – és a hízelgés. Az egyik a saját fejedelmünk ügyét hazugsággal növeszti nagyra, miközben a másik elhallgatja az igazságot, mivel sok mindent feltárni veszélyes lenne, és ha olyat írna le, ami a fejedelemre nézve ártalmas vagy gyalázatos, akkor ő maga is megfizetne érte.¹

A padovai filológus és történész Francesco Patrizi (1529–1597), a történelemről írott tíz dialógusának talán az egyik legtöbbet idézett darabja az ötödik, amelyben meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik a történetírás valóságához fűződő viszonyáról, azt állítva lényegében, hogy történelmet csak az írhat, aki ismeri a történéseket, ez azonban csak akkor lehetséges, ha maga is részt vesz azok alakításában (tehát politikus), ebben a minőségében viszont sosem írhatja le, mi is történt valójában, milyen valós szándékok és indítékok bújnak meg az események mögött, mert megakadályozza ebben a saját ügye vagy fejedelme iránti (akár félelemből, akár számításból táplálkozó) részrehajlása, illetve az ellenség iránti gyűlölete. Aki pedig kívülállóként próbálna a dologhoz látni, az szükségszerűen csak a felszínt kapargathatja, anélkül, hogy a dolgok

¹ Io dirò adunque, rispose il Contile, colui che historia scrive, è necessario che sia huomo di governo, od huomo di volgo. (...) S'egli è huom di volgo, soggiunse il Contile, egli ci farà l'istoria delle cose di piazza, et havremo di bellissime novelle. Et questo è verissimo anchora, disse messer Antonio. Ma s'egli è huom di governo, seguitò il Contile, egli è sottoposto alle Dee, che Giove governorator de stati, pon su le spalle a gli huomini di governo. Et quali sono coteste Dee? domandò il Borghese. La adulatione, rispose il Contile, et la paura. L'una delle quali sempre aggrandisce con menzogna le cose del suo Prencipe et l'altra tace la verità, perche palesandose ne molte è periglio tale, non si palesi, che toglia riputatione al prencipe, ò gli faccia danno et per ciò colui ne sia punito. *Francesco Patrizi: Il Contile ovvero della verità dell'istoria.* In: *Della historia diece dialoghi.* Andrea Arrivabene, Venetia, 1560. 26. Latin fordítását lásd: *Johannes Wolff: Artis historicae penus octodecim scriptorum tam veterum quam recentiorum monumentis...* instructa. Basileae, 1579. 457.

mélyére tudna hatolni, így legfeljebb pletykákat és rémtörténeteket jegyezhet le, és esélye sincs, hogy az igazsághoz közelebb jusson.²

Patrizi műve néhány évvel azután jelent meg, hogy Istvánffy Miklós (1538–1615) és Forgách Ferenc (1535–1577) elhagyták Padovát, ahol egyidejűleg töltötték egyetemi éveiket. Igazából nincs konkrét nyoma annak, hogy a padovai szkepticizmus jelentősebb hatást gyakorolt volna rájuk,³ mivel azonban gyakorló államférfiak és történetírók is voltak, mindenképpen érdemes megvizsgálnunk, hogy mennyire érvényes rájuk Patrizi paradoxona.

Kiindulásként kora újkori történetírásunk néhány ismert jellemzőjét érdemes felidézni: bár történetírókban nem volt hiány, illetve az úgynevezett humanista történetírás paradigmáján belül számos próbálkozás született Magyarországon a Mátyás király halálát követő korszak történéseinek részbeni vagy teljes feldolgozására, igazán nagy, ráadásul befejezett mű csak kevés készült el vagy maradt fenn. A 16. századból két elkészült kéziratról tudunk: Forgáchéról és Brutuséról, de közülük csak Forgáché maradt ránk teljes terjedelmében, igaz, a kiadása még ennek is több mint két évszázadot váratott magára.⁴ Az első kortárs nyomtatott mű tehát Istvánffyé, aki a századfordulón írja művét, s tulajdonképpen összegzi saját, illetve a megelőző generáció történeti hagyományát.⁵ Őt követi Révay Péter, aki ettől a hagyománytól már elszakad, hiszen nem folytatja, hanem újraírja Bonfinit, és egy olyan sajátos államéletrajzot alkot, amely viszont Istvánffy művével együtt századokra szólóan alapanyagot szolgáltat előbb a magyar rendi-nemesi, majd a romanti-

2 A részletet bőven idézi még *Anthony Grafton: What was history? The art of history in early modern Europe.* Cambridge Univ. Press, 2007. 134–140. Az alapprobléma posztmodern utáni újragondolásához vö. *Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 48–70.; 95–127., illetve a gazdag külföldi szakirodalomból legújabban: *Gabrielle M. Spiegel: The Future of the Past. History, Memory and Ethical Imperatives of Writing History.* *Journal of the Philosophy of History* 8. (2014) 149–179.

3 *Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864.* Budapest, 1941. A történeti szkepszisről Padovában ld. *William James Bouwsma: Venice and the Defense of Republican Liberty. Renaissance Values in the Age of Counter Reformation.* Berkeley, 1968. 165–171.; *Zachary Sayre Schiffman: The birth of the past.* Baltimore, 2011. 172–200.

4 Kiadásai: *Francisci Forgachii de Ghymes Pannonii Rerum Hungaricarum sui temporis Commentarii.* ed. *Alexius Horányi.* Pannonii et Cassoviae, 1788.; *Ghymesí Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572.* közli: *Majer Fidé.* Pest, 1866. (*Monumenta Hungariae Historica Scriptorum* 16.) (a továbbiakban: *História*); *Brutus János Mihály Magyar Históriaja 1490–1552.* I–III. Közli: *Toldy Ferenc, Nagy Iván.* Pest, 1863–1867. (*Monumenta Hungariae Historica Scriptorum*). Forgách kiadásának kritikájához vö. *Bártfai Szabó László: Forgách Ferenc évkönyveinek pécsi kódexe. Századok* 39. (1915) 105–106.; *Sörös Pongrác: Forgách Ferenc kortörténelmének pécsi kézírata. Századok* 39. (1915) 222–223.; *Borzás István: Forgách Ferenc és Tacitus. Irodalomtörténeti Közlemények* 81. (1977) 51–60. *A Commentarii magyar fordítása: Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemé alatt.* Ford. Borzás István. In: *Humanista történetírók.* Szerk. Kulcsár Péter. Budapest, 1977. (Magyar Remekírók) 567–1041. (a továbbiakban: *Emlékirat*).

5 *Nicolaus Isthvanfius: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622.*

kus vagy polgári nemzeti identitásnak.⁶ Paradox tehát, de Patrizi állításának első felét igazolja mindez: jóllehet a korszakban kezdődik Európában a történetírás szaktudománnyá alakulása, és itthon sem hiányoznak a korabeli értelemben vett szaktörténések (gondoljunk Zsámbokyra, Brutusra, Baranyai Decsire vagy Szamosközyre) – a befejezett, nagy történeti összegzések mégis szakmán kívüliek, ha tetszik, amatőrök nevéhez fűződnek.⁷ Olyan amatőrökhöz azonban, akik gyakorló politikusok is voltak, így – továbbra is Patrizit követve – történetük valamilyen mértékben óhatatlanul alá kellett rendelődjen bizonyos politikai indíttatásoknak. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a hízelgés vagy a félelem vezette kezüket, annyit azonban mindenképpen, hogy műveikben a korabeli politikai viszonyok is szükségszerűen visszatükröződnek, amennyiben – a reprezentatív célzaton felül – saját jelenkoruk politikai küzdelmeiben értelmezhető üzeneteket is megpróbáltak közvetíteni, akár a magyar (rendi) nemzetnek nevezett politikai közösség és közvélemény, akár konkrétan az uralkodó személye felé. Istvánffy és Révay esetében ez a törekvés a recens kutatásoknak köszönhetően teljes mértékben igazolható.⁸ de Forgáchnál is – korabeli kiadás és kritikai szöveg híján – annyi legalábbis feltételezhető, hogy Brutushoz hasonlóan az ő műve is Báthory István fejedelem és lengyel király úgynevezett harmadikutas országegyesítési törekvéseit lett volna hivatott alátámasztani.⁹ A Báthory-korszak történetírása még egyéb-

6 *Petrus de Rewa*: De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius. Augustae Vindelicorum, 1613.; *Uő*: De monarchia et sacra corona regni Hungariae centuria septem. Francofurti, 1659. A nemesi és polgári nacionalizmushoz vö. *Tarnai Andor* klasszikus tanulmányát: *Extra Hungariam non est vita... Egy szállóige történetéhez*. Budapest, 1969.

7 A kora újkori hazai történetírásról máig megkerülhetetlen alapmű *Bartoniék Emma* munkája: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, 1975. Az egyes történetírókra vonatkozóan lásd 94–100. (Zsámboky); 222–249. (Forgách); 252–256. (Brutus); 259–275. (Baranyai Decsi); 276–300. (Szamosközy); 339–388. (Istvánffy).

8 *Nagy Gábor*: Szapolyai István és János alakja Istvánffy Miklós *Historiaejában*. *Studia Miskolcinciensia* 5. (2004) 195–214.; *Uő*: *Lux veritatum* (Bocskai, szabadság, harc). *Publicationes Universitatis Miskolcincensis Sectio Philosophica* tom. XIII. fasc. 2. Miskolc, 2008. (Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai) 73–111.; *Kees Teszelszky*: Révay Péter és Justus Lipsius eszméi a történelemről és a nemzeti identitásról. In: *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Szerk. Bitskey István, László Imre. Debrecen, 2007. (*Studia Literaria* 45.) 106–111.; *Uő*: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2009.; *Tóth Gergely*: Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben. Révay Péter *Monarchiája*. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. Tóth Gergely. Budapest, 2014. 117–147.

9 Brutus befejezte ugyan művét, de az először nem találkozott a megrendelő Báthory István elvárásaival, később pedig a Habsburg-hű átdolgozás befejezésében halála megakadályozta, a kézirat pedig (jóllehet Istvánffy, Szamosközy és Bethlen Farkas is használta) mára csak töredékében maradt fenn. Vö. *Fraknói Vilmos*: Brutus Mihály, Báthory István udvari történetírója. *Századok* 21. (1887) 792–797. Szekfű Gyula 1904-ben még Marczali Henrik szóbeli közlése alapján úgy tudta, hogy Krakkóban létezik egy Brutus-kézirat, amely az 1552 utáni történetet is magában foglalja (tehát a kiadásban jelenleg hozzáférhető szövegnél bővebb). Ennek az adatnak,

ként is számos megválaszolatlan kérdést tartogat,¹⁰ amelyek kifejtésére itt nincs sem mód, sem keret, de ha Patriziból is kiindulva, politikus történetíróink életművét – legalább részben – politikai tettként értékeljük, azzal nem csupán az egyik legfontosabb kontextust biztosítjuk az értelmezés számára, de azt egyben felszabadítjuk az olyan sommás megállapítások béklyója alól is, mint a „magyar Tacitus,” „magyar Livius” és „magyar Sallustius,” amelyek (túl azon, hogy többnyire még csak nem is stimmelnek)¹¹ hangzatosak ugyan, de a stilisztikán túl nem igazán adnak lehetőséget a továbblépésre. Nem célom stílusbeli kérdéseken hosszasan elidőzni, de annyit előjáróban még érdemes leszögezni: a humanista eredetű *imitatio* és *aemulatio* szerzőink többségének esetében (elsősorban az alkalmazott formát és módszert illetően) egyébként sem az antikvitás, hanem részben egymás, részben pedig a nyugati (kor)történetírók (kor)relációjában érvényesült, egészen egyszerűen azért, mert saját élményeik, a szemtanúk elbeszélése és az okleveles anyag mellett a kortárs történeti irodalom képezte a forrásanyagot és jelentette egyben a legfőbb mintát is számukra. Az említett hazai historiográfusokon kívül Európából olyan neveket kell itt megemlíteni (a teljesség igénye nélkül), mint Philippe de Comynes (1457–1511), Paolo Giovio (1483–1552), Johannes Sleidanus (1506–1556), Jean de Serres (1540–1598) vagy Jacques Auguste de Thou (1553–1617). Szerzőinknél maradva, itt csupán két ismert adatra hivatkozom még: Pázmány Péter egy elhíresült levelében Commynest említi példaként Istvánffyknak, illetve Forgách esetében az éppen Commynest latinra fordító Sleidanus *Commentariije*, illetve Giovio kortörténete szolgált műve megírásához egyaránt fontos mintaként, függetlenül attól, hogy a címadásban melyiküket követte.¹²

tudomásom szerint, azóta sem ment utána senki. *Szekfű Gyula*: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Budapest, 1904. 7. (4. jegyzet). *Bartoniek* Brutusszal szinte csak érintőlegesen foglalkozik. Ld. *Bartoniek E.*: i. m. 252–256. Báthory István országegyesítő törekvéseihez legújabbban ld. *Kruppa Tamás*: A kereszt, a sas és a sárkányfog. Kelet-közép-európai törökellenes ligatervek a Báthory-korszakban (1578–1597). Budapest–Róma, 2014. (Collectanea Vaticana Hungariae 5.) 29–154. Vö. *Veress Endre*: Báthory István Habsburg-ellenes politikája. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 15. (1960) 19–28.

- 10 A jelenleg hozzáférhető kiadások (Monumenta Hungariae Historica Scriptores) – Forgáchtól Szamosközyig – lényegében elavultak, nem megfelelően emendáltak és sokszor hiányosak. Forgách és Brutus esetében lásd ehhez a fent idézett irodalmat (4., 9. jegyzet). Az úgynevezett Szamosközy-gyűjteményhez legújabbban: *Bíbor Máté*: „Meg-írta a’ maga ideje-béli Erdélyi dolgokat”: Gyulaffi Lestár följegyzéseinek, levelezésének és naplójának ma ismert töredékei. In: Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára. Szerk. Jankovics József – Jankovits László – Szilágyi Emőke Rita – Zászkaliczky Márton. Budapest, 2015. 127–140.
- 11 Vö. *Borszák István*: A hazai Tacitus-recepció kezdetei (humanistáink Tacitus-ismerete). *Studia Litteraria XVII.* Szerk.: Barta János. Debrecen, 1979. 5–15. Lásd még: Uő: Forgách Ferenc és Tacitus. *Irodalomtörténeti Közlemények* 81. (1977) 1. sz. 51–60. Lásd még: *Nagy Gábor*: Szapolyai István i. m. 290–291.
- 12 Vö. Bartoniek Emma Istvánffyt a történetírásra buzdító Pázmányról írott sorait: „Pázmány nem Livius állítja oda követendő példaképpül a történetírás elé, a humanisták ideálját, még csak nem is Tacitust, a barokk történetírók eszményképét, hanem Philippe Comynest, ki

A nyugati történeti irodalom hatására a továbbiakban nem térek ki, csupán jelezni kívántam egy fontos perspektívát, amit egy majdani átfogó kritikai elemzés során mindenképpen figyelembe kell majd venni. E tanulmány fő célja annak bemutatása, hogy Forgách és Istvánffy esetében milyen eltérő politikai megfontolások, illetve törekvések hathattak a történelmi események leírására, valamint eltérő személyiségük, netán indulataik és érzelmeik milyen mértékben voltak az autenticitás kárára. Ezt részben néhány olyan kiragadott példán keresztül szándékozom illusztrálni, amelyek mindkettejüknél szerepelnek és kellő politikai súllyal is bírtak ahhoz, hogy a két szerző eltérő véleménye vagy karaktere kiütköztesse bennük; részben pedig személyiségük és életútjuk bemutatásával, hiszen a keresett különbségek, eltérő politikai törekvések természetesen fakadhattak sajátos személyiségükből és életútjukból is. Mindezt megelőzően azonban érdemes még kitérnünk néhány általános gondolat erejéig a magyarországi kora újkori történetírás politikus jellegére.

Politika vagy konfesszió?

Ahogy bő egy évszázada Szekfű Gyula is megállapította fent már idézett dolgozatában, a 16. századi magyarországi humanista történetírókra – lényegében Tuberótól Szamosközyig – a felekezeti elfogultság egyáltalán nem volt jellemző; ebben változás Szamosközy kortársainál történik, s közöttük is Istvánffy az egyik, aki katolikus szemléletét történeti művében már nem tudja és nem is akarja levetkezni.¹³ E sommás megállapítást az újabb kutatások részben alátámasztják, részben árnyalják. Igaz, hogy Istvánffy katolicizmusa vörös fonalként húzódik végig a *Historiae* lapjain, de például közismert Bocskai-ellenessége elsősorban nem erre, hanem személyes okokra vezethető visz-

még latinul sem tudott, s aki a modern történetkutatás megállapításai szerint *Chronique et histoire (...) contenant les choses advenues durant le règne du Louis XI, et Charles VIII.* (először Párizs, 1546.) c. művében egy Fürstenspiegel-t akart adni, melyben a francia történet e fejezeteiből mint gyakorlati példákban kimutatja, hogyan kell kormányoznia, mit kell tennie, mely hibákat kell kerülnie a fejedelemnek. Pázmány szerint annak, aki tanulni akar a történetből, annak a vesztébe rohanó XVI. századi Magyarország története szolgálhat e legjobb oktató példának." *Bartoniék E.*: i. m. 340. A kora újkori történeti irodalom korabeli fordításairól vö. *Peter Burke* fontos tanulmányát: *Translating histories*. In: *Cultural translation in early modern Europe*. Ed. Peter Burke, Ronnie Po-Chia Hsia. Cambridge, 2007. 125–141. Sleidanushoz lásd *Alexandra Kess*: *Johann Sleidan and the Protestant Vision of History*. Aldershot, 2008.; *Donald R. Kelley*: *Johann Sleidan and the Origins of History as a Profession*. *The Journal of Modern History* 52. (1980) No. 4. 573–598. Giovióról ld. *T. C. Price Zimmermann*: *Paolo Giovio: The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy*. Princeton, 1995. Forgách művének címéről ld. *Sörös Pongrác*: *Forgách Ferenc kortörténelme*. *Századok* 31. (1897) 97–106.; 201–209., itt: 99. Európai forrásaihoz ld. *Madzsar Imre*: *Adatok Forgách Ferenc kortörténelmének kritikájához*. Nagybánya, 1901.; *Bárfai Szabó László*: *Ghimesi Forgách Ferenc váradi püspök évkönyvei, tekintettel művelődéstörténeti adataira*. Budapest, 1904. 84–102.

13 *Szekfű Gy.*: i. m. 55.

sza.¹⁴ A Bocskai-korszakra kialakuló és a Szent Korona kora újkori eszméjében kicsúcsosodó, rendies függetlenségi ideológiát ugyanakkor ő is a magáénak vallotta, e tekintetben konszenzus volt a korabeli politikai közvéleményben: különbség az uralkodóházzal fenntartott viszony vonatkozásában volt. Az idős Istvánffy ugyanis – bár művében sokszor bírálja a Habsburgokat – mindenféle lázadást ellenzett a fennálló renddel szemben, és e nézetének direkt vagy indirekt módon a *Historia*ban is nyomatékokat adott.¹⁵

Istvánffy tehát a Mátyás főherceg és a magyarországi rendek között létrejött egyezséget elvi alapon ellenezte, mivel Rudolf lemondatását illegitimnek tartotta. Vele ellentétben Révay – már csak azért is, mert a főhercegnek már az elhíresült *Bruderzwist* előtt is feltétlen híve volt – az 1608-as kiegyezést a rendi autonómia győzelmeként értékelte:¹⁶ a koronáról írott *Commentarius*ának ez a politikai eszme a legfőbb ihletője, és ugyanennek védelmében lép fel akkor, amikor a harmincéves háború kezdetén megírja másik művét, a *Monarchiát*.¹⁷ Ebben – hasonlóan, mint Istvánffynál bő egy évtizeddel korábban – már a figyelemztetésen van a hangsúly, az országot (Révay szerint) fenyegető három törekvés – a Habsburgok (azaz II. Ferdinánd) abszolútizmusa, a pápaság és a főpapság (azaz Pázmány) túlzott beavatkozása a politikába, illetve a török befolyás (azaz Bethlen) túlságos megerősödése – ellenében. E kontextusban a középkori magyar történelem következetes „szekularizálása” is egyszerre fakadhat nála politikai, illetve konfesszionális indíttatásból: részben az ellenreformáció és a katolikus klérus ellenében, részben pedig az 1608-as kiegyezés politikai víziójának védelmében. E vízióknak a harmincéves háború kezdetére már általa is érzékelt talajvesztését azonban az is jelzi, hogy mondanivalójának nyomatékosításához az (egyébként korban divatos) újsztoikus erénytant kell segítségül hívnia: a nemzeti történelem lipsiánus példatárrá lesz a kezében, amelyet azonban hiába is kínálna fel II. Ferdinándnak vagy Pázmánynak. A „szépen csiszolt példák” legfeljebb vigaszként szolgálhatnak.¹⁸

Politika és konfesszió tehát a harmincéves háború küszöbére összefonódni látszik a magyarországi történetírásban, ám ez nem jelenti azt, hogy a konfesszionalizációs paradigma e területen kizárólagossá lett volna. Éppen ellenkezőleg: ahogyan a konfesszió mind kevésbé lett világnézeti kérdés, úgy öltött később a látszólag felekezeti tartalom a történetírásban is mindinkább politikai, vagy ha tetszik, propagandisztikus jelleget.¹⁹

14 Nagy G.: *Lux veritatum* i. m. 93–110.

15 Nagy Gábor: „Tu patriae, illa tuis vivet in Historiis.” Előkészület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz. *Századok* 142. (2008) 1209–1248., itt: 1242–1244.; *Uő*: *Lux veritatum* i. m. 81–86.

16 Vö. Pálffy Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. *Történelmi Szemle* 57. (2015) 51–67.

17 Tóth G.: i. m. 127–138.

18 Uo.

19 Ez jól látszik Révay kettős utóéletén is: a Korona-életrajzot elsősorban a *Regnum Marianum* eszméjének alátámasztására használták katolikus oldalon (ahogyan ezt az 1732-es nagyszombati kiadás mutatja), míg a *Monarchia* klérusellenes helyeire a protestáns oldalon hivatkoztak

Mindehhez előzményt és hátteret a történelem és történetírás üdvtörténeti keretből történő kiszakadása képez: a profetikus vagy wittenbergi időszemlélet (természetesen elválaszthatatlanul Jean Bodin recepciójától), ha nem is válik véglegesen meghaladottá, de a latin nyelvű történetírók (az egy Révay kivételével) nem alkalmazzák, amivel együtt a történetírás szaktudományá alakulása is erőteljes lendületet vesz.²⁰ Nem előzmények nélkül ugyanakkor: Istvánffy, Baranyai Decsi, Szamosközy, Bocatius és lényegében Révay is „ugyanazon céh tagjai”, ugyanaz a – Verancsicstól megörökölt – cél mozgatja őket: össznemzeti, tehát szuprakonfesszionális történetet írni.²¹

Jellemző az is, hogy e történet megírására vagy megjelentetésére akkor születnek a legmaradandóbb próbálkozások, amikor bizonyos politikai konszenzus látszik kialakulni, vagy éppenséggel egy korábban kialakult konszenzus veszélybe kerül: az elsőre jó példa Istvánffy művének megjelenése a soproni országgyűlés lezárásaként, a másodikra pedig Révay Monarchiájának a megírása.²²

E jelenség természetes magyarázata, hogy a történetírás szakosodásának, illetve az üdvtörténet meghaladásának dacára a hazai történetírás a tárgyalt korszakban még nem éri el a teljes önállóságot (már ha valaha is beszélhetünk ilyenről): kell valamiféle külső impulzus ahhoz, hogy egy-egy alkotás megszülessen, és különösen ahhoz, hogy meg is jelenjen. Ez Forgách és Brutus példáján is jól látszik: Brutus egyértelműen felkérésre ír, Forgáchot pedig megkezdett munkájában támogatja Báthory István. Ugyanakkor, munkáik megjelentetéséhez már nem érkezik el a kellő pillanat, vagyis nem jön létre olyan politikai környezet, amelyben hatásukat kifejthetnék.

előszérrettel. Tóth G.: i. m. 138–146. A konfesszionalizáció paradigmájának hazai viszonyok leírására kevésbé alkalmas voltáról legújabban Balázs Mihály: Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció. Korall 57. (2014) 5–26.; vö. az ott hivatkozott irodalmak közül különösen: Robert J. W. Ewans: Die Grenzen der Konfessionalisierung. Die Folgen der Gegenreformation für die Habsburgländer. In: Joachim Bahlke, Arno Strohmeyer (Hgg.): Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 7.) 395–412.; Hans Kluebing: Reformierte Konfessionalisierung in West- und Ostmitteleuropa. In: Volker Lepin, Ulrich A. Wien (Hgg.): Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen der frühen Neuzeit. Stuttgart, 2005. (Quellen und Studien des östlichen Europa 66.) 26–56.; Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás? Budapest, 2004. (Európai iskola.)

20 Az irodalmi és történeti gondolkodás átalakulásáról és az *ars historica* magyarországi recepciójáról lásd Bene Sándor több kiváló tanulmányát: Bene Sándor: The 'ars historica' Debate in Hungary and Transylvania. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor. Budapest, 2005. 75–90.; *Uő*: A jövő története és az olvasók. 1653: Zrínyi befejezi a Vitéz Hadnagyot. In: A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. Jankovits László, Orlovsky Géza. Budapest, 2007. 487–500.; *Uő*: Ratio temporum. Dániel próféta és a magyar történetírás. In: *Clio inter arma* i. m. 87–116.

21 Bene S.: A jövő története i. m. 491–495.

22 De idesorolhatjuk akár Bocatius felhívását is a *Historia Parascevében* 1620-ból. Vö. Bene S.: A jövő története i. m. 494.

Más szavakkal: a 16. század megírt vagy megírandó magyar történetére a szerzők és a kiadó-mecénások nem csupán *per se* történetként, hanem természetesen politikai produktumként (is) tekintettek (ahogyan ezt végül is, *ad absurdum* fokozott formában Patrizi is tette). Ha azonban példáinkra tekintünk, mindez korántsem jelenti azt, hogy egyszerű propagandisztikus munkákról van szó, vagy hogy minden mondat mögött politikai megfontolást kellene feltételeznünk. Forgách és Istvánffy műve egyaránt a kor legmagasabb színvonalán áll, számos forrást használnak, azokat kritikailag összevetik – történetük tehát többé-kevésbé ténylegesen a megtörtént, vagy legalábbis megbízhatónak tekintett forrásokból összeszedett és egybeszerkesztett dolgok krónikája. Ez azonban nem gátolta meg őket abban, hogy alkalmanként ne alakítottak volna úgy az elbeszélés menetén, vagy ne válogattak volna forrásaik között oly módon, hogy a végeredmény bizonyos általuk – tudatosan vagy tudat alatt – vallott vagy képviselt politikai eszmének és célzatnak feleljen meg. Fontos itt még egyszer a személyes jelleget hangsúlyozni: miután alapvetően egyikük sem megrendelésre készíti művét, az abban megjelenő politikai vízió a saját belső meggyőződésüket tükrözi elősorban, amely (az utókor szerencséjére) Istvánffy esetében találkozott a kiadó (Pázmány) véleményével, Forgáchnál azonban (az utókor számára sajnálatos módon) nem. Az is kétségtelen azonban, hogy e találkozás megvalósulásába Istvánffy lényegesen több energiát fektetett, mint Forgách. Ami, életrajzuk ismeretében, tulajdonképpen nem is meglepő.

Eltérő életek – eltérő történetek

Ha egymás kortársai voltak is, és egy időben tanultak is Padovában (tehát nyilvánvalóan legkésőbb már ettől az időtől kezdve ismerték is egymást), Forgách és Istvánffy életútjában és ennek megfelelően személyiségükben is jelentős különbségeket állapíthatunk meg.²³

Forgách ősi arisztokrata családból származott, és igen fiatalon jutott a hatalom közelébe. Születése idején családja protestáns; ő maga fiatalon katolizál, hogy Oláh Miklós pártfogoltjaként 1553 és 1555 között Padovában tanulhas-

23 Istvánffy életéhez vö. *Bartoniék E.*: i. m. 342–344; *Nagy Gábor*: „Tu patriae” i. m.; *Kulcsár Péter*: Istvánffy Miklós. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk. Kőszeghy Péter; szerk. Tamás Zsuzsanna. I–XIV. Budapest, 2003–2014. IV. 376–378. Lásd még az ezekben felsorolt irodalmat. Forgách életéről és műveiről ld. *Bártfai Szabó László*: Ghymeszi Forgách Ferenc (1535–1577). Budapest, 1904. (Magyar Történelmi Életrajzok); *Uő*: Ghymeszi Forgách Ferenc évkönyvei, tekintettel művelődéstörténeti adataira. Budapest, 1904.; *Sörös Pongrác*: Forgách Ferenc élete. Századok 30. (1896) 519–541., 634–648.; *Uő*: Forgách Ferenc kortörténelme. Századok 31. (1897) 97–106., 201–209.; *Uő*: Forgách Ferenc a történetíró. A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve 1912/13. Pannonhalma, 1913. 145–207. További irodalomhoz lásd *Petneházi Gábor*: Forgách Ferenc és Don Carlos, avagy ami Heltai Hálójából kimaradt. In: Stephanus Noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára. Szerk. Jankovics József – Jankovits László – Szilágyi Emőke Rita – Zászkaliczky Márton. Budapest, 2015. 141–157.

son. Első publikációja is a venetói egyetemi városhoz kötődik: Oláh esztergomi érseki kinevezéséhez gratulálva egy latin versfüzért jelentet meg 1553-ban.²⁴ Még nincs huszonkét éves, amikor már kinevezett váradi püspökként nagy sikerű beszédét tartja a regensburgi birodalmi gyűlésben 1557 januárjában.²⁵ S bár püspökségét *de facto* nem tudja átvenni (miután az erdélyi csapatok fivérét, Simont kiostromolják onnan), Ferdinánd egyik belső tanácsosa lesz, ilyen minőségében pedig 1560-ban kieszközli családjának a bárói címet.²⁶ Elkíséri az uralkodót fia prágai és frankfurti koronázására 1562-ben, és szintén ott van Pozsonyban a következő év szeptemberében, amikor Miksát magyar királlyá koronázzák. Javadalmi és tisztségei is szépen gyarapodnak: a jövedelmet legfeljebb katonai behajtással termelő váradi püspökség mellé megkapja a pornói apátságot (1558) és a pozsonyi prépostságot (1563), valamint magyar királyi alkancellár lesz (1560). Politikai nézeteiről ebből az időből nem sokat tudni, saját későbbi leírása szerint 1562 végén megejtett németalföldi útján megismerkedik a későbbi függetlenségi mozgalom két vezéralakjával: Orániai Vilmostal és Egmont grófjával.²⁷ Szakítása a bécsi udvarral Ferdinánd halála után kezd el érlelődni benne. Miksa nyilvánvalóan nem kedveli, s bár ő tarthatja az elhunyt császárt búcsúztató gyászbeszédet 1565-ben,²⁸ karrierje megakad. Kancellár szeretne lenni, ám sem ezt, sem a szintén nyíltan kérelmezett, de végül Zacharia Delfinónak juttatott győri püspökséget nem kapja meg.²⁹ 1566 őszén még saját bandériummal jelenik meg a Szülemán ellenében Győrnél összegyűlt keresztény táborban, de a következő évi tavaszi országgyűlés után előbb Velencébe megy, felajánlva szolgálatait a *Signoriának*, majd 1568-ban Raguzán keresztül Erdélybe, ahol előbb János Zsigmond tanácsura lesz, majd az 1571-ben ennek halála után trónra lépő új

24 *Francisci Forgax[!] de Gimes Nitriensis Pannoni ad illustrissimum ac reverendissimum D.D. Nicolaum Olahum archiepiscopum ecclesiae Strigoniensis et summum cancellarium Romani Ungariae Bohemiaeque Regis carmen*. Patavii, 1553. Nem teljes, hasonló kiadása: *Gömöri György*: Forgách Ferenc ismeretlen, 1553-as kiadású latin versei. Magyar Könyvszemle 126. (2010) 102–111. 1555. február 12-én kelt fokozatszerzése: *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1551 ad annum 1565*. A cura di E. Dalla Francesca – E. Veronese. Roma–Padova, 2001. 164–165.

25 A szöveget ld. *Deutsche Reichstagakten*. Der Reichstag zu Regensburg 1556/57. Bearb. Josef Leeb. München, 2013. 1185–1190.

26 *Toldy Ferenc*: Bevezetés. In: *Forgách F.: História i. m. LIX–LX*.

27 Erről *A Commentarii XVIII.* könyvében ír. Ld. *Forgách F.: História i. m. 392.*; *Uő*: Emlékirat i. m. 921. A németalföldi utazáshoz ld. *Károlyi Árpád*: Forgách Ferenc a történetíró Antwerpenben. Történelmi Tár 1881. 783–784.

28 *Franciscus Forgaz*: *Oratio in funere augustissimi potentissimi foelicissimi pacifici pientissimi imperatoris Ferdinandi I. ... septima Augusti 1565. in templo divi Stephani*. Viennae, 1565. 2. kiadás: *Simon Schardius*: *Tomus primus orationum ac elegiarum in funere Illustrissimorum principum Germaniae... Francofurti ad Moenum, 1566. ff. 348v–358r*.

29 *Almási Gábor*: Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai. Századok 140. (2006) 1405–1440., itt: 1411–1426.; *Sörös P.*: Forgách Ferenc a történetíró i. m.; vö. *Petneházi Gábor*: Kovácsóczy Farkas kortörténeti feljegyzései (1563–1567). Lybubus 2012–2013. 55–93.

vajda, Báthory István kancellárja.³⁰ Báthory feltétlen híve, s lényegében az ő környezete lesz az alapja annak a hivatalnok-értelmiségnek, amely később a lengyel királlyá választott fejedelem politikájának egyik alappilléret képezi.³¹ 1573-ban még a házasságot fontolgatja,³² 1574-ben pedig követséget vezet Krakkóba,³³ ám hamarosan megbetegszik és a hivatal alóli felmentését kéri. Mindössze negyvenkét éves, amikor magányosan meghal Padovában, és egy olyan művet hagy maga mögött, amit aztán több mint kétszáz éven át nem adnak ki. A *Commentariit* ugyan a 17. században és azt követően sokat másolják és olvassák, mégis csak afféle titkos történetként tud hatni, és a történettudomány tulajdonképpen máig nem tud mit kezdeni azzal a számos fekete históriával és sötét jellemrajzzal, amivel lapjai telítve vannak.³⁴

Istvánffy életére, különösen Forgách pályáivével összevetve, inkább a türelmes várakozás, a felsőbbtség iránti, ha nem is kritikátlan, de megkérdőjelezhetetlen lojalitás a jellemző.³⁵ Állhatatos katolicizmus, békés családi élet, szorgos hivatali munka, humanista verselgetés,³⁶ amit aggkorában koronáz meg azzal a művel, ami végre méltó folytatása Bonfininek, továbbá itthon és külföldön egyaránt reprezentálni képes a magyar nemzet romlásában is megőrzött hírét, nevét, dicsőségét.³⁷ Éppen e reprezentatív jellege miatt éri annyi dicséret a régebbi korok, ám ugyanannyi gáncs is az újabb kor olvasói részéről, akik elfelejteni látszanak azt, hogy modern vagy akár pozitivisták értelemben vett hitelességet aligha lehet számonkérni egy kora újkori szerzőn. Mára tehát mindketten megbízhatatlanként kezelt történetírók lettek, egyikük túlságos szabadszájúsága, másikuk pedig túlságos visszafogottsága miatt. Részrehajlóak voltak tehát, ám ez egyszerűen (és Patrízival is szólva: kikerülhetetlenül) politikai karakterük folyománya volt.

Nyilvánvaló az is ugyanakkor, hogy az egyik legalapvetőbb különbség kettejük műve közt egyszerűen abból fakad, hogy eltérő időpontban, eltérő

30 S. Obermayer *Erzsébet*: Ismeretlen Forgách Ferenc-dokumentumok a velencei levéltárban. Irodalomtörténeti Közlemények 79. (1975) 681–685.; Almási G.: Variációk i. m.

31 Berzeviczy Márton és Kovacsóczy Farkas Forgách pártfogoltjai voltak. A Báthory-korabeli erdélyi adminisztratív elithez lásd *Horn Illdikó*: A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszűlésének korszakában (1556–1588). Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012. 306–323. Vö. még Almási G.: Variációk i. m. 1415–1420.

32 Erről maga ír Dudithnak: Kolozsvár, 1573. november 26. In: *Andreas Dudithius*: Epistulae. Pars II. (1568–1573). Ed. Lech Szczucki – Tiburtius Szepessy (et al.). Budapest, 1995. 565–566. Vö. Berzeviczy levelét szintén Dudithnak (Kolozsvár, 1573. november 25.). Uo. 562–564. A pápai diszpenzáció kérdéséhez ld. *Sörös Pongrác*: Forgách Ferenc házassági terve. Turul 17. (1899) 44–146.

33 *Sörös P.*: Forgách Ferenc a történetíró i. m. 194–95.

34 Legutóbb erről *Petneházi G.*: Forgách Ferenc és Don Carlos i. m. Vö. *Bartoniék E.*: i. m. 231–235.

35 *Nagy G.*: „Tu patriae” i. m.

36 *Csehy Zoltán*: Militiae Martisque decus. Adalékok Istvánffy Miklós történelmi tárgyú epitáfiumainak szövegmintázataihoz. In: *Humanista történetírás és neolion irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka. MTA BTK ITI, Budapest, 2015. 57–65.

37 *Bartoniék E.*: i. m. 340–341.

életkorban, illetve részben eltérő tárgyban alkották azokat. Forgách műve kortörténeti kommentár, évkönyv-szerkezetben dolgozza fel azokat az eseményeket, amelyeket maga is átélt vagy megélt, nem csupán a magyar eseményeket, hanem (néhol feltételezhetően csak a helykitöltés miatt) kitekintéssel azokra a külföldi történésekre is, amelyek ezekre hatással lehettek (német és francia vallásháborúk, földközi-tengeri harcok, Török Birodalom belharcai).³⁸ Istvánffy ezzel szemben élete végén mintegy visszatekintve dolgozza fel az egész század magyar történetét (nemcsak azokat az eseményeket tehát, amelyeknek maga is kortársa volt, de megmaradva szigorúan a hazai történéseknel), amelyhez többek közt Forgách *Commentariijét* is felhasználja, sőt bőségesen jegyzeteli is azt.³⁹

Forgách a várháborúkat lezáró, utolsó nagy török hadjárat után, 1566 végén határozza el, hogy kortörténetet ír, amikor a bécsi udvarral való szakítása is megérlelődik benne – még mindig háborús indulatban tehát, illetve a Habsburg-kormányzat török és magyar politikája, valamint saját megbicsaklott karrierje miatti csalódottságában és felháborodásában (még akkor is igaz ez, ha végül felkérést is kap rá 1572-ben Báthory Istvántól).⁴⁰ Istvánffy a tizenöt éves háború közepén, adminisztratív karrierjének alkonyán dönt az írás mellett, amit a háború és a Bocskai-felkelés/mozgalom lezárulta után fejez be. Földrajzi értelemben vett nézőpontjuk is eltérő. Forgáchnál Erdély és Magyarország, bár külön igazgatás alatt vannak, összetartozó egységet képeznek. Istvánffynál már élesen különvlik a kettő, az erdélyi török út és törökös politika pedig a fenyegető barbarizmus (ma talán úgy mondanánk: a balkanizálódás) rémét jelenti számára.⁴¹ Közös vonás, hogy mindkettejüket ugyanaz a rendszerezési szemlélet hatja át, ami volt kancelláriai hivatalnokként talán természetes is. De e rendies szemléleten belül eltérő politikai irányt képviselnek. Forgách egy nyíltan Habsburg-ellenes, rákosi, ha tetszik szittyai irányt propagál,⁴² míg Istvánffy a nemesi alkotmányt kizárólag a törvényes keretek és a

38 A műfajhoz és szerkezetéhez *Bártfai Szabó L.*: Forgách Ferenc évkönyvei i. m. 36–42.; *Sörös P.*: Forgách Ferenc kortörténelme i. m. 98–99.; *Uő.*: Forgách Ferenc a történetíró i. m. 200.

39 A feltáratlan kézirati hagyomány miatt a Majer–Toldy-féle kiadásban (*Monumenta Hungariae Historica – Scriptorum*), valamint az ennek nyomán készült magyar fordításban (*Magyar Remekírók*) olvasható, Forgách Simontól és Istvánffytól származó jegyzetek nem teljesek. Erről vö. *Bártfai Szabó L.*: Forgách Ferenc évkönyvei i. m. 14., 20–32.; *Sörös P.*: Forgách Ferenc a történetíró i. m. 203–204.

40 *Toldy F.*: Bevezetés i. m.; *Sörös P.*: Forgách Ferenc élete i. m. Bártfai Szabó szerint a megírás egy lendülettel történt valamikor 1573 táján, felhasználva a korábbi előmunkákat. *Bártfai Szabó L.*: Forgách Ferenc évkönyvei i. m. 38–39.

41 *Nagy G.*: *Lux veritatum* i. m. 88.; *Uő.*: *Regni Hungariae historicorum...* i. m. 84–85.; *Uő.*: „Barbarorum iuga, exterorum dominatio”. Beiträge zur Modifizierung des ungarischen Feindbildes im 16. Jahrhundert. In: *Ein Raum im Wandel. Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert.* Hrsg. Norbert Spannenberger, Szabolcs Varga. Stuttgart, 2014. 159–181., különösen: 180–181.

42 *Kubinyi András.*: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittyai ideológia. *Századok* 140. (2006) 361–374.

bécsi udvar iránti lojalitás határain belül védelmező irányt, amivel műve elkészültének pillanatában ráadásul az egész politikai közösség akaratával is szembe megy.⁴³

Személyes viszonyuk, egymásról alkotott véleményük még egy fontos kérdés, amire ki kell térnünk, annál is inkább, mert ha Forgáchtól nem is maradt ránk semmi Istvánffyval kapcsolatban, Istvánffy több ízben ír Forgáchról, időnként nem a leghízelgőbb módon. Az bizonyos, hogy legkésőbb Padovából ismerték egymást, de hogy valaha is közelebbi kapcsolatba kerültek volna 1567 (tehát a váradi püspök átpártolása) előtt, arra Forgách rendkívül gyorsan ívelő karrierje és rendszeres külföldi tartózkodásai csak igen kevés valószínűséget adnak. Útját állhatta ennek a társadalmi és vagyoni különbség is: Forgách a nagybirtokos arisztokrácia krémjéhez tartozott, fiatal kora ellenére császári titkár, püspök, alkancellár, és nyilvánvalóan további magas tisztségek várományosa volt, aki még a megszorult császárnak is pénzt kölcsönzött.⁴⁴ Istvánffy ellenben a török hódítás miatt szinte nincstelenné lett, s adminisztratív karrierje is jóval lassabban haladt Forgáchénál. Talán nem túlzás azt sem állítani, hogy az ifjú arisztokrata látványos előrejutása az 1560-as évek elején sokak szemében, köztük Istvánffyében is szálka lehetett. Ennek tükrében is kell értékelnünk Dudithhoz írt levelét, amelyben kissé lekicsinylően nyilatkozik „váradi uram”-nak (*signor Varadino*) az elhunyt császárt funeráló beszédéről, lényegében azt állítva róla, hogy Zsámbokyt plagizálta.⁴⁵ Azt a Zsámboky, aki velük együtt, szintén az 1550-es évek elejétől tanult Padovában,⁴⁶ s aki éppenséggel mint történész-szerkesztő kerül közelebbi kapcsolatba Forgáccsal: nem csupán mint támogatójáról, hanem mint kollégájáról is megemlékezik róla a Bonfini-kiadás előszavában, illetve *Emblematájának* egyik darabját is neki címezi.⁴⁷

43 Nagy G.: „Tu patriae” i. m. 81–88.

44 1564 tavaszán adott neki kétezer aranyat. Sörös P.: Forgách Ferencz a történetíró i. m. 164.

45 Bécs, 1565. szeptember 1. A. *Dudithius*: Epistulae i. m. I. 230–233. „A beszédet váradi uram tartotta, s mindenki szerint jól sikerült. Tisztelendő uraságnak küldök a beszédből egy példányt, mivel kinyomtatta. Látja majd uraságnod, hogy az egész olyan, mint Sambucusé, és az igazat bevallva, nekem nem is tetszik. Mindazonáltal, amikor váradi uram a Szent Istvánban elmondta, jobban tetszett.” Zsámboky beszédének kiadása: *Ioannes Sambucus*: Oratio cum epigrammatis aliquot in obitum imp. Ferdinandi Primi (...) Viennae, 1565. Forgáchét lásd a 28. jegyzetben.

46 *Almási Gábor*: The uses of humanism: Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus (1531–1584), and the East Central European Republic of Letters. Leiden, 2009. 145–238.; *Almási Gábor – Kiss Farkas Gábor*: Szöveggondozás és kapcsolatápolás. Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében. Irodalomtörténeti Közlemények 117. (2013) 627–691., itt: 628–633.

47 „Quinque posteriores [sc. libros] nobilissimus ac doctissimus antistes Varadinensis, Franciscus Forgatz etc. ante paucos annos Oporino, typographo Basiliensi, a Christophoro Trecio primum communicatos, liberaliter mihi detulit: nec pauca, quo est iudicio (qui et ipse annales texere fertur) nomina corrupta restituit.” Ld. *Ioannes Sambucus*: Praefatio. In: *Antonius Bonfinius*: Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. Basileae, 1568. Az idézet szerint tehát Forgách maga is javítgatott a Bonfini-kéziraton, amit Zsámboky rendelkezésére bocsátott, valamint a bevezető írásakor már híre kelt, hogy saját „évkönyvein” dolgozik. Erről lásd még

„Váradai uram“ János Zsigmondhoz pártolásáról Istvánffynak szintén nem volt jó véleménye. Ez világosan látszik abból is, ahogyan erről a *Historiae*-ben is megemlékezik. Forgáchot eszerint túlságos és teljesületlen ambíciója vitte rá a távozásra, de nem elégedett meg ezzel, hanem sógorát, Gyulaffy Lászlót is rávette, hogy mondvacsinált ürüggyel (a Forgách által törvénytelenül neki elzálogosított Pornót nem tarthatta meg, illetve elvettek tőle egy gazdag török foglyot) szintén elpártoljon.⁴⁸

A *Commentarii* kéziratát Istvánffy az elsők között használta, és nem csupán jegyzetekkel látta el, hanem neki köszönhetjük Forgách első életrajzát is. Ebben a *Vita auctoris* című szövegben hasonló szavakkal tér ki a váradai püspök elpártolására, mint a *Historiae*-ben, illetve mindezen túl két fontos és azóta is sűrűn idézett és vitatott megállapítást tesz. Az egyik, hogy Forgách szifiliszessé lett volna, és emiatt mondott le a kancellárságról és ment Padovába élete végén. A másik a *Commentarii* általános értékelése, ami megérdemli, hogy szó szerint idézzük:

*Történetének írásába jóval halála előtt kezdett, János király halálától indítva és Izabella királynő, illetve ennek fia haláláig folytatva azt. Sokaknak azért nem tetszik, mivel rágalomokkal és gyalázkodással van teletűzdelve olyan kiváló férfiak ellenében, akik erre nem szolgáltak rá, és nem mindig ragaszkodik a történelmi hűséghez. Mindazonáltal, a történelmi emlékezet miatt érdemes lenne, hogy napvilágot lásson a mű és hogy fenntartásokkal bár, de pártatlan ítések olvassák.*⁴⁹

Abban, hogy Forgách szifiliszessé lett volna, valójában Istvánffy sem biztos: „úgy mondják – írja –, hogy francia kórban szenvedett“ (gallico enim morbo obnoxium fuisse ferunt).⁵⁰ Erre azóta sem került elő semmilyen bizonyíték, sőt, az egyetlen vonatkozó hiteles forrás – Báthory István ajánlólevele a velencei dózséhez –, noha nem nevezi meg a betegséget, mégis inkább arra utal, hogy Forgách 1574-es krakkói küldetése közben vagy után betegedhetett

Bárfai Szabó L.: Forgách Ferencz évkönyvei i. m. 36–38. Zsámboky a *Varii hominum sensus* emblémát címezi Forgáchnak: Ld. *Ioannes Sambucus: Emblemata et aliquot nummi antiqui operis ...* Ed. tertia. Antverpiae, 1569. 63.

48 „Franciscus Forgacius episcopus Varadiensis a Caesare ad Johannem Sigismundum descivit (...) non alia transfugii causa, quam quod episcopatum Iauriensem, quem ipse post obitum Pauli Gregoriancii vehementer expetebat, Caesar quamvis in eum propensior, tamen Cosmi Florentiae ducis precibus, muneribusque expugnatus Zachariae Delphino Cardinali contulisset. Is suo discessu nequaquam contentus Ladislao quoque Giulaffio, sororis suae marito, militari viro, ut se abeuntem postea sequeretur, auctor fuit, qui duplici se iniuria affectum querebatur: una quod Pornonem (...) a Forgacio contra leges sibi oppignoratum, ut detineret, Caesar nequaquam admisisset, altera, quod captivus quidam Turca, admodum dives, vi sibi ademptus foret.“ *N. Isthvanffius: Historiae* i. m. 511–512. Vö. *Almási G.: Variációk* i. m. 1410–1415.

49 „Historias diu ante obitum scribere coeperat, a morte Ioannis exorsus ac variis intervallis usque ad Reginae Isabellae et eius filii exitum perduxerat. Quae a multis ideo non probantur, quod maledictis conviciisque in viros clarissimos, nec quicquam tale meritis scaterere videntur, nec ubique rerum gestarum sinceram fidem tuentur; tamen ob rerum gestarum memoriam dignae censerí possunt, quae in lucem prodeant atque adeo cum iudicio per aequos censores legantur.“ *Istvánfi Miklós: Vita Auctoris*. In: *Forgách F.: História* i. m. lxxxvii–lxxxviii.

50 Uo.

meg, és fordult állapota olyan rosszra, hogy a napfényes Itáliában akarta kikúrálni magát.⁵¹ Kétségtelen az is ugyanakkor, hogy a szifilisz gyógyításának egyik korabeli központja éppen Padova volt, az egyik legkiválóbb orvos, Girolamo Capodivacca († 1589) pedig, aki traktátust is írt a betegség kezeléséről, promotorként szerepel Forgách patronáltja, Kovacsóczy Farkas (1540–1594) későbbi erdélyi kancellár doktori avatási jegyzőkönyvében 1575 májusában, nem sokkal azelőtt tehát, hogy Forgách Padovába utazott volna, ahol egyébként Kovacsóczy bevárta patrónusát.⁵² Ez természetesen még mindig nem bizonyít semmit, Forgáchnak ezer más baja is lehetett, de az is nyilvánvaló, hogy Istvánffy azzal, hogy lejegyzí ezt a szóbeszédet, legalábbis szándékosan nem kíméli történetíró kollégája emlékét.⁵³

Vagyis Istvánffy lényegében ugyanúgy jár el, mint maga Forgách, amikor a kor egy-egy szereplőjéről olyan, a korban pletykaként keringő, szaftos történeteket jegyez le, mint Losonczy Antal feleségének, a kéjsóvár Báthory Annának a történetét a *Commentarii* II. könyvében,⁵⁴ vagy a feleségét féltékenységében megmérgeztető Perényi Gábor esetét a XVII. könyvben,⁵⁵ vagy a Balassa család törvénytelen eredetét ugyanott, ami mellé még Forgách Simon is azt írta: „ezt a cikket teljességgel ki kell belőle hadni, hogy a jámbora [Balassa Menyhárt] ne kisebbedjék meg.”⁵⁶ Hogy azokról a nagypolitikát is érintő értesüléseiről már ne is szóljunk, mint Mátyás király meggyilkolása,⁵⁷ vagy hogy Fráter György igazából Szapolyai János törvénytelen fiát szeretne volna királlyá tenni,⁵⁸ vagy akár az ifjú spanyol trónörökös, Don Carlos meggyilkolásának rendkívül bizarr históriája.⁵⁹

51 „Franciscus Forgiatus Baro de Gymes, cancellarius, consiliarius et consaguineus noster a multis iam mensibus adversa valetudine hic pressus in Italiam, ad medicos Patavinos recuperandae sanitatis causa se conferre nostro indulto constituit.” Báthory István Aloisio Mocenigonak, Gyulafehérvár, 1575. szeptember 24. Kiadva *Bátfai Szabó L.*: Forgách Ferenc évkönyvei i. m. 193. Vö. *Sörös P.*: Forgách Ferenc a történetíró i. m. 196–197.

52 *Acta graduum academicorum Gymnasii Patavini ab anno 1566 ad annum 1600 (1566–1575)*. A cura di Martellozzo Forin. Roma–Padova, 2007. 665–666. Capodivacca traktátusa a szifiliszről és kezeléséről csak halála után jelent meg (*Acroases de virulentia Gallica, seu de lue venerea*. 1590; 1594). Műveit lásd: http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/ima.htm. (2016. 11. 12.) Életről vö. *Giuliano Gliozzi* szócikkét: *Dizionario biografico degli italiani* 18. online: [http://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-capodivacca_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-capodivacca_(Dizionario-Biografico)/) (2018. 02. 15.)

53 Forgách haláláról Bornemisza Péter is megemlékezik, de szifilisz nem, csak kínos és szégyenletes halált emleget, mint a képmutatásért járó méltó büntetést: „Láttam igen okos de álnoc fő embereket, kik czelczaptac es hizelkettec tiztnecc okáért Pispemeknecc, Es őkis nagy tizteket viseltecc az álnoc szin alatt, hogy őcc szieuekben igazat vallanac, De vgyan rúttul veztecc: Mint Forgats Ferencz, Varadi Pispec, Es Kereczeni Ianos, Komaromi Prépost. Es többec. Rut kinuai, szörnyű kétséges betegségetnecc, es soc szegyen vallásokra holtac meg.” *Bornemisza Péter*: *Ördögi kísértetek*. Kiad. Eckhardt Sándor. Budapest, 1955. 189.

54 *Forgách F.*: *História* i. m. 32.; *Uő*: *Emlékirat* i. m. 596.

55 *Forgách F.*: *História* i. m. 382.; *Uő*: *Emlékirat* i. m. 913.

56 *Forgách F.*: *História* i. m. 378.; *Uő*: *Emlékirat* i. m. 908.

57 *Forgách F.*: *História* i. m. 472–73.; *Uő*: *Emlékirat* i. m. 993–994.

58 *Forgách F.*: *História* i. m. 28.; *Uő*: *Emlékirat* i. m. 593.

59 *Forgách F.*: *História* i. m. 404–407.; *Uő*: *Emlékirat* i. m. 933–934. Vö. *Petneházi G.*: *Forgách Ferenc és Don Carlos* i. m.

Sine ira?

Forgách tehát nyilvánvalóan sokszor indulatból ír, aminek eredőjét részben a korabeli közállapotok feletti felháborodásában és Magyarország Mátyás halálát követő lehanyaglására felett érzett keserűségében kereshetjük,⁶⁰ részben pedig saját viszonyulásában a kor egy-egy szereplőjéhez. Személyes ellenszenvének talán leghíresebb példája a szigeti Zrínyi Miklósról írott nekrológja az 1566-os ostrom ismertetését követően, melyben ahelyett, hogy a korban (és azóta is) elvárt módon felmagasztalná a várvédőket, élükön az öngyilkos kirohanást választó Zrínyivel,⁶¹ leírja a gróf „foltos életét”, olyan botrányos elemekkel tarkítva, amelyek szerint Katzianert annak saját törével szúrta volna le, vagy hogy hozományvadász és házasságszédelgő módjára viselkedett két esetben is. Ezekről az állításairól éppen a legújabb kutatásoknak is köszönhetően tudjuk, hogy nem fedték a valóságot.⁶²

Mindezzel együtt is túlságosan leegyszerűsítőnek tűnik az a magyarázat, hogy Forgách emlékezetes 1563-as pozsonyi szállásvitájuk miatt gyűlölte meg Zrínyit, és ezért írta róla dehonesztáló jellemzését.⁶³ Sokkal inkább arról van szó, hogy (bár valószínűleg személyesen is utálta) az ő szemében a gróf – Ballassa Menyhárttal, Bebek Györggyel, vagy az alább még részletesen bemutatandó Nádasdy Tamással együtt – tipikus megtestesítője lehetett a korabeli magyar arisztokrácia bűnös önzésének, hatalom- és pénzéhségének, amelyek saját (és feltehetően a korabeli magyar politikai közvélemény egy jelentős részének) véleménye szerint elsősorban voltak okolhatóak az ország három részre szakadásáért és önállóságának elvesztéséért. Mátyás alakja ebben a kontextusban válhatott különleges viszonyítási ponttá – nála és a korabeli közvéleményben is. Így az sem véletlen, hogy az a Forgách, akinek a keze (mint láttuk) benne volt Bonfini első teljes, Mátyás király uralkodását is tartalmazó kiadásában, a legszemélyesebb és legérzelemtelibb hangot akkor üti meg a *Commentarii* lapjain, amikor Mátyásról elmélkedik.⁶⁴

60 Mátyásról két hosszabb kitérőben emlékezik meg a XIX. könyv végén és a XX. könyv elején. *Forgách F.*: *História* i. m. 423–424.; 429–430.; *Uő.*: *Emlékirat* i. m. 949–951.; 954–955.

61 Ahogyan pl. Kovacsóczy is teszi a feljegyzéseiben. Vö. *Petneházi Gábor*: Kovacsóczy Farkas feljegyzései (1563–1567) és a magyarországi kortörténetírás a 16. század derekán. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118. (2014) 307–324.

62 *Forgách F.*: *História* i. m. 325–326. Vö. *Varga Szabolcs*: *Leónidasz a végvidéken. Zrínyi Miklós (1508–1566)*. Pécs–Budapest, 2016. 108–113., 170–174., 215.

63 Forgách az 1563-as országgyűlés idején elfoglalta Zrínyi szállását. A mérges gróf először Oláh Miklóshoz fordult panasszal, aki Forgáchnak adott igazat, majd Miksához, aki felülbírált az érsek döntését. Az ügyről lásd *Bárfai Szabó L.*: *Forgách Ferenc élete* i. m. 81.; *Sörös P.*: *Forgách Ferenc a történetíró* i. m. 165.

64 „Szerintem azok szolgálták rá a legszörnyűbb átokra, akik hazánkat a bűnös nyereszkeskedés miatt elárulták. Mert rögtön Mátyás halála után féktelen nagy szabadosságukban és tobzódásukban a más javait igyekeztek erővel és csellel megkaparintani; egyesek az államkincstárt fosztották ki, mások az ország tartományait árulták pénzért. Így vesztettük el rútul Bécsset és Ausztriát; azután ezt, azután azt, hovatovább szinte mindent. Ezért kell előnyben részesíte-

E kortársakra kiterjesztett, moralizáló, (ön)ostorozó hangvétel nincs meg Istvánffyban,⁶⁵ s éppen ez a legnagyobb különbség kettejük műve közt. Istvánffy arról sem ejt egy szót sem, hogy Mátyást megölték volna: ami Forgáchnál még egy – akár politikai érdekből is – nyitvatartott seb, az Istvánffynak már lezárt múlt. A *Commentariiben* a moralizálás a legfőbb cél: a sokszor érzelmtől és indulattól fűtött hangnemben leírt negatív példákkal az író egyértelmű hatást akar kiváltani olvasóiból, és ennek érdekében attól sem riad vissza, hogy a korabeli közvéleményben keringő legpiszkosabb történeteket is lejegyezze, függetlenül az igazságtartalmuktól. Istvánffy esetében a dolgok hű lejegyzésének igénye elsősorban a reprezentatív célzattal találkozik, ami tollát – még akkor is, ha a Forgáchnál szereplő szaftosabb ügyekről ő maga is ír – jóval visszafogottabbá teszi. Az is igaz azonban, hogy a megírás jelene felé közeledve időnként az ő pennája is vastagabban fog már, hiszen a distancia hiányához sokszor személyes érzelmei, illetve politikai véleménye is hozzáadódnak.⁶⁶ Forgáchnál ez a distancia a kortörténeti jelleg és a szűkebb időintervallum miatt eleve nem volt adott.

Et studio?

Ami hátravan, az annak bemutatása, hogy a fenti megállapítások hogyan érhetők tetten a *Commentarii* és a *Historiae* lapjain. Szükségszerűen olyan részleteket választottam, amelyről mindketten írnak és a szereplőket is személyesen ismerték. Első példánk két jellemrajz lesz: Nádasdy Tamás nádoré és I. Ferdinánd királyé. Az eltérés a két történeti mű között talán ebben a narratív helyzetben a legtapinthatóbb. Forgách rendszerint egy-egy szereplő haláláról megemlékezve kerít sort elhíresült sötét nekrológiáira, amelyekben a szituá-

nünk a biztonságosabb és tartósabb megoldást a pillanatnyilag tetszetős ellenében. Igen kevesen akadtak, akik hajlandóak voltak a köz érdekét is tekinteni: így kitűnt, hogy Mátyás idejében sem erényük miatt, hanem félelmükben feleltek meg tisztüknek.” *Forgách F.*: Emlékirat i. m. 950. (Borzák István fordítása.) Az eredeti szöveget ld. *Uő*: *História* i. m. 424.

65 A Mátyás halála utáni, Mohácshoz vezető erkölcsi hanyatlásnak, illetve a disciplina elvesztésének az emlegetése már közhelyes volt: ez megvan Istvánffynál vagy Brutusnál, de még Gioviónál is. Itt talán elegendő, ha Istvánffy művének kezdő soraiból idézünk: „Pannoniae regnum, ex quo Christianam religionem amplexum est, semper nobilissimum atque florentissimum habitum fuit, diuque Christianam rempublicam adversus barbarorum incursiones armis defendit: donec enormi rerum omnium negligentia ac deinde cruentis intestinarum factionum dissidiis diversarumque partium studio in summum discrimen venit libertatis salutisque amittendae. (...) proceres Pannoniae ac nobilitas quietem et tranquillitatem nacti adeo corpora atque animos laxaverant, ut labante sensim militaris disciplinae atque religionis cura, quibus ille [Mathias] regnum stabiliverat, non aliud quam suis commodis atque avaritiae studere, nec tametsi hostes terra marique imminerent, quisquam eorum rempublicam capessere; sed omnia per otium et ignaviam transmittere, regiam auctoritatem magistratumque honores non ad publicum decus, sed ad privatum quaestum evocare; denique rempublicam ex bona deterrima reddidisse viderentur.” *N. Istvánfyus: Historiae* i. m. 1.

66 Erről lásd *Nagy G.*: *Lux veritatum* i. m. 81–82., 95–103.

ció diktálta méltatás helyett a szóban forgó személy összes bűnét – olykor, ahogyan ezt Zrínyi esetében is láttuk, olyat is, amit el sem követett – a fejükre olvassa. Istvánffy ezzel szemben igyekszik klasszikus értelemben vett méltatást írni, vagy ha ez nem lehetséges, legalább kiegyensúlyozott képet adni, és a negatívumokat mérsékelni, vagy elhallgatni.

Nádasdy jellemzésére Istvánffy a XX. könyv végén kerít sort, azután, hogy a palatinus szájába egy, a magyar tanácsban a szabad királyválasztás mellett kiálló beszédet illesztett, illetve hírt adott hirtelen haláláról. A visszafogott jellemzés mintapéldája ez a pár sor: Istvánffy, noha tudna rosszat is írni Nádasdyról, ezt nem teszi: annyit állapít meg csupán, hogy tetteivel és hírével a jó és rossz emlékezetet egyként kiérdemelte, illetve megemlíti még a nádor „országos” cimboráit, Majláth Istvánt és Szalay Jánost, akikkel együtt érdemelték ki Ferdinándtól Fogaras, Huszt és Berzence várát, valamint azt, hogy Husztot miképpen veszítették el (miután Nádasdy azt a rablólovag Kávási Kristófra bízta, Ferdinánd parancsára Báthori András elvette tőlük).⁶⁷

Hogy mennyi rosszat is írhatott volna Nádasdyról Istvánffy, az Forgáchnál derül ki, akinél egy jóval bősegebb jellemzést olvasunk. A szerző megengedi ugyan, hogy a nádor művelt ember volt (*cultor bonarum litterarum*), illetve időskorában visszafogott és erkölcsös életet élt (*in cetera vita deinde modestiam atque morum elegantiam sectatus est*), de részletesen felsorolja ifjúkorának bűneit, mindezt egy Borzsák István által sematikusnak ítélt sorral bevezetve ugyan,⁶⁸ ám olyan erővel, hogy az olvasó csak a fejét kapkodja. Megtudjuk, hogy Nádasdy okirathamisító, csaló, hatalmaskodó és többszörös gyilkos: egyszer érdekből öl, amikor a hatalmas hozomány reményében Kanizsai Orsolya egyik gyámját eltéteti láb alól (a másikat egyszerűen lefizeti), másodszor pedig akkor, amikor a vízbe fojtatja Istvánffy Istvánt, mert az gúnyt mert úzni budai kudarcából.⁶⁹ Nagyon árulkodó mindezek után, hogy Istvánffy hogyan jegyzeteli meg Forgách szövegét: két helyen pontosít rajta. Egyrészt Nádasdy és társai, amikor átálltak Ferdinándhoz és átadták neki Pozsonyt, az ott őrzött királyi kincseket Istvánffy szerint egymást közt osztották fel, másrészt a Nádasdy által vízbe fojtatott családtagja nevét Esthvánffiról Isthvánffira javítja – a gyilkosságról pedig nem itt ugyan, de maga is megemlékezik a *Historiae* XV. könyvében, ahol azt is megtudjuk, hogy komoly per is támadt a dologból Nádasdy ellen.⁷⁰

67 *N. Isthvánffius: Historiae* i. m. 408.

68 *Borzásák I.: Forgách Ferenc és Tacitus* i. m. 54–55.

69 *Forgách F.: História* i. m. 241–244.; *Uő: Emlékirat* i. m. 782–785.

70 „Instituta quoque fuit gravis et contentiosa lis adversus Thomam Nadasdium, ob illatum Stephano Isthvánffio iniquam necem, quem ille structis insidiis captum nec ullius criminis convictum, Danubio, indignumque adeo atroci supplicio, mergi iussisset.” *N. Isthvánffius: Historiae* i. m. 256.

Istvánffy Nádasdyról
(Historiae XX. 408.)

Fuit pulchra canitie et viridi senecta conspicuus ac utraque fortuna exercitatus, pacis et belli artibus pollens: sed qui tam bonam, quam malam sui recordationem fama factisque promeruerit, atque ut hoc quoque addam, a multis ultimus palatinorum habitus; usque adeo eius extremae ad Ferdinandum voces quas retulimus, animo principis inhaesisse credebantur. Stephanum Mailatum et Iohannem Zalaium angustis quidem, sed ingenuis tamen natalibus ortos ac postea liberalitate Ferdinandi clarescentes in fratres adoptaverat: vixitque cum iis coniunctissime: ita ut arces Fogarassium in Transsilvania, Hustum in Maramarusio ac Bersenciam in Simigio a Ferdinando dono acceptas et alia quaecunque habebat, cum illis communicaret. Qui cum Hustum Christophoro Cavasio regendum dedissent ac ille omnem circa regionem ad Poloniae et Moldaviae fines latrocinii et rapinis infestam reddidisset, iussu Ferdinandi ab Andrea Bathorio obsessus, erectisque circumcirca castellis, praeter Nadasdii spem ad deditionem compulsus fuit: sicque ii possessione arcis exciderunt.

Forgách Nádasdyról
(Commentarii XII. 241–244.)

Ex nobili sed mediocri familia ortus summo fastigio inter odia externa et interna prudenter usus est: pace militiae praestans, cultor bonarum litterarum. Siquidem in Italia diu litteris operam dederat ac ingenio callidus, simulandi et dissimulandi mirus artifex ad acquirendam aliquam dignitatem animum ab initio intendit. Quod sic se habet. Iam in numerum secretariorum Ludovici regis adoptatus erat, cum Ludovicus rex clade misera occubuit, inde in familiam Iohannis Bornemizae se addixit. (...) Thomas omnem occasionem suam commodum ratus, Iohannem Zalay (...) ad suam sententiam inducit: ita ambo sibi asciscunt Stephanum Mailatum, ex obscuro genere ortum, patre valacho, (...) sed Ludovici magistrum coquinae, haud pigrum hominem neque stupidum. Tres viri data fide incivem sese iureiurando obstringunt, quidquid lucri factum esset, id totum in commune venturum. Igitur primo mortem Bornemizae quam diutissime celavere, et tamen ipsi pro vivo omnia agere atque administare; in primis arces Berzence in comitatu Simigiensi, Fogaras in Transilvania, quae ambae Bornemizae erant, litteris signo Bornemizae, ac si viveret signatis, quod in manu eorum erat, in potestatem suam redigunt. (...) Johannem Ivanczy (...) nefario scelere excludunt (...) simul vero Ferdinandum edocent (...). Ea res tandem Ferdinando ad adipiscendum regnum magno adiumento fuit; nam Posonium (...) una cum thesauris obtinuit, traditum a tribus viris. Haud absimili arte et uxorem Thomas ducit. (...) Itaque unum ex tutoribus sustulit; alios pretio emercatus est, ducta in uxorem cum undecimum aetatis annum vix attigisset. (...) Stephanum Esthvanffy ex nobilissima familia et virum militia praestantem (...) vivum in profluentem aquam submergi atque suffocari fecit.

Amikor dicsérni kell, az arányok megfordulnak. Ferdinánd király nekrológja Istvánffynál a XXI. könyv végén, talán sablonosnak tűnik elsőre, de lényegében az előzőhöz hasonló visszafogottsággal él, oly módon azonban, hogy mondatai néhol kétértelműnek is hatnak – bár ezt talán csak egy Forgáchon edződött szem veszi észre. Óhatatlan azonban nemcsak jóra gondolni akkor, amikor a nagyurak felemelkedéséről, Ferdinánd alatti gazdagodásukról és a király már-már túlságos nagylelkűségéről ír. Igyekszik azonban megvédeni Ferdinándot azokkal a vádakkal szemben, amelyek a hadvezéri erényeket kérik számon a királyon: ezekre a ki nem mondott vádakra (lényegében máig visszaköszönő módon) a török erejének felemlegetésével felel meg, ahogyan tette azt egyébként ugyanezen könyv elején, amikor a Ferdinánd és Szulejmán nyolc évre kötött fegyverszünetéről adott hírt.⁷¹

71 N. *Isthvanfyus*: *Historiae* i. m. 437.

Forgách Ferdinánd-nekrológja ezzel szemben három mondat mindössze, és ebbe a három mondatba is képes a dicséretet egy megengedő félmondatba zsúfolni, hogy azután kitérjen hiányosságaira – amelyek közül legfőbb, hogy a királyok egyedüli díszét, a katonáskodást nem gyakorolta. Emellett még egy pletykát is beleszó mindebbe, miszerint Ferdinándot (saját elmondása szerint) nem a kor és a megpróbáltatások, hanem saját fiai vitték a sírba: Miksa lutheranizmusa és az ifjabb Ferdinánd rossz felesége. Írja ezt az a Forgách, aki egyébként 1565-ben a király temetésekor a búcsúztatót mondta, amely szövegben hasonló kritikus mozzanatoknak természetesen nyomát sem leljük. Istvánffy ehhez a jegyzetben csak annyit tesz hozzá: Ferdinánd feleségét Filippinának hívták.⁷²

Istvánffy Ferdinándról
(Historiae XXI. 437)

Nemo enim nostrae aetatis principum, pacis et belli artium eo peritior, nemo gravissimarum rerum experientior fuit: nullus regum recte et sapienter factis ac indulgentiae, clementiae liberalitatisque exemplis eum superavit. Nam eo evehente Seredii, Dobones, Balassii, Tahii, Telequessii, Magocii, Querecinii alique qaumplurimi ad summos honores et divitias pervenerunt: Turzonibus, Battianis, comitibus Zrinianis aliisque latifundia, arces, diginitates, redditus [!] auxit et amplificavit: omnes bonos et industrios viros, a quibus bonam operam reipublicae navari posse animadvertisset, singulari amore prosequutus est, usque adeo ut nemo unquam eius opem frustra implorasse, nemo tristis ab eius conspectu, nisi summa necessitatis vis obstitisset, discessisse visus sit: et instar Titi, diem se perdidisse putaret, quo non cuiquam bene fecisse videretur. Summum ei pietatis in Deum studium perpetuumque fuit, quem uti in conspectu praesentem semper haberet, ita coluit et veneratus est et ad eius praescripta omnes actiones suas totiusque vitae cursum applicavit, ut quicquid sibi prosperi aut adversi contigisset, ad eum auctorem referret. Militibus, ut sua stipendia statis temporibus summa fide persolverentur, diligenter curavit et supra illa, muneribus variis eos donisque cumulavit. Nisi quis maius rei bellicae, castrensiumque laborum studium in eo desideraverit: sed si potentissimos hostes, qui totius fere terrarum orbis viribus adversus eum formidabilia bella gesserunt, animo reputaverimus, eumque in tot et tantis cladibus et calamitatibus infractum, constantemque animum retinere potuisse, non iniquo iudicio aestimaverimus, ab omni eum ignaviae aut cessationis suspicione merito vindicandum censebimus.

Forgách Ferfinándról
(Commentarii XIV. 272)

Diutino tandem morbo confectus, non violenta quidem et lenta morte, expiatis ante peccatis, nono calendarum Augusti vita decessit. Ceteris virtutibus merito laudandus, militiam nec exercuit praesens, unicum decus regum, neque prospera fortuna bello usus. Consiliis validus, sed consiliariorum monitis plus aequo inligatus, ad quos etiam male consulta referebantur. Paulo ante mortem suadente Batthiany, parceret laboribus: non, inquit, labores me conficiunt, ad quos natus sum, sed mea mala fortuna, Maximiliani lutheranismus et illa mala mulier, Ferdinandi filii.

Második példánk az 1563-as pozsonyi országgyűlés és koronázás leírása. Ennek előzményeiről Istvánffynál a XX. könyv végén értesülünk: Ferdinánd,

⁷² Forgách F.: História i. m. 272.; Uő: Emlékirat i. m. 810.

mivel érzi, hogy ereje fogytán van és gondoskodni akar az utódlásról, összehívja a magyar tanácsot, hogy kipuhatolja Miksa öröklésével kapcsolatos véleményüket. Istvánffy itt egy beszédet ad az uralkodó szájába, amelyben a király felsorolja az ország érdekében tett erőfeszítéseit, és kéri, hogy Miksát fogadják el utódnak. Nádasdy szintén egyenes beszédben az uralkodóhoz intézett válaszában ekkor a szabad királyválasztás joga mellett érvel, vagyis amellet, hogy a nemesség joga a választás, hogy Ferdinánd három fia közül kinek szánja a koronát, és erről nem egy titkos tanácsnak kell döntenie, hanem a nemesi gyűlés szavazatainak. De ne aggódjon, teszi hozzá, ha megfelelően vezetik elő, megválasztják Miksát. Szavai azonban szöveget ütnek a császár fejébe, mert hírért hallotta, hogy Ferdinánd fiához jobban hajlik a magyar nemesség és Nádasdy maga is, a döntést tehát elnapolja és a tanácsot feloszlatja.⁷³

Ezután következik Miksa prágai, majd frankfurti koronázásának leírása a XXI. könyv elején, majd a pozsonyi országgyűlés ismertetése, különös hangsúllyal az ünnepek és szertartások részletezésére. Miksát egyöntetű akarral választották meg, bár egyébként a november végéig húzódó gyűlések különösen zajosak voltak, és a legtöbb panasz a német kapitányok hatalmaszkodása ellen irányult, akik csak annyit mondogattak gögösen a panaszkodó magyaroknak: ha nem tetszik nekik valami, menjenek vissza Székébe. Mindez azonban csak apró folt az ünnepeken, ahogyan a Trója égését bemutató szpektákulum túlzottan élethű bemutatása, valamint a spanyol Robles merénylete Pethő János ellen.⁷⁴

Nem így Forgáchnál, akinek Istvánffynál hosszabb leírását alapvetően a rendi panaszok részletező és rendkívül hatásos leírása foglalja el. Rákos mezeje kétszer is megemlékszik ebben a részletben, nyilván nem véletlenül, ahogyan azt is szándékosnak tekinthetjük, hogy e tulajdonnév Istvánffynál itt elő sem fordul. Forgách először is megkérdőjelezi az egész országgyűlés érvényességét, ezzel együtt pedig Miksa megválasztásának legitimitását is, egyrészt azon az alapon, hogy a nemesség akarata ellen történt, másrészt azon, hogy a gyűlésre a János Zsigmond uralma alatti vármegyék követeit meg sem hívták. Azt is leszögezi, hogy a magyarok királyt nem koronáznak, hanem választanak. A megosztottságot nem hallgatja el: sokféle vélemény járta akkoriban, voltak, akik a szabadság visszaszerzéséről ábrándoztak, mások (ahogyan azt Istvánffynál láttuk), az ifjabb Ferdinándot látták volna a trónon, és leginkább csak a bárók és főpapok gondolták úgy, hogy mielőtt bármilyen országos panaszra rátérnének, meg kell koronázni Miksát. Mindebbe ismét beszövedik némi személyes, pletykaizű megnyilatkozás: a rossz nyelvek szerint Miksát Batthyány Ferenc és Zrínyi Miklós titokban arra biztatták, egyáltalán ne törődjön az ellenzékkel, hiszen megvan hozzá a kellő hatalma, hogy kész helyzetet idézzen elő, és ugyanerre hajlott „az oláh apától született” Oláh érsek is, mert

73 *N. Istvanffius: Historiae* i. m. 405–406.

74 *Uo.* 423–427.

meg akarta őrizni hármias hivatalát (helytartóság-érsekség-kancellárság).⁷⁵ Forgách szerint a szabad királyválasztás intézményét spártai vagy római mintára vezették be az elődök, mindennek ellenére azonban végül Miksát megkoronázzák, közel sem olyan ünnepi külsőségek között, ahogyan azt Istvánffynál láttuk, a nemesség gyér jelenlétében és többek hangos ellenkezése dacára. Trója égése ebben a kontextusban már egyértelműen baljós előjel, bár előjelekre nincs is szükség, hiszen a koronázás rövid összegzése után a sérelmek bőséges leírása következik. Ezek főbb pontjai: a katonaság meglazult fegyelme, fizetelensége, rablásai és hatalmaskodása; a hivatalok és méltóságok gazembereknek adása, a hatalmaskodások büntetés helyetti megjutalmazása, a mindent átható korrupció, félelem és bizonytalanság. A legfőbb követelés emellett a nádori hivatal mielőbbi betöltése – itt Forgách ismét a spártai és római példát idézi. Szerinte ugyanis ami az ókorban az ephorosi és néptribunusi intézmény volt, ahhoz hasonló a korabeli nádorság, aki a király után a második ember, a nép és az uralkodó közötti vitás ügyek bírója és közvetítője.⁷⁶

Nagyon érdekes még az a részlet, ami lényegét tekintve megegyezik mindkét történetírónál, ám egyetlen apró különbség különös hangsúlyt kap. A katonai parádé leírása hasonló mindkét szerzőnél, igaz, eltérő számadatokat közölnek. Mindketten felidézik a régi dicsőséget, amikor még egy-egy országgyűlésen nyolcvanezer fegyveres gyűlt össze; Forgách itt le is írja a Rákos nevet, amit mindenképpen ideológiai töltetűnek kell gondolnunk, különösen annak fényében, hogy Istvánffy nem teszi ezt, illetve hosszan magyarázza, hogy a katonaságot nem lehetett kivonni a végekről, emiatt vonultak fel csak kevesen.

Istvánffy a felvonult magyarokról
(Historiae XXI. 424.)

Erat equitatus circiter trium millium armatorum, quo nihil pulchrius, nihil ornatus splendidusque videre erat. Nemo enim fere erat, qui non equo praestanti ac phaleris auro et argento gemmisque exornato veheretur, ac gladiis, hastis et armis deauratis, non ad ornatum duntaxat, sed ad ostentationem et luxum comptus prodiret. Serio autem erat cautum, ne quisquam e finibus, qui erant Turcis propinquos, ad haec comitia se conferret, ne scilicet finitimae arces suis praesidiis nudarentur. Et sane multis, qui res integras et florentes meminissent, comparatione veterum, paucitas et solitudo visa: quum olim in huiusmodi pompis ad octoginta et amplius millia armatorum egregie instructa vel postremo in Ludovici infantis coronatione numerari potuisse affirmarent.

Forgách a felvonult magyarokról
(Commentarii XIII. 252–253.)

Ungari hos sequebantur, quorum erant quatuor millia splendidissime auro, argento, pennisque exornata. (...) Subibat considerare tantum splendorem ornatuum, tantam multitudinem intuentibus in maiestatem gentis rebus integris, comparatione moestissima, ad praesens tamen iucunda. Etenim supra octoginta millia bellatorum in campo Rakos comitii loco multi sese vidisse memorabant.

75 Az Oláh ellen használt nemzeti sztereotípiáról vö. *Almási Gábor*: Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről: szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. Budapest, 2007. 585–616.

76 *Forgách F.*: *História* i. m. 250–259.; *Uő*: *Emlékirat* i. m. 790–798.

Hogy Rákos és a „szittyia ideológia” mennyire lehetett élő vagy mekkora jelentőséggel bírt a korban, csak az efféle utalások alapján sejthető: Forgách leírása szerint mindenesetre a korabeli nemesi közvéleményben a régi szabadságjogok visszaállításának igénye, párosulva azzal a nézettel, hogy a Habsburgok uralma Magyarországon lényegében illegitim, erős támogatottsággal rendelkezhetett. Erről a tényről Istvánffy nem emlékezett meg, így az ő leírása sokkal inkább a hivatalos álláspontot tükrözi.

Az is világos ugyanakkor, hogy mindketten ugyanazon a talajon állnak, ugyanannak a kancelláriai humanizmusnak, illetve jogtudó értelmiségnek a képviselői, amely nemcsak Mohács előtt volt az úgynevezett „szittyia ideológia”, avagy kora újkori nemesi nemzeti tudat legfőbb hordozója, hanem a ketős királyság korában is továbbvitte ezt a hagyományt. Ebben tehát nincs különbség Istvánffy és Forgách között: Rákos és az idegen dinasztia iránti hűség, ahogyan azt Kubinyi András 2006-os cikkében kimutatta, már Werbőczynél sem zárta ki egymást,⁷⁷ s ha Istvánffy szemben áll lényegében mind a protestantizmussal, mind pedig a törvényes király elmozdításával (ma erre azt mondanánk: konzervatív), attól még ez nem jelenti azt, hogy a korlátlan abszolútizmus szószólója lenne, ahogyan erre már az újabb kutatások is rávilágítottak.⁷⁸ Istvánffy célja a rend és a reprezentáció, az elhallgatásai ebből a szempontból árulkodóak: nem ír a nemesi elégedetlenség valódi mértékéről, Miksa megkoronázásának kétségbe vonható voltáról, és általában a 16. századi magyar elit felelősségéről, vagyis utólag visszatekintve igyekszik szépíteni az összképen. Forgách ennek pont az ellenkezőjét műveli: szinte kéjes élvezettel közli minden adandó alkalommal a legpiszkosabb történeteket és híreszteléseket (bár szabadkozni is emiatt),⁷⁹ állításai hitelességével keveset törődve. A gond az, hogy ami a magyarországi pletykákat és rémtörténeteket illeti, különösen, ha korabeliek, akkor akár Istvánffynak, akár Forgách testvérének, Simonnak a *Commentariis*hez fűzött jegyzeteit nézzük (a hallgatásuk, illetve a javításaik ugyanis árulkodóak), nagyrészt valósnak kell tekintenünk azokat, vagy legalábbis olyannak, amit a korabeli közvélemény is annak tekintett.

Azt még a további kutatások hivatottak tisztázni, hogy Forgách ténylegesen milyen politikai szándékkal írta művét. Ugyanakkor személyes kapcsolatai a németalföldi rendi ellenzékkel, Báthory István megbízása, valamint az itt

77 Kubinyi A.: Rákos és a szittyia ideológia i. m. 369–373.

78 Nagy G.: *Lux veritatum* i. m. 81–87.

79 „Én bizony félek, hogy csekélyke kis részét sem érem el annak, amit minden kor és minden nép történetírói elértek. Azok egyéb erényeiken kívül abban is szerencsések voltak, hogy nem oly szomorú, nem oly nyomorúságos dolgokat írhattak meg, amelyeket ne tudtak volna derűs és gyönyörködtető írásművészetükkel változtatni, és ezzel a változatossággal olvasóik figyelmét le tudták kötni. Nekünk ennek az ellenkezője jutott ki mindenben: mi szinte nem is történetet írunk, hanem inkább az egyetlen sors-folyamatban ránk zúduló csapásokat siratjuk. Azt az egyet mégis fölöttébb fontosnak tartom, és kinek-kinek intó például szolgáljon, hogy mind nemzetünk régi évkönyveiből, mind a mi elbeszélésünk sorából, mind pedig példánkból valamennyien magukra ismerjenek és akarjanak okulni.” Forgách F.: *História* i. m. 32.; *Uő*: *Emlékirat* i. m. 596.

is bemutatott, Miksa legitimitását kétségbe vonó részletek mindenképpen arra utalnak, hogy Báthory István 1570-es években formálódó, alternatív országegyesítési programjába illeszthető be műve,⁸⁰ még ha nem is teljes mértékben: pápaság- és inkvizícióellenes megnyilatkozásai, de akár a túlzásba vitt Habsburg-ellenessége és túl nagy mértékben adagolt pletykái miatt politikailag még ebbe a tervbe sem fért volna bele a megjelentetése. Ezért kellett kéziratban maradnia: mert bár amit közöl, az sokszor nem haladja meg a piaci kofák színvonalát, állításainak mégis hitelt ad az, hogy egykori bennfentesként nyilatkozik meg.

Konklúzió

Mind Istvánffy *Historiae*je, mind pedig Forgách *Commentariij*e olyan, tipikusan kora újkori, és a kor színvonalának megfelelő történetírói teljesítmény, amelyek hitelességének mérlegelésénél az írói egyéniség és a politikai kontextus ismerete egyaránt elengedhetetlen. Nem csupán az író politikumát és egyéniségét kell ugyanakkor szem előtt tartanunk, hanem azt a politikus közönséget is, amelynek a művek íródtak, s amellyel a jelek szerint, Istvánffy jóval többet törődött, mint Forgách. Akárhogyan is: forrásértékük ezzel lényegében megkettőződik. Részben, a jelzett fenntartások mellett ugyan, de az általuk tárgyalt események továbbra is kiemelkedő forrásaként használhatóak, részben pedig – s ez még ennél is fontosabb – abba a folyamatba nyújtanak bepillantást, ahogyan a magyarországi politikai közvélemény lassan-lassan, majd egy évszázados munkával Mohács, az azt követő polgárháború és az ország szétszakadásának traumatikus élményét feldolgozta. Mert Tarnai Andor idézve, ha az igazi (és továbbra is megfejtetlen) kérdés az, hogy hogyan beszéltek a kora újkori országgyűléseken a magyar nemesek; arról, hogy miről folyt a szó, Verancsicsnak, Szeréminek, Forgáchnak vagy Istvánffynak hála, meglehetősen sokat tudhatunk.⁸¹

80 Kruppa T.: A kereszt, a sas és a sárkányfog i. m. Lásd még a 9. jegyzetet.

81 Tarnai Andor: A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 90. (1986) 656. Idézi Bene Sándor: Eszmétörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. BUKSZ 19. (2007) 1. sz. 50–64., itt: 50.

PETNEHÁZI GÁBOR

GÁBOR PETNEHÁZI
PARALLEL STORIES

POLITICS, PERSONALITY, AUTHENTICITY IN THE HISTORICAL WORKS OF
MIKLÓS ISTVÁNFFY (1538–1615) AND FERENC FORGÁCH (1535–1577)

They studied in Padua at the same time, they were roughly the same age, they both had political careers and they wrote the two most influential works on 16th century Hungarian history: Forgách penned down Hungarian and European events between 1551 and 1572—in his *Commentarii* first published in 1788—whereas Istvánffy summed up Hungarian history following the death of King Matthias up until his own time in the *Historiae* published in 1622, which became the first printed history about the century of Hungarian decay, and for the completion of which he used, among many, the work of Forgách in manuscript form. Taking into account differences and similarities between the two works and the two authors, this paper attempts to demonstrate that the authenticity of a historical work in the 16th century can only be understood in correlation with the author's personal career and political views. However, this does not mean that we should deem these works unanalysable *per se*. Their source value is twofold. First, they can be used as outstanding sources for the events of their subject matter. Second, they let us look into the process of how Hungarian political public opinion processed the events at Mohács, the ensuing civil war and the traumatic splitting of the country into two, with almost a century of toil.

KASZA PÉTER

„Írtanak pedig akkor esztendő számának 1541-et”

Istvánffy Miklós Buda elestéről¹

Buda 1541. évi török kézre kerülésének körülményeit, a kis királyfi látogatását a szultán sátrában, a János-párti urak tanácskozását a török főemberekkel, ezenközben a janicsárok beszivárgását a városba és a várba, majd Török Bálint rabláncra kerülését a nagyközönség leginkább Gárdonyi méltán híres és népszerű regényéből, az *Egri csillagok*ból ismeri. A regény második része ugyanis, az *Oda Buda*, jórészt az 1541. augusztus végi napok eseményeivel foglalkozik. A felvezetőben Gárdonyi a következőképpen ír a János király halála utáni helyzetről: „A német Ferdinánd ráküldte Budára vén totya generálisát: Roggendorfot. A török szultán maga indult el, hogy feltűzze a félholdas zászlót a magyar királyi palotára.”² A Buda bevételére készülő két ellenfél jellemzése nem is lehetne ellentétebb: míg a szultán maga indul, hogy elérje célját, addig Ferdinánd nemhogy nem maga jön, de Roggendorf személyében egy „vén totya generalist” küld, ami mintegy előrevetíti a németek vereségét és Ferdinánd kudarcát. Mivel Gárdonyi műve generációk óta kötelező iskolai olvasmány, a 16. század közepének magyarországi eseményei, főszereplői nemzedékek számára az ő szövege alapján váltak ismertté, így ami ezekkel kapcsolatban a köztudatban él, nagyrészt Gárdonyira vezethető vissza.³ Gárdonyinál pedig Buda veszte egyértelműen a török álnokság számlájára írható, de Roggendorf eposzi jelzői jól mutatják azt a képet is, ami a mindenkori Habsburg uralkodók által Magyarországra küldött német tábornokokról, várkapitányokról a közvéleményben kialakult: nemcsak, hogy idegenek, de hasznavehetetlenek is, így a sorozatos vereségek, a török előrenyomulás, az elvesztett végvárok leginkább az ő lelkükön száradnak. Ennek megfelelően Buda vesztében sem csak a szultán a ludas, aki csellel elfoglalja a várat, de Roggendorf is, aki hiába próbálja kiostromolni onnan a várat védő János-párti magyarokat. A német király tehetetlensége, hadvezére alkalmatlansága tehát mintegy előzménye Buda török kézre kerülésének, amit csak betetőz a

1 A tanulmány megírását az NKFIH K-119237 azonosító számú kutatási projektje támogatta.

2 *Gárdonyi Géza: Egri csillagok*. 3. kiad. Móra, Budapest, 1959. 72.

3 Újabbán a *Korunk* 2015. augusztusi száma foglalkozott a történelmi regényekkel. Gárdonyi művéről Oborni Teréz írt történészszemmel. Vö.: *Oborni Teréz: „Summáját írom Egör várának...”* Történeti adalékok Gárdonyi regényhőseiről. *Korunk* 25. (2015) 8. sz. 39–46.

szultán csele, aki szinte becsempészi katonáit a szövetségesei által addig hűségesen védett várba, miközben álnokul fogságba veti a legvitézesebb magyar katonát, Török Bálintot. Jelen tanulmánynak nem célja, hogy feltárja Gárdonyi forrásait. Az viszont mindenképpen érdekes, mennyire igazolható vissza ez a sajtáságosan németellenes kép azon korabeli források alapján, melyekre Gárdonyi, vagy az általa olvasott történeti feldolgozások támaszkodtak. Korabeli forrásoknak pedig bővében vagyunk.

Buda vesztének visszhangja

1541. augusztus 29-e, vagyis Buda eleste vitathatatlan fordulópont a magyar történelemben. Ez nem véletlen, hiszen annak ellenére, hogy a már 1541-ben is másfél évszázados múltra visszatekintő törökellenes küzdelmek során az egykori Magyar Királyság peremterületeinek és melléktartományainak mind nagyobb része került fokozatosan oszmán fennhatóság alá, az ország fővárosának és középső területeinek elvesztésével merőben új helyzet állt elő. Az egykor az Al-Dunánál, illetve a horvát és bosnyák hegyek közt húzódó végvidék Buda eleste után egy csapásra az ország legfejlettebb, sűrűn lakott és magasan civilizált részeire tevődött át, és ott is maradt egészen a 17. század végéig. Az egykor alkalmoszerű török portyák mindennaposakká váltak a meg nem szállt területeken is, azt pedig, hogy a hadszíntérré változott ország anyagi kultúrájában milyen iszonyatos károkat okozott a török uralommal és az állandó hadmozgásokkal járó permanens hadiállapot, felbecsülni is alig lehet. De hiba lenne azt gondolnunk, hogy Buda eleste tisztán magyar ügy volt. Az egykor szebb napokat látott ország rezidenciavárosának eleste a leg súlyosabban persze a magyar lakosságot érintette, de az ország közepéig elhatoló török hódoltság komoly fenyegetést jelentett egész Közép-Európa számára. Jól érzékelhető, hogy mennyire megélnékül a török kérdéssel foglalkozó Turcica-irodalom német területeken 1541 után, ami egyértelműen a növekvő fenyegetettséggel magyarázható.⁴ Míg a 16. század közepéig – az osztrák területeket leszámítva, ahová már Mátyás idején bebecsaptak a török portyázók – a török inkább távoli fenyegetés volt a Német Birodalom lakói számára, addig 1541 után, amikor a török front már csak 200 kilométerre húzódott a birodalom határaitól, a fenyegetés szó szerint testet öltött.

Buda eleste ugyanakkor, bár a kortársakat is sokszerű meglepetésként érte, valójában több szempontból sem pontszerű esemény: mind szűkebb, mind tágabb értelemben egy folyamat végpontja, illetve fontos állomása. Ami a tágabb kontextust illeti, Buda veszte a záróakkordját jelenti annak a két évtizedes időszaknak, amely 1521. augusztus 29-én, Nándorfehérvár elestével

⁴ Alapos, de még így sem teljes áttekintést ad a korszak Turcica-irodalmáról *Carl Göllner*: Turcica. Die europäische Türckendrucke des XVI. Jahrhunderts. I. Band MDI–MDL. București–Berlin, 1961.

kezdődött, öt évvel később, 1526. augusztus 29-én a mohácsi vereséggel folytatódott és végül ebben a harmadik augusztus 29-ben kulminált. Szűkebb értelemben is fordulópont, mivel Buda birtoklásáért Szapolyai János 1540 nyarán bekövetkezett halálát követően azonnal megindult a küzdelem. Ferdinánd már 1540 őszén hadat indított a János-párt kezén levő várak elfoglalására, és hadvezére, Leonhard von Fels ez év őszén kísérletet tett Buda kézre kerítésére. Miután csak Pestet sikerült elfoglalnia, őrséget hagyott a városban és csapataival téli szállásra vonult. Egy határ menti csapatokból álló török felmentő sereg 1541 kora tavaszán megpróbálta kiűzni a német őrséget Pestről, de Roggendorf közeledtének hírére feladták az ostromot. A német generális 1541 májusától augusztus végéig tartotta ostrom alatt Buda várát, majd a oroszul szervezett visszavonulás közben serege megsemmisítő vereséget szenvedett a török felmentő seregtől. A rákövetkező évben egy jelentős német birodalmi had próbálta meg visszafoglalni a török kézre került Budát és Pestet, de a Brandenburgi Joachim vezette sereg végül csak Pest ostromát kísérte meg, és azzal is kudarcot vallott. Így az 1543-as újabb szultáni hadjárat létre tudta hozni a Buda körüli védőgyűrűt, és ezzel az ország középső része másfél évszázadra török megszállás alá került.⁵

A három augusztus 29-hez köthető esemény ugyan szoros logikai láncolatot alkot, és a magyar történelemre gyakorolt hatásuk is ennek megfelelően egyformán fontos, mégis jól érzékelhető, hogy a legnagyobb visszhangot sajátos módon Buda veszte váltotta ki a nemzetközi közösségben. Bár a magyar diplomácia mindent elkövetett már 1521 után is, hogy felhívja a keresztény országok, elsősorban a német fejedelmek és a pápa figyelmét a végzetessé váló török veszélyre, erőfeszítései nem értek el igazi sikert. Hiába tartott ragyogó beszédet Macedóniai László királyi követ 1522-ben Nürnbergben, illetve Brodarics István 1522 szeptemberében az új pápa, VI. Adorján előtt, és hiába jelentek meg ezek a beszédek nyomtatásban is (Macedóniaié még németül is!),⁶ a nándorfehérvári vereség nem érte el Európa ingerküszöbét. Azon túl, hogy Európa boldogabbik feléből nézve egy távoli ország messzi határvidékén álló vár került „csupán” török kézre, az érdeklődés elmaradásában talán szerepe volt annak a ténynek is, hogy pár hónappal a fontos magyar végvár

5 Kifejezetten az 1540–1542 között Budáért folyó harcokról szóló összefoglaló munka nincs. Résztanulmányok születtek a témában, illetve nagyobb összegzések részeként tárgyalták az idevágó eseményeket. Áttekintésként jól használható: *Iványi Béla*: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). *Tanulmányok Budapest Múltjából* IX. (1941) 32–84. Újabb: *László Veszprémy*: Buda: From a Royal Palace to an Assaulted Border Castle, 1490–1541. In: *Medieval Buda in Context*. Eds. Balázs Nagy – Martyn Rady – Katalin Szende – András Vadas. Leiden–Boston, 2016. (Brill’s Companions to European History 10.) 497–513. Hadtörténeti szemszögből Sugár István mutatta be az eseményeket. Vö.: *Sugár István*: A budai vár és ostromai. Budapest, 1979. 69–119.

6 Macedóniai László beszéde magyarul is olvasható (vö.: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Szerk. Klaniczay Tibor. Budapest, 1982. 902–912.), Brodaricsé, amely mindössze egy példányban maradt fenn, csak latinul (vö.: *Stephanus Brodericus*: Oratio ad Adrianum VI. pontificem maximum. Ed. Csaba Csapodi. Budapest, 1985.). A beszédről újabb: ld. *Kasza Péter*: Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe. Budapest, 2015. 52–62.

eleste után a szultán csapatai már Rodoszt ostromolták, és hosszú hónapokig tartó ádáz küzdelem után be is vették. A johannita lovagok erődszigetének elvesztése sokkal inkább megrázta Európát, mint Nándorfehérvár eleste, így a magyar végvár sorsa valamiképpen Rodosz árnyékába került.

Mohács már sokkal nagyobb figyelmet kapott, hiszen nem csupán arról volt szó, hogy a csatamezőn a korabeli Európa egyik jelentős középhatalmának hadserege szenvedett megsemmisítő vereséget, de a csatában (helyesebben a csata utáni menekülésben) odavesztett maga a király is.⁷ Önmagában sem volt gyakori, hogy egy uralkodó a harctéren lelje halálát, de Lajos halála annál is nagyobb vihart kavart, mert szinte fél Európa uralkodóival rokonságban állt: nagybátyja lengyel király volt, sógorai pedig, V. Károly császár és Ferdinánd főherceg a kontinens nagyobb részét uraló Habsburg-birodalom urai voltak. Bár Mohácsról számos tudósítás, hét röplap és több népének is keletkezett, a hírpiacon hamar feledtette az új szenzáció, Róma kifosztása 1527 májusában.⁸

Ehhez képest a Buda körül folyó harcok éveken át izgalomban tartották az európai közvéleményt. Ebben, a város geopolitikai jelentőségén túl, valószínűleg az is szerepet játszott, hogy 1541–1542-ben vitathatatlanul ez volt a legfontosabb európai esemény, illetve hogy az elhúzódó harcokban évről évre egyre nagyobb számú, különböző európai országokból származó katona vett részt.

Az élénk visszhangot az irodalmi reflexiók valóságos áradata jelzi. Fransepán Ferenc Regensburgban, 1541 nyarán, még Buda eleste előtt mondott beszédét valósággal szárnyára kapja a hír, és 1541 folyamán három latin, két német és egy olasz kiadásban lát napvilágot.⁹ A város török elfoglalása után nyomtatják ki a dalmát humanista, Tranquillus Andronicus törökellenes beszédét,¹⁰ de ekkor jelenik meg Joachim Camerarius egyetlen ismert, török el-

7 A király halálának körülményei időről időre vitákat váltanak ki. Újabb interdiszciplináris jelleggel, történészek mellett filológusok, orvosszakértők, antropológusok bevonásával vizsgálták a kérdést. Ld. „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2016.

8 A *Sacco di Roma* visszhangjáról a kortárs humanisták körében vö.: *Kenneth Gouwens: Remembering the Renaissance. Humanist Narrations of the Sack of Rome*. Brill, Leiden–Boston–Köln, 1998.

9 Vö. *Göllner C.: Turcica i. m. 323–325*. A mű olyan népszerű volt, hogy nemcsak a 16. század végén nyomtatták ki ismételt gyűjteményes kötetekben, de Szenci Molnár Albert is beválogatta *Idea Christianorum* című, 1616-os munkájába. Erről bővebben: *Imre Mihály: Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Budapest, 1987. 231–252.

10 Erről újabb ld. *Kasza Péter: Megjegyzések Tranquillus Andronicus 1541-es törökellenes beszédéről*. In: *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*. Szerk. Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás – Luffy Katalin – Száraz Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016. 40–49.

leni orációja is.¹¹ Jacopo Sadoletto homíliát ír Buda eleste kapcsán,¹² Clemens Janicius lengyel költő gyászéleghiában siratja el a várost,¹³ de a hír visszhangot ver még a távoli Raguzában (Dubrovnik) is, ahol Mavro Vetranović bencés szerzetes ír horvát nyelvű gyászéneket (*tužba*) Buda veszéséről.¹⁴

Nem csekélyebb a hazai visszhang sem: Tinódi több éneket is szerez Buda kapcsán,¹⁵ Verancsics Antalnak két hosszabb levélben számolnak be a budai események menetéről,¹⁶ a budai polgárok árulása a tárgya az egyik első magyar nyelvű emlékiratnak,¹⁷ biztosan kortárs megfigyelő beszámolóján alapszik a *Memoria rerum* budai ostromot leíró hosszú részlete,¹⁸ de igen hangsúlyos az események bemutatása Szeréminél is.¹⁹

Nem hanyagolja el Budát a későbbi történetírás sem. Írnak róla mindazok a 16–17. századi historikusok, akik összegző művet hagynak hátra: van Buda epizód Gian Michele Brutónál éppúgy, mint Somogyi Ambrusnál vagy Bethlen Farkasnál, és természetesen hangsúlyos helyen megtaláljuk az első nagy szintézist író Istvánffynál is.

Az ő műve már csak amiatt is kiemelkedő jelentőségű, mert bár a 16. századot joggal nevezhetjük akár a történetírás századának is,²⁰ Istvánffy Miklós azon kevés humanistánk közé tartozik, akinek lényegében teljes egészében sikerült megvalósítania történetírói programját. Monumentális összefoglalója egyrészt a legteljesebb képet adja a Mátyás halála utáni bő évszázad történetéről, másrészt, mivel Istvánffy már a 17. század első éveiben ír, egyúttal kellő távlattal is rendelkezik, hogy mérlegre tehesse az előző század hangsúlyos eseményeit. Hatástörténeti szempontból szintén nem elhanyagolható ténye-

11 Vö.: Péter Kasza: Camerarius und die Türkenfrage. In: Camerarius Polyhistor. Wissensvermittlung im deutschen Humanismus. Hrg. Thomas Baier. Tübingen, 2017. 325–334.

12 Jacopo Sadoletto: De regno Ungariae ab hostibus Turcis oppresso et capto homilia. Lugduni, 1542.

13 Klemens Janicki: Ad D. Ioannem Antoninum, insignem medicum, Budae a Turcis occupatae querela. <http://literat.ug.edu.pl/~literat/janicki/010.htm>. (Letöltés dátuma: 2016. november 18.)

14 Lőkös István: A horvát irodalom története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996. 58–59.

15 Egész pontosan hármat ismerünk, melyeket felvett az 1554-ben Kolozsvárott kiadott *Krónikába*. A *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról*, illetve a *Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* kifejezetten a témába vág, de a *Krónikát* kezdő, négyrészes *Erdélyi história* első éneke is Buda vesztéről szól. Vö.: Tinódi Sebestyén: *Krónika*. S. a. r. Sugár István, bev. Szakály Ferenc. Európa, Budapest, 1984.

16 Verancsics Antalhoz levél az 1541-ki budai veszedelemről. In: Verancsics Antal összes munkái I. Közli: Szalay László. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Pest, 1857. (Magyar történelmi emlékek. Második osztály. Írók II.) 167–178.

17 Bornemisza Tamás: Emléközet. In: Magyar emlékirók 16–18. század. Vál., szöveggond., jegyz. Bitskey István. Szépirodalmi, Budapest, 1981. 70–77.

18 1504–1566. *Memoria rerum*. S. a. r., utószó, jegyz.: Bessenyei József. Magyar Helikon, Budapest, 1981. 50–91.

19 Szerémi György: Magyarország romlásáról. Szépirodalmi, Budapest, 1979. 314–327.

20 Elég csak arra utalni, hogy míg a 15. században Thuróczy, Ransanus és Bonfini révén összesen három történeti munka születik Magyarországon, addig a 16. század folyamán Brodaricstól Istvánffyval bezárólag tucatnál is több.

zó, hogy míg a 16. századi történeti irodalom jelentős része, Verancsicstól Szerémin át Forgáchig a 19. század második feléig kéziratban maradt, Istvánffy műve már 1622-ben megjelent, sőt, 1758-ig további három kiadása látott napvilágot – a 17. század közepén pedig Tállyai Pál magyarra is lefordította. Ennek köszönhetően a 16. századi történelem kapcsán Istvánffy vált a meghatározó autoritássá, és az általa kialakított narratíva határozta meg azokat a kereteket, amelyekben a későbbi korok a „legmagyarabb századról” gondolkodtak. A továbbiakban ezért azt igyekszem megvizsgálni, hogyan látta és láttatta az élete nagy részét Habsburg-szolgálatban töltő *propalatinus* azokat az eseményeket, melyek Buda vesztéhez vezettek.

Istvánffy és Buda

A fentebb említett hármas felosztás mindkét verzióban megvan Istvánffynál is. Kiemelten kezeli a három tragikus augusztus 29-ét, konkrétan Buda kapcsán pedig részletesen beszámol mindhárom német hadjáratról.

Nándorfehérvár elestének jelentőségét mutatja, hogy Istvánffy ezzel indítja a VII. könyvet és liviusi mintára, valóságos kis *prooemiumot* ír a könyv elejére, érzékeltetve, hogy az elbeszélés szakaszhatárra ért, és innentől minőségileg más események bemutatása következik.

„Szerettem volna, ha nekem, aki az egykor hatalmas és vitéz nemzetnek történetét és ennek különböző változásait munkámban megírom, kellemebb adatok állnának rendelkezésemre az elbeszélésre, mint például a barbárok felett aratott nagy győzelmek, az országhatárok kiterjesztése, újabb tartományoknak az országhoz való csatolása és mások, melyek nekem is megkönnyítenék munkámat és az olvasóknak is gyönyörűséget szereznének. De az ezekkel ellenkező és szerencsétlen események fárasztják a lelket, mintha maga is részese lenne a veszedelemnek, könnyeket és szánalmat ébresztenek a sorozatos csapások, a városoknak és népeknek gyakori és gyászos elpusztítása, a szétszórt és megfutamított hadseregek, és végül a csatában elesett ártatlan király pusztulása. [...] Bár ezeknek a panaszoknak, melyek jogosak és igazak, orvoslásával elkéstek, s így már nem is gyógyíthatók, mi mégis rátérünk azoknak az eseményeknek az elbeszélésére, minthogy elhatározásunk ezt követeli tőlünk.”²¹

21 *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. Ford. Juhász László. Magyar Helikon, Budapest, 1962. 78. Istvánffynak nincs teljes modern magyar fordítása. Egy nagyon jó válogatás jelent meg Juhász László fordításában az 1960-as években. Ahol lehet, ezt a szöveget használom. Juhászn kívül készült egy 17. századi fordítás Tállyai Pál, illetve egy 19. századi Vidovich György jóvoltából. Ahol Juhász szövege nem állt rendelkezésre, Vidovich fordítását idéztem.

Vagyis, bár a magyar nemzet dicső napjai, a hódítások, a terjeszkedés, a sikeres csaták kora már 1490-nel, Mátyás halálával lezárult, 1521-gyel még ehhez a harminc átmeneti évhez képest is újabb korszak kezdődik: a vereségek, az ország megszállásának, várak elestének, sőt Lajos király halálának időszaka. Ezt követően a nyolcadik könyvet, súlyának megfelelően, szinte teljes egészében Mohácsnak szenteli, alapvetően követve Brodarics leírását a csata eseményeit és körülményeit tekintve. Majd következik a Szapolyai kor másfél évtizedének bemutatása a 9–13. könyvekben. Buda 1540–1541. évi ostromait ismét külön könyvben, a tizennegyedikben tárgyalja, az 1542. év eseményei pedig a 15. könyv elején olvashatók.

Az igazi kérdés, amire most választ keresünk, éppen az, hogyan látja Istvánffy ennek a három évnek az eseményeit. Munkahipotézisként azt várná az ember, hogy a Habsburg-párti *propalatinus* Buda elvesztésének ódiumát egyértelműen és megkérdőjelezhetetlenül a János-párti urakra, azon belül is leginkább György barátra fogja majd hárítani, akik János halála után úgy döntöttek, a csecsemő János Zsigmond királlyá választásával megszegik a váradi békét, és még arra is hajlandók voltak, hogy érdekeik és a kis király érdekeinek védelmében a törökhöz forduljanak segítségért Ferdinánd biztosra vehető támadása ellenében. E felvetés nem is lenne teljesen indokolatlan, hiszen valóban az készítette cselekvésre 1540 nyarán Ferdinándot, hogy György barát és a Szapolyai-párti urak nem adták át neki szépszerével Budát és János egykori területeit. Majd ugyanezen urak valóban török segítséggel tudták csak elkerülni Buda német kézre kerülését, és ők voltak azok, akiktől a szultán kardcsapás nélkül megszerezte a fővárost. Nem volna hát nehéz őket hibáztatni, felelőssé tenni a történelemért. Ha azonban erre számítunk, csalatkoznunk kell.

Ki a hibás?

Ahogy fentebb már utaltam rá, 1540–1542 között három hadjárat is indult, három hadvezér irányítása alatt Buda el-, illetve végül visszafoglalására, de sem Fels, sem Roggendorf, sem pedig Brandenburgi Joachim nem értek el eredményt. Istvánffyt olvasva pedig határozottan úgy tűnik, hogy kudarcukat nem egyszerűen objektív, külső erők okozták (kedvezőtlen időjárás, az ellenfél túleréje, akadozó utánpótlás stb.), hanem saját jellemhibáiknak estek áldozatul.

Az első hadjárat vezérééről, Felsről Istvánffy is elismeri, hogy „olasz és magyar háborúban nagy hadi tapasztalatot szerzett”.²² Miután sikerrel bevette Visegrád és Vác várait, megszállta Pestet, nekifogott Buda ostromának, bár „inkább csak megszállni akarta a várost, s nem ostromolni”.²³ Nincs megfelelő tüzérsége, sem elegendő ereje a jelentősen megerősített vár ostromához,

²² *Istvánffy M.*: A magyarok történetéből i. m. 155.

²³ Uo. 156.

de azért körülzárja a Várhegyet. Az ostrom a maga lassú medrében csordogál, amikor Bánffy Boldizsár, aki jó viszonyban volt a budaiak legfőbb hadvezérével, Török Bálinttal, ez utóbbi invitálására, ám Fels tudta nélkül belátogat a várba. Megszemléli a védműveket, az ágyúkat, együtt iddógál a vezérekkel, majd visszatér a táborba. Mikor ezt jelentik Felsnek, „ő a magyarokkal szemben táplált gyanújától és vele született gyűlöletétől feltűzelve maga elé hívatta Bánffyt és kemény szavakkal megdorgálta, hogy tudtán kívül [...] az ellenséggel tárgyalni merészelt.”²⁴ Majd kiutasítja a táborból az engedetlen urat. Mikor más magyar urak, főképp Perényi Péter méltatlannak tartják a Bánffyval szembeni bánásmódot, Fels „a többi magyar és kiváltképpen Perényi ellen gyanút táplálva [...] letett arról a szándékáról, hogy ostromhoz fog. Haragjában és dühében az ágyúkat a sáncokról lehozatja, s a táborba szállíttatja.”²⁵ Úgy tűnik tehát, Istvánffy szerint Fels kudarcá mögött nem más keresendő, mint az amúgy képzett és tapasztalt hadvezér magyarokkal szembeni bizalmatlansága, mi több, gyűlölete, ami meggátolta abban, hogy sikeresen együtt tudjon működni a támogatására érkező magyar egységekkel és azok parancsnokaival. Az eredmény pedig Buda ostromának félbehagyása.

Sokkal több jót Roggendorfról sem tud említeni a kiváló humanista szerző. Roggendorf, akit Istvánffy szintén tapasztalt és hadban jártas parancsnokként jellemez, 1541 elején veszi át a betegséggel küszködő Felstől a marsallbotot. Az ostrom jól indul, Roggendorf serege minden szükségessel el van látva. Sikerül több helyen megrongálni a falakat, ám a védők hőiesen visszaverik a rohamokat. A parancsnok ekkor elrendeli, hogy aknázzák alá a falakat. A bányászatban jártas György barát azonban ellenaknákat ásat és megghiúsítja az ostromlók reményeit. A legnagyobb lehetőség azonban éppen ezután mosolyog a már másfél hónapja a vár alatt rostokoló német vezérre. A budai polgárok egy csoportja úgy dönt, hogy megpróbálja átjátszani a németeknek a várost, elkerülendő, hogy az a közeledő törökök kezére jusson. Az összeesküvők, Bornemisza Tamás és Pálczán Péter értesítik tervükről a Roggendorf táborában szolgálatot teljesítő Révay Ferencet. A terv az, hogy a megbeszélte időpontban kinyitják a város keleti falán, a Boldogasszony-templom mögötti temetőben található kiskaput, és azon beeresztenek egy válogatott csapat katonát, akik aztán megnyitják a többi kaput is a készenlétben várakozó ostromlók előtt, és így, ha a város a kezükre került, a vár eleste már nem késhet soká. A polgároknak egyetlen feltételük van: a kommandó csak magyar katonákból álljon. A javaslat észszerű, mivel az ő ruházatuk, fegyverzetük és beszédük nem különbözik a várbeliektől, így nehezebben lepleződnek le. A terv kiváló, Révay értelemszerűen tájékoztatja erről Roggendorfort is, aki mindenre rábólint. Csakhogy ezt követően sem Perényit, sem a többi magyar vezért nem tájékoztatja a tervről, sőt, a magyarok közreműködésére egyáltalán nem tart igényt, hanem „a magyarok elleni engesztelhetetlen gyű-

²⁴ *Istvánffy M.*: A magyarok történetéből i. m. 157.

²⁵ Uo.

lőletében és gyanakvásában Révayt és az összeesküvőket, kik életüket tették fel bizalmára, oly szemérmetlenül és durván rászedve, négy német csapatot küldött az említett kis kapuhoz...”.²⁶ Látva, hogy a várt magyar egységek helyett németek jönnek, az összeesküvők pánikba esnek, kimenekülnek Budáról, a vezető és jelszó nélkül maradt németeket pedig a veszélyt megorronó védők halomra ölik.

Minden vár, erősség elfoglalásának legbiztosabb módja, ha van belső ember, aki titkon bebocsátja az ostromlókat. Ez ellen a legnehezebb védekezni, és a betörő csapatok megfelelő előkészítés után szinte biztos sikerre számíthatnak a meglepett védők ellen. Ez a forgatókönyv mondhatni Trója óta nem sokat változott. Roggendorf tehát szinte a kezében tartotta a győzelmet, csak élnie kellett volna a kínálkozó lehetőséggel, ám, akárcsak Fels esetében, itt is a magyarokkal szembeni gyanakvás, mi több: gyűlölet homályosította el a hadvezér józan ítélőképességét. Mulasztásáért nagy árat kellett fizetnie: a megérkező török felmentő sereg felmorzsolta csapatait, ő maga pedig belehalt az ostrom során szerzett sebesülésébe. A legnagyobb árat azonban az ország fizette, mert úgy tűnik, Roggendorf beteges gyanakvása volt a legfőbb oka annak, hogy Budát nem sikerült Ferdinánd kezére keríteni, a törökös párt kezéből pedig a szultán szépen kicsalogatta a fontos erősséget.

Az utolsó hadjáratot Brandenburi Joachim vezeti, aki minden korábbit felülmúló hadipotenciál felett rendelkezik: a siker tehát – elvileg – garantált. Csakhogy ezúttal már az baljós előjel, hogy Istvánffy szerint Brandenburi Joachim „sem gyakorlott, sem éles eszű vezér nem volt”.²⁷ De nem csak ő hátráltatja a tekintélyes sereg indulását. Bár a harcedzett katonák, mint az olasz Jacopo Medici, sürgetnék az előrenyomulást, mert a budai török helyőrséget megtizedelte a pestis, erősítést pedig még nem kaphattak, de „a halogató németek s Ferdinánd tanácsosai az óvatos előrenyomulást üdvösebbnek állíták, s a helyes tanácsot elveték”.²⁸ Ezért csak lassan, lépésben nyomul előre a sereg, mert híre jár, hogy Szulejmán sereggel közeledik, vagy a ruméliai csapatokat küldi Buda védelmére, „mire a németek megrémülve késlekedtek”.²⁹

Joachim ezután, noha mind Perényi, mind Medici Buda azonnali megtámadását javasolja, Pest ostroma mellett dönt. A németek itt is igencsak lagymatagon küzdenek. Istvánffy egy komoly rohamról számol be, amit az olasz csapatok parancsnoka, Vitellius vezet, de a német gyalogság Hess vezetésével nem siet a segítségükre, így a támadás megfeneklik. A tanácsban végül vita alakul ki a további teendőkről. És bár a magyar vezérek, nemkülönben az olaszok a maradás és az ostrom folytatása mellett vannak, a kudarcoktól

²⁶ *Istvánffy M.*: A magyarok történetéből i. m. 165–166.

²⁷ *Istvánfi [Istvánffy] Miklós*: Magyarország története 1490–1608 I. Ford. Vidovich György. Debreczen, 1867. 283.

²⁸ *Istvánfi M.*: Magyarország története i. m. 284.

²⁹ Uo.

kedvesezett Joachim a visszavonulás mellett dönt. Ahogy Istvánffy írja: „De a vezér a hadtanban vagy járatlan lévén vagy tanácsosaira túlságosan hallgatván, a Bécsbe és onnan Németországbai vonulást határozá el [...] A magyarok a végzetet vádolák, mely a haza óhajtott visszafoglalásának reményét lerontá, és a seregnek, mely sokak véleménye szerint a barbár leverésére elegendő lett volna, méltó vezért nem adott.”³⁰

Az 1542-es hadjárat tehát a német hadvezér alkalmatlanságán, részben pedig a német zsoldosok tehetetlenségén, gyávaságán bukik el, és ezzel végérvényessé válik, hogy Buda hosszú időre oszmán kézen marad. E markánsan, letagadhatatlanul németellenes hangvétel némileg meglepő a Habsburg-szolgálatban álló Istvánffytól. Mivel pedig Istvánffy hatása a 19. századig eleven a magyar történeti irodalomban, ha nem is közvetlenül, közvetve mégis alighanem ezekben a megfogalmazásokban gyökerezik az a németkép, amely majd Gárdonyi „vén totya Roggendorfjában” köszön vissza.³¹

Akármilyen meglepő is Istvánffy véleménye, elkönnyvelhetnénk, hogy valamiért németellenes éllel írta meg az 1540–1542-es évek történetét. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy bár *Historiae*jának nagyobb része valóban kortörténet, értve ezalatt, hogy a *propalatinus* olyan eseményekről számol be, melyekben vagy jelen volt, vagy első kézből hallotta, vagyis amelyeknek valóban kortársa volt, ez azonban éppen a Buda körüli események leírására nem igaz. Istvánffy ugyanis 1538-ban született, Buda ostromakor csak hároméves volt, saját emlékei nem lehettek ezekről az eseményekről. Így bizonyos, hogy amikor munkájának ezen részeit írta, ugyanúgy forrásokkal kellett dolgoznia, mint századokkal későbbi utódainak. A szoros forráshasználat nem is idegen tőle, hiszen Mohács kapcsán meglehetősen bőven kivonatolja Brodaricsot. A 15. könyvben maga is utal arra, hogy írott forrásokból merített. „A szerencsétlen pesti hadjárat eredményét az előttem hiteles szerzők szerint előadván”³² – mondja, majd továbbblép az 1542–1543-as események elbeszélésében.

Korántsem biztos tehát, hogy amikor Buda kapcsán Istvánffynál olvassunk valamit, akkor valóban Istvánffy szavait olvassuk. Könnyen lehet, hogy csupán a forrása véleményét halljuk átszűrődni a szövegén. Ahhoz, hogy

30 *Istvánfi M.*: Magyarország története i. m. 289–290.

31 Már az Istvánffy-életművet behatóan ismerő Nagy Gábor felhívta a figyelmet arra, hogy milyen alapvetően befolyásolhatta a közgondolkodásban élő németképet Istvánffy munkája: „A németek másik pogánnyá válása nem választható el azon tapasztalatoktól, amelyek a késő középkori németellenességre a királyság és a császárság viszonya sokrétűbbé válásának idején, a 16. században rakódtak rá. Mivel a *Historiae* éppen a 16–17. század fordulóján keletkezett (és nemzedékek sora számára a 16. századi Magyarország történetévé vált), alkotója pedig fél évszázadon át részt vett a királyság igazgatásában, az említett metamorfózis pontosabb ismeretét segítheti a mű idegenbrázolásának megismerése.” Vö.: Nagy Gábor: „Regni Hungariae facile princeps” (Istvánffy-képek). In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. A Kosáry Domokos 100. születésnapjának emlékére rendezett konferencia előadásai. Szerk. Tóth Gergely. MTA BTK TTI, Budapest, 2014. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes) 68.

32 *Istvánfi M.*: Magyarország története i. m. 291.

megállapíthassuk, mennyire tükrözi Istvánffy valós véleményét a szöveg, amit ránk hagyott, mindenképpen fel kell derítenünk, milyen forrásból vagy forrásokból dolgozott, hiszen a németkép „egyedi vagy általános jellege a *Historiae* forrásainak feltárása nélkül kevésbé is határozható meg...”³³ A kutatás jelenlegi helyzetében azonban ez cseppet sem könnyű feladat.

Istvánffy forrása(i)

Amint azt Istvánffy jelenlegi legjobb ismerője, Nagy Gábor több tanulmányában is megállapította, Istvánffynak nemcsak modern és teljes fordítása nincs, hanem sajnós latin kritikai kiadása sem, amit azért is sajnálhatunk, mert egy ilyen kiadás, még ha nem is tárná föl az összes forrást, amiből Istvánffy dolgozott, mégis alapvető segítséget jelentene az alaposabb vizsgálódások számára. Ennek hiányában mindössze résztanulmányokra kell hagyatkoznia a kutatásnak, és ezekből sincs sok.

Elsőként Fodor Henrik 1940-ben megjelent disszertációja említhető, mely a *Historiae* első öt könyvének – mint az alcím is mutatja: II. Ulászló korának – a forrásait veszi sorra. A tanulmány a várakozásoknak megfelelően kimutatja, hogy a *propalatinus* fő merítési bázisa Antonio Bonfini *Decasai* voltak. Istvánffy a későbbi évekre nézve sok esetben Tubero munkáját forgatta, de Dubravius, Brutus, Sanudo, sőt, Taurinus is felbukkan a felhasznált szövegek között – amint azt Fodor bemutatja.³⁴

Nagy Gábornak szintén vannak kifejezetten forrásfeltáró tanulmányai. Egy 2002-es cikkében Bonfini hatását vizsgálta Istvánffy első könyvében,³⁵ de több szöveghelyet azonosított és értelmezett a Szapolyaiak szerepét bemutató tanulmányában is.³⁶ Nagyon fontos a Verancsics-hagyaték használatának kimutatása Istvánffynál,³⁷ ahol Nagy Gábor bizonyítja, hogy Istvánffy György barát életrajzának esetében nem a Verancsics által fogalmazott életrajzot, hanem közvetlenül a Barát Verancsicsnak írt levelét használja föl saját szövegének szerkesztéséhez. Vagyis ha van módja, közvetlen forrásokhoz is visszanyúl a feldolgozások helyett. Végül meg kell említeni szintén Nagy Gábor egy

33 Nagy G.: „Regni Hungariae facile princeps”... i. m. 68.

34 Fodor Henrik: Istvánffy Miklós Históriajának forrásai. II. Ulászló kora. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1940.

35 Nagy Gábor: Bonfini-szöveghelyek Istvánffy Miklós *Historiae*jában. In: Irodalomtudomány. Szerk. Kabdebó Lóránt – Ferenczi László – Ruttkay Éva. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2002. 57–69.

36 Nagy Gábor: Szapolyai István és János alakja Istvánffy *Historiae*jában. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk. Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter – Gyulai Éva. Miskolci Egyetem BTT, Miskolc, 2004. 195–214.

37 Nagy Gábor: Párhuzamok, metszéspontok. Adalék a Verancsics-hagyaték Istvánffy általi használatához. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* 11. (2007) 47–54.

friss írását, mely Bocatius és Istvánffy kapcsolatát elemzi a Bocskai koronázását illető szöveghely kapcsán.³⁸

Ezzel azonban nagyjából ki is merítettük az olyan tanulmányok felsorolását, melyek Istvánffy forrásaihoz viszik közelebb a kutatót. Mint látható, az eddigi, meglehetősen esetleges mélyfúrások lényegében érintetlenül hagyták azt az időszakot, vagy a műnek azt a részét, mely most bennünket érdekel. A továbbiakban ezért először azt kell megvizsgálnunk, kit vagy kiket használt vagy használhatott Istvánffy, amikor a Buda körüli harcokról számolt be. Szisztematikus analízisre, mely sorról sorra követné Istvánffyt és tárná fel forrásait, egy ilyen terjedelmű tanulmány nem vállalkozhat, de arra igen, hogy bemutassa: ki vagy kik voltak szerzőnk elsődleges mintái és hogyan viszonyult a forrásokban olvasott adatokhoz.

Egyértelmű, hogy a forrásmunka (forrásmunkák?) szerzőjét (szerzőit?) csak a 16. század második felében alkotó írók közt kereshetjük, hiszen Buda sorsáról már be kellett számolniuk, ugyanakkor Istvánffy számára is elérhetőnek kellett lenniük – azt pedig tudjuk, hogy szerzőnk már 1598-tól kezdve dolgozott a *Historiaen*. A 16. századot fentebb egyszer már a történetírás századának aposztrofáltam, és való igaz, hogy számos szerző ragadott tollat e viharos évtizedekben történetírói szándékkal, Istvánffy pedig ilyen-olyan módon, de a legtöbbször vagy személyes kapcsolatban volt, vagy hozzáfért még kéziratok hagyatékukhoz is. Mégis, a metszethalmaz, vagyis azon szerzők köre, akik Budáról is írtak és Istvánffy számára is elérhetőek voltak, ennek ellenére sem túl nagy.

Mivel Istvánffy Mohács kapcsán elég szorosan követi Brodaricsot, úgy tűnik, van hajlama arra, hogy ahol forrásokra szorul, és van megfelelő kész narratíva, azt tegye saját szövege alapjává. Ebből kiindulva elsősorban olyan szerzőket akartam megvizsgálni, akik nagyobb terjedelemben, összegző jelleggel írtak Buda elestéről, illetve az érte folytatott küzdelmekről. Eleve kiesnek tehát az olyan fontos és Istvánffy által jól ismert szerzők, mint például Verancsics Antal vagy Forgách Ferenc. Előbbinek csak apróbb töredékei maradtak fenn Buda kapcsán, komolyabb művet erről nem írt; utóbbi pedig névleg János király halálától indítja ugyan a maga elbeszélését, de ténylegesen csak az 1550-es évek elejétől számol be részletesebben az eseményekről, így Buda elestét éppen csak érinti az első könyv nagy ívű bevezetőjében. Szerémi ugyan hosszan ecseteli Buda mindhárom ostromát, de nem tudni, Istvánffy ismerte-e ezt a sajátos hangvételű szöveget. Mindenesetre a *Historiaeben* az események sorrendje és az elbeszélés hangsúlyai annyira különböznek Szerémiétől, hogy első olvasatban nem tartom valószínűnek, hogy Istvánffy, ha ismerte is, sokra becsülte és felhasználta volna János király egykori káplánjának

38 Nagy Gábor: „num Historia ... sit ... interpolata et corrupta?” Istvánffy Miklós *Historiaeja* első kiadásának két szöveghelyéről. In: Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka. MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2015. 48–56.

szövegét. Az pedig logikailag sem valószínű, hogy olyan, Istvánffyval lényegében párhuzamosan író szerző, mint Somogyi Ambrus, forrásul szolgált volna a propalatinus számára.

A Magyarországon tevékenykedő írók közül lényegében egyetlen akad, aki Istvánffy forrásául kínálkozik, ez pedig Báthory István erdélyi fejedelem, illetve lengyel király egykori olasz történetírója, Gian Michele Bruto. Tudjuk, hogy Brutót Forgách Ferenc vette rá arra, hogy Erdélybe jöjjön, és megalkossa azt a nagy narratívát, amely méltó folytatása lehet Bonfini történeti művének, és amely alkalmas arra, hogy a nemzetközi közönség felé is képviselje a Szapolyai-udvar örökségét továbbvivő Báthory álláspontját. Bruto végül valóban elutazott Erdélybe, és el is készült a nagy művel, ám az szerencsétlen módon csonkán maradt ránk: az események bemutatása csupán az 1550-es évtized elejéig tart. Addig azonban egy koherens és jól használható szöveg, amelyről már Fodor Henrik kimutatta, hogy Istvánffy felhasználta az Ulászló-kor kapcsán.

Brutus tehát jó kiindulópont lehet, de egy alapvető gond vele is akad. Nem elsősorban az, hogy csak kéziratban volt hozzáférhető – ez a körülmény Istvánffyt más esetben sem gátolta. Még csak nem is az, hogy a ránk maradt szöveg János király halála után megszakad és egy jelentős hézag található benne, vagyis éppen Fels 1540. évi hadjárata szinte teljes egészében hiányzik. Cserébe ugyanis szinte hiánytalan az 1541. évről szóló rész, és ez bőven elegendő arra, hogy egy forrásvizsgálat alapjául szolgáljon. Az igazi nehézséget az jelenti, hogy bár Brutus írt Buda elestéről, továbbá Istvánffy biztosan ismerte a szöveget, így lehetett is a forrása – csakhogy Brutus maga sem volt szemtanú. 1541 körül még nem élt Magyarországon, közvetlen ismeretei tehát az eseményekről neki sem lehettek, így ahhoz, hogy Budáról írjon, neki is írott forrásokra volt szüksége. A 16. századi historiográfia sanyarú helyzetét mutatja, hogy Brutus művét még Istvánffynál is kevesebben vizsgálták, így az ő forrásait illetően egyáltalán nem állnak rendelkezésre előzetes kutatások. Esetében tehát még nagyobb homályban tapogatózunk, mint Istvánffynál.

Ha kifogyunk a magyar szerzőkből, érdemes külföldieket is számításba venni. Ha pedig ezt tesszük, adódik a 16. század első felének legnagyobb szabású krónikáját író olasz humanista, Paolo Giovio. Hogy vele érdemes próbát tennünk, arra Brutus egy helye is figyelmeztet. Szapolyai János halálának kapcsán, a IX. könyvben Brutus azt írja, hogy „a király holttestét Szászsebesről nagy pompával Székesfehérvárra szállították, a gyászmenetet pedig külszági uralkodók követei és magyar főurak kísérték. Ezt követően pedig, *ha hinni lehet Gioviónak* (mert a magyarok, akiktől ezt megtudakoltam, tagadták ezt), döntés született, hogy a kisfiút [ti. János Zsigmondot – K. P.] tisztelik meg a királyi jelvényekkel.”³⁹ Vagyis Brutusnak nem voltak megbízható érte-

39 „...translatum Szászsebesio regis cadaver Albam Regalem prosequentibus funus exterorum regum legatis ac principibus regni, apparatu magnificissimo effertur. Inde, *si Iovio credendum* (nam Ungarici, a quibus percunctati sumus, negant), actum de puero regii insignibus ho-

sülései János Zsigmond megkoronázását illetően, ezért jeles olasz kollégája, Giovio adataira támaszkodott. Giovio kortörténete elsőként 1552-ben jelent meg, így minden további nélkül szolgálhatott Istvánffy számára kiindulópontul. Nézzük meg, igazolható-e szöveges egyezésekkel ez a hipotézis!

Istvánffy és Giovio

A 14. könyvet Istvánffy Szapolyai halálától kezdi. Röviden vázolja Ferdinánd igyekezetét, hogy békés úton jusson a váradi béke értelmében neki járó országrész birtokába. Amikor azonban diplomatái, a szultánhoz küldött Łaski és az Izabellához delegált Salm, nem, illetve üres kézzel térnek vissza, rászánja magát, hogy haddal szerezze meg, ami neki jár. Fels megbízatása kapcsán Istvánffynál a következőket olvassuk:

*Nec mora Ferdinandus suppeditantibus pecuniam ad stipendia militum caesare et Germaniae populis atque urbibus cohortes conscribit, equites sub signa evocat, classem in Danubio instruit.*⁴⁰

Paolo Gioviónál ez a következőképpen szerepel:

*Nec mora Ferdinandus suppeditante pecuniam Caesare conscriptis cohortibus, evocatis equitibus...*⁴¹

Világosan látszik, hogy Istvánffy itt-ott kiegészíti Gioviót, de a mondat váza, vagyis a császártól kapott pénzen toborzott sereg és fegyverbe szólított lovasság szó szerint egyezik. Következik a sereg parancsnokának, Leonhard von Felsnek a bemutatása. Istvánffy így ír:

Praerat exercitui Leonardus Felsius summo loco in Rhetia superiore Tridentinis alpibus atque Athesi propinqua, quam nunc Tirolim vocant, oriundus, Italicis Pannonicisque bellis, ut supra memoravimus, exercitatus. Is non tam urbem Budam expugnaturus, uti memorabat, quam, ut experiretur, an regina illato bellico terrore ad observandas faederis condiciones et tradendum regnum adduci posset.⁴²

snestando..." *Brutus János Mihály*: Magyar históriája 1490–1552. III. Közli: Toldy Ferencz – Nagy Iván. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1877. (Magyar történelmi emlékek. Második osztály. Írók 14.) 41.

40 *Nicolaus Isthvanffius*: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622. 229. A latin szövegekhez minden esetben a máig legjobbnak tekintett Hierat-féle, 1622. évi első kiadást használtam.

41 *Paulus Iovius (Paolo Giovio)*: Historiarum sui temporis tomus secundus. Laurentius Torrentinus, Florentiae, 1552. 354.

42 *N. Isthvanffius*: Historiae i. m. 229.

Gioviónál a következőt találjuk:

Praeerat Austrianis copiis cum imperio Leonardus Velsius a Rhetia superiore, Tridentinis Alpibus propinqua, quam nunc Tirolim vocant, oriundus, Italicis Pannonicisque bellis, ut supra memoravimus, exercitatus. Is non tam urbem Budam expugnaturus, uti memorabat, quam, ut experiretur, an regina illato bellico terrore ad observandas faederis condiciones et tradendum regnum adduci posset.⁴³

Az egyezés itt már akkor nyilvánvaló, ha latinul sem ért az ember. Egy apró kiegészítést leszámítva, Istvánffy szóról szóra Gioviót követi. Persze egy példa nem példa, úgyhogy menjünk tovább Fels hadaival Buda alá. A német parancsnok, aki inkább csak körülzárni, semmint ostromolni akarta Budát, a vár alatt, a hegyoldalban fakadó meleg vizű források környékén üt tábornok. Ennek kapcsán Istvánffy megragadja a lehetőséget, hogy beszámoljon e források sajátosságáról. Mint írja, vizük olyan forró, hogy ludakat lehet kopasztani, vagy éppen disznókat pörzsölni vele, mégis halak úsznak benne, amelyeknek kutya bajuk sem lesz, ám ha a közeli, hidegebb Dunába vetik őket, menten elpusztulnak. Idézzük ezt latinul is:

Erant castra ad thermas superiores prope Danubium nec procul urbe ac templo Sanctae Trinitatis occasum versus commode locata, quarum thermarum digna admiratione natura est, quamquam enim eius fontes vehementi fervore **scaturiunt** adeo, ut eorum aquis anseres et **sues** eiusque modi animalia **facile depilentur**, pisces tamen albos palmaris magnitudinis nutriunt, qui illaesi iis innatant et, si forte capti in proximum Danubium proiciantur, frigidiorum aquam minime sustinent et protinus expirant. **Ad has thermas superiores Felsius castra** aliquot diebus **habuit obsidendo potius urbem, quam oppugnando...**⁴⁴

Istvánffy – igaz, már csak a budai pasához delegált követként – megfordult az egykori fővárosban; de az ottani meleg vizű forrásokról akár saját apja is tájékozathatta, aki egykor a budai udvar tagja volt. Meglepő módon azonban ennek a résznek is megtaláljuk a forrását Gioviónál:

Caeterum Velsius **obsessurus potius quam oppugnaturus urbem, ad aquas calidas castra locaverat**, [...] mirabilis autem earum natura fertur, cum **scaturientis aquae** tantus sit fervor, ut pede vix tentari possint, et **in eam a laniis proiecti sues facile depilentur**, nec ranae tamen intereant, quae frequentes innatare conspiciuntur.⁴⁵

43 *P. Giovio*: Historiarum [...] tomus secundus i. m. 354–355.

44 *N. Istvánffy*: Historiae i. m. 229–230.

45 *P. Giovio*: Historiarum [...] tomus secundus i. m. 355.

Láthatóan Gioviótól való az adat, hogy Fels inkább körülzárná (*obsesurus* vs. *obsidendo*), mint ostromolná (*oppugnaturus* vs. *oppugnando*) a várat, ahol a szavak ugyanazok, csak a participium más. De azt is olvashatta Istvánffy olasz kollégájánál, hogy Fels a meleg forrásoknál (*ad has thermas* vs. *ad aquas calidas*) vert táborát, melyeknek csodálatos a természete (*digna admiratione natura* vs. *mirabilis autem earum natura*). Bugyognak (*scaturiunt* vs. *scaturientis*) a forróságtól és a disznók szőrét leperzselik, de mégis élőlények élnek, sőt: úsznak (*innatant*) benne. Az egyetlen különbség, hogy Istvánffy halakról (*piscis*), Giovio békákról (*ranae*) ír.

Korántsem biztos ugyanakkor, hogy mindig csak és kizárólag Giovio volt Istvánffy elsődleges forrása. Fentebb már említettem, hogy Gian Michele Bruto szövege is hathatott Istvánffyra, és erre találunk is szövegszerű bizonyítékot. Fels hadjáratának vége felé, a már téli szállásra vonuló, magyar és német nemzetiségű csapatok között egyre sokasodnak a feszültségek, míg végül komolyabb csetepatéra is sor kerül a magyar és német katonák között. A veredőket a két fővezér, német részről Fels, magyar részről Perényi igyekszik odasietve szétválasztani, de a kavarodásban még az ő életük is veszélybe kerül: Fels sebet kap a lábán, Perényit pedig egy vaktában eldobott kő találja el a vállán. A dulakodásnak a naszádosok vetnek véget, a sebesült vezérek pedig visszahúzódnak sátraikba.

Istvánffynál erről ezt olvassuk:

...ut quadam **in rixa** occumbentibus et vulneratis ex utraque natione quamplurimis **Felsius** et **Perenius adcurrentes** eamque sedare conati, **ille quidem in crure sauciaetur, hic vero lapide in incertum iacto humerum ictus haud sine vitae periculo se in tentoria recepissent.**⁴⁶

Hogy Fels és Perényi sebesüléséről ír, nem lenne komoly bizonyíték, hiszen ezt tudhatta akár más forrásból is. De a szóhasználat miatt megint csak Giovio hatását sejthetjük a háttérben:

quod Germani cum Hungaricis **rixas** miscerent. [...] nam per eos dies adeo atrox certamen inter se ab levi causa contraxere, ut cum **praefecti intercurrerent**, ducesque ipsi dirimendo proelio corpora sua opponerent, **Perenus lapide ictus, et Velsius in crure vulneratus ab ea contentione discesserint.**⁴⁷

Giovióhoz hasonlóan Istvánffy is *rixa*-t, vagyis *viszályt* ír, a vezérek pedig mindkét szövegben futva (*adcurrentes*, illetve *intercurrerent*) lépnek közbe. Ez a hely azonban már Brutónál is megvan, és úgy tűnik, ő is alaposan kiaknázta Giovio szövegét:

46 *N. Isthvanfius: Historiae* i. m. 230.

47 *P. Giovio: Historiarum* [...] tomus secundus i. m. 356.

Cum semel orta seditio inter Germanum et Ungarum ita in dies increbesceret, ut militari imperio valentior reprimi nullius auctoritate et consilio posset. [...] Semel quidem a contemnendo principio, iurgio orto, iis utrinque studiis concursum ferunt, ut frustra ducibus commune exitium deprecantibus, et nunc iis, nunc illis **pectora opponentibus**, cum nihil proprius [propius!] factum esset, quam ut res ad extremum adduceretur casum, **vix proelium dirimi potuerit, Perennio ictu lapidis saucio, Velio vulnere non contemnendo in crure accepto.**⁴⁸

Mint Gioviónál, Brutónál sem tudják a vezérek a verekedőket szétválasztani (*dirimendo proelio*, illetve *vix proelium dirimi potuerit*), bár testükkel állják el a küzdők útját (*corpora sua opponerent*, illetve *nunc iis, nunc illis pectora opponentibus*).⁴⁹ Az idézetekből jól látszik, hogy Giovio a közös forrása a két későbbi szövegnek. Bár nem lehetetlen, hogy Istvánffy Bruto szövegét is forgatta, véleményem szerint az 1540–1542. évek elbeszélésekor elsődleges forrása Giovio volt, akinek művét számos helyen szóról szóra, vagy legalábbis szorosan követte. További átvételek kimutatása már egy majdani kritikai kiadás feladata. A magam részéről egyelőre megelégszem annyival, hogy kellően bizonyítottnak látom és gondolom azt a tételt, hogy a Buda körüli események leírásában Istvánffy, akinek mindenképpen forrásokra kellett támaszkodnia, ezt a forrást leginkább Paolo Giovio közkedvelt és számos kiadásban elérhető szövegében találta meg.

Ha viszont Giovio szövege képezi Istvánffy előadásának az alapját, érdemes megvizsgálnunk, hogy azok a sajátos, a Habsburg-párti Istvánffytól nem várt németellenes hangok tényleg tőle származnak-e, vagy már Gioviónál így találta a három német vezér jellemzését, és egyszerűen átvette forrása hangvé-

48 *Brutus* J. M.: Magyar története i. m. 50.

49 Érdekes ugyanakkor a hírek útja: egy régóta nyomtatásban is ismert, mégis kevésbé feldolgozott forrás, az olasz Antonio Mazza 1541. szeptember 2-án, Linzben kelt jelentése segíthet megvilágítani, hogyan tájékozódott a magyar eseményekről Giovio. Mazza, aki sosem járt Magyarországon, de egy bécsi udvarhoz delegált velencei követség tagjaként 1540–1541-ben Ausztriában időzött, egy hosszabb levélben számolt be egy barátjának (rokonának?) ezen időszak legfontosabb magyar eseményeiről. Fels hadjárata kapcsán megemlíti, hogy a tél folyamán olyan erős ellentétek alakultak ki a németek és a magyarok között, hogy amikor egy magyar katona tévedésből a németeknek szánt ellátmányhoz nyúlt, a németek rátámadtak és ütlelni kezdtek, majd „a zajra odafutottak a magyarok, hogy megtorolják a sértést, és a németek is, hogy társukat védelmezzék. Előkerültek a fegyverek is és úgy elkezdtek egymást öldölni, mintha ellenségek volnának, s ami még nagyobb baj volt, amikor a németek látták, hogy a magyarok föléjük kerekednek számban és erőszakosságban, a tüzéséghez fordultak, és ha nem siettek volna közbeavatkozni a fővezérek és más tekintélyes emberek, nagy mészárlás következett volna be. Amint hallottam, Leonhard Felds úr a lábán sérült meg, Perényi Péter úr a fején, és mindkét oldalon meghalt egy-két kapitány és számos katona.” A Mazza-jelentés eredeti olasz szövege bevezető tanulmánnyal megjelent a *Lymbus* 2016-os számában. Ld. *Domokos György – Mátyus Norbert: Antonio Mazza és Buda ostromáról írott jelentése*. In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2016. 37–75. (Köszönöm Domokos Györgynek és Mátyus Norbertnek, hogy a Mazza-jelentésről készült fordításukat még kéziratban rendelkezésemre bocsátották!)

telét. A következő fejezetben tehát azt szeretném megvizsgálni, mi az „Istvánffy” Istvánffynál.

Németellenesség magyar és olasz módra

Amint láttuk, Istvánffy elbeszélése szerint a Buda alatt kudarcot valló német vezérek közül legalább kettő, Fels és Roggendorf a magyarokkal szembeni ellenérzéseik, mi több, gyűlöletük miatt hoznak elhamarkodott vagy kifejezetten rossz döntést. Felset Bánffy Boldizsár Budán tett látogatása hozza ki a sodrából, s emiatt kitiltja a főurat a táborból – amikor pedig ezt mások, főleg Perényi szóvá teszi, a magyarok iránti gyanakvása miatt Fels úgy dönt, abba-hagyja az ostromot.

Bánffy esetéről, Pamhilus néven említve a magyar urat, Giovio is beszámol, akinél a német generálist szintén kihozza a béketúrésból, hogy a magyar tiszt engedély nélkül beszélt a várbeliekkel.

Ea res Felsium vehementer commovit *suspici ingenio Germanorum more de extraneae gentis fide* [...] ut irate Pamhilum castris excedere iuberet, quod iniussu Budam intrasset. Itaque **Felsius nihil tentata oppugnatione discedens ad **Vicegradum iterum se convertit...**⁵⁰**

Istvánffy szövege majdnem ugyanezt mondja, de amint tudjuk, az ördög a részletekben lakozik:

Ea res ad Felsium delata, uti erat *suspici ingenio ac naturali adversus Ungaros odio atque invidia incitatus*, Banffium ad se vocatum acerbissimis castigavit verbis, quod suo iniussu seque ignaro urbem intrare et cum hostibus mutua colloquia miscere ausus esset.⁵¹

Vagyis Bánffyt Fels Gioviónál is kitiltja a táborból, és teszi ezt a németek szokása szerint a más nemzetbeliek megbízhatóságát kétségbe vonva (*suspici ingenio Germanorum more de extraneae gentis fide*), ám Fels bizalmatlansága sokkal általánosabb jellegű nála. Az olasz humanista tesz egy oldalgát a gyanakvó németek felé, de egy szóval nem mondja, hogy Fels, mint afféle német, kifejezetten a magyarokkal szemben lett volna bizalmatlan – elbeszélése szerint Fels senkiben sem bíz, aki nem német. Istvánffy azonban Giovio kijelentését kifejezett magyarellenességre fordítja le egy fél mondat megváltoztatásával: nála Fels gyanakvása kifejezetten a magyarok ellen (*adversus Hungaros*) érzett veleszületett gyűlöletéből és ellenérzéséből táplálkozik.

⁵⁰ P. Giovio: *Historiarum...* i. m. 356.

⁵¹ N. Istvánffy: *Historiae* i. m. 230.

Giovio szerint ezt követően Fels egyszerűen abbahagyja, illetve meg sem kísérli az ostromot (*nihil tentata oppugnatione*) és Visegrád felé veszi az irányt. Istvánffy megtartja a Gioviótól átvett gondolat vázát, de kibővíti azt:

Nec mora eadem de ceteris Ungaris suspicione laborans et praecipue de Perenio, qui, ne summum virum tanta inustum ignominia notare vellet, eum hortabatur, **nihil ulterius tentata oppugnatione** iratus et fremens tormenta ex aggeribus retrahi et castra reduci imperavit. Quibus reductis **se iterum ad Visegradum convertit...**⁵²

Fels döntése, hogy abbahagyja az ostromot és Visegrádnak indul, szóról szóra Gioviótól ered. Ám az indoklás, hogy ezt a többi magyart és a Bánffyért méltánytalanságot szóvá tevő Perényivel szembeni gyanakvása okozza (*de ceteris Ungaris suspicione laborans et praecipue de Perenio*), már csak Istvánffynál van meg.

Vannak persze olyan helyei Giovio művének, amelyek átírás nélkül is megdobogtatják a németellenes érzelmű olvasó szívét. Visegrád ostromakor a német zsoldosok a fegyverszüneti tárgyalásra fittyet hányva rontanak be a várba és kaszabolják le az őrség egy jelentős részét, úgy, hogy a várkapitány életét is alig sikerül megmenteni. Fels seregei Buda alatt inkább fosztogatnak és az állatokat hajtják el, mint hogy az ostrommal törődjenek. Ezek a helyek mind olvashatók Istvánffynál is. Mégis azok az igazán érdekes részek, ahol nemhogy nem tompítja, de kifejezetten felerősíti ezt az attitűdöt. Erre jó példa Roggendorf jellemzése, akit Felshez hasonlóan feketít be. Láttuk, hogy a legnagyobb lehetőséget Roggendorf számára a budai polgárok árulása kínálta, amit pusztán azzal puskázott el, hogy nem volt hajlandó magyar katonákra bízni az akciót. Az epizód persze szerepel Gioviónál is:

Rem igitur ad se per Revauium delatam ita probavit Rochandulfus, ut **nihil tamen Hungaris in tantae spei negotio committendum arbitraretur** [...] quando Germani per se crudeles, totque incommodis et contumeliis irritati noctu praesertim irrupentes, ne pueris quidem et faeminis par-suri viderentur. Ceterum **Rochandulfus more gentis ad inane prudentiae nomen, nemini integram fidem praestare solitus, ut exclusis Hungaris solus coeptae victoriae famam usurparet...**⁵³

Roggendorf Gioviónál sem veszi igénybe a magyarok segítségét, hiszen – mondja az olasz humanista – mint a németek általában, nem tartja be az ígéretét és minden dicsőséget magának akar. Ez önmagában is elég súlyos vád, hiszen eszerint Roggendorf önfejűségével az ostrom sikerét teszi kockára, de mégis kevesebb, mint amit Istvánffy ebből kihoz. Nála ezt olvassuk:

⁵² Uo.

⁵³ P. Giovio: *Historiarum* [...] tomus secundus i. m. 362.

...nec cum Perenio, [...], rem tanti momenti communicavit, nec Ungarorum opera, prout constitutum erat et maxime necessarium, uti voluit, **sed implacabili odio et suspicione erga Ungaros ductus** Revaio et coniuratis, qui se vitamque et salutem suam fidei eius crediderant, tam impudenter, quam importune deceptis, delectas Germanorum quatuor cohortes [...] ad eam, quae conducta erat, portulam praemisit...⁵⁴

Vagyis a magyar történetírónál Roggendorf döntése mögött az engesztelhetetlen magyargyűlölet áll, aminek Gioviónál még nyoma sincs. És nem ez az egyetlen ilyen eset. Még az árulás előtt nagy rohamot indítanak a falak ellen, amit a védők hősiiesen visszavernek. Istvánffyál ez így szerepel:

Illucescente aurora Germani laudem et famam captae urbis sibi ipsis vendicaturi nequaquam in consortium admissis Ungaris **per acclivia** et ruinas maenia **aggressi sunt**...⁵⁵

Vagyis a németek, minden dicsőséget maguknak akarván megszerezni a magyarok kizárásával indítanak rohamot a falak ellen. A rohamot Giovio is említi, magyarok kizárásáról ugyanakkor szó sincs, holott jól látható, hogy Istvánffy kisebb stiláris átalakításokkal itt is Gioviót követi:

Porro **Germani sub auroram** instructa acie **per acclivia** subeuntes tanta vi **munitiones sunt adorti**...⁵⁶

Amikor már nyilvánvaló, hogy a török sereg közeledése miatt a német sereg végveszélyben van, Roggendorf akkor sem hajlandó visszavonulni. Giovio szerint *is nihil tutum, quod esset indecorum putabat* – vagyis úgy vélte (Roggendorf), hogy nem lehet biztonságos az, ami dicstelen. Ilyen gnómikus, szentenciázú kijelentést nem lehet véletlenül ugyanúgy kigondolni, pedig Istvánffyál is szinte ugyanez van: *superbo ore nihil tutum, quod esset indecorum dictitans*. A magyar szerző szerint azonban Roggendorf gőgösen (*superbo ore*) nyilatkoztatja ezt ki, és így mintegy kihívja maga ellen a sorsot (*impellente fato, ut Turcae Pannoniae regno potirentur*). A német vezér hübrisze – amely motívum csak Istvánffyál olvasható – így okozza mintegy Magyarország vesztét.

Nemkülönben rosszmájú Istvánffy, amikor Roggendorf seregének alkalmatlanságáról beszél. Mire a törökök Buda alá érnek – írja –, a németeknek a hosszas heveréstől már teste-lelke ellustul, így a török van fölényben, de a németekkel ellentétben a magyarok kitűnően állják a rohamokat.

54 *N. Istvanfius*: *Historiae* i. m. 235.

55 Uo. 233.

56 *P. Giovio*: *Historiarum* [...] tomus secundus i. m. 361.

...quibus certaminibus Turcae, prout alacriores Germanis, quorum corpora atque animi sedendo iamdiu et torpescendo maxime elanguisse videbantur, superiores evadebant, quum ex adverso Ungari singularem promptitudine eorum impetum sustinerent.⁵⁷

A németek kudarcait a török rohamok hártásában Giovio is említi, de indoklása egészen másképp hangzik. A németek nem egyszerűen ellustultak, hanem azért maradnak alul a törökkel szemben, mivel nehezebb lovakon, nehezebb fegyverzetben harcolnak és nincsenek is hozzászokva az ilyen macska-egér küzdelemhez – míg a könnyű fegyverzetű magyarok könnyen felveszik a hasonló taktikájú törökkel a harcot.

In his exercitationibus Germani saepius inferiores Turcis evadebant, utpote qui robustis atque praegravibus equis ac ob id statariae praesertim pugnis assuetis more gentis uterentur, quos si procurrere, aut denique refugientem hostem consecrari vellent, segnius omnino quam oporteret incitarent, et tum facillime eludendo brevem eorum impetum Turcae agiles e manibus elaberentur, nati scilicet ad liberas excursiones e veteri disciplina, in qua celeriter insultare ac evitandis ictibus equorum cursum inflectere, revertique demum et cum dispersis cominus pugnare consueverunt. Sed similes edocti artes Hungari exules, paribus armis ac animis, vel multo plures Turcas facile sustinebant.⁵⁸

Joggal mondhatjuk, hogy míg Giovio elbeszélése hadtörténeti szempontból is korrekt, addig Istvánffy magyarázata több mint tendenciózus. Arra már Nagy Gábor is utalt egy helyütt, hogy Istvánffytól más esetben sem áll távol némi germanofóbia: „Bár nem tekintette a németet a másik pogánynak, időnként ellenérzését is kifejezte. Ennek egy esete, amikor a műve elején elbeszéli Miksa támadását és az 1491. évi pozsonyi békekötést, természetesen Bonfini követve. Amíg azonban ennek szövegében a feltételeket hallva a nemesek készek voltak ezerszer inkább meghalni, mint ily rút egyezség feltételeihez hozzájárulni, addig Istvánffinál ezerszer inkább vállalták a halált – a germán szolgaság helyett.”⁵⁹ A fentiek fényében ez már nem elszigetelt eset, mindenképpen tudatos szerzői döntés áll a háttérben.

⁵⁷ *N. Istvanffius*: *Historiae* i. m. 237.

⁵⁸ *P. Giovio*: *Historiarum* [...] *tomus secundus* i. m. 365–366.

⁵⁹ *Nagy Gábor*: „num Historia...” i. m. 54.

Istvánffy forrásértéke

Felmerül a gyanú, hogy ha Istvánffy ilyen pártosan ír, illetve adott helyeken ilyen szisztematikusan írja fölül és át a forrásszövegét, mennyiben adhatunk hitelt az ő verziójának. Nem egyszerűen arról van-e szó, hogy valamiféle, az indokát esetleg a hagyományos rendi nemzet németellenességében megtaláló érzület vezette a nagy történeti szintézist író Istvánffy tollát, amikor a németek hibáival magyarázta Buda elestét és az ahhoz vezető utat? Ezt csak akkor tudjuk legalább részben cáfolni, ha találunk olyan kontrollforrást, amely szemtanúi hitelességgel bír és szintén Felset és/vagy Roggendorft hibáztatja a kudarcos hadműveletekért, illetve azok következményeiért.

Nos, ilyen magyar történeti forrásunk nincs, akad azonban egy jelentőségéhez képest alig méltatott mű, mely segíthet megválaszolni a kérdést. I. Ferdinánd udvari orvosának, később hivatalos történetírójának, az ausztriai Wolfgang Laziusnak szinte teljes egészében kéziratban maradt történeti munkájáról, a *Rerum Austriacarum Decades*ről, helyesebben annak V. decasáról van szó.⁶⁰ A cím alapján joggal mellőzhetnénk a munkát, hiszen az Bonfini stílusában, a legkorábbi római időktől kezdve Ausztria, vagy helyesebben az osztrák területek történetét ígéri, és ennek megfelelően számos régi krónika alapján kompilálja a szöveg nagy részét. Ugyanakkor a mű utolsó nagy egysége magyar szemszögből is kiemelkedően jelentős forrás. Az V. decas ugyanis lényegében kortörténet, melyben Lazius az időközben az Ausztriai Ház uralma alá került Magyarország aktuális eseményeivel foglalkozik, és egy rövid történeti áttekintés után részletesebben az 1540-től 1556-ig tartó időszak eseményeit mutatja be.

A leghangsúlyosabban és terjedelmileg is a legbővebben pedig éppen a minket érdeklő éveket, vagyis az 1540–1542 közti eseményeket tárgyalja az ausztriai humanista. A mű egyik legkorábbi, már 1548-ra elkészült szerkesztése szerint a *Liber primus* Fels 1540-es hadjáratát, a *Liber secundus* Roggendorf Buda alatti tevékenységét, végül a *Liber tertius* Brandenburgi Joachim 1542. évi nagy hadjáratát taglalja, összesen mintegy 160 kéziratot oldal terjedelemben. Lazius elsősorú forrássá tenné már az is, hogy valóban kortársként írt az eseményekről, ráadásul udvari történetíróként hozzáférése lehetett a legjobb eredeti forrásokhoz. Roggendorf 1541. évi hadjáratára vonatkozólag viszont külön emeli szavai hitelét, hogy katonatorvosként személyesen is részt vett a hadjáratban, és Roggendorf szűkebb stábjához tartozott. Vagyis esetében olyan szemtanúról van szó, aki testközelből látta a német táborban történeteket, ismerte a főparancsnokot, továbbá osztrák lévén sem Habsburg-, sem

⁶⁰ Lazius művéről eddig egyetlen átfogóbb munka született: *Michael Mayr*: Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs: ein Beitrag zur Historiographie des 16. Jahrhunderts. Mit Nachträgen zur Biographie. Wagner'sche Universitätsbuchhandlung, Innsbruck, 1894. A magyar kutatók közül Waczulik Margit hangsúlyozta fontosságát. *Waczulik Margit*: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Rábaközi Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1937. 56–60.

németellenes érzülettel nem vádolható. Így szövege kiválóan alkalmas arra, hogy kontrollforrásként használjuk Giovio vagy Istvánffy álláspontjának igazolásához vagy cáfolatához.

Ami Fels hadjáratát illeti, Lazius semmi olyat nem ír, mint amit Istvánffynál vagy akár Gioviónál olvashattunk. Láttuk, hogy már az olasz humanista is álnoksággal vádolta a Visegrádot ostromló németeket, akik a fegyverszüneti tárgyalásokat kihasználva rontottak be a várba és kaszabolták le a védőket. Lazius erről nem tesz említést. Nála a vízből és élelemből kifogyott védők alkudozni kezdenek Felsszel, majd adott feltételek szerint megadják magukat, és sem életük, sem javaik nincsenek veszélyben:

Cum neque corpora foris tegere, neque alimonia potuque vires intus reficere possent, habito cum nostris colloquio et acceptis a Velsio conditionibus deditionem fecerunt, pactique vitam, cetera omnia uti habebant...⁶¹

Természetesen nem zárható ki, hogy ez esetben éppen Lazius az, aki torzít, esetleg elhallgatja a német katonaság által elkövetett atrocitásokat. Ezt további kutatásoknak kell majd tisztáznia. A hely azonban arra mindenképpen jó példa, hogy jelezzük: Lazius más aspektusból közelít az eseményekhez, mint Giovio vagy annak nyomán Istvánffy.

Éppen ezért roppant értékes és szavahihetősége szempontjából fontos, hogy Roggendorft – akit, hangsúlyozom, személyesen ismert – finoman szólva sem magasztalja az egekig. A német hadvezér működésében mindenképpen végzetes fordulópontként értékeli fiának táborba érkezését. Ezt követően Roggendorf felfuvalkodottan, uralkodója érdekénél is fontosabbnak tartja, hogy saját fiát juttassa kedvező pozícióba, számára biztosítson kiugrási lehetőséget:

Dein vero, ubi natus advenit, homo scilicet molliculus⁶² [...] totus immutatus atque (ut ille inquit) multum diversus ab illo, per ambitionem et superbiam sibi et suae prosapiae, quod regi debebatur, commodum quaerere, illum in gloriae fortunaequae partem venire cupiebat.⁶³

Ez vezet oda, hogy dacára Pálczán Péter és Bornemisza Tamás kérésének, miszerint magyar tiszttel irányításával, magyar katonákat küldjön Buda ellen, Roggendorf a fiát bízta meg azzal, hogy vezesse a német katonák éjszakai rajtaütését, hogy neki jusson a város bevételének dicsősége:

61 Lazius *Decades*-ének semmilyen kiadása nincs. A szöveg három kéziratos változatban létezik. Én a bécsi Nationalbibliothekban őrzött cod. 7937-es jelzetű kódexben levő szövegváltozatot használtam. Az oldalszámok erre vonatkoznak. ÖNB cod. 7937. fol. 46.

62 Állítólag Kristófnak hívták és 1545-ben átszökött a törökhöz. Vö: *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. Budapest, 1897. 221.

63 ÖNB cod. 7937. fol. 74.

His litteris lectis Rogendorfius **aliter atque boni viri praescripserant et futurum procul dubio sperabant**, haudquaquam his ad universum exercitum consiliis relatis, paucis modo et fidis quibusdam credere, illos docere, et **filio suo (qui magno tam patris eiusque belli exitio forte aderat) eam gloriam quaerere...**⁶⁴

A fiú azonban, aki csak kárára volt apjának és a seregnek, alkalmatlan a feladatra, be sem megy embereivel a kapun, és rettegve a sebesüléstől, idejekorán megfutamodik, ahelyett, hogy bátorítaná és lelkesítené a katonáit, nagy szégyent hozva ezzel a német névre:

Neque enim erant a tergo, qui fessis in opere succederent, et **pavidus ipse** [Roggendorf fia – K. P.] **nihil magis, quam vulnera timebat**, ultro, antequam ad arma intus concursus adhuc fuerat, **trepidare, loco cedere, suos nihil quicquam adhortari**, omnes ad fugam exitus quaerere, patriae suae universoque **Germanico nomini maximam ea tempestate eoque facto notam inussit.**⁶⁵

Lazius nem láttatja kisebbnek Roggendorf felelősségét a német sereg végső vereségében sem. A török közeledtének hírére haditanácsot tartanak, hol kellene védelmi állásokat kiépíteni, ami lehetővé tenné Buda további ostromát, de szavatolná, ha szükséges, a visszavonulást is. Egy tapasztalt gyalogsági tiszt, Ekhius a Reyscha a Margitszigetet javasolja, ami a budai ágyúk lőtávolán kívül van, a flotta birtokában pedig onnan menekülni is könnyebb. Roggendorf azonban – vagy ostobaságból, vagy gőgből – elutasítja ezt a javaslatot, és egy sokkal alkalmatlanabb helyen, a Gellérthegyen veret táborn.

Quae posteaquam sive **impudentia Rogendorfius, sive fastu quodam (ut credebatur) considerare noluisset**, primo tamen Iulio, paulo antequam Mahumetus se nostris opposuisset, res trepidae **vecordia ducis** [...] coegere tandem nostros, uti ad eum, qui a Rogendorfio designatus fuerat locus, tametsi haud satis aequum, castra permutarent.⁶⁶

Végül tehát a vezér esztelensége miatt kényszerülnek az általa kijelölt, alkalmatlan helyen tábornt verni, ahol a Vár és a Kelenföldön álló török tábor között harapófogóba kerülnek. Az öreg vezér pedig elbizonytalanodik, és nem mer dönteni, meneküljenek-e vagy folytassák az ostromot. Tehetetlensége végül a sereg vesztét okozza.

64 ÖNB cod. 7937. fol. 73.

65 ÖNB cod. 7937. fol. 74.

66 ÖNB cod. 7937. fol. 78–79.

Rogendorfius, qui tametsi **aetate confectus**, multis saepe in periculis animo et corpore praesenti fuerat, eo tamen fatali bello, [...] **vagus incertusque agitabatur**, promissisne imperii regisque sui iussu straret an re infecta abiret, **nihil faceret**. [...] Adeo illi neque res ulla, neque consilium, neque ipsa etiam satis vita placebat. **Saepe in fuga, et paulo post spem in armis habere.**⁶⁷

Lazius tehát cseppet sem bánik kesztyűs kézzel az öreg tábornokkal, kemény szavakkal feddi meg következetlenségéért, tehetetlenségéért, önféjűségéért, mellyel romlásba viszi a rá bízott sereget. Elképzelhető persze, hogy személyesen sem kedvelték egymást. Azt sem mondhatjuk, hogy Lazius Giovióval vagy Istvánffyval szemben bizonyosan *sine ira et studio* ír. Annyi azonban bizonyos, hogy Roggendorf esetében egy őt testközelből ismerő, alapvetően Ferdinánd- és németpárti szemtanú igazol vissza olyan vádakat, melyek Gioviónál is felbukkannak és felerősödve öröklődnek Istvánffy szövegébe.

Ez pedig mindenképpen kétszeres óvatosságra kell hogy intse a jelen kor történészét, ha Buda kapcsán Istvánffyt olvas és használ forrásként. Egyrészt bizonyos, hogy a magyar historikus tendenciózus módon hangszerelte át alapvetően Gioviótól származó értesüléseit, és tolta nagyrészt a különböző német parancsnokokra a vár alatti kudarcok felelősségét. A „vén totya generálisokról” élő kép így biztos, hogy nem tartható. Az is látszik ugyanakkor, hogy a másik végletbe sem szabad esni. További források bevonása ugyanis rámutathat, hogy ha nem is éppen a magyarellenesség okozta Roggendorf rövidlátó intézkedéseit, valóban bőven lehettek olyan döntései a német vezérnek, melyek éleslátásra semmiképpen sem vallanak. Ha tehát nem Gárdonyi az ember, a végső szót mégis a forráskritikának kell kimondania.

PÉTER KASZA

„THE NUMBER OF THE YEARS THEN WAS WRITTEN AS 1541”

MIKLÓS ISTVÁNYFY ON THE FALL OF BUDA

Miklós Istvánffy was one of those rare humanists who could realise their plan as historians almost in its entirety. His monumental summary incorporates the entire history of 16th century Hungary and, although his work is substantially the history of an era, due to the fact that he wrote it in the first years of the 17th century, he had the necessary perspective to weigh significant events of the previous century.

But Istvánffy was born in 1538, which means his work cannot be based on personal experience up until the mid-1550s, only on works of previous authors, written or oral accounts, that is (if we are fortunate enough) identifiable sources. However, such fact-finding investigations have rarely been made so far. The present study attempts to do so in connection with a special question.

67 ÖNB cod. 7937. fol. 89.

The starting point of the investigation is how Istvánffy presented the history of the battles for Buda between 1540 and 1542 and how he viewed and presented the failure of the Habsburg troops who led three unsuccessful sieges against the city. The investigation shows that the Hungarian historian always considers that the hostility of leading Habsburg generals towards Hungarians was the reason for mistaken decisions, and thus, for failures. It is uncertain, however, whether it was his own opinion. Textually, it can be shown that Istvánffy recounts the battles that took place in the years after his birth based on Paolo Giovio's *Historiarum sui temporis*, almost line by line. The difference is that, based on his own decision, Istvánffy modifies and amends Giovio's text with anti-Habsburg rhetoric. However, at least in the case of Roggendorf, using the work of the Viennese historian and eyewitness Wolfgang Lazius as control source, we also managed to show that the responsibility of Habsburg military leaders was not denied by circles linked to the Viennese court either, therefore, in a sense they confirm Istvánffy's opinion.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Istvánffy Miklós beszámolója Szigetvár ostromának utolsó napjáról

Bóta Károly 1938-ban megjelent művében a következőképpen jellemezte Istvánffy Miklós forráshasználatát: „kora történetírói sajátosságaihoz híven nem emlegeti lépten-nyomon, hogy milyen hiteles forrásokból merít. Ritkán szól kútfőről – műve második részében még ritkábban – és akkor is mellékesen: »Comperio apud autores fide dignos, quod Bonfinius reticet«; »a multis scriptoribus litterarum monumentis prodita sunt.« Hivatkozik »hitelt érdemlő írókra«, annalesekre, hadi jelentésekre, okiratokra, majd a csatában jelenlevő társai elbeszélése alapján ír; sokszor fúzi tovább az eseményeket »állítólag«, »azt mondják« közbevetéseivel. Forrásainak száma nagy. [...] Tinódi históriás énekeit is felhasználta (pl. Eger 1552.-i hősiek védelmének leírásában). Forrásai még: Budina, Forgách, Zermegh, Paulus Jovius világtörténelme, Lazius és sok más; ismerte az utolsó száz év magyar vonatkozású műveit.”¹ Bóta tehát már a 20. század első felében meghatározta mindazon kútfőket, amelyeket a „magyar Livius” felhasznált munkája során. Tanulmányom első felében tehát megállapítom, milyen források alapján dolgozta fel Istvánffy Szigetvár ostromának utolsó napját, valamint Szulejmán szultán és Zrínyi Miklós halálát. A munkám második részében pedig azt veszem górcső alá, mennyire tekinthetőek hitelesnek az általa leírtak. Munkámban a Tállyai-féle fordítást használtam.²

Istvánffy kútfői

Az utolsó nap eseményeinek bemutatásánál Istvánffy Cserenko (Črnko) Ferencnek, Zrínyi Miklós belső szolgájának horvát nyelvű munkáját, valamint a művét átdolgozó és latinra fordító Samuel Budina művét vette alapul. Az általa lejegyzettekben tehát szerepel minden olyan lényeges elem, amelyet Cserenko és Budina megörökített:

1. Az ostromlók felgyújtották a belső várat és a gróf lakhelye is tüzet fogott.

1 Bóta Károly: Istvánffy Miklós. Budapest, 1938. 30.

2 Istvánffy Miklós: Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2 13–24. könyv. S. a. r. Benits Péter. Budapest, 2003.

2. Az oszmán had már megindult, hogy megtörje a védők végső ellenállását.
3. Zrínyi mindezt látva és megtapasztalva a kitörés mellett döntött.
4. Megparancsolta belső szolgálójának, Cserenkónak, hogy öltöztesse fel, majd miután eltette a száz-száz aranyat, valamint a vár kulcsait kabátja zsebébe, kezébe vette díszes szablyáját.
5. A lángokban álló lakhelyéről a belső vár piacán összegyűlt katonákhoz lépett, akikhez beszédet intézett.
6. A kapuban felállított ágyú elsütését követően, a lőporfüst fedezete alatt az ostromlottak támadásra indultak.
7. Zrínyi a hídon halálos lövést kapott, az életben maradt vitézek pedig visszamenekültek a belső várba, ahová az ostromlók utánuk nyomultak és hamarosan megtörték az ellenállásukat.
8. Az elharapódzott tűz miatt felrobbant az ott felhalmozott puskaapor, amely nagy pusztítást vitt végbe. A győztesek foglyul ejtették az összes nőt és gyereket, akik a belső várban összezsúfolódtak. A felnőtt férfiak közül pedig csak azok maradtak életben, akik török bőrsüveggel, nevezkálappal vagy turbánnal takarták el arcukat, fejüket.³

Istvánffy azonban nem csupán Cserenko, illetve Budina munkáit használta fel az események rekonstruálására, hanem egy-egy visszaemlékezéssel, katonatörténettel és anekdotával ki is egészítette ezeket. Ennek megfelelően részletesebben írta le az őrség kitörését. Történetében megnevezi azt a pattantyús-mestert, Szerecsen Márkot, akinek a kapuban elhelyezett „öregágyút” el kellett volna sütni. Ám Szerecsen a kapu felnyitásakor halálos fejlődést kapott, így Zrínyi megparancsolta a mellette álló Horváth Györgynek, hogy az égő kanócot felvegye és lőjön az ágyúval. Istvánffy szerint ez az egy lövés halottakban és sebesültekben több mint hatszáz fős veszteséget okozott az ostromlóknak.⁴

Cserenkóval és Budinával ellentétben, akik szerint a gróft három helyen érte találat a kitörés alkalmával,⁵ Istvánffy csak két lövésről számolt be. Ezeket azonban szintén igen részletesen leírta: „Ő maga Zrínyi jobb kéz felől derékban általlóttetik, és sok vér folyván ki belőle, midőn mégis az övéit azon bíztatni, hogy hitekről, jószágos cselekedetekről s állhatatosságokról megemlékeznének, meg nem szűnnek, más puska lövéssel az jobb szeme és file között találatván földre ejtetik, kinek elesése után az többi is keveseken kiválva, az

3 *Ruzsás Lajos – Angyal Endre: Cserenkó és Budina. Századok* 105. (1971) 57–69., itt: 67–69.; Österreichische Staatsarchiv (ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Hungarica (H) Allgemeine Akten (AA) Fasc. 93. Fol. 206v–207r.; Budina Sámuel művének német fordítása: *Historie von Eroberung der ansehnlichen Vesten Sigeth im Jar 1566. Augsburg, 1568.; Historie von Eroberung der ansehnlichen Vesten Sigeth im Jar 1566. Wien, 1568.; Budina Sámuel* története Szigetvár ostromáról. Ford.: Molnár Imre. Szigetvár, 1978. 21–24.; *Istvánffy M.*: i. m. 423–425.

4 *Istvánffy M.*: i. m. 424.

5 *Ruzsás L. – Angyal E.*: i. m. 68.; *Budina S.*: i. m. 23.

jancsároktól mingyárt levágtának.”⁶ Majd ezt követően három lovas hadnagyról (Papratovics Farkasról, Kobak Miklósról és Patacsics Péterről), valamint három nemes ifjúról (Bajony Jánosról, Istvánffy Pálról és Csáky Györgyről) is említést tett, akik Zrínyihez hasonlóan szintén a kitörésnél lelték halálukat.⁷

Ahogy azt Cserenko és Budina munkájából tudjuk, a gróf halála után is tovább folyt a küzdelem, immár a belső várban. Míg azonban a két fenti szerző csak azt említette meg, hogy a várfal belső oldaláról az ostromlók nem csak fegyvereikkel, hanem kövekkel és gerendákkal is pusztították a védőket,⁸ addig Istvánffy itt is pontosabb információkkal szolgál. Szerinte ugyanis „Kecskés György, ki nem oly igen régen Ali aga törökkel bajt víván győzedelmes lött vala, és Novák János, még jó erejében lévő vénember, puszkás lovasok hadnagya, midőn az kőből rakott toronyban harcolva szaladtanak s egy-néhány óráig magokat ott oltalmazták volna, végtére az sűrű golyóbisok szélvésztől, az jancsároktól elburíttatván s megölettetvén, láboknál fogva onnét kivonattanak vala.”⁹ Mint említettem, Cserenko és Budina röviden ír a fogásba kerültekről is. Természetesen Istvánffy is megemléltette, hogy az asszonyokat és a gyerekeket a győztesek elfogták. Rajtuk kívül azonban – tudomása szerint – mindössze négy felnőtt férfi élte túl az ostromot, akiket név szerint is megnevezett: Alapy Gáspár, Cserenko, Gerecs Bartolus és Orsits István királyi hadnagy.¹⁰

Mind ezek alapján két kérdés merül fel. Egyrészt miért nem elégedett meg Istvánffy Cserenko és Budina beszámolójával? Miért akarta azokat kiegészíteni? Másrészt ki lehetett híreinek forrása?

Azt tényként kezelhetjük, hogy Istvánffy maga is élénken érdeklődhetett a történetek iránt, mivel családja több szálon is kapcsolódott a várhoz, illetve az ostromhoz. Atyját, Istvánffy Pált, mint a szigetvári körülményeket jól ismerő személyt, többször is (1548–1549, 1551) királyi biztосként rendelték az ott szolgáló prefektusok és királyi hadnagyok vitás ügyeinek elrendezésére.¹¹ Ráadásul egyik testvére, Pál a szeptember 7-i kitörés alkalmával halt meg.¹² Másrészt az Istvánffy családnak Baranya vármegyében voltak birtokai. Bajnai Both Erzsébettel (Horváth Márk özvegyével) kötött házassága révén Miklós újabb Somogy és Zala vármegyei területekhez jutott, miután a felesége családjának férfiága kihalt.¹³ Istvánffy többször megfordult a botszentgyörgyi vár-

6 *Istvánffy M.*: i. m. 425.

7 Uo.

8 *Ruzsás L. – Angyal E.*: i. m. 68.; *Budina S.*: i. m. 23.

9 *Istvánffy M.*: i. m. 425.

10 Uo.

11 *Holub József*: Istvánffy Pál. In: *Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére*. Budapest, 1912. 222–237., 232–233.

12 *Holub J.*: i. m. 234.; *Istvánffy M.*: i. m. 425.

13 Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltár (OL) Magyar Kancellária Levéltára E 57 Libri regii 3. kötet Nr. 1464. 1070–1071. oldal.

ban és uradalmában, amely mindössze csupán néhány kilométerre volt Kanizsától. Istvánffy itt akár Csányi Ákostól, a Nádasdy-birtokok főprefektusától vagy környezetétől is „első kézből” juthatott hozzá az eseményekkel kapcsolatos, őt érdeklő információkhoz.¹⁴ Végül István nevű testvére 1573-ban biztosan együtt szolgált Kanizsán az egyik szigeti túlélővel, Alapy Gáspárral.¹⁵ Istvánffy tehát öccsétől is érdekes történetekkel egészíthette ki Cserenko és Budina munkáját. Zrínyi sebesüléseinél ugyanis elbeszélése eltér a horvát szerző művétől, és a szeptember 10-én a győri táborba érkezett szigeti gyalog jelentésével mutat egyezést, vagy egy hasonló verzióval, amelyet vagy a Babócsára, vagy a Károly főherceghez küldött személyektől hallhatott. Mint ahogyan látni fogjuk, ezek a hírek csak Kanizsán, Csányin keresztül juthattak el Sárvárra, Németújvárra és Győrbe is.¹⁶

Ami a visszaemlékezéseket, régi katonatörténeteket és anekdotákat illeti, ilyeneket Istvánffy sokszor hallhatott, hiszen évtizedekkel korábbi, akár 15. századi történetek is közszájon forogtak akkoriban, amelyek levelezésekben is feltűntek. Csányi Ákos 1555. január 29-én a következőket írta Nádasdy Tamás nádornak: „mekemlékezvén kegyelmed az Cseneházi Gyénes (Cseneházi Dénes) jámbor hjú szolkálatyáról Posony várába, az ű urának Bánfi Miklós uramnak foksákába Mátyás királytúl, és ura foksákának anyi ideik való eltitkolásáról azonyának hogy csak szemével láta az szakálba, hogy mekjüt.”¹⁷ Meg kell jegyezni, hogy ugyanezt a történetet 1552. december 29-én Csányi már megírta Nádasdynak.¹⁸ A Nádasdy-birtokok főprefektusa 1561. július 22-én a nádornak írt levelében a kenyérmezei csata (1479. október 13.) körülményeit idézte fel.¹⁹ Ezek a szájhagyomány útján fennmaradt történetek azonban nem csupán Istvánffy műveiben jelennek meg, a kor más történetírói is beépítettek munkáikba hallomásokat. Példaként Forgách Ferenc Emlékírátaból a Kerecsényi belgrádi halálára vonatkozó részt citálnám: „De mivel az volt a szokása, hogy a foglyokkal embertelenül bánják és némelyeket kegyetlen kínzások közepette végeztessen ki: azok elmondták Szelimnek kínoztatásukat, és könnyen kivítették, hogy [Kerecsényit] hasonló kínzásokkal gyötörjék

14 Istvánffy Miklós 1574-ben Kanizsáról keltezett levelet. MNL OL Batthyány misszilisek P 1314 Nr. 184.

15 Holub József: A kisasszonyfalvi Istvánffy-család. Turul 27. (1909) 112–130., itt: 119.

16 Barabás Samu: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. II. Budapest, 1899. 502.

17 Óze Sándor: 500 magyar levél a XVI. századból. I. kötet. Budapest, 1996. 116.

18 Uo. 84.

19 „Hasonlóképpen Kinisi Pál és Bátor Estvánhoz. Ha Erdélyre az török, Kinisi oda ment Bátor mond miale. Ha Tömesvár fele az török, Bátor oda, mit Kinisi mond, azt miale. Kenyérmezeien mekütvén orát az töröknek, nem ment azután Erdélyre, az holdolásra.” Óze Sándor: 500 magyar levél a XVI. századból. II. kötet. Budapest, 1996. 280.; Szakály Ferenc – Fodor Pál: A kenyérmezei csata, 1479. október 13. Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998) 2. sz. 309–350., itt: 332.

halálra.”²⁰ A választott váradi püspök természetesen nem olvashatott beszámolót Gyula parancsnokának pusztulásáról, hanem csak szóbeli elbeszélésekből/elbeszélésekből értesülhetett erről.

Felmerül tehát a kérdés: kiktől származhattak Cserenkót és Budinát egészítő információk az utolsó nap apokalipsziséről. Egyszerűbb meghatározni, hogy kitől nem hallhatta ezeket. A korábbi eseményekre vonatkozóan Alapy biztosan szolgált adatokkal: elég itt utalni Zrínyinek az ostrom előtt a vitézekhez és tisztségviselőkhöz intézett beszédére. Ennek végén úgy rendelkezett, „hogy ha én rajtam valami emberi mód szerint történnék, minthogy az emberi dolgoknak sok különféle esete és hihetetlen állhatatlansága vagyon, azt akarom s ugyan mostan rendelem, hogy Alapy Gáspártól, az néném fiától,²¹ kit jelen itt láttok, függjete.”²² A szeptember 7-i kitörésről és harcokról azonban nem biztos, hogy ő számolt be Istvánffynak, hiszen a „magyar Livius” igen dicstelenként mutatja be Alapy viselkedését: „az mely rejtekhelybe Zrínyi elesése után vonta vala meg magát, kivonattatván onnét, s mivel mód nélkül fekete színű ábrázatú s kisded termetű lévén, hitvány szablahordozó szolgának itéltetnék, megtartaték, kire szinte akkor találának, mikor az jancsárok az prédának esvén, az megölettetett Zrínyinek holttestét fosztának, és az drága két kezén ékességért való két aranyperceket felnyitni nem tudnák, s arra képest megcsonkítani akarnák, kést dugván az lyukaiban, felnyitá.”²³ Ennek alapján Varga Szabolcs és Fodor Pál feltételezése, miszerint Alapytól maradt fenn az emlék, kérdésessé válik.²⁴ Nem tudjuk ugyanis biztosan, hogy Istvánffy nem túl hízelgő leírása kettejük valamiféle konfliktusából eredeztethető, vagy Alapy kanizsai ellenlábasai közül számolt be valaki „jóakarátúan” a szigeti eseményekről illetően módon.

A harc utolsó szakaszával kapcsolatban Cserenkótól szintén nem származhattak újabb információk. Istvánffy ugyanis a gróf belső szolgájával kapcsolatban megjegyezte, hogy a konyhán bújt meg. Személyesen tehát biztosan nem vett részt a harc egészében, csak hallomásból értesült a történetekről. Másrészt „bátorságának” eme bizonyítékát nyilvánvalóan nem maga közölte Istvánffyval.

Az ismert személyek közül tehát csak Gerecset és/vagy Orsitsot tarthatjuk autentikus elbeszélőnek. A magam részéről úgy gondolom, hogy utóbbi lehetett az egyik forrása az Istvánffy-féle kiegészítéseknek. Feltételezésemet csak azzal tudom alátámasztani, hogy szerzőnk röviden összefoglalta Orsits további sorsát, míg a többi túlélő esetében ezt nem tette meg. Észereint „egy

20 *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Budapest, 1982. 264.

21 Alapy Gáspár édesanyja Zrínyi Margit volt, a gróf leánytestvére. Ld. *Nagy Iván*: Magyarország családjai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. Első kötet. Pest, 1857. 16.

22 *Istvánffy M.*: i. m. 414.

23 Uo. 425.

24 *Fodor Pál – Varga Szabolcs*: Zrínyi Miklós és Szulejmán halála. Történelmi Szemle 58. (2016) 2. sz.) 181–202. 188.

siklósi Hasszán nevű török, ki nála annak előtte engedelmes és tűrhető rab-ságban volt, hogy meg ne ölettetnék, maga testével oltalmazta s tartta meg: és azok hárman avagy négyen annyi ezer emberek közül megmaradván, azután a gróf Zrínyi fiától, Györgytől kiváltatván hazamenének.”²⁵

Emellett, mint ahogy már említettem, Csányi és környezete szolgálhatott új információkkal Istvánffy számára. Kik lehettek ők? Mindegyikőjüket természetesen nem tudjuk felsorolni, de Sziget eleste után több legény is életben maradt és Kanizsára került. Ahogy arról fentebb szó volt, az ostromlók táborukból három gyalogot is elküldtek, hogy elvigyék a hírt a császárnak, Károly főhercegnek és a babócsaiaknak. Rajtuk kívül még két személyről tudjuk, hogy túlélte az ostromot. Czobor Imre 1566. október 15-én írta Kanizsáról Kanizsai Orsolyának, hogy „tednap jöve egy inas, kit Szigetben fogtak volt meg, egy jancsárhoz akadtott volt az inas, Gredey János inassa volt, az ez elmúlt szombaton jött ki az táborból.”²⁶ Egy negyedik túlélő szigeti katonáról Csányi Ákos 1568. január 19-én írt levelében tett említést Kanizsai Orsolyának: „Beseny Péter vagyon ki Sziget veszésébe foglyá esett.”²⁷

Istvánffy hitelessége Szigetvár védelmének utolsó napjára vonatkozóan

Miután sikerült megállapítanunk, hogy szerzőnk a szeptember 7-én történtek bemutatására Cserenko és Budina munkáját használta fel, amelyet kiegészített egyéb visszaemlékezésekkel és anekdotákkal, érdemes megvizsgálni, mennyire tekinthetőek hitelesnek az általa lejegyzettek.

Kezdjük először a végső roham dátumával. Istvánffy művében erről a következőket jegyezte le: „Nyolcadik napján osztán, mely Boldogasszony születése napján vala, az jancsárok cserépből csinált csövekben lévő mesterséges tüzekeket hányván az belső várban, jóllehet az lángok magoktól is dühösködvén könnyen szerten-szerrel lobognának, azokat az házakat, melyekben Zrínyi lakni szokott vala, [felgyújtották].”²⁸ Tehát szerzőnk egyértelműen szeptember 8-ra datálta a vár elleni végső roham időpontját. Az egykorú keresztény források mindegyike azonban egy nappal korábbra helyezte az eseményt, mint ahogyan erre a legutóbbi alkalommal Varga Szabolcs és Fodor Pál mutatott rá a Történelmi Szemlében megjelent munkájukban.²⁹ Miért írt

25 *Istvánffy M.*: i. m. 425.

26 MNL OL Magyar Kamara Archívuma (MKA) E 185 Nádasdy család levéltára (It.) Missiles 6. doboz (d.) Nr. 16.

27 Uo. 9. d. Nr. 104.

28 *Istvánffy M.*: i. m. 423.

29 *Fodor P. – Varga Sz.*: i. m. 181–189. A szeptember 7-i kirohanással és Zrínyi halálával kapcsolatban Varga Szabolcs írásán kívül: ÖStA Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) 1566-13-2.; *Ortelius, Hieronymus Augustinus*: Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395. Nürnberg, 1602. Reprint: Pytheas Kiadó 2002. 35r. Historie von Eroberung i. m.; Historie von Eroberung der

Istvánffy más dátumot, mint a többiek? Ebben az esetben valószínűleg egyszerű elírásról lehet szó.

Istvánffy az események elbeszélése során említést tesz arról, hogy a harc Zrínyi halála után is folytatódott a belső vár területén.³⁰ Mint már említettem, Cserenko és Budina szintén így adja elő az eseményeket. Ám szeptember 10-én este a győri táborba érkezett szigeti gyalogos arról számolt be, hogy a gróf holttestét a vele együtt kirohanó nemesek még sokáig védelmezték és próbálták megmenteni, de végül ők is Zrínyi sorsára jutottak.³¹ Cserenko, Budina és Istvánffy is azt írja, hogy a belső várban tomboló tűzvész hamarosan elérte az ott felhalmozott puskaport. A robbanás szétrombolta az ott lévő épületeket, „a tűzvész pedig tovább dühöngött, és igen sok török halt meg a portól és a kődaraboktól”.³² Cserenko beszámolója ennél a pontnál véget is ér, ám Budina folytatja a történetek tárgyalását: „szeptember 8-án, vasárnap, Kisboldogasszony napján Zrínyi gróf fejét a többi legyilkolt szigetvári vitéz fejével együtt lándzsanyélre tűzték, és nem magasan a földtől, a császár sátrától egy kőhajításnyira elhelyezték.”³³ Szatlóczki Gábor legutóbb rámutatott: a várban elharapódzott tűzvész és robbanások miatt kérdéses, hogy szeptember 7-én vagy 8-án vált-e világossá a magyarok számára, miszerint Szigetvárt sikerült elfoglalniuk a szultán csapatainak. Ez lehet a magyarázat arra is, miért csak szeptember 10-én este érkezett meg a győri táborba a vár elestének a híre.³⁴ A szigeti eseményeket a környező erősségek prefektusai, porkolábjai és hadnagyai a felderítő portyák, illetve a pribékek és az ostrommunkára kényszerített környékbeli jobbágyok segítségével folyamatosan nyomon követték. A megszerzett információk Babócsáról Csurgón és Berzencén át Kanizsára, majd onnan Sárvára érkeztek.³⁵ Ezt az utat járta be a győri táborba küldött gyalog is. Batthyány Ferenc Kanizsai Orsolyához küldött szeptember 10-i levelében ugyanis megemlítette, hogy „Kegyelmed azt jó mívelte, hogy az embert csjászár ú felségéhez bocsjatta.”³⁶

Szatlóczki kutatásai alapján nyomon követhető, mikor értesülhettek a szörnyű hírről. Csányi szeptember 8-án késő este Kanizsán kelt levelében tá-

ansehnlichen Vesten Sigeth i. m.; Relation und Extract von aussagen und besonderen Kundschaffen des Türckens erobringung Zigeths, erfolgt auff den 7. tag Septembris 1566. Nürnberg, 1566.

30 Meg is nevez két harcoló katonát: Kecskés Györgyöt és Novák Jánost. Ld. fentebb.

31 *Barabás S.*: i. m. 506.

32 *ÖStA HHStA H AA Fasc. 93. Fol. 207r.*; *Ruzsás L. – Angyal E.*: i. m. 68–69.; *Budina S.*: i. m. 24.

33 *ÖStA HHStA H AA Fasc. 93. Fol. 207v.*; *Budina S.*: i. m. 25.

34 *Barabás S.*: i. m. 501.; *Szatlóczki Gábor*: Szigetvár 1566-os ostromának utolsó órái. Adalékok Zrínyi Miklós és Szulejmán szultán halálának körülményeihez. http://missiles.blog.hu/2016/08/25/szigetvar_1566-os_ostromanak_utolso_orai. (Letöltés: 2016. 09. 28.)

35 MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 4. d. Nr. 32.; MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 9. d. Nr. 92.; MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 9. d. Nr. 96.; *Szatlóczki G.*: i. m.

36 MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 4. d. Nr. 32.

jékoztatta Kanizsay Orsolyát a legfrissebb értesüléseiről, amely szerint az ostromlók megszállták a külső vár palánkját, és így Zrínyi a belső várba szorult. A Nádasdy-birtokok főprefektusának tehát ekkor még csupán a szeptember 5-6-ai eseményekről voltak információi, Szigetvár elestéről azonban nem. Csányi szeptember 9-én kelt első levelében ismét nem tett említést az erősség elvesztéséről. Feltehetően ugyanazon a napon késő délután befutott azonban Csányihoz az ostromlók által küldött hírnökök jelentése az eseményekről. A hír másnap reggel már Sárváron, Kanizsay Orsolya előtt is ismert volt, és innen került tovább Győrbe.³⁷

Míg a végső roham időpontjával kapcsolatban Istvánffy tehát valószínűleg csak elírta a dátumot, addig Novák János halálával kapcsolatban már önellentmondásba keveredett. Cserenko és Budina alapján ugyanis beszámolt arról, hogy a külső vár Nádasdy-bástyájáért folytatott harcban halálos sebet kapott az ismert katona, Novákovits János.³⁸ A két nappal későbbi események tárgyalásánál azonban már azt írta, hogy a belső várban álló, kőből épült toronyban Kecskés György mellett „Novák János, még jó erejében lévő vénember, puskás lovasok hadnagya” is ott küzdött.³⁹ Ebben az esetben Istvánffy ugyan átvette Cserenko és Budina leírását, ám nem vette figyelembe, hogy a személyneveket mindketten horvátul írták le. Tehát mikor összeállította a művét, nem vette észre, hogy ugyanarról a személyről van szó.⁴⁰

Az, hogy Novák szeptember 7-i hősiességét Istvánffy lejegyezte művében, egy nagyon fontos következménnyel jár: ezzel ugyanis megkérdőjeleződik Cserenko szavahihetősége. Egyrészt, mint ahogyan már említettem, Istvánffy szerint a gróf belső szolgálója a harc közben megbújt a konyhában. Másrészt, ha Cserenko jelen lett volna az utolsó eseményeknél, akkor említést tett volna az életben maradt hadnagyokról (Kecskésről és Novákról), akik minden bizonnyal ott álltak a belső vár piacterén Zrínyi beszéde alatt, valamint bizonyosan írt volna a torony védelméről. Mindezekről azonban egy szót sem ejtett. Nem tudjuk azonban, hogy Cserenko pontosan mikor bújt meg a konyhában, azaz a kitörést megelőzően vagy azt követően. Ha az előbbi eset állt fenn, akkor nem hallotta/hallhatta a saját fülével ura buzdító szavait, amelyeket a megmaradt katonákhoz intézett. Mindezeket túl nem láthatta rejtkehelyéről az utolsó órák eseményeit, így a torony végső ostromát sem. Valószínűleg csak a harc zaja szűrődött be hozzá. Ennek köszönhetően a belső szolgáló – a korábbi történésekkel, vagyis az ostrom korábbi menetéről

37 MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 4. d. Nr. 32.; MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 9. d. Nr. 90.; MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 9. d. Nr. 91.; *Barabás S.*: i. m. 501.; *Szatlóczi G.*: i. m.

38 *Istvánffy M.*: i. m. 421.; *Ruzsás L. – Angyal E.*: i. m. 67.; *Budina S.*: i. m. 19.

39 *Istvánffy M.*: i. m. 425.

40 Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy két különböző személyről lehet szó, további igen hosszadalmas kutatásokat igényelne annak kiderítése, hogy esetleg apa-fiú viszonyt lehet feltételezni ebben az esetben. Ám az sem kizárható, hogy a két különböző név ugyanazon vitézre, azaz Novák Jánosra utal.

lejegyzettekkel ellentétben – igen elnagyolt képet festett az ostrom drámai befejeződéséről, hiszen azt csak hallomásból ismerhette. Erre a jelenségre már Ruzsás Lajos és Angyal Endre is felhívta a figyelmet 1971-ben.⁴¹

A fenti megállapítás azonban megkérdőjelezheti Istvánffy elbeszélésének mindazon részeit, amelyeket Cserenkótól vett át. Az utolsó napon történtek rekonstruálásához ugyanis a belső szolgáló visszaemlékezésén túl ismerjük egy másik szemtanú beszámolóját is, akinek jelentését Istvánffy csak Csányi vagy környezete elmondásából ismerte. A szeptember 10-én este a győri táborba érkezett szigeti gyalogról van szó, aki testközelből láthatta, hallhatta és tapasztalhatta meg az eseményeket. Tehát ő az egyetlen hiteles szemtanú, akinek szavahihetőségét nem befolyásolta sem az idő, sem mások visszaemlékezései, és a jelentése fennmaradt. Beszámolójának fontosabb kijelentései:

A belső várban nem az ostromlók tüzes eszközeitől (cserépbombáitól) keletkezett tűz, hanem egy asszony hanyagsága miatt robbant fel néhány mázsa lőpor. Ezt észelve a támadók megindultak a tizenötödik rohamra.⁴²

Zrínyi nem díszes könnyű ruházatban, „a halálhoz kiöltözve” rohant ki a várból, hanem páncélinget és sisakot viselt. Kezében pedig kézi lőfegyvert és kétkézes kardot tartott, úgy osztotta a halált a rátámadó ostromlóknak.⁴³

A gróf a támadást megelőzően semmilyen beszédet sem intézett katonáihoz. Ami az adott helyzetben hihetőbbnek és életszerűbbnek is tűnik, mint a Cserenko és Istvánffy által az utókorra hagyományozott jól megszerkesztett és patetikus szóáradat.⁴⁴

Ezzel szemben a szultán felszólította horvát nyelven a vitézül hadakozó Zrínyit a megadásra, amit azonban ő elutasított.⁴⁵ Az eset Lengyel Dénes *Magyar mondák a török világból és a kuruc korból* című (ál)mondagyűjteményében is megjelent, *Spártai felelet* címmel.⁴⁶

Istvánffyhoz hasonlóan a szigeti gyalog is arról számolt be, hogy Zrínyit két lövés érte. Előbbi szerint a gróf „jobb kéz felől derékban általlóttetik, és sok vér folyván ki belőle, midőn mégis az övéit azon biztatni, hogy hitekről, jószágos cselekedetekről s állhatatosságokról megemlékezzenek, meg nem szűnnek, más puska lövéssel az jobb szeme és file között találtatván földre ejtetik.”⁴⁷ Ezzel szemben a szigeti gyalog arról számolt be, hogy az első lövés a bal mellkasán érte Zrínyit, míg a második a homlokán.⁴⁸ Ez esetben az eltérést valószínűleg az okozta, hogy a Babócsára érkezett hírvivő beszámolója az évek során eltorzulhatott.

41 Ruzsás L. – Angyal E.: i. m. 57–58.

42 Barabás S.: i. m. 505.

43 Uo. 504–505.

44 Istvánffy M.: i. m. 423–424.; Ruzsás L. – Angyal E.: i. m. 68.; Budina S.: i. m. 22–23.

45 Relation und Extract i. m.; Barabás S.: i. m. 505.

46 Lengyel Dénes: *Magyar mondák a török világból és a kuruc korból*. Budapest, 1975. 158–159.

47 Istvánffy M.: i. m. 425.

48 Barabás S.: i. m. 505–506.

Istvánffy leírásából azt feltételezhetjük, hogy az asszonyokon és a gyerekeken kívül négy felnőtt férfi élte túl az ostromot. Őket később ki is váltották a fogságból. A szigeti gyalog beszámolójából azonban kiderül, hogy a küzdelmet követően három foglyot is elküldtek, hogy hírt adjanak a törökök sikeréről: egyet Győrbe II. Miksa császárhoz és magyar királyhoz, egyet Károly főherceghez, egyet pedig Babócsára.⁴⁹ Az ellentmondást egy módon tudjuk feloldani: Istvánffy a művében csak a nemeseket említette meg, az egyszerű harcoló legényeket (akikért váltságdíjat sem tudtak kérni) figyelmen kívül hagyta.

A szigeti gyalog szikár és tényszerű beszámolójával ellentétben Cserenko és Istvánffy is egy hőskultusz alapjait rakta le, illetve hőskultuszt akart teremteni művében.⁵⁰ Gondoljunk csak a díszes ruha viselésére, vagy a soha el sem hangzott beszédre! Utóbbi esetében még az is felmerül a mai olvasóban, hogy így kívánták igazolni, érvekkel alátámasztani Zrínyi tettét. A Cserenko által megörökített esemény talán a legjobb bizonyíték erre: „Íme, most már mind látjuk, hogy itt nem lehet tovább maradásunk, ezért, ha mindnyájan azt is akarnók, nem tudunk az erő és a tűz miatt megmaradni. Az egyik ok, mert égünk, a másik, hogy kevesen vagyunk, a harmadik, hogy nincs élésünk, és hogy gyermekeitek és asszonyaitok meghalnak az éhségtől és szomjúságtól. Miért akarunk hát itt elégni? Induljunk, vitézek, kifelé ebből a várból, a nagy várba, ott pedig verekedjünk meg szemtől-szembe ellenségeinkkel, hogy halálunk után jó, becsületes hírünk legyen!”⁵¹ Annyira átgondolt, pontokba szedett és érvekkel alátámasztott a beszéd, hogy az utolsó pillanatok felfokozott hangulatához egyáltalán nem illik. Érdemes volna további kutatásokat folytatni, és korábbi irodalmi párhuzamokat keresni. Sokkal valószínűbbnek tartanám, hogy a gróf a megmaradt katonáihoz néhány (tő)mondatot intézett buzdításként. Megjegyzendő még, hogy Budina – Hans Khisl von Katienbrun megbízásából – nem csupán lefordította Cserenko horvát nyelvű emlékiratát, hanem előadásmódját elegánsabbá tette és megszépítette. Az emlékirat latin nyelvű változata ugyanis nem pusztán azért készült, hogy Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hősnek az önfeláldozásával megismertesse a belső-ausztriai rendeket, hanem egyúttal serkenteni volt hivatott őket arra, hogy legyenek önfeláldozók, segítsenek Károly főhercegnek, és vállalják a horvát, valamint a szláv végvidék mind súlyosabb költségeit.⁵²

Végezetül érdemes kitérnünk egy olyan mozzanatra az utolsó napot illetően, amelyről Istvánffy nem tett említést. A történetet Bethlen Farkas Gio-

49 Barabás S.: i. m. 502.

50 Tinódi Lantos Sebestyén és Christian Schesaeus munkáján kívül született egy harmadik mű is Eger ostromáról, amely Dobó István hősiességét emelte ki. Ennek a megírásával Csabai Mátyást bízták meg az egri őrség parancsnokának testvérei, Ferenc és Domokos. Csabai munkája, az *Encomium arcis Agriae* 1556-ban jelent meg Wittenbergben. *Hóvári János: A hűtlen Dobó.* Budapest, 1987. 21–22.

51 Ruzsás L. – Angyal E.: i. m. 68.; Budina S.: i. m. 22–23.

52 Ruzsás L. – Angyal E.: i. m. 60.

vanni Michele Bruto alapján jegyezte le az *Erdély története* című munkájában. Eszerint „mialatt Zrínyi az életben maradt őrséggel felkészül a kirohanásra, azok, akikkel feleségük és gyermekeik is velük voltak, gondoskodni akarván, nehogy a barbárok bemocskolják életüket és szűzies testüket, öldökölni kezdték őket”.⁵³ Az asszonyok azonban könnyögni kezdtek, hogy fegyverrel a kezükben halhassanak meg. Így férfiruhát öltöttek és „férjeikkel együtt rettenthetetlen szívvel, kicsinyeiket átölelve, a nagyobbakkal körbevéve magukat, kirohantak az embertömegbe, gyermekeiket érc- és bőrpajzsként tartva fogták fel a csapásokat, és sebektől borított testüket az ellenség felé fordítva addig nem hátráltak, míg gyermekeik holtteste mellett az ellenség csapásai alatt a vezérrel, Zrínyi Miklós gróffal és férjeikkel együtt össze nem rogytak”.⁵⁴ A történetet természetesen Lengyel is átvette gyűjteményébe.⁵⁵ Istvánffy, hasonlóan Cserenkóhoz és Budinához, egyáltalán nem tesz említést erről az eseményről. Művében csak az szerepel, hogy az asszonyok és a gyerekek fogságba estek.⁵⁶ Még létszámukat sem adták meg, ellentétben a szigeti gyalogos jelentésével és a nürnbergi hírlevéllel, amelyekben kétezer fő szerepelt.⁵⁷ Istvánffy azonban arról sem tett említést, hogy a szigeti nők, hasonlóan az egriekhez, aktívan részt vettek az erősség védelmében. Csányi Kanizsáról szeptember 8-án írt levelében ugyanis a következőket írta meg Kanizsáy Orsolyának: „az aszony népek foró vízel ütüzik valami féle víz hogy mek éled, mek súl kimiért sok ugyan, ot mek hal, az kik el jühet, testeket éjel iken el horgyák az fű népet Pécse horgyák temetni.”⁵⁸

Szulejmán halála

Istvánffy művének forrásait és hitelességét keresve nem kerülhetem meg az utóbbi idők másik sokat tárgyalt kérdését, a szultán halálát sem. Fodor Pál Varga Szabolccsal közös tanulmányában azt állította – elvetve az eddigi ismert teóriákat –, hogy Szulejmán szeptember 7-én hajnalban, napfelkelte előtt hunyt el.⁵⁹ Fodor természetesen kitért arra is, hogy a keresztény kútfók szeptember 4-re tették ezt az eseményt. Azt azonban nehéz kideríteni, honnan származik ez az információ. A szultán haláláról Cserenko már nem tett említést, és a szeptember 10-én a győri táborba ért szigeti gyalog sem jelentette ezt. Sőt, ő arról számolt be, hogy a szultán beüzent horvátul Zrínyinek, hogy adja fel a várat. Mivel ekkor már Szulejmán már biztosan halott volt, felvethető,

53 *Bethlen Farkas*: Erdély története II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571). Budapest, 2002. 306.

54 *Bethlen F.*: i. m. 306–307.; *Fodor P. – Varga Sz.*: i. m. 187.

55 *Lengyel D.*: i. m. 156–157.

56 *Ruzsás L. – Angyal E.*: i. m. 68.; *Budina S.* i. m. 23.; *Istvánffy M.*: i. m. 425.

57 *Relation und Extract* i. m.; *Barabás S.*: Zrínyi i. m. 506.

58 MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 9. d. Nr. 89.

59 *Fodor P. – Varga Sz.*: i. m. 193–200.

hogy már ebben az ügyben is a nagyvezír intézkedett jobblétre szenderült ura helyett – már amennyiben valós a szigeti gyalog állítása.

Budina kiegészítette a belső szolgáló írását a szultán halálának időpontjával, amelyet szeptember 4-ére tett, és Forgách Ferenc is ugyanezt a dátumot adta meg művében. Sőt, mindketten beszámoltak arról, hogy a nagyvezír eltitkolta a halálesetet az ostromló táborban, és titkos hírvivők útján tájékoztatta Szelimet, a későbbi szultánt.⁶⁰ Ezt a dátumot a későbbiekben Ortelius is átvette.⁶¹ Honnan származott azonban a keresztény források információja? Azt tudjuk, hogy október 15-én kelt az a levél, amelyben Czobor Imre hadnagy Kanizsáról Kanizsai Orsolyának elsőként számolt be a szultán haláláról, és az oszmán főszereg elindulásáról.⁶² Két héttel később (október 29-én) a császári udvar hivatalosan értesült arról, hogy Szulejmán három nappal Szigetvár elését megelőzően meghalt.⁶³ Érdekes azonban, hogy az Udvari Haditanácsnak a hadjáratról készült beszámolója szerint a szultán négy nappal szeptember 7-e előtt távozott az élők sorából.⁶⁴ Tehát a keresztény források az október 29-én Bécsbe érkezett jelentésből merítettek. A szultán haláláról és annak okáról természetesen Istvánffy is beszámolt, ám annak pontos dátumát nem adta meg. Leírásából azt tudhatjuk meg, hogy még az erősség elését megelőzően történt, s a nagyvezír igyekezett eltitkolni azt mindaddig, amíg Szelim át nem vette a hatalmat.⁶⁵ Istvánffy forrásai között ez alkalommal ugyanúgy feltételezhetjük tehát az egykorú történetírók (Budina és Forgách) műveit, mint az október 29-i vagy az év végi hadijelentést.

Összegzés

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy Istvánffy a szigetvári ostrom utolsó napjának, valamint Zrínyi és a szultán halálának megörökítésénél Cserenko és Budina művét használta fel, amelyeket kiegészített saját információkkal. Valószínűleg Orsits István királyi hadnagy, a Szigetvárat védők egyik életben maradt tagja, valamint Csányi Ákos, a Nádasdy-birtokok főprefektusa és környezete visszaemlékezései voltak ismertek előtte, amelyeknek köszönhetően katonatörténeteket és anekdotákat is beépített a munkájába. A történetek elmesélésénél azonban sem Forgáchot, sem Bruto történeti munkáját, sem pedig a szigeti gyalog nyomtatásban publikált jelentését nem vette figyelembe. Utóbbinak azonban ismerte, vagy legalábbis ismerhette egyes részleteit Csányi beszámolója alapján. De elsősorban Cserenko és Budina művét használta fel, ami több esetben tévútra vitte. Egyrészt hibázott akkor, amikor Novák János

60 Budina i. m. 24.; *Forgách F.*: i. m. 299.

61 *Ortelius, H. A.*: i. m. 35v.

62 MNL OL MKA E 185 Nádasdy család lt. Missiles 4. d. Nr. 16.

63 *Forgách F.*: i. m. 299.; *Fodor P. – Varga Sz.*: i. m. 194.

64 ÖStA KA AFA 1566-13-2.

65 *Istvánffy M.*: i. m. 421.

halálát kétszer is megörökítette. Másrészt alighanem téves az a Cserenkótól átvett állítása, miszerint Zrínyi díszes ruhában vezette a kirohanást. Harmadrészt, egy olyan beszédet adott a gróf szájába, amely valószínűleg soha nem hangzott el ebben a formában. Végül nem tett említést a szultán ajánlatáról, és halálának dátumáról sem. Cserenko hitelességét lényegében csak az utolsó nap eseményeivel kapcsolatban kérdőjelezhetjük meg, mivel az ekkor történt események egy részénél nem lehetett jelen. További kutatásokat, illetve munkát igényel annak megállapítása, hogy az egész ostromot illetően kritika nélkül elfogadhatjuk-e a leírását.

ZOLTÁN PÉTER BAGI
MIKLÓS ISTVÁNYFY'S ACCOUNT ON THE LAST DAY
OF THE SIEGE OF SZIGETVÁR

Károly Bóta had already named all the sources in the first half of the 20th century that Miklós Istvánffy could have used while writing his monumental historical work. In my study, based on the sources at my disposal, I attempt to explore where Istvánffy could gain information from on the last day of the siege of Szigetvár and on the death of Sultan Süleyman and Miklós Zrínyi. While perpetuating the events, he used the works of Ferenc Cserenko (Črnko) and Samuel Budina, which he amended with his own knowledge. It is likely that he read the memoirs of Royal Lieutenant István Orsits, survivor of the defenders of Szigetvár and Ákos Csányi, the Chief Prefect of the Nádasdy estates and environs, thanks to which he could incorporate military stories and anecdotes into his oeuvre. When recounting these stories, however, he did not take into account Forgách, the historical work of Bruto, or the report of the "footsoldier of Sziget" published in printed form. Yet, he knew or at least could know about certain parts of the latter based on Csányi's account.

Thus, Istvánffy's primary sources for the narration of the siege had been the works of Cserenko and Budina, which more than once led him astray. First, he made a mistake when he recounted the death of János Novák twice. Second, he is most probably mistaken in his claim taken from Cserenko that Zrínyi led the sally in gilded armour. Third, he put words in the Count's mouth he had probably never uttered in that form. Finally, he did not mention the Sultan's offer and the date of his death. Essentially, Cserenko's credibility can be questioned in relation to the events of the last day because he could not be present at some of the events that happened then. Further research and work needs to be done in order to establish whether we can accept his descriptions about the entirety of the siege without criticism.

III. A KÖLTŐ, MŰVÉSZETPÁRTOLÓ ÉS BIBLIOFIL ISTVÁNFFY

Istvánffy Miklós Oláh-panegyricusa

Istvánffy Miklós legterjedelmesebb, 732 soros epikus költői vállalkozása az Oláh Miklós tiszteletére írott panegyricusa. A mű két kéziratban, a teljes szöveget közlő és szerzői javításokat tartalmazó Istvánffy-kódexben (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, 4^r 241/II), és az Eötvös Loránd Tudományegyetem [a továbbiakban: ELTE] Egyetemi Könyvtárában őrzött H 46 jelzetű Oláh-kódexben maradt fenn, amely három verssort elhagy a szövegből.¹ A verset az Istvánffy-kódex bejegyzése szerint 1564. január 1-jén, Nagyszombatban mutatta be az érseknek, egyidejűleg a Draskovich György zágrábi püspökhöz írt, de Oláhénál lényegesen rövidebb dicsőítő költeménnyel, amelyet szintén 1564. január 1-jén, de Pozsonyban adott át a főpapnak.² Ezek a költő Istvánffy legkorábbi származó nagyobb terjedelmű költeményei: ezelőtt költői tevékenysége epitáfiumok szerzésében merült ki.

Az Oláh-panegyricus műfaj történeti kontextusa leginkább a 16. század közepének bécsi, az udvar körül kialakuló költészetében jelölhető ki. A tipikusan császárkori, késő antik verses panegyricusok műfaja ugyan az egész középkor folyamán népszerű maradt, de másodvirágzásban teljesedett ki a 15. század elejétől Itáliában, majd a humanizmus elterjedésével Észak-Európában is, és a könyvnyomtatás elterjedésével a reneszánsz udvari reprezentáció fontos kifejezőeszköze lett. A műfaj már az 1500-as évek táján népszerű volt Bécsben, illetve tágabb szellemi környezetében: Conrad Celtis 1492-ben megjelent, a bajor hercegek számára írott panegyricusa,³ a *translatio studii*, az itáliai humanista tanulmányok Germániába történő átvételét kötötte össze a fejedelmi dicsérettel, mivel a bajor hercegek támogatásával fogadták fel az ingolstadtai egyetem tanárának. 1510-ben jelentek meg Claudianus panegyricusai Bécsben az egyetemen tanító ferences Johannes Camers kiadásában,

1 *Nicolaus Istvanffy*: Carmina. Ed. Iosephus Holub, Ladislaus Juhász, Lipsiae, Teubner, 1935, V. A három verssor (226., a 616–617. összevonása, 653.) elhagyása vagy másolói figyelmetlenségre, vagy stílusváltásra vezethető vissza, de politikai vagy ideológiai okok nem fedezhetők fel a módosítások mögött. Összefoglalóan ld. még *Csehly Zoltán*: Istvánffy, a költő. In: *Uő: Parnassus biceps*. Pozsony, 2007. 169–188.

2 *N. Istvanffy*: Carmina i. m. 54., 56. Elképzelhető, hogy elírás eredménye az egyező dátum, vagy annak, hogy a „Calendis” kifejezést egyszerűen a „hónap eleje” értelemben használta Istvánffy, de az sem kizárt, hogy a Nagyszombat és Pozsony közti távolságot egy nap alatt megtette.

3 *Conrad Celtis*: Panegyris ad duces Bavariae. Ed. Joachim Gruber. Wiesbaden, 2003.

amelyeket a fennmaradt példányok tanúsága szerint az egyetemi oktatásban is használtak,⁴ majd 1512-ben Janus Pannonius első nagyobb terjedelmű műve, a veronai Guarinóhoz intézett panegirisz is napvilágot látott a császárvárosban.⁵ A Claudianustól és Janus Pannoniustól eltanulható műfajelméletet az erdélyi, nagyenyedi származású Adrianus Wolfhardus gyorsan átültette gyakorlatba, és már 1512-ben Miksa császárt ünnepelte, a szintén erdélyi származású Martin Capesius bécsi polgármesternek ajánlva.⁶ Az 1510-es évektől kezdve a műfaj sikere megállíthatatlan: 1522-ben Valentin Eck írta meg Thurzó Eleknek ajánlva Remete Szent Pál hagiografikus verses életrajzát (bár ez Krakkóban jelent meg, Vietornál, de Szalkay Lászlónak is elküldte),⁷ 1526-ban a bécsi egyetem retorikaprofesszora, Ulrich Fabri írt Cyriacus von Polheim báróra, majd 1528-ban Georg Sibutus Ferdinánd királyra panegiriszt.⁸

A műfaj igazi virágkorát mégis a 16. század közepén érte el, amikor általános gyakorlat lett, hogy a bécsi Habsburg-udvar minden fontosabb eseményét, csakúgy, mint a katolikus egyházi előkelők hierarchiabeli feljebbjutását ünneplő költeményekkel illették.⁹ 1549-ben a günzburgi származású, ekkoriban Bécsben alkotó Sebastian Solidus (Schilling) Gyulay Farkashoz írt dicsőítő költeményt, aki Oláh Miklós utódja lett a zágrábi püspöki székben.¹⁰

4 *Claudiani Opera novissime per D. Io. Camertem accuratissime recognita.* Bécs, 1510.

5 *Janus Pannonius: Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis.* Bécs, 1512.

6 *Adrianus Wolfhardus Transsylvanus: Panegyris ad invictissimum Caesarem Maximilianum semper Augustum.* Bécs, 1512. Wolfhardus panegyricusáról ld. *Elisabeth Klecker: Tapisserien Kaiser Maximilians. Zu Ekphrasen in der neulateinischen Habsburg-Panegyrik.* In: *Die poetische Ekphrasis und Kunstwerken. Eine literarische Tradition der Großdichtung in Antike, Mittelalter und frühe Neuzeit. Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse der Öst. Akad. der Wissenschaften*, 735. Bécs, 2006. 181–202.; és *Elisabeth Klecker: Geographia imitatio picturae. Geographie als humanistische Leitwissenschaft am Beispiel der Panegyris des Adrian Wolfhard.* In: *Wissenschaft und Kultur an der Zeitenwende. Renaissance-Humanismus, Naturwissenschaften und universitärer Alltag im 15. und 16. Jahrhundert.* Göttingen, 2012. 81–100.

7 *Valentin Eck: Vita divi Pauli primi eremitae.* Krakkó, 1522. Ld. *Daniel Škoviera: Der ungarische Kontext der 'Vita divi Pauli eremitae' von Valentinus Ecchius.* *Acta Antiqua Hungarica* 49. (2009) 213–22.

8 *Ulrich Fabri: Ad generosum virum atque magnificum D. D. Ciriacum a Polhaim et Wartenburg... consiliarium... atque superioris Pannoniae... locumtenentem... panegyris.* Bécs, 1526.; *Georg Sibutus: Ad Serenissimum ac invictissimum Ferdinandum Boemie et Ungarie regem ... Panegyricus. Ad eundem Regem Exhortatio in Turcum.* Bécs, 1528. (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts S6260; Alexander Apponyi, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. I–IV.* München, 1903–1927. [a továbbiakban: App. H.] 201.); Prága, 1528. (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár [a továbbiakban: OSZK] Röpl. 90).

9 A császári udvar kapcsolatáról a humanistákkal ld. *Almásy Gábor: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében.* *Aetas* 20. (2005) 5–37.

10 *Sebastianus Solidus: Ad Reverendissimum In Christo Patrem, Ac Dominum, Dn. Wolfgangum Gyulay, diuino nutu, Episcopum Zagradiensem, etc. Poemation Panegyricum.* Bécs, 1549. Solidus kiterjedt munkásságáról még nem született összefoglalás. Életére ld. *Tres orationes funebres in exequiis Ioannis Eckii habitae.* Kiad. Johannes Metzler S. J., Münster, 1930. LXII–LXIII.

Az opolei származású Johannes Serifaber 1550-ben önálló encomion-gyűjteményt jelentetett meg Ferdinánd királynak ajánlva *Sylva encomiorum* címmel, és ebben a magyar egyházi és világi arisztokrácia javát ünnepelte dicsőítő költeményekkel (Oláh Miklós, Újlaki Ferenc, Gregoriánci Pál, Agostino Sbardellati, Bornemisza Pál, Thurzó Ferenc, Nádasdy Tamás, Báthory András, Mérei Mihály, Révay Ferenc).¹¹ Serifaber ezt követően két további bécsi császári tanácsnokhoz, Johann Hofman stájerországi magister curiaehez és Sigismund von Herbersteinhez is intézett egy prózai, illetve két verses panegyricust ugyanebben az évben, amelyeket Verancsics Mihály és Antal egy-egy verse vezetett be.¹² A boorni (Németalföld) Johannes Mylius nyomtatott panegyricusban ünnepelte 1552-ben II. Miksának, már mint megkoronázott cseh királynak Spanyolországból Bécsbe érkezését, és az elefántot, amelyet magával hozott.¹³ Ugyanez az elefánt a hatalmi reprezentáció jelképeként megjelent a prágai Joannes Banno üdvözlő költeményében is, amint térdre rogy a Bécsbe bevonuló Miksa trónörökös előtt;¹⁴ Wolfgang Möller pedig egyszerre dicsőítette V. Károly császárt és Ferdinánd királyt.¹⁵

Ferdinánd 1558-i császári címe újabb alkalmat adott encomionok írására: egész sor dicsőítő vers jelent meg ekkor *Triumphus* címmel 16 szerzőtől Georg Eder, az egyetem rektora szerkesztésében. Köztük feltűnt egy vers és egy ajánlóvers erejéig Zsámboky János is, és ugyanitt Adam Schröter is írt a négy

Annak ellenére, hogy a császár *poeta laureatus*sá koronázta (Tres orationes..., LXIII), nem szerepel John Flood bio-bibliográfiájában (The poets laureate in the Holy Roman Empire. Berlin, 2006.).

- 11 *Johannes Serifaber*: Sylva encomiorum serenissimi ac potentissimi principis et D. D. Ferdinandi... Regis. Bécs, 1550. Ifjabb Nicolaus von Salm temetésén tartott, a magyar előkelőkhöz intézett szónoklatában szintén panegyricus jellegű dicséretekkel illette a királyi hadak egykori magyarországi főparancsnokát: *Johannes Serifaber*: Monumentum viri principis Nicolai comitis a Salm. Bécs, 1550.
- 12 *Johannes Serifaber*: Duo panegyrici Johannis Oppolitani. Bécs, 1550.
- 13 *Joannes Mylius*: Carmen panegyricum in augustissimum reditum Viennam... Maximiliani. Bécs, 1552. Ezt és egy elégiát követi az elefántról szóló verse: Dyodecstichon de Elephante a divo Maximiliano ex Hispaniis revertente adducto Viennam, 6. Martij. Hasonló költemények jelentek meg a mistelbachi *Johannes Rexiustól* (In felicem adventum divi Maximiliani Bohemorum regis... Bécs, 1552.), a kortrijki *Gulielmus Coturnossiustól* (Megistes. Ecloga in prosperum adventum ex Hispaniis in Pannonias... Bécs, 1552.), a brüsszeli *Nicolaus Politától* (Ode dicolos tetrastraphos continens tropologicam periphrasim Psalmi Deus iudicium tuum Regi... Bécs, 1552.) és a bécsi egyetem diákjaitól (Elegiae duae Academiae Viennensis. Bécs, 1552.). Az indiai elefántról, amelyet csak a modern kutatás keresztelt Szulejmánnak, ld. *Annemarie Jordan Gschwend*: The Story of Süleyman: Celebrity Elephants and Other Exotica in Renaissance Portugal. Zürich, 2010.
- 14 *Joannes Banno*: Divo Maximiliano Boemiae regi, archiduci Austriae etc. de illius felici ex Hispaniis cum coniuge augustissima et liberis Viennam reditu carmen gratulatorium. Bécs, 1552, B3v–B4r.
- 15 *Wolfgang Möller*: Invictissimi Caroli V. Imperatoris, ac Roma[ni] Regis Ferdinandi illustrissimi etc. Panegyricus. Bécs, 1552.

sarkalatos erényről, aki egyébként Oláhnak is dedikált verset.¹⁶ Végül említjük még meg a jezsuita Veit Jacobaeust, aki 1560-ban jelentette meg dicsőítő versét Szent Lipótról, de a megalakuló bécsi jezsuita egyetem egyik első tanáraként közreműködött Jacobus Vaet egy II. Miksát ünneplő, hat hangra írt motettája szövegének megírásában is.¹⁷ A Bécsben megjelent költemények körét gazdagították az Itáliában peregrináló diákok hazaküldött költeményei, mint a zágrábi születésű Georg Würfel *Hungaria triumphans*,¹⁸ amelyben I. Miksa magyar királlyá koronázását ünnepelte 1563-ban, vagy a pozsonyi származású Purkircher Györgynek az ugyanerre az alkalomra született, a királyi tisztséget ünneplő zsoltárparafrázisa a 72. zsoltár alapján.¹⁹ II. Rudolf trónra lépésével, az 1570-es évektől az udvari irodalmi reprezentáció központja Prágába helyeződött át, de néhány panegyricus továbbra is Bécsben jelent meg: közülük érdemes megemlékezni még Bejczy Benedek 1582-ben kiadott, Istvánffy Miklóst ünneplő költeményéről.²⁰

Nemcsak az udvari kultúra vonzódása az enkomiasztikus retorika irodalmi megnyilvánulási formáihoz gondoskodott arról, hogy ez a műfajcsoport népszerű legyen Oláh környezetében is, hanem a bécsi humanista kultúra személyes kapcsolódása is a Habsburg-párti magyar arisztokráciához. Oláh körének költészetét, vagy épp a Radéczy-féle *Hortus Musarum* tevékenységét nem lehet elválasztani a bécsi császári udvar körében keletkező humanista költemények kontextusától, mivel Oláh csakúgy, mint a magyar katolikus arisztokrácia és a királyi magyar kancellária, jelentős részben Bécsben volt aktív. Oláh Magyarországra való visszatérése után három helyen tartózkodott leginkább:²¹ Bécsben, Pozsonyban és Nagyszombatban. Bár irodalmi művek mind a három helyszínhez kapcsolhatók, a kapcsolatot a külvilággal, a nemzetközi humanizmus hálózatával Bécs jelentette. Oláh könyvtárát Bécs-

16 Triumphus Ferdinando I. Romanorum Imperatori [...] Archigymnasii Viennensis nomine pro foelicibus Imperii auspiciis renunciatus, ad eundem panegyrica aliquot doctissimorum hominum carmina. Kiad. Georg Eder. Bécs, 1558.

17 Divo Maximiliano Bohaemorum regi, archiduci Austriae... sacrum. Bécs, 1560. Ld. még Österreichische Nationalbibliothek, ms. 47. 354-GF és *Veronika Sandbichler*: Elements of Power in Court Festivals of Habsburg Emperors in the Sixteenth Century. In: Ceremonial Entries in Early Modern Europe: The Iconography of Power. Edited by J. R. Mulryne, Maria Ines Aliverti, Anna Maria Testaverde. Ashgate, 2015. 185. Vitus Jacobaeusról ld. *J. Flood*: i. m. 2. köt. 944–946.

18 *Georg Würfel* (Georgius Vurfel): *Hungaria triumphans de novo rege Max. Aemiliano*, Padova, Grazioso Perchacino, 1563. (Szabó Károly – Hellebradt Árpád: Régi Magyar Könyvtár. III. Budapest, 1896. [a továbbiakban RMK III], 517.) Következő költeményét II. Rudolf magyar királlyá koronázására írta, ez azonban csak kéziratban maradt fenn (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, cod. 10016: *Hungaria ad novum suum regem Rudolphum. carmen gratulatorium*).

19 *Georgius Purkircher*: *Ad divum Max. Aemylianum, Romanorum et Boiemiae regem Psalmus LXII*. Padova, Perchacinus, 1563. (ELTE, Egyetemi Könyvtár, RMK III. 120.) *Georgius Purkircher*: *Opera quae supersunt omnia*. Ed. Miloslaus Okál. Budapest, 1988. 114–119.

20 *Benedictus Bejczy*: *Panegyris in laudem Nicolai Istvánffy*. Bécs, 1582. (RMK III. 5422).

21 Ld. *Fazekas István*: *Oláh Miklós esztergomi érsek udvara (1553–1568)*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Budapest, 2005. 343–360., itt 343–345.

ben tartotta,²² végrendeletét 1562 szeptemberében Gregorjanci Pál és Istvánffy Miklós jelenlétében szintén bécsi házából keletzte.²³ Az Oláh és később Radéczy körében felbukkanó humanista versszerzők jelentős részben előfordulnak a korabeli bécsi kiadványokban. Ezért a szövegek értelmezését is jelentősen korlátozza, ha elszakítjuk őket ettől a környezettől. A sziléziai származású Johann Serifaber (1530–1553 k.), aki az Oláh-kódexben több verssel is szerepel,²⁴ összes kötetét és versét – köztük több panegyricust is – Bécsben adta ki.²⁵ Serifaber Oláh-kódexben szereplő verse Oláh kertjéről részletesen leírja, mennyire szeret ott tartózkodni az érsek, milyen nehezen hagyja el még akár a császár kedvéért is e kert nyugalját: nemcsak fák, szőlőskert és virágok (rózsák, liliomok) veszik ott körül őt, hanem madarak, köztük egy seregély is, amely két nyelven tud beszélni:

*Considunt volucres, quibus ampla est copia fandi
Et quibus est querulo dulcis in ore sonus
Sturnus linguarum docilis, res mira, duarum
Atque salutator Caesaris ille sui.*²⁶

(Ott ülnek a madarak, akiknek megadatott a beszéd tudománya, és akiknek panaszos ajkán édesen szól a dal: a seregély, aki – ez aztán a csoda – két nyelven is tud, és üdvözli saját Caesarját.)²⁷

A Serifaber által leírt kert éppúgy lehetett Bécs városában, ahol a mai wallnerstrassei Esterházy-palota helyén állt Oláh és egyúttal a magyar kancellária rezidenciája,²⁸ mint Pozsonyban, ahol az érsek végrendelete külön megemlé-

22 Erre ld. *Szoliva Gábrriel OFM: Újabb liturgikus könyv Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtárából: kottás Psalterium Strigoniense (1523) került elő Münchenből. Magyar Könyvszemle 129. (2013) 136.*

23 *Merényi Lajos: Oláh Miklós végrendelete. Történelmi tár 19. (1896) 136–159., itt 159.*

24 ELTE Egyetemi Könyvtár, ms. H 46: Carmina Johannis Oppolitani (44r), Sententiae Nili episcopi (47r), Elegia in mortem Adami Caroli (54r), Liber 18 Iliados (224r). A kódex füzetei össze vannak keveredve, így a versek sorrendje nem segít eldönteni a kronológiai helyüket. Hegedűs István jegyzékét állított össze az általa feltételezett sorrendről, és azt a kódexhez fűzte. Ld. *Analecta recentiora ad historiam renescentium in Hungaria litterarum. Szerk. Stephanus Hegedűs. Budapest, 1906. 371.*

25 Serifaberről összefoglalóan ld. Rukověť humanistického básnictví. Ed. Antonín Truhlář, Jan Martínek. Prága, 1982. 5. köt., 47–50. Ezenfelül ld. még *Michael Denis: Wiens Buchdruckgeschichte bis 1560. Bécs, 1782. 662.*

26 *Johannes Oppolitanus (Serifaber): In hortum eiusdem Reverendissimi Domini Nicolai Olahi domini sui graciosissimi. ELTE Egyetemi Könyvtár, ms. H 46, 45v–46v, itt 46r.*

27 Célzás arra a történetre, miszerint Augustus császárt Actiumból győztesként visszatérve egy beszélő holló üdvözölte (*Macrobius: Saturnalia 2, 4, 29*).

28 Ld. *Richard Perger: Das Palais Esterházy in der Wallnerstrasse zu Wien. Deuticke, 1994., 17.; Gecsényi Lajos: Két könyv Bécs és Magyarország kapcsolatának történetéről. Levéltári Szemle 45. (1995) 82.; Fazekas I.: i. m. 344.*

kezik a kert sorsáról.²⁹ De legvalószínűbb, hogy Serifaber kertleírása az akkoriban Bécsen kívül eső Nicoletumra vonatkozik, egyrészt mert verse megemlékezik a szőlőskertről, amelyet csak a Nicoletum mellett említ Oláh végrendelete („ante annos una cum hortis, vineis, agris, fenetis et aliis ad eam pertinentibus”),³⁰ másrészt pedig a császári udvari közelségét és csábítását csak egy bécsi vagy Bécshez közeli kert esetében érdemes megemlíteni. Oláh Miklós bécsi kertjének irodalmi dicsérete minden bizonnyal példaként szolgált a Radéczy István pozsonyi hársfája körül kialakuló kultusz számára is mintegy tíz évvel később.

Az Oláhnak ajánlott versek szerzői között tovább szemlélve megemlíthetjük a bécsi kötődésű költők között Adam Schröttert, aki a pozsonyi gimnázium igazgatóját, Arnoldus Laurentianus Flandert ünnepli, és szintén a bécsi humanista versgyűjtemények gyakori szerzője, beleértve Bornemisza Péter *Magyar Életrajának* kísérőverseit.³¹ Johann Eber vagy Heberus (ELTE Egyetemi Könyvtár, ms. H 46, 66r, 176r, 222r) számos kisebb költeményt szerzett bécsi esküvőkre éppúgy, mint a magiszteri fokozata megszerzésére Bécsben 1554–1563 között.³² Az az Elias Corvinus, aki Radéczy hársfáját ünnepli egy kéziratban, ³³ szintén a bécsi egyetem környezetéből indul ki.³⁴ Néhányan közülük nemcsak Oláh Miklóssal, hanem Gregoriánci Pállal is kapcsolatban álltak a *Quadripartitum* összeállításánál, mint Adam Schröter vagy Johannes Heber, akiknek versei szerepelnek a győri püspök jogi gyűjteményében.³⁵ E bécsi környezethez köthetők azok a szerzők is, akik Oláhnak

29 Merényi L.: i. m. 149. („Hortum etiam meum propriis meis pecuniis in suburbio civitatis Posoniensis emptum et per me plantatum, et domum ibidem [...] relinquo [...]”).

30 Uo. 140., 146.

31 ELTE Egyetemi Könyvtár, Ms. H 46, 187r. A legrészletesebb (de félreértésektől nem mentes) életrajzot róla latin Paracelsus-fordításához írt előszavának kiadásával együtt ld. Der Frühparacelsismus. Kiad. Wilhelm Kühlmann, Joachim Telle. 3/1. kötet, Berlin, 2013. 95–100.

32 M. Denis: Buchdruckgeschichte i. m. 511. A Denis által ott említett három művén kívül ld. még Epithalamia et carmina congratulatoria... Johannis Dreheri et honestissimae virginis Dorotheae... Bécs, 1559.; Corona poetica, a clarissimo et doctissimo viro domino Petro a Rotis Cortraceno... Bécs, 1560 és Εἰδύλλιον in honorem coniugii doctissimi iuvenis Martini Aignerii... Bécs, 1562. (mind az Österreichische Nationalbibliothekben).

33 München, Bayerische Staatsbibliothek, cfm. 10368, n. 333: Lusus de tilia Radetii episcopi Agriensis ad Hubertum Languetum. (Carl Halm 19. századi katalógusa tévesen Elias Conringnak olvassa Corvinus nevét.) A vers szövege megjelenés alatt áll. Róla általában ld. Barlay Ö. Szabolcs: Elias Corvinus és magyarországi barátai. Magyar Könyvszemle 93. (1977) 345–353.

34 Ld. Vitus Jacobaeus – Elias Corvinus: Triumphus gloriosissimus filii Dei ascendentis ad dextram aeterni Patris. Bécs, 1559.

35 Egykor OSZK, Fol. lat. 4126, másolata FM 1/1686. Erről ld. Jánosi Monika: Gregoriánczi Pál kéziratosa törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről. Magyar Könyvszemle 104. (1988) 54–64., itt 59., és Jánosi Monika: Bírói döntvények és szokásjogi feljegyzések. Noták a Gregoriánczi-kódexben. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged, Középkorász Műhely, 1995., 211–220. A kódex 24r lapján található Schröter Gregoriánci címerére írt verse (*De sturno episcopi Jauriensis*), a 478v-n pedig Johannes Heberus saját születésnapjára írt verse (*Ad diem conversionis S. Pauli, natalem meum*, 1558).

dedikálják műveiket, fordításaikat, szövegkiadásait, mint például Johann Ramus (+ 1578), a görög nyelv bécsi tanára,³⁶ aki két görögből készült latin fordítást, Pszeudo-Hésziodosz *Aszpiszát* (Pajzs) és a görög antológiából készült, részben erotikus epigrammaválogatását dedikálta neki 1550-ben és 1551-ben.³⁷

Az alkalmi költészetnek olyan ágai terjednek el ebben a közösségben, amelyek a klasszikus latin műfajok irodalmiságát az antik hagyományban megszokottnál erősebben próbálják meg a pragmatikus kommunikáció céljából performatívan kiaknázni. Ennek a „társas költészetnek” alapvető tulajdonsága, hogy valamilyen társadalmi aktushoz, alkalomhoz kötődik, annak a megtörténtét jelzi kéziratosságban a szűkebb, nyomtatásban a tágabb nyilvánosság számára, és egyszerre emléket is állít neki. Nagy részük kollektív műalkotás, ahol a költői együttműködésben részt vevő szerzők közös jelenlétükkel emelik az ünnepelt esemény vagy személy társadalmi rangját, igen gyakran olyan antik előképeket idézve fel a kollektív alkotásra, mint a kilenc Múza vagy a három Grácia. A Múzsákkal való önzonosulás, az önreprezentáció céljából való felhasználásuk nemcsak egyszerű költői toposz, hanem utal a keletkező művek és keletkezésük helyszíneinek, az iskoláknak, akadémiáknak az összművészeti jellegére: a rövid költészetnek, a lírának és az epikának éppúgy fontos szerepe van ebben a közegben, mint a drámai költészetnek, a komédiának vagy a zenének.³⁸ Nagyon lényeges eleme ennek az alkotásnak a vizualitás költészetbeni jelenléte, az udvari reprezentáció.³⁹ Mű-

36 Johann Ramus azon három fiatal leuveni tanár közé tartozott, akiket 1549-ben hívtak Bécsbe, hogy a filozófiai képzést megújítsák (Ramus mellett még Wilhelmus Coturnossius és Andreas Dadius tartozik e csoportba), de hamarosan visszatért Leuvenbe jogot tanítani, majd élete végén a dole-i akadémiaára küldte Don Juan d’Austria. Ld. *Georg Eder*: Catalogus rectorum et illustrium virorum archigymnasii Viennensis. Bécs, 1559. 82.

37 *Hesiodus*, Hesiodi Ascræi poetæ vetustissimi *Poemation de Herculis Clypeo iam recens latino carmine redditum Ioanne Ramo de Goes*, Bécs, 1550. (App. H. 1842; ennek ajánlásában érdekes eszmefuttatás olvasható Homérosz és Vergilius összehasonlításáról); *Epigrammata ex thesauris Graecorum deprompta et iam recens latina facta. Ioanne Ramo Goessano*. Bécs, 1551. (App. H. 318.) Négy, Oláhnak dedikált rövidebb versét ld. *Ioannes Ramus: Symmicta elegiarum et epigrammaton Latinorum*. Bécs, 1551. A3v–A4r. A belga tanárok Bécsbe hozatalában Oláh lehetett a közvetítő, mert Johann Ramus Petrus Nanniusnak, Oláh régi németalföldi barátjának üzeni versben, hogy átadta a küldeményt, amelyet patrónusának szánt. Ld. *Hesiodus: Poemation i. m. 2v*; későbbi Nanniusnak írt verseiben viszont már panaszkodik, hogy a pannóniai háborúk és a pestis állandó rettegésben tartják, és verejtékben úszva ébred tőlük éjszaka (*I. Ramus: Symmicta i. m. B2v–B3r*).

38 Csak hungarikumjellege miatt említsük meg példaképpen Valentin Polner nysai (neissei) iskolát dicsőítő költeményét (*Elegia de Musarum in Germania hospitio, cui et scholae Nissensis descriptio ac encomion insertum est*. Bécs, 1552., példánya: München, BSB, 0001/4 H.lit. 1395), amely az állítólag hét nyelven beszélő, eperjesi Johannes Belsiusnak, vagy „János diáknak”, Verancsics Antal titkárának egy versét is tartalmazza. Belsiusról ld. *Tardy Lajos – Moskovszky Éva: Zur Entdeckung des Monumentum Ancyratum* (1555). *Acta Antiqua* 21. (1973) 378., 388., 390–391.

39 Erről az aspektusról ld. *Karl Vocelka: Habsburgische Hochzeiten 1550–1600. Kulturgeschichtliche Studien zum manieristischen Repräsentationsfest*. Wien, Graz, Köln, Böhlau, 1976.; *Karl*

fajlag a prózától a feliratos festményig, építészetig, lovagi tornáig terjed az e tendencia által érintett műalkotások kontinuumára. A panegyricus ennek a spektrumnak a szövegszerúséghez közelebb álló végén helyezkedik, de ez az antik műfaj is sok teret enged a vizualitás jelenlétének, például a palotákban található festmények leírásánál. A legteljesebb képet ennek a korszaknak az elsősorban epideiktikus retorikán alapuló irodalmi kultúrájáról még mindig csak Michael Denis több mint kétszáz éves bibliográfiájából nyerhetjük,⁴⁰ és sajnos az is csak 1560-ig tárgyalja a megjelent műveket.⁴¹

A panegyrikus költészet talán legfontosabb tulajdonsága ebben a közegben az volt, hogy az enkomiasztikus retorikai eszközök és az irodalmi, zenei, képzőművészeti önreprezentáció által segített átjárhatóvá tenni a társadalmi hierarchiát. Minden egyes esemény és annak retorikai, művészeti leképezése a meglévő hierarchia társadalmi hálózatának reprezentációjaként funkcionált, és egyszersmind lehetőséget teremtett arra, hogy a hierarchián belüli rétegek egymással érintkezésbe kerüljenek, és ezek a kapcsolatok teret engedjenek a rétegek közti mobilitás számára. Az udvarközei arisztokraták, főpapok verses dicsérete által a fiatal titkárok, egyetemi tanárok, humanisták nemcsak pénzbeli jutalmat remélhettek az ünnepelttől, hanem a kéziratossan vagy nyomtatott formában közzétett művük révén publicitást is szereztek, amely előre lendíthette karrierjüket a császári udvarban vagy azon kívül. Ezenfelül ezek a vers-, embléma- és képgyűjtemények kiváló

Vocelka: Manier–Groteske–Fest–Triumph Zur Geistesgeschichte der frühen Neuzeit. Österreich in Geschichte und Literatur 21. (1977) 137–150.; Thomas DaCosta Kaufmann: Variations on the Imperial Theme in the Age of Maximilian II and Rudolf II. New York–London, 1978.; Harriet Rudolph: Humanistische Feste? Habsburgische Festkultur in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Funktionen des Humanismus. Studien zum Nutzen des Neuen in der humanistischen Kultur. Kiad. Thomas Maissen, Gerrit Walther, Wallstein, Göttingen, 2006., 166–190; Sandbichler V.: i. m. 167–187.

40 *Michael Denis: Wiens Buchdruckgeschichte bis 1560. Bécs, 1782.; és Uő: Nachtrag zu seiner Buchdruckergeschichte Wiens. Wien, 1793.*

41 Az 1560 és 1583, a rudolfi udvar Prágába költözése közti időszakról sajnos még ilyen bibliográfiánk sincs. A Rudolf környezetében keletkezett prágai panegyricus-jellegű költészetéről ld. *Raissa Schkelenko: Die deutschen Neulateiner am Hofe Rudolfs II. Diss. Prag., 1943., és Nicolette Mout: Political and religious ideas of Netherlanders at the court of Prague. Acta historiae Neerlandicae 9. (1976) 1–29. A panegyricus-költészet kutatásának hiányairól ld. Franz Römer, Elisabeth Klecker: Poetische Habsburg-Panegyrik in lateinischer Sprache. Beständer der Österreichischen Nationalbibliothek als Grundlage eines Forschungsprojekts. Biblos 43. (1994) 183–198., különösen 184–185. Ld. még Franz Römer: Poetische Habsburg-Panegyrik in lateinischer Sprache vom 15. bis ins 18. Jahrhundert. In: 1000 Jahre Österreich – Wege zu einer österreichischen Identität. Kiad. Franz Römer, Bécs, 1997. 91–99.; Sonja Reisner: Die poetische Habsburg-Panegyrik in lateinischer Sprache als historische Quelle. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Kiad. Josef Pauser, Martin Scheutz, Thomas Winkelbauer. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 44. Wien–München, 2004. 898–915.; Johannes Amman-Bubenik: Kaiserserien und Habsburgergenealogien. Die Entwicklung einer Gattung: poetischer Habsburgerpanegyrik vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Diss. Bécs, 2013.*

önreprezentációs lehetőséget nyújtottak maguknak az ünnepeelt arisztokrátáknak is, amely erősíthette pozíciójukat az udvaron belül. Jó példa erre Sigmund von Herberstein két kötete, a *Gratae posteritati...* és a *Picturae variae...*, amelyeket 1560-ban nyomtatott ki, láthatóan önreprezentációs céllal. A *Gratae posteritati...* Herberstein önéletírásának latin nyelvű változata mellett tartalmaz számos metszetet is magáról, de a kötet második felét már a hozzá írt humanista ünneplőversek töltik meg, amelyek diplomáciai pályafutásának szinte a kezdetétől folyamatosan érkeztek hozzá. A kötet átfogó képet ad arról, hogy Johannes Dantiscus és ifj. Rudolf Agricola 1518-ban, Krakóban neki dedikált verseitől egész a jelenig, 1560-ig hogyan kísérték végig tevékenységét szinte históriás ének módjára a humanista panegyricusok (Johann Ludwig Brassicanus, Johann Rosinus, Caspar Brucius, Georg Werner, Valentin Eck és mások tollából). Ezzel jól láthatóan az a mű célja, hogy a birodalom művelt közönsége számára egyszerre reprezentálja a művelt Herbersteint politikus és humanista szerepben, ez utóbbihoz pedig elengedhetetlen a nemzetközi humanista hálózattal való kapcsolattartás emlékeinek összegyűjtése. Bár az Oláhhoz, illetve, az Oláh által írt versek gyűjteménye, az ELTE Egyetemi Könyvtár H 46-os kézírata nem jelent meg a 16. században nyomtatásban, az összeállítás mögött álló ambíció párhuzamba állítható Herberstein *Gratae posteritati...* című önéletrajzi versantológiájával, hiszen egy teljes életpályát ölel fel a gyűjtemény.

Ez a közvetlen műfaji és társadalmi közege Istvánffy versének, amely születésnapjára ajándéknak készülhetett. Oláh 1493. január 10-én született, hetvenedik születésnapját 1563. január 12-re kelezett költeménnyel ünnepelte meg Radéczy István a *Nicoletumban*. Egy évvel később, 1564. január 1-jén kelezte Istvánffy két költeményét is: az egyiket Oláhnak, a másikat Draskovich György zágrábi püspöknek. Ezenfelül a holland Arnoldus Gerardus Laurentianus, az Oláh-gimnázium kijelölt igazgatója és pozsonyi pap mesei ihletésű költeménye is január 1-jére van datálva az Oláh-kódexben, és mivel róla tudjuk, 1562 augusztusa előtt hunyt el, elképzelhető, hogy 1562 januárjában adta át művét.⁴²

Istvánffy panegyricusa szorososan követi a verses dicsőítő költemények műfaji hagyományát, amelynek megteremtését a latin költészetben elsősorban Claudianushoz köthetjük. Bár korábbról is fennmaradtak dicsőítő költemények a római irodalomban (mint a *Laus Messallae* a tibullusi korpuszban, vagy a *Laus Pisonis* – de akár Horatius, Martialis vagy Statius műveiből is sorolhatnánk ide költeményeket), ezek nélkülözik azt a fajta epikus keretet, szerkezetet és az elbeszélés részletezését, amelyet Claudianus honosít meg.⁴³

42 Ld. Fazekas I.: i. m., 356.; Kiss Farkas Gábor: A róka és a nyúl a Dunán. Arnoldus Geraldus Laurentius... In: „Nem súlyed az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Szerk. Jankovics József. Budapest, 2007. 299–304.

43 Michael Roberts: Bringing up the rear: Continuity and change in the Latin poetry of late Antiquity. In: Latinitas Perennis I: The continuity of Latin literature. Ed. Wim Verbaal, Yanick Maes, Jan Papy. Leiden, 2007. 144.

Claudianus panegyricusai elemzéséhez szokás a 3. században élt Menandrosz szónok görög retorikatankönyvének terminológiáját felhasználni,⁴⁴ mert a Menandrosz által leírt (elsősorban a császárt dicsérő *logos basilikosra*, azaz prózai művekre tervezett) struktúrájának jól megfeleltethető a Claudianus és az őt követő Sidonius Apollinaris vagy a gall Merobaudes panegirikus költsége. Ennek megfelelően az ekkor 26 éves Istvánffy költeménye is egy *prooimion*-nal, azaz praefatióval kezdődik. Ebben megemlíti a mű keletkezésének apropóját, január 1-jét, jó egészséget kíván Oláhnak, és hangsúlyozza, hogy ez volt első kirándulása hajójának, ezért kéri, hogy az érsek legyen kísérője és vezére. Az elsőség tényét itt a nagyobb terjedelmű, epikus szerzősége érthetjük, hiszen Istvánffy számos epigrammája korábban keletkezett.

A hagyománynak megfelelően az elbeszélést invokációval, valamint a főhős Oláh hazájának és nemzetségének (*patris, genos*), majd születésének (*genesis*) ismertetésével kezdi Istvánffy. A származás kérdésének különösen nagy szerepe van Oláh esetében, hiszen az érsek több – egymásnak ellentmondó – genealógiát is konstruált élete során már 1533-tól kezdve. A panegyricus három fontos tényről említi ezzel kapcsolatban: egyrészt az őshaza, a *patris*, amelyet Istvánffy arra a vidékre helyez, ahol a Duna a Fekete-tengerbe torkollik. Ez az a föld, ahol egykor a dák nemzet, a vad geták és a latin földről idevezényelt telepések laktak (*Latiis deducta colonia ab agris* – ez utóbbi Vergilius *Georgicáját* visszhangozza: *squalent abductis arva colonis*, I. 507).⁴⁵ A második fontos tény a Hunyadi-rokonság, és egyenesen Hunyadi János, aki az Oláh-nemzetséget „felékesítette” (30. sor: *decoravit*). Később kicsit részletesebben is kifejti Istvánffy ezt a kérdést, ahol a *vera nobilitas*, az *igaz nemesség* kérdéskörébe ágyazva említi fel a Hunyadi-genealógiát. A 48–62. sorban olvasható érvelés szerint, bár Oláh egyenesen harmadik örököse Hunyadinak (*tantum tertius haeres*) és Hunyadi testvére, egy bizonyos Marina szülte apját, de mégsem ennek, hanem lelki erényeinek köszönheti méltóságait. Ahogy Almási Gábor már utalt rá, ez az eredettörténet teljesen megfelel annak a genealógiának, amelyet Oláh saját magáról állított össze a *Hungaria* című munkájában. Ott az Argyesi Manzilla veszi feleségül Hunyadi János nővérét, akinek gyermeke, Stojan, azaz István lesz Oláh Miklós apja.⁴⁶ Másrészt azt is érdemes figyelembe vennünk, hogy Istvánffy Oláh titkáraként szinte bizonyosan ismerte az érsek másik eredettörténetét is, amelyet 1548-as címeradományozá-

44 Menander Rhetor. A commentary. Ed. D. A. Russel, Nigel Guy Wilson. Oxford, 1981. 77–95. Menandroszról ld. *Malcolm Heath*: Menander. A rhetor in context. Oxford, 2004.

45 További vergiliusi párhuzamokat ld. *Bóta Károly*: Istvánffy Miklós. Budapest, 1938. 26–27.

46 *Almási Gábor*: Constructing the Wallach ‘Other’ in the late Renaissance. In: Whose love of which country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe. Leiden, 2010. 123. Ld. még *Almási Gábor*: Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről. Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella, Tusor Péter. Budapest, 2007. 584–615.

sakor rögzített számára I. Ferdinánd oklevele.⁴⁷ Ha mind a *Hungaria* által közvetített történetet, mind az okleveles hagyomány változatát ismerte, a két rendelkezésre álló változat közül választotta ki azt, amelyet aktuálisabbnak, és az érsek számára megfelelőbbnek vélt.

Nagyobb terjedelmű epikus keretet (például isteni vagy sátáni mozgatórugót, angyalokat vagy ördögöket) nem találunk. Ennek az lehet az oka, hogy az egész költeményben háttérben marad a heroikus cselekmény, Oláh nem lesz küzdő hősként ábrázolva. Egyházfői szerepéhez nem a harcok, hanem az értelmiségi életpálya ismertetése illik jobban. Ennek az „értelmiségi” panegyricusnak vannak ugyan ókori gyökerei (már a hellenisztikus panegyricusok körében is népszerűek voltak a diákok tanárokhoz írt dicsőítő költeményei,⁴⁸ a latin hagyományból pedig Venantius Fortunatus Gogóhoz, Childebert király nevelőjéhez írt verseit lehet itt említeni, amelyek népszerűek voltak később is), de ez az alműfaj népszerűsége csúcsát a 15–16. században érte el. A magyarországi szerzők közül a legismertebb Janus Pannonius Guarino-panegyricusa, amely a költő legnagyobb visszhangú költeménye volt a 16. században, és amely szövegében legalább néhány helyen egyértelműen hatott Istvánffyra is, de megemlíthetjük itt Valentin Eck panegyricusát Augustinus Moravushoz is.

Ezekkel összevetve az Oláh-panegyricust azonban egyúttal különös hiányra lehetünk figyelmesek: Istvánffynál elmarad a *paideia* topikus eleme. Egyáltalán nem beszél Oláh neveltetéséről, nem tudunk meg semmit Oláh iskoláiról, mestereiről. Istvánffy egyedül azt említi, hogy Erasmus, a „veterum solers imitator” (291, később javítva *indagatorra*) is tisztelte őt, bár a németalföldi mesternek meglehetősen kétértelmű dicséret jut csak: „akivel, mint tanítványával szerfelett dicsekszik a belga föld” („Belgica quo tellus nimium se iactat alumno”). A túlzott („nimium”) dicsekvés akár kritikának is felfogható lenne, de érthetjük ezt Erasmus polimorf, távolságtartó hazaszerzetetének jellemzéseként is, amely például az *auris Batavus* adagiumban (*Ad.* 4, 6, 35) nyilvánul meg. Az iskolák elmaradása és a mesterek nevének elhallgatása több lehet, mint véletlen: szemben a század közepi katolikus elit nagy részével, akiknek a túlnyomó többsége itáliai, legtöbbször padovai egyetemi tanul-

47 Kiadva: *Alexander Tonk*: Diplomele de innobilare ale lui Nicolaus Olahus: Unele probleme privind genealogia familiei Olahus. *Revista arhivelor* 46. (1969) 13–31. Az Oláh-genealógia egy az 1548-as nemesítési és az 1558-as bárói diploma közti, szerkesztési jegyzeteket tartalmazó változatban fennmaradt az ún. Istvánffy-kódexben is (Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Y.IV. 55, 116r–122r), azonban nem világos, hogy ez a kódex pontosan miképp köthető Istvánffy Miklóshoz. Az irat ottani címe (Insignia reverendi domini Agriensis) alapján a szöveg 1548–1553 közti másolatnak tűnik, és e felirat kézírása véleményem szerint Istvánffy is lehet. Ezenfelül egy máshonnan is ismert Istvánffy-vers későbbi másolata (126r: Nicolaus Istwanffy Secretarius S. C. Regiae Maiestatis: Te Francisce Terek...) kapcsolja Istvánffy Miklóshoz a kötetet. Istvánffy már 1547–1548-tól kezdve ismerte Oláhot, akihez Várday Pál 1547. évi halála után került, titkára 1558–1568 között lett: *Holub József*: Istvánffy Miklós története hadtörténelmi szempontból. Szekszárd, 1909. 14., 18–19.

48 Ld. *Malcolm Heath*: Menander. A rhetor in context. Oxford, 2004. 187.

mányokat tudhatott maga mögött,⁴⁹ Oláh egyetemi tanulmányairól nincs semmilyen információnk, saját maga is arról beszél, hogy kizárólag könyvekből szerezte ismereteit.⁵⁰ Minden bizonnyal korai bekerülése a kancelláriára, majd titkári tevékenysége Mária királyné mellett előbb lehetetlenné, majd szükségtelessé tette az egyetemi tanulmányokat.

Hasonlóképp fontos szerepe lenne a panegyricusok „értelmiségi” változatában a kedvenc antik szerzők felsorolásának és a könyvtár bemutatásának – itt azonban ez is elmarad. Nem tudunk meg semmit azokról a kulturális ideálokról, amelyekről a humanista érsek Istvánffy által is említett saját versei tanúskodnak (277–285), és amelyeket maga a költemény is megidéz allúziós hálója révén. Az érsek 1536-ban, Brüsszelben, a *Hungaria* írásakor az olvasóhoz szóló üdvözlőversében – egy retorikus humilitas-toposz keretében – teljes körképet adott azokról az antik szerzőkről, akiknek szerény múzsája nem érhet a nyomába: ott említi Ptolemaioszt, a *Kozmográfia* szerzőjét, a szellemes Sallustius Crispust, Pompeius Trogust, és az ékesszavú Liviust is.⁵¹ 1564-re ezekből az ideálokból semmi nem maradt. A költemény így nem más, mint egy udvari-politikai karrier fő állomásainak bemutatása úgy, hogy az egymást követő események látszólag oksági kapcsolatba kerüljenek egymással, és ezáltal növeljék az emelkedés fényét.

Egyedüli, részletesen kifejtett kulturális ideált a költemény végén találunk, ez pedig Oláh küzdelme az eretnekek ellen. Ahogy Istvánffy mondja, „van-e olyan, aki téged kivéve jobban tanítja az égi tudományokat, és rajtad kívül országunkban ki örködik efelett jobban? Ki magyarázza a mennydörgő Úr tanításait, és ki igazolja azokat tetteivel is? Mert te elmondod, hogy mi módon kell a nyomorult halandóknak a biztos égi üdvöt remélni, mely igyekezettel érdemelhetjük ki az Olümposzt (paradicsomot), és hogy megláthassuk az istenek boldog székhelyét, ahol a Mindenható a csillagok örök tüzeit forgatja.” (638–646)⁵² Oláh nemcsak teológiai tételeket vezet be és bizonyít, hanem az eretnekeket is megtéríti: „Te vezeted ki a sötét Avernus mellől is az elkóborolt népeket, akiket az újdonság vak mámora, és akiket az a vakmerő

49 Erről ld. Kiss Farkas Gábor: A katolikus peregrináció lehetőségei és következményei a 16. század közepén (1530–1580). *Gerundium* 8. (2017/1) 54.

50 Ezt ki is emeli Kálnai Imréhez szóló versében: „Imbuit ingenium nostrum non Itala tellus / Graecia nec cultas praebuit illa scholas, / Non nostros etiam mores Germania finxit / Non urbs, quae Gracchi nomine dicta fuit. / Terra Brabanta dedit nullos mihi docta magistros / Gallia nec Charites ingeniosa suas. / Si quid inest nobis, quod multum exile fatemur, / Hoc furtim taciti me docuere libri.” *Nicolaus Olahus: Carmina*. Ed. Főgel József, Juhász László. Lipsiae, 1934. 10. (Ad Emerici Calnai litteras responsio, 29–36.)

51 *Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila*. Ed. Eperjessy Kálmán, Juhász László. Lipsiae, 1938. 1. (Ad lectorem, 11–16.)

52 „Atque adeo quisnam caelestes aptius artes / Te docet excepto aut nostris te praeter in oris / Quis vigilat magis aut summi praecepta tonantis / Explicat atque piis eadem quoque comprobant actis? / Namque refers, quo certa salus mortalibus aegris / Sit speranda modo, quali mereamur Olympum / Sudore et divum sedes lustrare beatas...” *N. Istvánffy: Carmina*. i. m. 15.

szándék irányít, hogy elhagyva őseik kegyes hitét bizonytalan ösvényen ismeretlen útra térjenek, és te nem tűröd, hogy az ingatag nép a mélybe zuhanjon, mert szent zablával irányítod tévelygő lépéseit, nehogy elbukjon, és kíváncsi füleit megnyissa a hamis szekták előtt, ezzel titkos mérget szívva tagjaiba.” (648–655).⁵³ Bár a szöveg nem explicit, két fontos tanítás is felfedezhető benne: egyrészt Oláh *certa salust*, „biztos égi üdvöt” ígér követőinek, másrészt a mennyország eléréséhez lehetőséget hagy az egyéni igyekezet számára (*quali sudore* – milyen *fáradtsággal* érdemeljük ki a mennyországot? – mondja Istvánffy). Mindkét felfogás ellenkezik a helvét irányú reformációval (igaz, ekkor még nem jelent meg a II. helvét hitvallás, csak 1566-ban), viszont mindkét állítás megtalálható a tridenti zsinat határozatai között.⁵⁴ Az, hogy Istvánffy Oláh kulturális horizontját elsősorban az eretnekek megtérítésére korlátozza, egyezik az érsek egyre erősödő ellenreformációs igyekezetével, amely abban is megnyilvánult, hogy épp 1564 márciusában zsinat összehívását kezdeményezte a püspöki karral együtt azzal a céllal, hogy a trentói zsinat határozatait kihirdethessék.⁵⁵

E meglehetősen sajátos *ἀνατροφή*-t, amelyben mesterek és tanárok nevét nem olvashatjuk, követi az a sorsfordulat, amely a panegyricus felfogása szerint Oláh további életét meghatározta: a gonosz fúriák bosszúja Magyarországon (114–133). Ez egyrészt a parasztháború kitörésében, a paraszti vad nép (119: *agrestis pubes*) lázadásában nyilvánult meg – ennek fúriák általi, mintegy spontán fellángolását már Taurinus *Stauromachiája* is megénekelte,⁵⁶ és Nagyszombati Márton is hasonlóképp, isteni csapásként ábrázolta. Másrészt a fúriák indítják el Szulejmánt is (129–130: *Solymanum Erebi de sedibus ortum, Mahometi genus infidum*), hogy döntő vereséget mérjen a magyarokra Mohácsnál. Ahogy Szörényi László már utalt rá, Zrínyi egyik mintája abban, hogy a *Szigeti veszedelemben* Szulejmánt Allecto fúria küldi a szigeti Zrínyire és Magyarországra, Alessandro Cortesi Mátyás királyra írt panegyricusa lehetett, ahol a

53 „Tu populos etiam nigro subduci Averno / Errantes, quos caecus amor novitatis et audax / Cura tenet veterum sprete pietate parentum / Ire per ignotas incerto tramite calles, / Nec ruere in praeceps pateris mutabile vulgus / Errabunda sacris moderans vestigia habenis / Ne cadat et cupidus sectis fallacibus aures / Praebeat occultum sumes per membra venenum.” N. Istvánffy: *Carmina* i. m. 15.

54 Concilium Tridentinum, sess. 6., cap. 11. (de observatione mandatorum) „Constat eos Orthodoxae religioni adversari, qui statuunt in omnibus operibus iustos peccare, si in illis suam ipsorum socordiam excitando et sese ad currendum in stadio exhortando, cum hoc ut inprimis glorificetur Deus, mercedem quoque intuentur aeternam.” Heinrich Denzinger, *Adolf Schönmeizer*: *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Freiburg, 1911. 1539. (1547. január 17.) Magyar kiadás: *Heinrich Denzinger – Peter Hünermann*: *Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Kiad. Romhányi Beatrix és Sarbak Gábor. Budapest, 2004. 382.

55 *Fazekas István*: *Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére*. In: R. Várkonyi Ágnes *Emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Budapest, 1998. 154–164.

56 Taurinus művét a *Historiae* megírásakor is használta Istvánffy: *Fodor Henrik*: *Istvánffy Miklós Históriajának forrásai*. Pécs, 1940. 45.

fúria Murád szultán képét magára öltve buzdítja fiát, Mehmedet a Mátyás elleni harcra.⁵⁷ Bár Istvánffynál a fúriák nem öltik magukra más ruháját, de – Zrínyihez hasonlóan – nem Murádot, hanem Szulejmánt veszik rá a harcra. Egyébként nem lehetetlen, hogy Istvánffy már ekkor is olvasta Cortesius művét, hiszen ekkorra már kétszer is megjelent (Róma, 1489; Hagenau, 1531), és Zsámboky Bonfini-kiadásának mellékleteként hamarosan újra napvilágot látott Istvánffy környezetében (1568).

Pannónia vesztét a négy folyó, Duna, Tisza, Dráva, Száva (146–148) siratja – és ez a momentum ismét megjelenik Oláh hazatérésekor, amikor belgiumi honvágyát a négy folyó felidézésével írja le Istvánffy: (Mercurius szónoklata után) „elméd tüstént az isteni intés által feltüzelve azt kívánta, hogy újra lássa a haza édes földjét: a Duna Atyát, a Tisza körüli tág tereket, a Dráva szőlővel teli dombjait, és a Száva folyamát.” (348–350). Fentebb, az Oláh-genealógia kapcsán már láttuk, hogy Istvánffy ismerte és használta a *Hungariát* – ebben a momentumban pedig egy újabb jelét láthatjuk ennek, hiszen Oláh is elsősorban a négy folyóval határozza meg Hungáriát (I, 4; ahogy korábban Conrad Celtis is Germániát a Rajna, Elba, Visztula, Duna négyesével).⁵⁸ Bár a folyók megszemélyesítése a 16. századi humanista költészet retorikájában gyakran előfordul,⁵⁹ nem zárható ki, hogy Istvánffy költeményére Oláh *Hungariáján* kívül Georg Purkircher 1563-ban Miksa koronázására írt *Aristaeus Pisoniensis* (A pozsonyi Aristaeus) című verse is hatott, ahol a Dunát nem egyszerűen Atyának, hanem egyenesen királynak nevezte. Purkircher mitologikus víziójában a Duna, a folyamok királya hatvan kisebb folyó kíséretében járult Miksa király elé, magával hozva a Drávát, Szávát, Tiszát, oldalukon pedig a Garamot és a Vágot, ajándékol pedig halakat – köztük lazacot! – ajánlottak fel.⁶⁰ A pozsonyi költő versében Hungária földrajzi területét nemcsak a hódolatukat kifejezni érkező folyók, hanem a megszemélyesített, fejét a felhőkbe rejtő Kárpátok (Carpathus) is kijelöli. Nem zárható ki, hogy a verses, folyókat és hegyeket megszemélyesítő földrajzi leírások népszerűségéért a nyomtatott kartográfia terjedése is sokat tett (Wolfgang Lazius Hungaria-térképe 1556-ban, Zsámbokyé 1566-ban jelent meg Bécsben!), és ennek lenyomata látható Istvánffy versében is.

57 Szörényi László: Panegyricus és eposz. Cortesius és Zrínyi. Irodalomtörténeti Közlemények 91–92. (1987–88) 141–149.

58 A kozmográfia és a folyók kapcsolatáról, valamint a négyes szám mint strukturáló eszköz használatáról ld. Gernot Michael Müller: Die 'Germania generalis' des Conrad Celtis: Studien mit Edition, Übersetzung und Kommentar. Tübingen, 2001. 386–388.

59 Különösen Sannazaro *De partu virginise* tett sokat a gondolat népszerűsítéséért, ahol a Jordán folyó beszél hosszan (3, 281–504). Ld. Walther Ludwig: Vom Jordan zur Donau – die Rezeption Sannazaros durch Joachim Münsinger von Frundeck. In: *Uő: Miscella Neolatina*. Bd. 3., Hildesheim, 2005. 92–97.

60 G. Purkircher: i. m. 123; *Uő: Divo Max. Aemyliano primo Pannoniarum regi, Sacer Aristaeus Pisoniensis*. Padova, 1563. A5r.

A panegyricusok szintén kötelező kelléke az utazás leírása, majd a Belgiumba érkezést követően a *praxeis*, Oláh tetteinek leírása kezdődik. Hagyományosan a bizánci *basilikoi logoi*, a császárdicsőítő beszédek megkülönböztették a békében és háborúban elért tetteket (πράξεις κατὰ τὴν εἰρήνην és κατὰ τὸν πόλεμον), és Istvánffy is ennek megfelelően jár el. Előbb ismerteti Oláh békés tevékenységét Belgiumban, majd hazatérését, amelynek Istvánffy szerint fő motiválója testvére, Máté halála volt. Itt is megfigyelhető ismét az az elbeszélő eszköz, amelyet „post hoc, ergo propter hoc” módszernek lehetne nevezni: az egyes cselekményelemek egymást követő elbeszélésével a szerző azt a látszatot kelti, mintha az adott események között ok-okozati kapcsolat lenne. Ennek felhasználása itt még meglehetősen ártatlan, hiszen Oláh Máté halálával (1536)⁶¹ csak Oláh valójában három évvel későbbi magyarországi hazatérését (1539) indokolja, később azonban ugyanezzel a módszerrel kapcsolja össze az egri diadalt esztergomi érseki kinevezésével.

Oláh harci cselekedetei három helyszín köré csoportosulnak, ezeket pedig Istvánffy egyházi karrierjének helyeihez, Zágrábhöz, Egerhez és Esztergomhoz kapcsolja. Rövid zágrábi püspöki kinevezéséről a költő érdemként megemlítendőnek tartja, hogy püspöksége alatt nem veszett el vár, egri püspöki időszakát pedig már csak a török elleni küzdelem elbeszélésének szenteli. A törökök részletes enumerációját követi Oláh vigasztalása az egri hősökhöz és Istenhez könyörgő hosszú imája (487–565). Istvánffy homályban hagyja, hogy a püspök személyesen jelen volt-e az ostromnál. Mi persze tudjuk, hogy nem, és csak távolból dedikálhatta vigasztalását és imáját az egri várvédőknek. Ha Oláh életében ennek az eseménynek ténylegesen adatolható párhuzamát keressük, elképzelhető, hogy ez az ima bécsi első miséjének lenyomata, amelyet már egri püspökként mondott el. Ezt Mária királynéhoz írt levele szerint 1552. február 24-én, Mátyás napján, a Ferdinánd által Pozsonyba hirdetett márciusi országgyűlés előtt akarta elmondani, de végül csak február 28-án mondta el, és részt vett rajta Dobó István is kíséretével.⁶² Ez az ima központi szerepet tölt be a panegyricusban, hiszen ez az egyetlen pont, ahol Oláh az égiekkel kommunikál: Isten meghallgatta imáját (567: *Audiit omnipotens*), félelmet bocsátott a törökök szívébe, a „mieink keblébe pedig merész erőt” (569). A felszabadult egri vár természetesen a püspököt ünnepli, és a boldog örömdalt éneklő győztes katona képe (*Pone aderat victor laetum Paeana canendo / Miles,*

61 Oláh testvére, Máté halálára írt két verse sem utal ilyen kapcsolatra. Ld. *Analecta recentiora ad historiam renaissance in Hungaria litterarum*. Szerk. Stephanus Hegedüs. Budapest, 1906. 419–421.

62 Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Kiad. Hatvani Mihály. 2. kötet, 1538–1553. Pest, 1858. 315. „decreui predicto die et loco in festo videlicet diui Mathiae apostoli proxime venturo primicias meas Sacrificij altaris domini celebrare”. (Prága, 1552. január 6.) Szederkényi Nándor szerint február 14-én tartották a misét, amelyen Eger képviselőjében Dobó István is részt vett nagy kísérettel (*Szederkényi Nándor: Heves vármegye története*. Eger, 1890. II. kötet, 132.), de tévedésére már *Sörös Pongrác* is utal: Egy fejezet Oláh Miklós életéből. *Katolikus Szemle* 19. (1905) 113–133., itt 127.

581–582) talán annak a Tinódinak az emlékét visszhangozza, akiről Istvánffy egyébként 1566-ban önálló epigrammában is megemlékezett.

A szöveg ismét csak a „post hoc, ergo propter hoc” logikája szerint halad tovább: Oláh a győzelem révén világhírű lesz (keleten és nyugaton is ismerik a nevét), és Ferdinánd, aki meggyőződött az erényeiről (*prudentia, virtus, nobilitas, ingenium, probitas*), kinevezi őt esztergomi érsekké. A szöveg nem mondja ki nyíltan, hogy az egeri diadal jutalmául kapta volna Oláh ezt a tisztséget, és ezt a történelmi események ismeretében nehezen is tehetné, azonban az egeri leírást és az érseki előléptetést összekapcsoló „post” szócska (597) egyértelműen ezt sugallja. Az oksági kapcsolat azonban Oláh érseki kinevezése és Eger megvédése között már csak azért is erőltetett, mert épp a már említett, Mária királynéhez írt, amúgy Fráter György haláláról is megemlékező, még 1552. januári, tehát az ostrom előtt küldött levélben kérte Oláh a királynét, mentorát, hogy járjon közben Ferdinándnál „de ea re Strigoniensi” – „azzal az esztergomi dologgal” kapcsolatban, amelyről már Augsburgban is beszéltek.⁶³

Az érseki kinevezést nemcsak a Duna ünnepelte meg szokottnál nagyobb habjaival, partjai megharmatozásával, és nagy dübörgéssel, miközben kék vizét a mély Fekete-tenger áradó kapui felé viszi, hanem szatírok, erdei és vízi nimfák, valamint maga Pán is; a szél elhallgatott, a Nap pedig felragyogott (610–625). A karrier csúcsa ez. Istvánffy talán túlzásba is viszi az öröm kifejezését akkor, amikor arról ír, hogy még Esztergom földje is örvend, hiszen arra vágyik, hogy az aranykor visszatérével Oláh irányítása alatt ragyogjanak templomai. Ahogy Eger ostrománál nem tudtuk meg, hogy a püspök valójában távol járt a várától, így itt is csak egy nehezen érthető célzás tűnik fel arra, hogy Esztergom épp török uralom alatt áll.

Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Holub József és Juhász László kiadása a javítatlan szerzői szöveget hozza főszöveggé, mert ez szerepel mindkét kódexben, az Istvánffy-kódex későbbi javításait, törléseit csak a jegyzetek tartalmazzák. Melyek azok a szövegrészek, amelyeket Istvánffy később törlendőnek tartott? Nagyrészt az antik költői hagyomány öröksége: így kiesne a hosszú Orpheusz-hasonlat (312–331), amely Oláh Miklós testvére, Máté miatt érzett gyászát Orpheusz Euridikéért érzett keservével, illetve gyászdalának hatásával volt hivatott összehasonlítani. Hasonlóképp a mű másik kiterjedt költői hasonlatát, a magányos gerle és a dauliszi madár, Prokné, azaz a fülemüle sírását is törölné az idősebb Istvánffy, amely Magyarországi Mária fájdalmát hasonlította a két madár szenvedéséhez. A változtatások nem utalnak politikai szándéokra, inkább az epikus hagyomány topikus eszközeit érintik, mint amilyen például a 701–703. sor tervezett elhagyása, amely a nagy epikus, kalliopéi feladat elutasítását tartalmazza – elképzelhető, hogy a javítások beírásakor Istvánffy már a *Historiae* megírásához is hozzáfogott.

63 Magyar történelmi okmánytár i. m. 316.: „dignetur maiestas vestra [...] suaque manu aliquot verba ad Maiestatem regiam scribere de ea re Strigoniensi, de qua antea quoque et scribere et novissime Augustae loqui dignata fuerat.”

Amint láttuk, Istvánffy Oláh-panegyricusa jól beilleszkedik a 16. század közepének udvari reprezentációs költészetébe, e műfajcsoportnak olyan emléke, amely elsősorban szerzője és témája miatt lehet érdekes számunkra. A legizgalmasabb jellegzetessége az az ábrázolói tudatosság, amellyel Istvánffy az epideiktikus célzatnak megfelelő eseménysorozattá alakítja Oláh élettörténetét. Az a kifinomult eljárás, ahogy a panegyricusban oksági láncolatot kapcsol össze időben egymást követő eseményeket, vagy az a tudatosság, ahogy az elhallgatást és az emfázist alkalmazza céljának megfelelően, egyértelműen arra hívja fel a figyelmet, hogy Istvánffy történetírói művét is mindig retorikai műként olvassuk. Történetírói iskolázottsága mögött mindig ott áll ifjúkori költészetében megszerzett tudása, amelynek révén kiválóan el-sajátította az *encomium* és a *vituperatio*, a dicséret és szidalmazás elbeszélői technikáit, erre tekintettel kell lennünk akkor is, amikor a *Historiae* elbeszéléseit és fiktív beszédeit olvassuk.

A panegyricus tartalmának áttekintése

Panegyricus ad Nicolaum Olahum archiepiscopum Strigoniensem
Calendis Ianuarii, 1564, Tirnaviae

Praef. 1–26. Praefatio (E/1. személyű megszólítás Oláhhoz; első mű)

1–18	Invocatio (Oláh, Múzsák, Apolló)
19–47	πατρις (Duna torkolata), γένος – nemzetség (román származás, Hunyadi-rokonság)
48–62	γένεσις (tertius haeres a Hunniade – Hunyadi nővére, 'Marina' Oláh nagyanyja)
63–97	ἀνατροφή (Múzsák, Apolló, Helikon), mens, Minerva, kiterjedt érdeklődés (természeti jelenségek: földrengés, eső, villám, tengermozgás, tél-nyár változás)
98–113	Mária királyné titkáraként
114–150	A fúriák bosszúja Magyarországon
119–127	parasztháború
128–150	Szulejmán támadása, Lajos halála
151–161	szervezői aposztrophé az istenekhez
162–196	Mária királyné siralma férje miatt
197–235	Consolatio 1.: Oláh vigasztalása Máriához
236–263	Lajos temetése Székesfehérváron atyja koporsójánál, utazás Belgiumba
264–299	πράξεις κατ' εἰρήνην
mint követ (264–276)
mint költő (277–285)
európai hírnév, Erasmus barátsága (287–295)
érdeklődése: természet, teológia, földrajz, csillagászat (296–299)

- 300–331 Testvére, Oláh Máté halála (Orpheusz-hasonlat, Aeneas–Hector-imitáció)
- 332–345 15 év elteltével Mercurius felszólítja, hogy térjen haza
- 346–372 a hazatérés leírása és öröme, mint hajós, ha honi kikötőbe ér
- 373–392 Ferdinánd – szerzői hang jókívánságai egészségéért (+ 1564. július 25.) uralkodása Astraea uralma legyen
- 393–413 *πράξεις κατὰ πόλεμον*: 1. zágrábi püspöki kinevezés, püspöksége alatt nem veszett el vár
- 414–475 Egri püspöki kinevezés, a török sereg készülődése és enumerációja
- 476–486 Az ostrom kezdete
- 487–565 Oláh vigasztalja a várban levőket (487–491), majd imát intéz Istenhez
- 566–575 Isten meghallgatja Oláh imáját, Eger megmenekül
- 576–586 Az egri ifjúság, Echo, az erdők Oláhot ünneplik
- 587–596 Oláh hálát ad Istennek, híre messzire eljut a győzelem miatt
- 597–637 Esztergomi érseki kinevezés, oka az erénye, a Duna is örvend (áradás 1553-ban?), Esztergom is örvendez – el akar szakadni a török iga alól
- 638–667 *ἐπιτηδεύματα* – tanításai: hogy lehet biztos üdvöt remélni, hogyan küzdhetünk az üdvösségért (az ‘opera bona’ témája), eretnekség üldözése, eretnekek térítése, eltévedt nyáj visszavezetése
- 668–713 *ἐπίλογος*: az elégtelenség toposza: Radéczy jobban meg tudná írni tetteid: a franciák veresége, a szászok veresége, a vértől ázó Elba (Prága)
- 714–732 *precatio* az istenekhez, hogy egészséget adjanak

FARKAS GÁBOR KISS

THE PANEGYRIC POEM OF MIKLÓS ISTVÁNFFY ON NICOLAUS OLAHUS (1564)

The *Panegyricus ad Nicolaum Olahum*, the longest poetic endeavour of Miklós Istvánffy, the secretary of archbishop Nicolaus Olahus, celebrates his patron. Situating the poem of Istvánffy within the encomiastic traditions present around the Viennese court, this study explores the history of panegyric poetry in Vienna in the first half of the sixteenth century, and analyses its social functions both for the patrons and the poets. Finally, it examines the structure of the poem and enumerates the conscious modifications which Istvánffy applied to the rules of this poetic genre in order to provide a humanist biography of Olahus.

CSEHY ZOLTÁN

Pásztorok, barátok, hősök

Istvánffy Miklós kisköltészetéről

A költészet Istvánffy Miklós munkásságának peremvidékét képezi, s noha a szakirodalom a tárgyban igencsak szűkszavú Holub Józsefet leszámítva¹ vagy mellőzi, vagy leértékeli a jeles történetíró parnasszusi kirándulásait, több szempontból sem jelentéktelen ez a valóban nem élvonalbeli latin líra. Az elmarasztalás jobbára az invencióközpontú költészet romantikus túlértékeléséből fakad,² illetve a humanista költészeti tradíció eljárásainak félreértéséből. Bóta Károly, aki monográfiájában lényegében reprodukálja Holik véleményét, megsemmisítve „megengedőbb”, szerinte ugyanis Istvánffy „versei – ámbár van bennük sok szépség – afféle sablonos humanista alkotások”.³ A sablonon belüli „szépség” ugyan meghatározatlan marad, de vélhetőleg a verselés eleganciájára és gördülékenységére vonatkozik, illetve Istvánffy ösztönös arányérzékére utal. Istvánffy költészetének értékét én elsősorban interaktív alkalmiságának sikerében, párbeszédképességében látom: vagy másképp fogalmazva a materialitás dinamikájában, ahogy a beemelt és felhasznált szövegek működésképpessé válnak egy intimebb térben. Ez talán jelzi azt is, hogy nem lehet elszigetelten értékelni ezt a teljesítményt, nem önmagában van, hanem egybe kell olvasni az életmű más, külső költői kontextusaival. Két ilyen alapkontextus azonnal kínálkozik is: már Barlay Ö. Szabolcs és nyomában Ritoókné Szalay Ágnes is a Radéczy-kör kontextusába illesztette a költői életművet. Barlay közvetlenül Istvánffy hársfa-verse alapján észlelte a kör jelenlétének lehetséges „kultúrtörténeti-rituális” aspektusait,⁴ Ritoókné Szalay Ágnes pedig közreadta a kör önreprezentációt érintő költői szövegeinek jelentős részét, s az önreprezentáció terét részint Klaniczay Tiborral összhangban⁵ nemzetközivé bővítette, részint a Janus Pannonius-kultusz jelentős fejezete-

1 *Holub József*: Istvánffy Miklós Históriaja hadtörténelmi szempontból. Szekszárd, 1909. 16. Illetve: *Uő*: A Kisasszonyfalvi Istvánffy-család. Turul 27. (1909) 112–123.

2 *Holik Flóris*: Istvánffy Miklós, mint költő. Irodalomtörténeti Közlemények 32. (1922) 140–146.

3 *Bóta Károly*: Istvánffy Miklós. Budapest, 1938. 13.

4 *Barlay Ö. Szabolcs*: Radéczy püspök híres hársfája. Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör. *Vigilia* 41. (1976) 744–748.

5 *Klaniczay Tibor*: Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában. In: *Uő*: Pallas magyar ivadéka. Budapest, 1985. 9–40., 283–288.

ként tárgyalta.⁶ Egy humanista költői sodalitas bontakozik ki a szemünk előtt a szintén költő Radéczy István köre szerveződve, melynek tagjai itáliai karakterű önreprezentációt alakítottak ki, Pietro Bembo körének költői önértelmezési és önláttatási stratégiáit applikálták a hazai viszonyokra.⁷

Az alábbi írás Istvánffy Miklós költészetének mindössze három „műfajával” kíván foglalkozni: a miniatűr pásztoridillel, az úgynevezett sodales-versekkel és a sírversekkel.⁸ Istvánffy költeményeinek speciális csoportját képezik *lusus pastoralis* műfajába sorolható miniatűr eclogák. A miniatűr jelleget a görögös orientációval összefüggő divatjelenség magyarázza: ezek a műfajilag az epigrammává zsugorított elégiára emlékeztető, témáikban a pásztori versek gesztusrendszerét applikáló versek a Pietro Bembo nevével jellemezhető generáció ihletésében kerültek be a magyar irodalomba, s nemegyszer a cinquecento irodalmában mozaikosan szerkesztett „epikus” füzérekké is összeálltak központi alakokkal, tipikus alműfajok mentén szerveződve. A *Görög antológia* 15–16. századi hellenizáló kultuszának hatása (miniatürizálás, köztes műformák eluralkodása: elégia + epigramma, ecloga + epigramma összekapcsolása) a teljes korabeli neolatin költészetben végigsöpör.

Ez a szövegcsoport vezetett el ahhoz a textuális-poétikai góchoz, ahonnan nézve Istvánffy Miklós verseinek jelentős része intertextuális vonatkozásaiban elsődlegesen kontextualizálható, nevezetesen az 1552-ben megjelent *Carmina Quinque Illustrium Poetarum* című kötethez,⁹ melyet Istvánffy akár olvashatott is, hiszen az ő *lusus pastoralis*ai zömmel 1564-ben és később íródtak.¹⁰ E kötet öt költő verseit tartalmazza: Pietro Bembo, Andrea Navagero, Baldassare Castiglione, Giovanni Cotta és Marco Antonio Flaminio szövegeit. A Bembo által kialakított *lusus pastoralis* műfaja Andrea Navagero és Marco Antonio Flaminio költészetében vált a költői életmű központi jelentőségű, tágabb terű dimenziójává, a világértelmezés jelképes és otthonos, maszkos formájává. Flaminio verseinek harmadik és negyedik könyvének darabjait nevezte *lusus pastoralis*nak. Istvánffy kéziratos kötetében¹¹ a *lusus pastoralis* kifejezés először csak a 39b oldalon szerepel, bal oldalra felírva, a műfajba sorolható versek nagy részénél Istvánffy nem közöl ilyesfajta műfaji meghatározást. 15 versről van szó, 6–24 soros terjedelemben, melyeket a bukolikus milió, a pásztori maszkos játék és az epigrammaszerű (konkrétan a görög foga-

6 *Ritókne Szalay Ágnes*: Hortus Musarum: Egy irodalmi társaság emlékei. Budapest, 1984. Illetve: *Uő*: „Nympha super ripam Danubii”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Humanizmus és reformáció* 28. Budapest, 2002. 219–241.; *Uő*: Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiuacula. In: *Uő*: „Nympha super ripam Danubii” i. m. 191–205.

7 *Csehy Zoltán*: Radéczy István, a költő. *Irodalomtörténeti Közlemények* 115. (2011) 217–224.

8 Istvánffy verseinek kiadása: *Nicolaus Istvánffy*: Carmina. Ed. Iosephus Holub et Ladislaus Juhasz. Lipsiae, 1935. A szövegben található számok erre a kiadásra utalnak.

9 *Csehy Zoltán*: Parnassus biceps. *Kötetkompozíciós eljárások és olvasási stratégiák a humanista, neolatin és a régi magyar költészetben*. Pozsony, 2007. 196–188.

10 *Carmina Quinque Illustrium Poetarum*. Florentiae, 1552.

11 A kötet jelzete: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár K 35/II.

dalmi epigrammára emlékeztető) zárlat (konklúzió) ural. E tekintetben, ha torzóban hagyva is, de Istvánffy ugyanazt a költői programot valósítja meg, amit kora egy másik mainstream alkotója, Flaminio.¹² Istvánffy mintáihoz hasonlóan visszanyúl az antik tradícióhoz is: az első *lusus pastoralis* szövege (15)¹³ egy 1564. október 14-re datált pozsonyi fordítás az *Anthologia Palatiná*-ból. A kézirat a görög szöveget (AP 6, 334) magát is tartalmazza.

Vos saepta ac rupes Nympharum sacra choreis
 Et **fons** e duro **prosiliens lapide**
 Vosque altae pinus magnique nepos Atlantis
 Et, qui in vicino, Pan, habitas scopulo,
 Haec liba et veteri **spumantia pocula Baccho**
 Accipe Aeacidæ dona Neoptolemi.

Nyersfordításban: Ti, karámok és sziklák, ahol a nimfák táncolnak, és te forrás, mely a durva kőből szökik elő, ti, magas fenyők, nagy Atlas unokája, és Pán, aki a közeli bércezen lakozol, ezeket a kalácsokat és a jó öreg Bacchusnak ajánlott habzó poharakat fogadjátok el mint Neoptolemus ajándékát, aki Aeacus sarja.

A költemény forrása Leonidasz¹⁴ verse, mely nyersfordításban így hangzik: Nimfák barlangjai, szent dombok, és ti, források a hegy lábánál és te, fenyő, mely a víz mellett állsz, te négyszögletű Hermész, Maia fia, birkák őrzője, és te, Pán, védnöke a földhalomnak, ahol a kecskék legelnek, fogadd kegyesen ezeket a süteményeket és a teli kupa bort, az Aiakidák sarjától, Neoptolemosztól.

Istvánffy műfordítói módszerére jellemző az ősmag maximális megőrzése, a terjedelem és a retorikai szétszalazódás is modern módra rekonstruktív. A mitológiai elemek átalakítása (Atlas unokája Maia fia helyett) is helyénvaló: a szöveg tudós utalásait tovább mélyíti. Ami igazán érdekes, az az egyes elemek redukciója Navagero- és Bembo-verselemek felhasználásával:

Navagero, Lusus, 27, 31.

Hanc prope **fons, lapide** effusus qui **desilit** alto...

Bembo, C. i., 6.

...tum **pocula** cuique / Stant sua creteo primum **spumantia Baccho**.

Noha a *lusus pastoralis*-versek közt több is visszavezethető görög ősforrásra (pl. a 16. Kallimakhosz egyik epigrammáját – AP 6, 121 – idézi meg), Istvánffy a legtöbbször megspórolni látszik ezt az ősforráshoz való visszatérést, és egy-egy többé-kevésbé allegorikus téma kibontásánál Navagero vagy

12 W. Leonard Grant: The Neolatin Lusus Pastoralis in Italy. *Medievalia et Humanistica*, 11. (1957) 94–99.

13 Amint azt fentebb már említettük, a *lusus pastoralis* műfajába sorolható versek nagy részénél Istvánffy nem közöl ilyesfajta elhatárolást.

14 A. S. F. Gow: Leonidas of Tarentum. *Classical Quarterly* 8:3–4. (1958) 113–123.

Flaminio nyelvi sémáit, „protéziseit” hasznosítja vagy kontextualizálja újra. Lássunk néhány világos példát a sok közül:

Si tamen **plexu charae** potietur **Hyella**” (Istvánffy, 19, 7),
 „prospero in **carae amplexus**, et mollia **Hyellae** / oscula” (Navagero, 22, 3-4).

„Lucidulamque **levi murmure** volvis aquam” (Istvánffy, 19, 2),

„Fontes amoenos, qui / **levi cum murmure** / e rupe muscosa alter, alter e specu / pendente decidunt” (Flaminio, 4, 16, 6-8).

„Cras dum laeta **greges niveos ad pascua pelles**” (Istvánffy 17, 2),

„Surge, Amarylli, **greges niveos in pascua pelle**” (Flaminio, 3, 6, 3).

„ubi **niveas Alphesiboeus oves** / **Pascat**” (Istvánffy 21, 4-5),

„Dum **pascit niveas Alphesiboeus oves**” (Flaminio, 2, 7, 74),

„Et **ad dulces latebras**, mea Nisa, **venito**” (Istvánffy 21, 5),

„**ad dulces** latebras incommitata **veni**” (Flaminio 3, 17, 10)

De már a *lusus pastoralis*nak tartható költemények neolatin szempontból megvizsgált onomasztikai bázisa önmagában is ehhez a gócponthez vezet, sőt, a skála még szélesedik is, az evidens antik játékteret (elsősorban Vergilius eclogáit) újraaktiváló Pontano-szövegek potenciális egybeolvashatóságával:

16. PALAEMON – Pontano (Lyra, 4, 21 és 4, 25)

17. **Amaryllis** – (Navagero, *Lusus*, 27, M. A. Flaminio 4, 5, 42,)

19. **Hyella** – (Navagero: Hyella-kisciklus a *Lus*uson belül: 21, 28, 30–32, 37, Flaminio: Hyella, *Carm.* Szinte a teljes 4. könyv)

20. **Amyntas**, Lygda – (Amyntas: Flaminio, *Carm.* 2, 34, Lygda: Flaminio, verssorozat, 2, 5, illetve 3, 19, 22 és 24) Istvánffy illeszti egybe őket.

21. **Nisa** – Flaminio (*Carm.*, 3, 18 és 4, 18)

22. ALCINOE – (csak Alcione, pl. Pontanónál)

23. **Lycinna** – Navagero (*Lusus* 61), Flaminio (*Carm.*, 2, 6 és 3, 9)

24. **Damon**, **Iolas** – (Damon: Navagero, *Lusus* 20, Iolas: Navagero, *Lusus* 27, illetve Flaminio: *Carm.*, 4, 17, illetve 4, 22–4, 24 és 6, 5)

25. **Telayra** – (Navagero, *Lusus*, 19)

28. **Menalcas** – (Flaminio, *Carm.*, 2, 34, illetve 4, 17 és 5, 29)

29. **Lesbia** – (Flaminio, *Carm.*, 2, 5 és 4, 1, Castiglione, *Carm.* 1)

45. AEGLE – (Vergilius, *Martialis*, Pontano)

46. **Alcon** – (Flaminio, *Carm.* 1, 8 és 1, 16, illetve 4, 16)

Istvánffynak ugyan alapjában véve sikerül elkerülni az utánzás utánzatának kínosságát (az utánzás rendszerint nem a költemény egészére, hanem „csak” részmegoldásokra terjed ki), de a fenti mintázatosság alkotja *lusus pastoralis*ainak alapszerkezetét.

Nézzünk egy sikeres példát: A forrásleírás antik toposzának egy remekmű újraköltése Istvánffy 1565-ben írt (29.) verse.

Splendidior vitro Bacchoque **salubrior unda**,

Quam niveo omnipotens **gurgite fundit** humus,

O, quam te memorem, postquam mihi membra levasti,

Languida quae nimio facta fuere mero.
 Unde tibi, quoties ventura recurrerit aestas
 (Nam modo me **hoc fungi munere** bruma vetat),
Purpureos spargam **flores** ripamque recenti
 Fronde tegam, ne almas aestus **hiulcet aquas**,
 At tu semper eas lene salientibus undis
 Et bene Paeonia membra **levabis** ope.

Egy részegségből kijózanító üde gyógyforrás leírását kapjuk, mely klasz-szikus horatiusi felütéssel kezdődik („splendidior vitro” – Istvánffy 29, 1, Horatius C. 3, 13, 1), majd az antik példa nyomán indulva áldozatleírással folytatódik, miközben fokozatosan neolatin elemekkel töltődik fel. A vers kivált Navagero azonos terjedelmű 9. versével rokonítható („salubrior unda” – Navagero 9, 1, Istvánffy 29, 1), ám míg Navagero csupán egy klasszikus sémakon nyugvó, jellemző *locus amoenus* jelenít meg, Istvánffy radikális újításként téli forrásról beszél (s a tél „antimediterrán” jellegű, pozitív ábrázolásában Janus Pannonius rokona). A verszárlatok azonban ismét közös nevezőre hozzák a két költeményt: „Accubitu langorem, aestum aura, umbraque virenti / Perspicuo poteris fonte levare sitim.” (Navagero 9, 9–10), „At tu semper eas bene salientibus undis / Et bene Paeonia membra levabis ope.” (Istvánffy, 29, 9–10). De az Istvánffy-vers szövetébe belépnek (beléphetnek) más panelek is: „cui amnis / Castalius pleno **gurgite fundit aquas**” (Pontano, De laudibus divinis, 1), „**hoc munere fungi**” (Mantuanus, Sylvae 1, 9), „Hos tibi **purpureos** in serta nitentia **flores** (...) lego” (Flaminio, 3, 15), „Furens **hiulcat** arva, siccat uberes / **Aquas** (Flaminio, Cram, 1, 64)”. A vers záró sora érdekes módon (nyilván véletlenségből) teljesen egybecseng Alessandro Paolini 115. versének zárósorával: „**Et bene Paeonia membra levaris ope.**” De idézhető hasonló szakasz Sannazzaro tollából is: „*Ulcera paeonia nostra levabis ope*”. (De partu Virginis, 1, dedic. 8.). Az ősforrás itt Ovidius (Met., 15, 535), s Istvánffy is ehhez a hagyomány- és variációvonalhoz csatlakozott. Jól látható ebből is, hogy a humanista szöveggenerálás egyik legegységesebb módszere részint a nyelvi panelkiválasztás, annak megvariálása, majd annak minél invenciózusabb újraaktiválása. Ez a mozaikpoétika egy egységes kép kirajzolódásában érdekelt.

A szerelmi tárgyú grécizáló fogadalmi epigrammákról ugyanez mondható el.¹⁵ A legtöbb szöveg ugyan önálló költemény, „modorvers”, ám a felhasznált panelek sokszor centószerű újrafelhasználásokra emlékeztetnek. Külön érdekesség az a kísérlet, ahogy Istvánffy az idillköltészet olyan retorikai megformálásával is él, melyet *carmen amoeborum*-technikának szokás nevezni, mely a versenydalok dinamikájának költői biztosítéka. A 46. és a 45. költemény tavasz és tél ellentétes motívumaira kopírozza rá Aegle és Alcon szerelmeinek dinamikáját: ugyanakkor ez a „felelgetős” szerepversként is működőképes. Bóta Károly e két vers értelmezésével kapcsolatban felvillantja

15 Részletesen kifejtve: Cseh Z.: Parnassus biceps i. m. 178–182.

az idillolvasás referenciális lehetőségeit: „Minthogy 1568-ban megnősült Istvánffy, s házassága boldog volt, föltehető, hogy Aegle és Alcon művirág-alakjai mögött a boldog szerelemmel szeretett feleségének alakja rejtőzik. Lehet azonban, hogy ezek a személyek a humanista témakeresésnek és verselni-akarásnak csak játékos, szinpadai szereplői, és írójuk ezekben a költeményekben a kor pásztorjáték divatjának hódol.”¹⁶ Noha a feltevés filológia érvekkel igazolhatatlan, az anyag, a műfaj természetéből elvben következne ez az olvasati szint, ám az is jellegzetes jegynek számít, hogy a referenciális olvasat az idill esetében mindig szövegen kívülről, rendszerint a paratextusokból vagy a kommentárokból jön.

Istvánffy kisköltészetében épp a *lusus pastoralis* a legmesterségesebb műfaj: a legszilárdabb konstrukcióminimummal rendelkező versszerkezet. Nem véletlen, hogy költészete modern itáliai holdudvarát is elsősorban ez a szövegcsoporthoz tartozhat. Költészetében külön csoportot képviselnek a sodales-versek, azaz azok a költemények, melyek a Radéczy-kör önreprezentációs és énfőmálási stratégiáit követik. A kultikus hársfa alatt, egy idealizált helyi Parnasszuson alkalmilag vagy rendszeresen gyülekező, versengő, vitatkozó poéták (Istvánffy Miklós, Radéczy István, Elias Corvinus, Zsámboky János) létrehozták egy virtuális-allegorikus antik szellemi tér „szakrális elemeit” (Apolón fája, szent forrás stb.) és rítusait. Az elsődleges minta itt is Bembo környezete, a padovai humanista örökség és nosztalgia, illetve a már említett neolatin költői horizont marad Istvánffy számára. Az antik örökség itt is megjelenik hol közvetlenül, hol áttételesen, közvetítéssel, hol pedig a szöveg őseredetéhez való eldönthetetlen viszony jegyében. A hendecasyllabusokban írt költemények a catullusi neoterikus iskola ősképeit is sejteni engedik a csoportos önreprezentáció hátterében. És ugyancsak jelen van Janus Pannonius kultusza: ez a modell egyszerre a behelyezkedése és a megidézése. Az alkalmiság, a társasági reprezentáció e stilizált, csoportidentitást kifejező műfaj alaposabb intertextus-vizsgálatai mindhárom szöveggóc jelenlétét megerősítik, noha Flaminio és Navagero szövegtörzse itt is elsődleges, mivel nem pusztán a mozaiktechnika újrahasznosított elemeiben dominálnak, hanem a retorikai megformálás vagy a konstrukció minimum terén is.¹⁷ E versek műfaji „stabilitása” messze nem olyan erős, mint a *lusus pastoralis* esetében, de a sodales-verstípus sem mintázatmentes. Az *Ad Nicolaum Telegdinum lectorem et Stephanum Radetium praepositum et canonicos ecclesiae Strigonensis* című verse (30) Andrea Navagero 30. versével mutat rokon vonásokat mind a kettős adresszálás, mind az alapkérdés poétikai-retorikai kiindulópontját tekintve. Mindkét vers az otiumról szól: „Quid rerum geritis?” (Navagero 30, 4, Istvánffy 30, 14). Istvánffy kiik-

16 Bóta K.: Istvánffy Miklós i. m. 17.

17 A régi kiadások mellett (én a következőket olvastam: *Carmina Quinque Illustrium Poetarum*. Florentiae, 1552., illetve *M. Antonii Flaminii Forocorneliensis poetae celeberrimi Carminum libri VIII*. Patavii, 1728.) Scorsone 1993-as kiadását használtam, az idézett szövegek is ezt a kiadást követik. *Marco Antonio Flaminio: Carmina*. Ed. Massimo Scorsone. San Mauro Torinese, 1993.

tatja a Navagero-vers erotikus, catullusi vonatkozásait, s helyette egy majommal való tréfálkozást iktat be, méghozzá Janus Pannonius nyomán: „sed dumtaxat ea vacabis hora, / qua cum simiola voles iocari” (Janus Pannonius), „Aut curis animo procul fugatis / Interdum facili otio vacare / Et cum simiola lubet iocari” (I, 30, 20–22). A társakat a konvencionális „unanimis boni sodales” (I 30, 1)¹⁸ fordulattal szólítja meg. Istvánffy számára Catullus a neolatin költészet szertesugárzó univerzumából bukkan elő,¹⁹ e versben pl. a második sor szinte szó szerint egyezik a 32. Navagero-vers egyik megtéveszthetetlenül catullusi sorával: „Et dulci mihi mele dulciores” (I 30, 2), „O dulci mihi melle dulciores” (N 32, 8). Radéczy „censor candidus carminum”-ként jelenik meg, Telegdi venustusként, s mindketten catullusi tulajdonságokkal bírnak: „ambo haud illepidi haud inelegantes”. Ez utóbbi Pontano *Ad pueros de columba* c. költeményéből származó protézis („Quin ite, illepidi atque inelegantes”, Parth., 1, 5, 6) alkalmi módosulataként is értelmezhető, s e lehetőség a költeményt a catullusi gyökerű neolatin barátságversek lususai közé emeli. Különösen szórakoztató, ahogy Istvánffy gyakorta a catullusi vagy a neolatin költészetben átszűrődő Catullus-hagyomány erotikus elemeit applikálja hangsúlyozottan nem erotikus környezetben: itt azonban nem elsősorban az oppositio in imitando elvét lát-szik követni, sokkal inkább tompít és az amor fogalom univerzálisabb, az amicitia-ra is kiterjedő vonatkozási rendszerére fókuszál. A Lesbia-szerelemhez köthető sorok mellett a Iuventius-versek fordulatai is megjelennek, pl. Istvánffy az ötödik, Zsámbokyhoz írt versében: „non horum modo, sed quot aut fuerunt / aut posthac aliis erunt in annis” (Cat., 24, 2–3), „Quo numquam mihi carior per orbem / Ullus ante fuit nec est et, Hercle, / Venturis fore vix potest in annis.” (Istvánffy 5, 4–6). Hasonlóképpen a 34., Ebeczky Mártonhoz 1567-ben írt sodalis-költemény is egyrészt a catullusi szerelmi költészet erotikus fordulataiból építkezik, másrészt /vagy annak neolatin variánsaiból. A költeményben találni pl. Catullus 7. csókverséből vett motívumot: „Quam magnus numerus Libysae haraenae” (Cat. 7, 2), „aut quam sidera multa, cum tacet nox.” (Cat. 7, 6) „Quot in profundo / Mari lucidulae latent arenae / Et quot sideribus polus relucet.” (Istvánffy 34, 5–7), melyet Flaminio is kiaknázott *De libellis Andreae Navagerii* című versében (Carm. 1, 38), mely explicit módon magát a forrást is felfedi: „Quot sunt milia multa basiorum, / Quae dari sibi postulat Catullus.”²⁰

A harmadik szövegcsoport, melyet írásunk vizsgál, az epitáfiumok, illetve commemoratiók rendszere. E műfajcsoportban a legerősebb a referencialitás, mely különféle stilizációt ölt. A commemoratio a megidézett személy

18 E fordulatnak gazdag előtörténete van a neolatin költészetben, csak *Marco Antonio Flaminio* verseiben három helyen is előfordul: „Hoc unum, unanimes mei sodales” (Marco Antonio Falminio, Carmina, 1, 43, 3), „Nec minus unanimes longum flevere sodales” (Carmina, 5, 8, 3), „Nec blando alloquio boni sodales” (Carmina, 5, 51, 13). Giovanni Cottánál pl.: „Iam valet, boni meae sodales” (Carmina, 15, 1 és 15, 15).

19 A 30. költemény catullusi jellegére Holik Flóris nyomán Bóta Károly is felfigyelt, bár mindkettőjüket az elégiákra emlékeztette: *Bóta K.: Istvánffy Miklós i. m. 20.*

20 Kifejtve lásd: *Csehly Z.: Parnassus biceps i. m. 182–188.*

munkásságára, tetteire fókuszáló, Istvánffyánál elsősorban Ausonius nyomán kialakított műfaj lesz.²¹ A *De Iano Pannonio episcopo Quinqueecclesiensi* című, 1565-ben Pozsonyban írt költemény nyitó szakasza mutatja a szokásos hármas hatást: az antik retorikai-műfaji koncepcióét, Janus Pannonius megidézését, illetve egy (ráadásul teljesen másra vonatkozó és más értelmű) neolatin nyelvi panel beemelését:

Istvánffy 26, 1–2.

Iane, pater, nostrum qui quondam primus ad Istrum

Duxisti Aonides ex Helicone deas

Flaminio, Carmina, 2, 5 (De se aegrotante)

Iane pater, nostrae quondam spes una iuventae,

Iam condes manibus lumina nostra tuis:

Janus Pannonius

Hic situs est Janus patrium **qui primus ad Istrum**

Duxit laurigeras ex Helicone deas

A Zágrábban 1566. november 21-én írt Zrínyi-sírvers (32.) kiváló példája az eredendően ausoniusi genealógiájú koncepciónak, melyben „a gyász páto-sza helyett a személyes ethosz dominál”.²² A vers szerkezete Scaliger Ausonius elképzeléseit továbbfejlesztő, és modernizáló műfajtagítását (pl. az *elogium* műfajának beolvasztását) is kiaknázó koncepciójával rokon.²³ Egy tipikus „modern” epitáfium ebben a felfogásban öt egységből áll: *Laudes / Iacturae demonstratio / Luctus / Consolatio / Exhortatio*.²⁴

A kőbe vésett Istvánffy-epitáfiumra kitűnő példa Nicasius Ellebodus Casletanus (1535–1577) költő-filológus, fordító sírverse, mely a pozsonyi dóm Ellebodus-síremlékén máig olvasható. Mikó Árpád az értő művészettörténész tévedhetetlen szemével hívta fel a figyelmet a síremlék humanista szellemiségű ikonográfiai programjára, s arra a megállapításra jutott, hogy a Nicasius Ellebodus-emlék „spekulatív, emblematis nyelvű szinte társtalan a korabeli magyarországi sírművészetben”.²⁵ A sírvers központi gondolata tá-

21 Vö. pl.: Hanna Szelest: Valette Manes inclitorum rhetorum (Ausonius’ „Commemoratio professorum burdigalensium). *Eos* 63. (1975) 75–87. Illetve: *Uő*: Die Spottepigramme des Ausonius. *Eos* 64. (1976) 33–42.

22 Michael Albrecht: A római irodalom története II. Ford. Tar Ibolya. Budapest, 2004. 1060.

23 A verse elemzéséhez bővebben: Csehy Zoltán: Magán- és közélet Istvánffy Miklós sírverseiben. In: *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*. Szerk. Nemerényi Előd. Budapest, 2009. 57–65. Illetve: *Zoltán Csehy: Vita publica e vita privata negli epitaifi di Miklós Istvánffy*. In: *Vita publica e vita privata nel Rinascimento*. Ed. Luisa Secchi Tarugi. Firenze, 2010. 285–293.

24 „Solut Servius docuit nos differentiam. Epicedium enim dici corpori nondum affecto sepulturae. Epitaphium ad tumulum ipsum.” *Julius Caesar Scaliger: Poetices libri septem*. Leipzig, 1561. 168. Hasonmás kiadása August Buck előszavával: Stuttgart–Bad Cannstatt, 1987.

25 Mikó Árpád: *Ianua mortis. Nicasius Ellebodus (1535–1577) síremléke*. Adalék a Radéczi-kör műpártolásához. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged, 1990. 419–429.

volabbról Pietro Bembo híres Raffaello-sírversével rokonítható: Istvánffy (54, 5–6): „Natura obstupuit, seque ut mage noscere posses, / Te rapuit, sinibus occuluitque suis.” Bembo: „Hic ille est Raphael, metuit quo sospite vinci / Rerum magna parens, et moriendo mori.” A költemény textuálisan Nicasius Ellebodus alakjára kopírozza Arisztotelész alakját: a sztageirai polihisztórral egyenrangú tudósként ünnepli, többszörösen rétegzett intertextuális gesztusa pedig a padovai költői kör analógiájaként megalkotott pozsonyi költői csoportosulásra is „utal”.

Fia, Palkó halálára hexameterekben írt költeménye (56.) is létező sírfelirat a felbári templomban: „Tecum amor et charites, spes et solatia nostra, / Palco, iacent. Sed sic tulit imperiosa potestas / Fatorum, ut, quae te nobis pia solvere iusta / Fas erat, haec maesti tibi reddimus ecce parentes.” Istvánffy itt is ötvözi a realitást a tudós költészet imitációs paneljeivel. A fiatal fiú 1581-ben halt meg. A költő talán épp ezért nyúlt Baldassare Castiglione *Alcon* című eclogájának szövegéhez. A fiatal pásztor (puer) halálát megjelenítő sorok szinte azonosak az *Alcon* egy szakaszával: „Heu, miserande puer! Tecum solatia ruris, / Tecum Amor, et charites periere et gaudia nostra.” (Castiglione, *Alcon*, carm. 1, 35–36.)

A sírversek hagyományának újraaktiválása is ugyanezt a stratégiát követi, a legfőbb többlet az, hogy Istvánffy a legtöbb heroikus epítáfiumba beépít számos olyan költői szó- vagy fordulatpanelt is, melyek a heroikus epikus költészetből eredeztethetők, így az epítáfiumi szűkre szabottság keretei kitágulnak és plasztikusabbá válnak egy lehetséges intertextuális olvasat beiktatásával. A „magyar Cid”, azaz Thury György (1519. k.–1571) sírversében így jelennek meg intertextuális stigmaként Ugolino Verino heroikus költeményének elemei: Istvánffy (52, 1):

Militiae Martisque decus celeberrimus armis, Verino (Carl. App. 5, 436):
Militiae pacisque decus, Istvánffy (52, 3):

Par cui non **Telamone satus nec fortis Achilles**, Verinus (Carl. 6, 492–93):
Qui gestat latum transfosso pectore vulnus / Eacide **Telamone satus, fortissimus Ajax**.

Hosszan sorolhatnánk Istvánffy kisköltészetének protéziseit és intertextusait: ezek a megidézett elemek rendkívül sokféleképpen viselkednek. Olykor pusztán centoszerű elemei egy kirajzolódó, az eredetivel többé-kevésbé rokon vagy épp ellentétes „új” költői szövegnek (a *lusus pastoralis*-versek esetében nagyjából a költői regiszter karaktere és a szövegfelhasználás egyazon kategórián belül mozog), máskor az intertextualitás látványos felidéző funkcióval bír (sodales-versek, commemoratiók), s olyan esetek is vannak, amikor az intertextualitás olyannyira kifinomult, hogy csak többszörös áttételen át érzékelhető, vagy több szintet is működtet egyszerre, illetve amikor a tematikához igazodva kiszélesíti az adott műfaj kereteit. Istvánffy versszövegeinek jelentékeny része tehát beleolvasandó egy hagyománytörténetbe: költészete olykor csak mások szövegei által felerősítve érvényesül. A Radéczy-kör projektje a kollektív énformálás egyik legizgalmasabb terepe, mely még további felderítésre vár.

CSEHY ZOLTÁN

ZOLTÁN CSEHY
SHEPHERDS, FRIENDS, HEROES
ON THE MINOR POETRY OF MIKLÓS ISTVÁNYFY

The poetry of Miklós Istvánffy is usually dismissed as being second-rate in Hungarian humanist lyricism, despite the fact that his art bears significant value. A decisive source of inspiration for his minor poetry was *Carmina Quinque Illustrum Poetarum*, a volume published in 1552 that contains texts of Pietro Bembo, Andrea Navagero, Baldassare Castiglione, Giovanni Cotta and Marco Antonio Flaminio. Istvánffy not only imitates the above poets as part of a delicate intertextual play with poetry and genre but also creates the self-representation of *sodalitas* organised around the persona of István Radéczy of Pozsony, based on Bembo's Paduan environment as an example (Istvánffy also studied in Padua). His allusions are sometimes cento-like, at other times evocative, while the essential message of the verse lies in the dialogue between the evoked work and the specific Istvánffy text. He likes bucolic allegories that he developed from the framework of the *lusus pastoralis* genre, created by Bembo. In his epithets he uses heroic poetic turns that poetically re-contextualise the character of the poeticised hero. The cult of the great predecessor, Janus Pannonius also occupies a special place. It is also noteworthy that Istvánffy successfully attempts Greek-Latin translation and the effect of the *Anthologia Palatina* is not only shown as Neo-Latin transmission but also as a direct influence.

MIKÓ ÁRPÁD

Arcképek, síremlékek, könyvek

Istvánffy Miklós és a művészetek

A 15. században már nem ritka Nyugat- és Dél-Európában, ha olyasvalakinek is ismerjük az arcképét, aki nem volt feltétlenül főszereplője a kornak. Polgárok, sőt polgárosszonyok festett képmásai maradtak ránk a 15. század közepéről, és a század vége felé már Közép-Európában is megjelentek az önálló portréképek. A Magyar Királyság – Európa keleti, déli széle felé – talán eleve késésben volt a nyugati részekhez képest, de a 16. század eleji török invázió – és a nyomában kibontakozó polgárháború – ebben is alaposan visszavetette az országot. Nagyjából a 16. század közepétől kezdve ismerünk csak a hazai elit tagjairól sokszorosított grafikai portrét nagyobb számban, festett arcképek pedig csak a 16. század végéről maradtak fenn róluk, azok sem számosan.¹ Ezért kap különös jelentőséget, ha Magyarországon a 16. századból ismerjük valakinek az arcvonásait. Istvánffy Miklós, a nagy történetíró és fontos közhivatalok viselője szerencsére ezek közé tartozik. Rézmetszetű mellképét Martino Rota (1520 k.–1583), a sebenicói születésű, a Habsburg-udvarba Itáliából érkezett művész alkotta 1575-ben (1. kép). Mielőtt tovább lépnenk, írjuk le röviden, mit látunk a képen. Tipikus reneszánsz arckép, amely a műfaj bevett kompozíciós megoldásait alkalmazza.

A háttér sötét színű, mintázatlan függöny zárja, lefedve a képmező alsó háromötödét; az egyenletesen hullámzó drapéria sűrűn egymás mellé felvarrt karikákon függ a vékony fémrúdon. Fölötte, a kép meghatározatlan terében heraldikailag jobbra a felirat: „NICOLAVS ISTHVANFFII S(ACRAE) CAE(SAREAE) M(AIESTATIS) | SECRETARIVS | AETATIS SVAE XXXVI | ANNO DOMINI · M · D · LXXV”. Alatta, kézírás imitálva, kalligrafikus hurkok kíséretében a szignatúra: „Martinus Ruste fecit”.² A kép másik oldalán a címerpajzs, sisakdíszel és szertecsapódó foszladékokkal. Hasított pajzs, heraldikai jobb oldali mezőjében stilizált liliom, fölötte csillag és holdsarló, bal oldali mezőjében nyitott korona fölött álló, jobbra forduló, kiterjesztett

1 *Garas Klára*: Magyarországi festészet a XVII. században. Budapest, 1953. 81–84. Új, önálló összefoglalás csak nemrégiben született róluk: *Buzási Enikő*: Portrék, festők, mecénások. A portré történetéhez a 16–17. századi Magyar Királyságban. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (XVI–XVII. század). I–II. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. Budapest, 2008. II. 25–53.

2 A szignatúra névformája eltér a megszokottól, amely ebben az esetben is „Rota” volna. A „Ruste” szó viszont egyértelműen így olvasható.

szárnyú sas. A pajzsfőn zárt sisak, rajta sisakdíszként karmos lábú sasszárny. A kép szignált és datált; az ünnepélyes felirat az ábrázoltat a császári felség titkárának nevezi.³ Istvánffy mellkép-kivágatban ábrázolt alakja a függöny előtt magasodik. Támlás széken ül (az ívesen hajló támla mindkét vége jól látszik). Ruhája szorosan záródó, végiggombolt kabát, amelyet nagy raportú kelméből szabtak úgy, hogy a mellrészen egyetlen hatalmas kör rajzolódik ki, ami a kép talán legmeghökkenőbb vizuális eleme. (Hasonló szabású ruhát visel Fejérvövy István is Rota róla készült portrémetszetén.) Istvánffy jobbra tekint. Jól egyénített, háromnegyed profilba forduló arcát oldalt rövidre nyírt, elől hosszabban hagyott szakáll, hosszú bajusz és kicsit gyérülő hajkorona keretezi.⁴ Istvánffy határozottan civilként ábrázoltatta magát, udvari állásának megfelelően, jóllehet fiatalon szolgált katonaként, és később, idősebb korában sem riadt vissza attól, hogy fegyvert fogjon a török ellen.⁵

Martino Rota metszete abba a sorozatba illeszkedik, amelyet a magyar országnagyokról készített ugyanezekben az esztendőkből. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy Rota magyar ábrázoltjai ugyanabból az értelmiségi körből kerültek ki, bár feltehetően nem maradt ránk valamennyi portréja. Egészen biztosra vehetjük például, hogy Radéczy Istvánnak – aki e művelt kör központjának számított – sem csupán a címeréről készített reprezentatív, nagy méretű ábrázolást (1574),⁶ hanem rézbe metszhette a főpap-helytartó arcvonásait is. (Ezt a lapot azonban ma nem ismerjük.)⁷ A művészt földije, a szintén sebenicói Verancsics Antal hívta Magyarországra, s az ő révén kerülhetett vele kapcsolatba a magyar elit egy része. Verancsicsról Rota két portrét is készített, egy visszafogott privátot és egy reprezentatív hivatalosat (1571) (2. kép).⁸ De más metszeteket is dedikált neki még Itáliában, így például egy Tiziano-kompozíció sokszorosított replikáját.⁹ Arcképet rendelt tőle Fejérvövy István (1575),¹⁰ aki Mossóczy Zakariást követte a nyitrai püspöki székhelyben, végül esztergomi

3 Az uralkodó ekkor II. Miksa (1564–1576).

4 *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Martino Rota magyar arcképei. *Folia Archaeologica* 7. (1955) 160.; *Milan Pelc*: Život i djela šibenskog bakroresca Martino Rote Kolunića. Zagreb, 1997. 210–211. (150. sz.); Mátyás király öröksége i. m. I. 85–86. (II-2. sz.) (*Gödölle Mátyás*)

5 *Bartoniék Emma*: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. Sajtó alá rendezte Ritoókné Szalay Ágnes. Budapest, 1975. 342.

6 *M. Pelc*: Život i djela i. m. 147–148. (64. sz.); *Renesancia*. (Dejiny Slovenského výtvarného umenia, [3.]) Szerk. Zuzana Ludiková. Slovenská národná galéria, Bratislava, 2009. 45., színes képpel. (II. 1. 29. sz.) (*Zuzana Ludiková*)

7 *Galavics Géza*: Személyiség és reneszánsz portré. In: *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint. Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10. Szeged, 1990. 407., 411.

8 *M. Pelc*: Život i djela i. m. 189–192. (127–128. sz.); Mátyás király öröksége i. m. I., 86–87. (II-3, II-4. sz.) (*Gödölle Mátyás*); *Renesancia* i. m. 44–45., színes képpel. (II. 1. 25–26. sz.) (*Zuzana Ludiková*); *Mikó Árpád*: Egy humanista mecénás a 16. század közepén. Verancsics Antal (1504–1573), a műértő. *Korunk*. Új Folyam 3. (2015) 19–20.

9 *M. Pelc*: Život i djela i. m. 84–85. (3. sz.); *Mikó Á.*: Egy humanista mecénás i. m. 21.

10 *M. Pelc*: Život i djela i. m. 209–210. (149. sz.); *Renesancia* i. m. 45., színes képpel. (II. 1. 27. sz.) (*Zuzana Ludiková*)

érsekként és királyi helytartóként végezte be a pályáját. Keveset tudunk róla, mármint a pályafutásáról,¹¹ de az a kevés, amit műpártolásából ismerünk, kifinomult ízlésre vall. Vörös márvány sírkövét a nyitrai székesegyházi tradícióhoz igazította (a figura régi itáliai típust követ), ugyanakkor arcvonásait, valamint miseruháját, infuláját naturalisztikus stílusban ábrázoltatta.¹² A pozsonyi ferencesek kerengőjében látható memoriális tábláját – talán síremlékét, mert végül a ferencesekhez temették – valószínűleg Bécsben faragtatta.¹³

Mossóczy Zakariás személyiségét jól ismerjük, és a Rota-metszet, amely a könyvtárszobájában mutatja őt, teljesen megfelel az elvárásainknak (1577).¹⁴ Igazi, klasszikus humanista portré. Hatalmas könyvtára volt, filológiai felkészültsége közismert;¹⁵ máig forgatjuk nagy munkáját, a *Corpus Juris Hungarici* Telegdi Miklóssal közösen jegyzett első kiadását.¹⁶ Carolus Clusiusról készített még Rota arcképet, amely a jól öltözött udvari embert ábrázolja, szélesan kitaruló tájháttér előtt (1575).¹⁷ Ő is a Radéczy-körhöz tartozott. Balassa János alighanem az egyetlen, aki kilóg a sorból. Nem véletlenül látható páncélban, ami a „vitézi erény” képi attribútuma.¹⁸ Talán abból az alkalomból rendelte a portrét, hogy ajtónálló mesterré nevezték ki (1575).¹⁹ Ő volt Balassi Bálintnak, a költőnek az apja. Van még egy magyar Rota modelljei között – amint erre Galavics Géza felhívta a figyelmem –; ruhája kétségkívül zsinóros mente, de a lap alja (a szöveges táblával)²⁰ hiányzik, és így (egyelőre) fogalmunk sincs, ki lehetett.²¹ Nagyjából ez az Istvánffy-portré szellemi környezete. Rota az udvar nem magyar tagjairól is készített arcképeket, többé-kevésbé hasonló beál-

-
- 11 *Hardi Titusz*: Fejérvöly II. István. In: Esztergomi érsekek. Szerk. Beke Margit. Budapest, 2003. 268–269.
- 12 *Mikó Árpád*: Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek a Magyar Királyság területén (1540–1690). In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. Horn Ildikó – G. Etényi Nóra. Budapest, 2005. 625–660.
- 13 *Mikó Árpád – Pálffy Géza*: A pozsonyi ferences templom késő reneszánsz és barokk síremlékei. *Művészettörténeti Értesítő* 54. (2005) 321., 341–343.
- 14 *Galavics G.*: Személyiség és reneszánsz portré i. m. 401–418.; *M. Pelc*: Život i djela i. m. 212–213. (153. sz.); *Reneszancia* i. m. 45., színes képpel. (II. 1. 28. sz.) (*Zuzana Ludiková*)
- 15 *Iványi Béla*: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Budapest, 1926.; *Klára Komorová*: Knižnica Zachariáša Mošovského. Martin, 2009. A kötetet Galavics Géza jóvoltából tanulmányozhattam.
- 16 Legújában: *Mikó Gábor*: A magyar törvények első nyomtatott kiadása és Mossóczy Zakariás. *Acta Historica* 138. (2015) 145–162.
- 17 *M. Pelc*: Život i djela i. m. 208–209. (147. sz.); *Reneszancia* i. m. 46., színes képpel. (II. 1. 32. sz.) (*Zuzana Ludiková*)
- 18 *Cemerné Wilhelmb G.*: Martino Rota i. m. 160.; *Galavics Géza*: Kössünk kardot az pogány ellen. Budapest, 1986. 54.; *M. Pelc*: Život i djela i. m. 208–209. (148. sz.); *Reneszancia* i. m. 46., színes képpel. (II. 1. 31. sz.) (*Zuzana Ludiková*)
- 19 *Kószeghy Péter*: Balassi Bálint. *Magyar Alkibiadész*. Budapest, 2008. 89., 135. Részletesen a portréja: uo. 53–61.
- 20 A tábla profilált felső széle megmaradt, ez tanúsítja, hogy alul volt a felirat.
- 21 *M. Pelc*: Život i djela i. m. 220. (168. sz.)

lításban, és magukról az uralkodókról is: V. Károlyról,²² I. Ferdinándról (1575),²³ II. Miksáról (1573),²⁴ valamint többieket II. Rudolfról.²⁵

A pozsonyi Radéczy-körben Istvánffy már fiatalon belső tagnak számított.²⁶ Így történhetett, hogy amikor a nagy görög filológus és orvos – esztergomi kanonok –, Nicasius Ellebodus elhunyt (1577-ben), együtt állítottak síremléket barátjuknak a pozsonyi dómban (3. kép).²⁷ A táblára alul egy Ianus-fej került (utalásul a Halál kapujára), és ez az egyetlen figurális része a síremléknek. A disztichont Istvánffy írta, a hosszú prózáról nem tudjuk, hogy ki. Carolus Clusius úgy nyilatkozott, hogy ő állíttatta Ellebodusnak a síremléket.²⁸ Istvánffy elismert költő és epitáfiumszerző volt.²⁹ Így kerülhetett az ő sírverse Dobó István dobóruszkai tumbájára is.³⁰ Magától értetődő volt, hogy saját családja síremlékeire maga írja a verseket. Ezek közül a legfájdalmasabb feladat gyermeke, Palkó sírfeliratának megfogalmazása lehetett.

A 18. században épült felbári római katolikus templom hajójában az északi falon, a diadalív mellett van befalazva Istvánffy Miklós – gyermekkorában elhunyt – fiának a síremléke (4. kép).³¹ Eredetileg nem itt volt, hanem a régen lebontott középkori templom szentélyében; Bél Mátyás 1736-ban megjelent művében ott regisztrálta. A 123 cm magas, 73 cm széles feliratos tábla középső részét egy nagy méretű kehlheimi kőlap (76,3 × 63,6 cm) alkotja, amelyen az antikva betűs sírfelirat olvasható. A fehéres színű kőlapot keskeny, aprólékosan profilált vörös márvány keret veszi körül, fölül látható a – két oldalról egy-egy szárnyas puttó tartotta, babérkoszorúba foglalt – két családi címer, az Istvánffy- és a Both-címer (5. kép). A funerális szimbólumok az emlékmű alig jelzett, vékony koronázó párkányán jelennek meg: a szárnyas gyermekalakok homokórát és koponyát tartanak a kezükben. Nemcsak címertartó figurák tehát, vagyis a heraldikai reprezentáció részei, hanem Idő- és Halál-szimbólumok is. A hosszú szöveg persze az igazi főszereplő. Három

22 M. Pelc: Život i djela i. m. 220. (169. sz.)

23 Uo. 221. (170. sz.)

24 Uo. 192–194. (129–130. sz.)

25 Uo. 194–200. (132–137. sz.)

26 Ritoókné Szalay Ágnes: Hortus Musarum, Egy irodalmi társaság emlékei. Budapest, 1984. passim; Boross Klára: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, XIII. Budapest, 2007. 157–185.

27 Mikó Árpád – Pálffy Géza: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és barokk síremlékei (16–17. század). Művészettörténeti Értesítő 51. (2002) 110., 112., 128–129.

28 Mikó Árpád: Ianua mortis. Nicasius Ellebodus (1535–77) síremléke. Adalék a Radéczy-kör műpártolásához. In: Collectanea Tiburtiana i. m. 423.

29 Verseinek kritikai kiadása tartalmazza epitáfiumverseit is, tekintet nélkül arra, hogy valódi sírfeliratok-e vagy könyvepigrammák. Az OSZK Fol. Lat. 3606/III. jelzetű kéziratában maradtak bolognai és nápolyi sírfeliratok is (ff. 43–44). Ilyeneket is gyűjtött. – Epitáfiumairól: Csehly Zoltán: Militiae Martisque decus. Adalékok Istvánffy Mikós történelmi tárgyú epitáfiumainak szövegmintázataihoz. In: Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon. Szerk. Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka. Budapest, 2015. 57–65.

30 Galavics G.: Kössünk kardot... i. m. 53–54.

31 Mikó Á.: Ianua mortis i. m. 426–427., 3–4. kép.

nagyobb egységre tagolódik: fölül hosszabb próza a halálozás dátumával, alatta négy soros disztichon, legalul két sorba tördelt idézet a Miatyánkból.

PALCONI VNICO FILIO EIDEMQ(VE) LONGE AMANTISSIMO
IN TENELLA AETATE PROH DOLOR VITA FVNCTO
NICOL. ISTHVANFFII PAVLI F. ET ELISA BOTH

PARENTES MESTISSIMI POSVER:

VIXIT ANN. III MENSIB. VII DIEB: XVII.
⊖ MENSE MARTIO ANNO XPJ
M D LXXXI.

TECVM AMOR ET CHARITES, SPES ET SOLATIA NOSTRA
PALCO IACENT. SED SIC TVLIT IMPERIOSA POTESTAS
FATORVM, VT QUAE TE NOBIS PIA SOLVERE IVSTA
FAS ERAT, HAEC MOESTI TIBI REDDIMVS ECCE PARE(N)TES.

IHS XPS
FIAT VOLVNTAS TVA SICVT IN
COELO ET IN TERRA.

A kompozíció konvencionális, akárcsak a beszédes figurális részletek. A koponyát vagy homokórát tartó puttók gyakori elemei egy síremléknek, bár épp Magyarországon kevés példájuk volna idézhető. A feliratos tábla, összességében a terjedelmes szöveg dominanciája a képi elemekkel szemben viszont nem ritka mifelénk. A felbári síremléknek legközelebbi rokona éppen Nicasius Ellebodus említett pozsonyi sírtáblája, amelyen szintén a feliratos tábla dominál, és képi apparátusa szűkös.

Az Ellebodus-epitáfium is, a felbári sírtábla is inkább szellemi igényességgel tűnik ki, s nem annyira méreteivel vagy reprezentatív képi eszközeivel. A felbári Istvánffy-síremlék esetében a síremlék állításának gesztusa is különleges. Nem volt ugyanis magától értetődő, hogy egy elhunyt gyermeknek külön síremléket állított volna a családja.³² Számtalan példa van arra, hogy a korszakban divatosá váló epitáfiumtáblákon, amelyek egy házaspárnak állítottak emléket, a gyermekek képét is kifaragták vagy odafestették, apró keresztet illesztve az elhunytak feje fölé. Úgy gondolom, hogy Istvánffy Miklós és Both Erzsébet érzelmileg is igen erősen kötődhetett egy szem fiúgyerme-

³² A gyermekek halála okozta súlyos érzelmi trauma ebben az időben válik témává az irodalomban is. Lásd erről részletesen *Acs Pál – Petneházi Gábor*: „A koponya kamrácskái”. Rimay János a csecsemők fejlődéséről elmélkedik. In: „nem egyetlen történelem létezik”. Ünnepi tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapja alkalmából. Szerk. Horváth Zita, Viskolcz Noémi és mások. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica 21:2. (2017) 9–26.

kükhöz. Egy másik, ebből az időből származó pozsonyi síremlék idézhető még itt, Seifried Rybisch magyar kamarai tanácsos két – feltehetően a pestisben elhunyt – gyermekének síremléke (1569–1571, esetleg röviddel 1571 után), ezen azonban a heraldikai elemek dominálnak. Egyébként Rybisch is komoly humanista műveltséggel rendelkezett, korábban bejárta Európát, és még műgyűjteménye is volt.³³ A kis méretű síremlék a pozsonyi Szent Márton-templomba került, az állító társadalmi helyzetének megfelelően. A tábla azonban elsősorban róla szólt, nem a gyermekeiről, bár a felirat nem maradt ránk.

Ismerjük azt a síremléket is, amelyet Istvánffy Miklós magának és feleségének, bajnai Both Erzsébetnek állított birtokközpontjukban, a Varasd vármegyei Vinicán. Írásos forrásból lehet tudni, hogy 1597-ben kápolnát építtetett a templom mellett, családi temetkezőhelyül; az eredeti síremléket ebben állíthatták fel.³⁴ A Szent Márk-templomban ma álló Istvánffy-síremlék tehát másodlagos helyen van (a mai templom egyébként is újkori épület), és másodlagos összeállításban.³⁵ Ha az összkép nagyjából hitelesnek látszik is, az egymás mellé illesztett darabok méretei nem egészen találkoznak össze. Az alsó felirat más stílusú, mint a felső rész. Finomabb, és a méretek is eltérők. A lunetta elég sután illeszkedik záró elemként az együttes tetejére, hiányzik alóla a párkány. Az emlékművön két dátum is olvasható (1603 és 1597). Jelenleg vakolat veszi körül az egészet, olyképpen, hogy a kőelemek síkja a templomfal vakolt felületénél mélyebbre került, és a vakolat a széleket mindenütt fedi. Kezdjük a leírást felülről.

Az emlékművet szegmensívű (stilizált tobozzal koronázott) lunetta zárja le. Vékony lemezzel szegett mezejében heraldikus madár, kiterjesztett szárnyú, kétfejú koronás sas tölti ki a felületet. A madár mellére erősen lekopott mezejű címerpajzs illeszkedik. A pajzsfőn pántos, zárt korona, amelynek tetején gömbre illesztett kereszt áll. (Olyan, mintha a stilizált magyar királyi korona volna.) A madár lábai mellett jobbra és balra elosztva a római számmal vésett évszám:

M D C | I I I

A síremlék központi eleme a vörös márvány feliratos tábla. Széles, lapos lemez futja körül; tükre tagolatlan, egyetlen dísze a felirat.³⁶

D O M
RVDOLPHO II IMP CAES
AVG PIO F
NICOL ISTVANFI PAVLLI F REGNI
VNG PROPALATINVS HAC
CVRA POSTEROS LEVARE

33 Mikó Á. – Pálffy G.: A pozsonyi Szent Márton-templom i. m. 110., 126–127., 9. kép.

34 Lásd erről részletesebben, a horvát irodalom részletes felsorolásával Iva Mandušić cikkét – Istvánffy Miklós és Horvátország. Közember és magánember – e kötet lapjain. Az 1597-es évszámot ismeri Nagy Iván: A kisasszonyfalvi Istvánffyak. Turul 1. (1883) 115.

35 A síremlék fotóját ld. Iva Mandušić tanulmányának képei között (2. kép).

36 *Nicolaus Istvanffy*: Carmina. Ediderunt Iosephus Holub et Ladislaus Juhász. Lipsiae, 1935. p. 57, ad 60.

VOLENS SIBI ET ELISAB BOT
 DE BAJNA CONIVGI PIENTISS:
 POS VT QVI XXXV. AMPLIVS
 ANNIS CONIVNCTISSIME
 VIXERVNT VNA ETIAM
 QVIESCA(N)T VNAQ(VE) RESVRGANT
 ANNO CHRISTI SERVATOR
 M. D. XCVII.
 VIVITE SVPERSTITES MORTA
 LITATIS MEMORES

A vörös márvány lap középtájon ferde vonalban kettétört, és (heraldikai-
 lag) bal felső sarka hiányzik.³⁷ Anyagát itt-ott függőlegesen futó kalcit-erek
 élénkítik. Két oldalról egy-egy világos színű kőből faragott sáv támasztja meg,
 tükrüket vékony vajat keretezi. A sáv közepét két címerpajzs foglalja el. Mind-
 kettő túlnyúlik a tükrön, és ez is mutatja, hogy a vakolat nem engedi látni a
 kövek eredeti szegélyét. A csücskös talpú pajzsok közül a heraldikai jobb ol-
 dali az Istvánffy-, bal oldali párja a bajnai Both-címer. Az együttes feliratos
 konzolon nyugszik, vagyis egy lapos rollwerk-kartuson, amelynek feliratos
 mezeje enyhén a keret elé emelkedik. Középpütt ez is ketté van törve. Három-
 soros felirata:³⁸

NICOLEOS IACET HIC CHARAE SOCIATVS ELISAE
 QVI VT PLACIDE VIXERE SIMVL SIMVL ECCE QVIESCVNT
 SEQVE ETIAM POST FATA PIO AMPECTVNTVR AMORE

Van még egy feliratos kőlap a templomban, rajta olvasható bajnai Both
 Erzsébet hatsoros sírfelirata.³⁹ A lapot szabályosan futó szalagfonat keretezi,
 és a legalsó sor alatt gravírozott növényi dísz. Ez a kőlap valószínűleg kripta-
 fedél volt, amelyen két lyuk van (most betömve), ahová a fémgyűrűket rögzít-
 hettek. Hogy eredetileg is kriptafedélnek szánták-e, az persze kérdéses.

IHS XPS
 DEBVERAS · SVPERESSE · DIV · MEA · DVLCIS · ELISA
 TANTA · FIDES · IN · TE · TANTA · FVIT · PIETAS
 SED · QVIA · LEX · FATI · STAT · INEVITABILIS · EHEV
 CONDERIS · HIC · ET · EGO · MOX · TVA · FATA · SEQVAR
 VIXIT · ANN: LVIII · MINVS · MENS: DVOB: DIEB: X⁴⁰

37 Az, hogy a nagy feliratos tábla (valamint az alsó lap is, ld. lejjebb) ketté van törve, illetve az egyik sarka is hiányzik, a síremlék viszontagságos sorsára utal.

38 *N. Istvánffy*: Carmina i. m. 61. sz. Item in alio latere.

39 A feliratos kőlap fotóját ld. Iva Mandušić tanulmányának képei között (1. kép).

40 *N. Istvánffy*: Carmina i. m. 60. sz. Epitaphium coniugis meae Elisabethae Bot de Baina, quae obdormivit in arce Vinicze 20. Octobris, a. 1602, aetatis anno 58 minus mensibus duobus, diebus 10.

A két feliratos kő jelenlegi formájában nem tartozik össze, bár a költemények kézírata szerint éppenséggel összetartozhatott volna: a „Nicoleos...” kezdetű három sor fölé ezt írták: „Item in alio latere”. Ennek kétségtelenül ellentmond, hogy az egyikén három-, a másikon pedig négysoros a disztichon. (A kiegészítő információkról nem is beszélve.) Mindazonáltal a lunetta 1603-as évszáma bajnai Both Erzsébet halála (1602) után került a kőre, a vörös márvány lap felirata viszont az 1597-es évszámmal Istvánffy és felesége életében kellett készülni. Az egész jelenleg látható együttesben kétségtelenül van valami zavaró ellentmondás. Az sokat segítene a helyzet tisztázásán, ha az egyes elemeket ki lehetne bontani a falból; erre azonban jelenleg nincs esély. Egyszer azonban sort kellene keríteni rá.

Hol a helye *ennek* az Istvánffy-síremléknek a korszakban? A társadalom magasabb rétegei számára címeres-feliratos sírkövek vagy monumentális figurális síremlékek – tumbák, 1600 után többszintes fali síremlékek – készültek.⁴¹ Az igazán fennhéjázó emlékművek természetesen nem voltak olcsók. Társadalmi állása alapján – 1582-től nádori helytartó volt, és bárói rangra emelkedett – csinálathatott volna Istvánffy magának figurális emlékművet is. Ilyet azonban biztosan nem állíttatott, mert azt megőrizték volna. A vinicai templomban ma is ott áll Thuróczy Benedek horvát bán († 1616) sírfigurája, amely emeletes sírépítményből maradt fenn.⁴² A nem különösebben kvalitásos mű tökéletesen illeszkedik a 17. század első harmadának magyarországi síremlékfigurái közé.

Nem teszi egyszerűbbé az Istvánffy-kutatás helyzetét az a kettős címerkő sem, amelyet általában Istvánffy vinicai (elpusztult) kúriájával hoznak kapcsolatba.⁴³ A kétszeres homorlattal mélyülő mező közepén kiterjesztett szárnyú puttó áll, kitöltve a rendelkezésre álló mező teljes magasságát. Jobb kezével az Istvánffy-, bal kezével pedig a Both-címerpajzsot fogja. A pajzsok alakja megegyezik a síremlék pajzsainak formájával, leszámítva alsó részüket, ahol ék alakú bevágás látható, és a bevágásba behajlik a pajzsok alatt álló feliratos szalagok visszapöndörődő füle. A szalagok szövege:

M D C
NICO ISTHVA(N)FY

I I I I
ELISA BOT DE BAINA

41 Mikó Á.: Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek i. m. 625–660.

42 *Andela Horvat*: Između gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700. (Društvo povijesničara umjetnosti Hrvatske, knjga XXII.) Zagreb, 1975. 351–352., 301. kép; *Diana Vukičević-Samaržija*: Umjetnost renesanse. In: Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije. 1094–1994. Ured. Tugomir Lukšić (et al.) Zagreb, 1994. 183. (kép); *Milan Pelc*: Renesansa. (Povijest umjetnosti Hrvatskoj) Zagreb, 2007. 315., 369.

43 *M. Pelc*: Renesansa i. m. 281. A kettős címerkő fotóját ld. Iva Mandušić tanulmányának képei között (4. kép).

Szép faragvány, építési táblaként kifejezetten igényes, invenciózus munka. Azzá teszi a figurális részlet, és a kifinomult rollwerk díszítés. Sajnálhatjuk, hogy nem tudjuk pontosan meghatározni, mihez tartozott.⁴⁴

Istvánffy és a képzőművészet kapcsolatát nehéz feltárni, lévén az idekötendő eredeti anyag egyelőre csekély. A könyvekkel való kapcsolatát jobban ismerjük. Igen nagy könyvtára volt. Berlász Jenő írt róla először kimerítő részletességgel, sok évtizeddel ezelőtt,⁴⁵ és bár viszonylag kevés meglévő művet tudott belőle felmutatni, sok minden, amit felvetett, utólag beigazolódott. Néhány évvel később Berlász visszatért a témára.⁴⁶ 2008-ban Boross Klára közölt újabb Istvánffy-köteteket az Egyetemi Könyvtár antikvagyűjteményéből, sok fontos részletmegfigyeléssel együtt.⁴⁷ Monok István néhány évvel ezelőtt összefoglalta az azóta eltelt időben előbukkant újdonságokat, és az Istvánffy-könyvtárat is beillesztette a korszak főúri könyvtárai közé.⁴⁸

Istvánffy könyvtára rendszerezve lehetett fölállítva, mindenesetre beszámozva; a ma ismert legmagasabb szám a 2320, vagyis rendkívül – a korban szokatlanul – gazdag könyvgyűjteménye volt. Tartalmát többen elemezték, erre itt nem kell újra kitérnem, ám feltétlenül megemlítendő ebben az összefüggésben, hogy könyvei között ott volt – és megvan ma is – Vitruvius műve (*De architectura libri decem*), méghozzá az a kiadás, amelyet Daniele Barbaro állított össze (Velece 1567).⁴⁹ Ez a kora újkor talán leghíresebb Vitruviuskiadása, telve fametszetes illusztrációkkal, amelyek elkészítésében közreműködött Andrea Palladio. Épületalaprajzok, ácsművek, szerkesztési rajzok sokasága értelmezi a szöveget; nemcsak a részletek jelennek meg aprólékosan kidolgozva, hanem az összképek is. Istvánffy ezt tanulmányozva nemcsak az ókori építészetről kapott képet, hanem saját korának modern épületeiről is.⁵⁰

44 1740-ben és 1741-ben is leírtak egy kőből és téglából emelt romos épületet – curia – Vinicán, de egyáltalán nem biztos, hogy ez azonosítható volna Istvánffyték régi házával. Kivonata: *Urbaria et conscriptiones*, 2. Művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné. Szerk. Henszlmann Lilla. Budapest, 1967. 614–615. (Az eredeti iratok: Magyar Nemzeti Levéltár OL, E 156, U et C, fasc. 16, no. 4, f. 133r és uo. f. 26r.)

45 *Berlász Jenő*: Istvánffy Miklós könyvtáráról. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1959. Budapest, 1961. 202–204.

46 *Berlász Jenő*: Újabb információk Istvánffy Miklós könyvtáráról. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1972. Budapest, 1974. 215–244.

47 *Boross Klára*: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, XIII. Budapest, 2007. [helyesen: 2008.] 157–185. A harminchat kötet leírása: 178–184.

48 *Monok István*: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Budapest–Eger, 2012. 57–65.

49 A kötet ma Aradon van. *Monok I.*: A művelt arisztokrata i. m. 59., 312/303.

50 *Archäologie der Antike*. Aus den Beständen der Herzog August Bibliothek, 1500–1700. Hrsg. Margaret Daly Davis. Wiesbaden, 1994. 19–33.; *Hajnóczy Gábor*: Vitruvius öröksége. Tanulmányok a „De architectura” utóéletéről a XV. és XVI. században. Budapest, 2002.; Barbaróról és Palladióról különösen 145–149.

Az Országos Széchényi Könyvtár Régi és Ritka Nyomtatványok Tárának Exlibris-gyűjteménye őrzi Istvánffy Miklós rézmetszetes könyvjegyét.⁵¹ Szerpelt már az 1970-ben rendezett exlibris-kiállításon,⁵² és azóta is fel-felbukkan a szakirodalomban.⁵³ A rendkívül kvalitásos metszetet alaposabban megvizsgálva azonban kiderül, hogy nem önálló exlibris, hanem a legelöl elemzett Rota-metszet két töredékéből összeállított pasticcio. A címer fölött és heraldikai bal oldalán látható vékony keretvonalak az eredeti metszet keretét alkotják; az alsó, tépelt sarok valószínűleg azért hiányzik, mert ott kezdődött a fej, és az alul látható apró vonal nem más, mint a háttérben függő drapéria egyik karikájának a maradéka. A felirat egy az egyben a metszetről származik, de persze hiányzik a szignatúrasor. Ismernünk kellene a két metszettöredék provenienciáját: kitől, mikor jutott a gyűjteménybe; eredetileg mégis nem egy könyvben volt-e, s nem onnét került-e ki és így tovább. De az így is nyilvánvaló, hogy későbbi összeállítás, és nem lehet magához Istvánffyhoz kötni. Ha exlibrist akart volna csináltatni magának, közvetlenül fordulhatott volna Rotához.

A címeres supralibrosszal díszített könyvkötések viszont csakugyan Istvánffy megrendelése. Pontosabban a nagy, díszes lemezbélyegző az ő kívánságára készült. Ezt felirata bizonyítja: „NICOLAVS · ISTHVANFI · DE KISA | ZZONFALWA · S · C · R · M · CONSIL · AC | REGNI HVNGARIAE | PROPALATINVS &” (6. kép). A propalatinusi – nádori helytartói – cím 1582. január 19-től illette meg, ez a *terminus post quem*.⁵⁴ A rombusz formájú – eredetileg aranyozott, mára elfeketült – lemezbélyegző-lenyomat közepén álló ovális mezőben helyezkedik el az Istvánffy-címer. Körben fut az idézett körirat, néhol két sorba rendezve, sötét alapon világos betűkkel. Az ovális kartust kívülről rollwerkelemek gazdagítják, a kihajló, visszapöndörödő szalagvégek közé növényi ornamentika – levél, gyümölcscsomó, virág – került, s együttesen adnak rombusz alakot a supralibrosnak. Olykor a kötés tükrét kívülről még

51 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Régi és Ritka Nyomtatványok Tára, jelz.: Exl. 208b. Köszönöm Varga Bernadettnek, hogy segített kiigazodni az Exlibris-gyűjteményben.

52 Régi magyar exlibrisek 1521–1900. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. Szerk. *Nyireő István*. Budapest, 1970. 13. (3–4. sz.)

53 *Lubomír Jankovič*: Exlibris a supralibros na Slovensku v 16.–19. storočí. *Martín*, 2004. 52–53.; *Monok I.*: A művelt arisztokrata i. m. 61–62.

54 *Szentpétery Imre*: A kronológia kézikönyve. A Chronologia és Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása. Szerk. *Gazda István*. Budapest, 1985. 100. – Az Istvánffyról szóló régi irodalom összegzését adta *Berlász Jenő*: Istvánffy Miklós könyvtáráról i. m. 215–220. A helyzet az elmúlt félszázadban sokat javult, ahogy azt ennek a kötetnek a tanulmányai is igazolják. Kivált *Nagy Gábor* közölt korábban is sok új adatot, pontosítást: A váci püspök esete a személynökkel meg a nádori helytartóval. Adalék a hosszú háború korának történetírásához. In: *Septuagesimo anno humanissime peracto*. Tanulmányok Kulcsár Péter hetvenedik születésnapjára. (Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica, tomus IX, fasciculus IV.) Miskolc 2004., 151–170.; „Tu Patriae, illa tuis vivet in historiis.” Előkészület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz. Századok 142. (2008) 1209–1248.; „Regni Hungariae historicorum facile princeps” (Istvánffy-képek). In: *Clio inter arma*. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról. Szerk. *Tóth Gergely*. Budapest, 2014. 67–86.

külön keret is körülveszi, de lehetséges, hogy csupán a supralibros kerül a közepére. Az Országos Széchényi Könyvtár egyik Istvánffy-kézirata első kötetábláját csak a supralibros díszíti, vaknyomásos keretvonalak között;⁵⁵ egy másik manuscriptum kötetáblájának tükrét viszont a vakvonalakon kívül gazdag növényi díszes lécs is körülveszi, a sarkokban stilizált liliomokkal; az előtábla és a háttábla dekorációja azonos, és mindkettőn ott a supralibros. A gerincet is leveles lécs és liliomok díszítik.⁵⁶ A harmadik kötet hátsó kötetáblájának közepén ovális kartusban – feloldatlan – figurális embléma áll.⁵⁷ A dekorációt meglehetősen változatosra alakította a könyvkötő. A címeres supralibros nyomtatott művekre éppúgy rákerült,⁵⁸ mint kéziratokra.

Istvánffy supralibrosa a korban a legigényesebbek közé tartozott a Magyar Királyságban. A kötetáblákon ugyanis ebben az időben gyakran jelezték, kinek a birtokában van a könyv. Szokás volt, hogy a tulajdonos neve jelezte tulajdonosváltát a kötetáblákon, mint például 1558-ban Nádasdy Tamás nádorét kézirat törvénygyűjteményén, az úgynevezett nagyobbik Nádasdy-kódexen,⁵⁹ vagy – még gyakrabban – csak névbetűi, mint például 1537-ben Újlaky Ferenc pozsonyi prépostét.⁶⁰ A korszakban azonban már a címeres supralibros sem ritka. Korai példa Armbruster Kristófé, amelyen a címerpajzsot ovális rollwerk kartus keretezi, sötét alapon világos betűs körirattal (1560).⁶¹ Mossóczy Zakariásé, a kor másik nagy könyvgyűjtőjéé egyszerű ovális lap körirattal (Non est volentis neque currentis).⁶² Verancsics Antal supralibrosa négyszögű, és a püspök jelmondata kíséri (Ex alto omnia).⁶³ Ismerjük még Zeleméry László esztergomi jószágkormányzóét is (1563),⁶⁴ aki az esztergomi kincstár híres álló ezüstkeresztjét készítette a Mátyás-kálvária mintájá-

55 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 3606/I. A sarkokban liliomos bélyegzők. A deformálódott gerinc is mutatja, hogy eredetileg a könyvnek sokkal több lapja volt. Képe: *Berlász J.*: Istvánffy Miklós könyvtáráról i. m. 204.

56 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 3606/II. Képe: *Berlász J.*: Istvánffy Miklós könyvtáráról i. m. 205.

57 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 3606/III. Képe (amelyen az ábrázolás persze nem látszik): *Berlász J.*: Istvánffy Miklós könyvtáráról i. m. 208. Az ovális mezőben heraldikailag jobbra forduló férfialak áll, bal kezében koronát fog, jobbjaival köntöse alját emeli fel. Bal lábánál oroszlán fekszik, jobbja mögött táj, a távolban dombon obeliszkyszerű építmény.

58 Ld. pl.: Mátyás király öröksége i. m. I, 94. (II-15. sz.) (*Boross Klára*).

59 Mátyás király öröksége i. m. I, 97. (II-19. sz.) (*Mikó Gábor*).

60 *Lubomír Jankovič*: Exlibris a supralibros na Slovensku v 16.-19. storočí. *Martín*, 2004. 51–52., színes képpel. A kötet ismeretét Zuzana Ludikováknak köszönhetem.

61 *L. Jankovič*: Exlibris a supralibros i. m. 65., színes képpel.

62 *L. Jankovič*: Exlibris a supralibros i. m. 67–68. *Komorová*: Knižnica Zachariáša Mošovského. *Martin*, 2009. 57. (51. sz.: Athanasii Episcopi Alexandrini opera... Strassburg 1522. VD 16 A/3977.) A körirat a híres Szent Pál-idézet (Róm 9,16): NON EST VOLENTIS NEQVE CVRENTIS.

63 Zuzana Ludiková fedezte fel. *Renesancia* i. m. 59., színes képpel. (II. 2. 28–29. sz.) (*Zuzana Ludiková*).

64 *Renesancia* i. m. 59. (II. 2. 27. sz.) (*Zuzana Ludiková*).

ra (1586).⁶⁵ Csupán az igazán igényes könyvgyűjtők csináltattak supralibrost bibliotékájuk kötetei számára. Istvánffy Miklós könyvtára ebből a szempontból is a legjobbak közé tartozott, nem csak a könyvek tekintélyes számát és a gyűjtemény rendszerezettségét tekintve.

Nagyjából ennyi, amit Istvánffy Miklós és a vizuális művészetek kapcsolatáról tényszerűen tudni lehet; pontosabban fogalmazva, amennyit tárgyakkal dokumentálni lehet. Ebből ugyanis annyi azért kirajzolódik, hogy megnyugtató módon be lehessen illeszteni a többi, 16. század utolsó harmadában, a 17. század elején működő Habsburg-párti, az udvari, országos adminisztrációban részt vevő értelmiségi közé. Egyáltalán nem kevés, ami a kezünkben van: portré, síremlékek, egy címerkő, valamint a hatalmas, reprezentatív kialakítású könyvtár kötetei. A korszak egyik főszereplőjétől, Radéczytól – címerének metszetét leszámítva – nem maradt szinte semmi,⁶⁶ Mossóczy Zakariástól sem sokkal több.⁶⁷ Verancsics szellemi arcképe szépen megrajzolható, de ő a ritka kivétel.⁶⁸ A korszak valamennyi szereplőjéről szinte egyével kell összetallózni a tudnivalókat. Hiányzik az alap kutatás; a 19. század második felében még oly fontos, számon tartott értelmiségi hivatalnoki garnitúra a 20. században a történészek számára meglehetősen érdektelenné vált. A születőben lévő magyar művészettörténet-írás talán már nem is találkozott velük. Vagy harminc, harmincöt évvel ezelőtt vette fel újra a fonalat Magyarországon Galavics Géza,⁶⁹ Szlovákiában Ivan Rusina.⁷⁰ Az azóta eltelt időben sikerült ezt a korszakot integrálni a művészettörténetbe.⁷¹ Az Istvánffyéhoz hasonlóan felvázolható mecénásportrék sokaságára volna azonban szükség ahhoz, hogy pontosabban lássuk a késő reneszánsz művészet történetét a Magyar Királyság területén.⁷²

65 Esztergom, Székesegyházi Kincstár; az állandó kiállításon. *Mikó Árpád: Reneszánsz*. Budapest, 2009. 119–120., 80. kép

66 *Ritókkné Szalay Ágnes: Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei*. Budapest, 1984.

67 *Galavics G.: Személyiség és reneszánsz portré* i. m. 401–418.

68 *Mikó Á.: Egy humanista mecénás* i. m. 19–20. Ld. még a 66. jegyzetet!

69 *Galavics G.: Kössünk kardot az pogány ellen* i. m.; *Uő: A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet*. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Székely Júlia. Budapest, 1987. 228–248.

70 *Ivan Rusina: Renesančná a baroková plastika v Bratislave*. Bratislava, 1983.

71 *Mátyás király öröksége* i. m.; *Reneszancia* i. m.; *Reneszancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom*. Szerk. Ivan Rusina. *Dejiny slovenského výtverného umenia* 3. Bratislava 2009.; *Reneszancia* i. m.; *Mikó Á.: Reneszánsz* i. m. 126–133.

72 A tanulmány az NKFIH K 120495. számú, „A reneszánsz művészet Magyarországon” című projektje keretében készült.

ÁRPÁD MIKÓ
PORTRAITS, SHRINES, BOOKS
MIKLÓS ISTVÁNFFY AND THE ARTS

In the history of Hungarian art, individual portraits are only known from the second half of the 16th century, and even then only scarcely. This is why it bears special importance that we know the portrait of Miklós Istvánffy (1575). The line engraving is the work of Martino Rota (ca. 1520–1583) who came to Hungary after the invitation of Antal Verancsics. He created engravings of several members of the administrative elite in the Kingdom of Hungary (two of Verancsics, 1571), of the Bishop of Nyitra, Zakariás Mossóczy (1577), of the renowned legal expert and Bishop of Veszprém, István Fejérvögyei (1575) and of János Balassa, father of the poet Bálint Balassi (1575).

Miklós Istvánffy was the member of a humanist circle in Pozsony, centred around the Royal Governor and Bishop of Eger István Radéczy. Nicasius Ellebodus (physician, famous philologist of Aristotle) also belonged to this circle. His simply carved shrine decorated merely with a Janus face (Saint Martin Church, Bratislava) and Istvánffy's epitaph (1577). Although the epitaph primarily served as a literary genre at the time, Istvánffy's poems often appear on real shrines, such as on István Dobó's sarcophagus in Dobóruszka (Ruská, Slovakia). Istvánffy also set up shrines himself. In Felbár, near Bratislava, (Horný Bar, Slovakia) he buried his son, Paul who died at a young age (in 1581); the shrine stands out with its texts and their intellectual fastidiousness, rather than with its pictorial complexity. Texts also dominate the shrine he ordered for himself and his wife (Vinica, Croatia), but it is difficult to make statements about the secondarily assembled complex. It is also difficult to analyse in detail the relationship of Istvánffy to fine arts because of the scarcity of preserved materials. We possess more information on his library; we could identify many of his volumes as well. He placed a *supralibros* (with coat-of-arms) on some of his books (after 1582); the diamond-shaped, ornamentally framed *supralibros* was one of the most sophisticated possessor-marks in Hungary at the time.

Istvánffy Miklós könyvtárának regisztrálatlan kötete és annak érdekes bejegyzése

A régi Pálos Könyvtár a főváros egyik legszebb, egyszersmind az egyik legkevesbé ismert könyvtárterme. Eredetileg az 1715–1770 körül, egy török dzsámi helyén épült belvárosi Kisboldogasszony- (Egyetemi) templom melletti pálos rendház könyvtáraként szolgált. Maga a terem a mai Papnövelde utca 7. szám alatti épület második és harmadik emeletén található. A magas, téglalap alaprajzú, mennyezetfreskóval díszített könyvtár legfőbb ékessége a díszesen faragott bejárati ajtó és a négy falat beborító, faragott könyvespolcok, amelyeket Anton Rutschmann laikus fráter fafaragó mester irányításával maguk a pálos barátok készítettek. A könyvespolc kétszintes, a fent körbefutó karzatra csigalépcsők vezetnek fel. A bútorzat érdekessége, hogy a polcok között kihúzható írólappal, szekrénykével, írószertároló rekeszekkel felszerelt kis munkahelyeket alakítottak ki. A terem olyannyira őrzi az eredeti állapotot, hogy az itt kutatni vágyó látogatónak nélkülöznie kell a fűtés és a világítás kényelmét.

A pálosok 1770 után kezdhették a polcokat feltölteni, nagyrészt az elefánti rendházukból származó könyvanyaggal. Néhány évvel később azonban – a rend 1786-os feloszlását követően – a könyveket átadták a Budáról Pestre, a Ferenciek terén lévő ferences rendházba költöző Magyar Királyi Tudományegyetem könyvtárának. Érdekesség, hogy az 1802-ben alapított Országos Széchényi Könyvtárnak ez az üresen álló terem lett az első otthona. Az 1803. december 8-i ünnepélyes megnyitó után azonban a könyvtár nem sokáig maradhatott ezen a helyen; két év múlva a gyűjtemény legértékesebb részét Napóleon elöl Temesvárra menekítették.¹

Így a Széchényi-téka, majd az ideiglenesen itt működő Magyar Királyi Kúria kiköltözésével ismét megüresedő épület még abban az évben a – tizenöt év szünet után feléledő Hittudományi Kar keretében I. Ferenc rendeletével újonnan felállított – Központi Papnevelő Intézet otthona lett. A könyvtártermet az Egyetemi Könyvtárba beszállított, de a könyvtár állományába még nem integrált rendi abolíciós könyvanyagból válogatott kötetekkel töltötték fel.² A kiválogatott kötetek több mint százhatvan felszámolt kolostori

1 *Berlász Jenő*: Az Országos Széchényi Könyvtár története, 1802–1867. I. Budapest, 1981. 65–75.; *Tóth András*: Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlása korában (1773–1791). In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III.* Budapest, 1966. 101–145.

2 *Magyar Katolikus Lexikon X.* Szerk. Diós István, Viczián János. Budapest, 2005. („Pálos Könyvtár”).

könyvtárból származtak, jellegüket tekintve zömmel teológiai munkák; az anyag magvát a pozsonyi jezsuita kollégium protestantika gyűjteménye képezte.

A budapesti Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárában Gc. 8. jelzet alatt található Sienai Sixtus (1520–1569) dominikánus szerzetes *Bibliotheca sancta* című, 1575-ben Leidenben kiadott művének első kötete.³ A könyv a gyűjtemény régi könyvtártermében van, ahol a kötetek elhelyezkedése, polcrendje gyakorlatilag kétszáz év óta nem változott.

A mű szerzője egy eretnekséggel megvádolt, majd ferencesből kényszerűségből domonkossá és inkvizítorrá váló zsidó konvertita, a tudományos bibliai egzegetika egyik megalapozója.⁴ Ez a műve a zsinati reformok támogatásaként először 1566-ban jelent meg. A Pálos Könyvtár példánya puha pergamenkötéses fóliókötet, a címlapon, a nyomdászjelvény mellett kétoldalt possessorbejegyzés:

„Coll. Soc[ietat]is JESU Sopronij cat. inscriptus Anno 1678.” A címlap előtti üres előzéklevél rectóján: „Nicolai Isthuanffy 1575. Viennae,” alatta középen:

Carmina in effigiem auratam Matthiae Regis
Ung[ari]ae Romae in palatio Car[dina]lis Farnesii.

ANGELUS

Deberis caelo, Matthia invicte, sed ipsa
Relligio interris usque tuenda tenet.
Hanc victor defende diu, caelumque mereri
Mortales possint qua pietate, doce.

DAEMON

Tartara te cupiuntsed te sibi vindicat aether;
Diis adeo virtus, Rex bone, chara tua est
Dum neque te sperant mea regna, nequ astra reposcunt:
Imperio terras inter utrumque rege.

A latin versek alatt görög disztichon:

Θεοῦ διδόντος μηδὲν ἰσχύει φθόνος:
καὶ μὴ διδόντος μηδὲν ἰσχύει πόνος.

3 *Bibliotheca sancta* a F. Sixto Senensi ordinis predicatorum ex precipuis catholicae ecclesiae autoribus collecta [...] I. Lugduni, apud *Carolus Pesnot*, 1575.

4 *John Warwick Montgomery*: Sixtus of Siena and Roman Catholic Biblical Scholarship in the Reformation Period. *Archiv für Reformationsgeschichte* 54. (1963) 214–234.

Az Istvánffy névbejegyzés – összevetve hiteles aláírásaival – kétségkívül autográf. A vele egy lapon szereplő latin és görög szöveg szépen kiírt humanista írás, szintén egyezik Istvánffy írásának sajátosságaival, nagy valószínűséggel tehát ezek a sorok is a történetírótól származnak (1–3. kép).

Legutóbb Monok István foglalta össze az Istvánffy-tékára vonatkozó ismereteinket.⁵ Értékelése szerint Istvánffy Miklós könyvtára a legjelentősebb kora újkori magyar főúri könyvtárak sorába tartozhatott. A könyvek száma elérhette a háromezretet. A könyvtár történetére vonatkozó információk összegyűjtését Berlász Jenő kezdte meg. Feltételezése szerint a könyvtárat a tulajdonos gyakori tartózkodási helyén, a Zágrábtól húsz kilométerre fekvő Paukovecen helyezhette el. A könyvtár másik feltételezhető őrzési helye a Varasd vármegye varasdi járásában található Vinica vára lehetett. Az alnádor történetíró itt halt meg 1615-ben, és a falu templomában jelölte ki végső nyughelyét is, felesége mellett. A paukoveci birtokkal kapcsolatban ismeretes, hogy azt Istvánffy 1608 szeptemberében a zágrábi jezsuitáknak adományozta.⁶ Az adományozás során minden bizonnyal a könyvtár jelentős része is a Jézus Társaság tulajdonába került. A horvát tudományosság számon tartja, hogy az Istvánffy-adománnyal megalapozott jezsuita kollégiumi könyvtár a később létrejövő zágrábi Akadémiai Könyvtár (ma Egyetemi és Nemzeti Könyvtár) állományát gyarapította.⁷

Az adományozás azonban nem érintette a teljes könyvtárat. 1608 után a közélettől vinicai rezidenciájára visszahúzódó, történetírói munkásságát folytatni szándékozó Istvánffy Miklós elsősorban a történeti és a filológiai tárgyú köteteket tarthatta meg további használat céljából. A történetíró halála után a vagyont három lánya – Orsolya (Lipcsey Jánosné), Éva (Draskovich Jánosné) és Katalin (Keglevich Györgyné) –, illetve azok családja örökölte. Bizonyítható módon a középső lány, Éva kapott örökségül könyveket, ugyanis a fia, Draskovich György (1599–1650) győri püspök az általa alapított soproni jezsuita kollégiumnak Istvánffy Miklóstól származó könyveket ajándékozott 1636-ban. Dobronoki György házfőnök egykorú bejegyzése szerint Draskovich püspök „[b]ibliothecam ab avo suo materno, Nicolao Istvánffi ad se devolutam Collegiodonavit Sopronii”.⁸

5 *Monok István*: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Budapest–Eger, 2012. 57–65.

6 Az ajándékozásról megemlékezik a zágrábi kollégium historia domusa. Idézi: *Berlász Jenő*: Istvánffy Miklós könyvtáráról. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959. Budapest, 1961. 230. Az ajándékozás tényét egy állítólag Istvánffyt ábrázoló donációs festmény is megőrizte: *Iva Mandušić*: Ugarski povjesničar Nikola (Miklós) Istvánffy (1538.–1615.) i jegovo djelo Historiarum de rebus Ungaricis u hrvatskoj historiografiji. *Croatia Christiana Periodica* 64. (2009) 39–40. (a festmény reprodukciójával).

7 *Iva Mandušić*: O Nikoli Istvánffyju, Vinici, isusovcima i knjižnici. In: *Biobibliografica*, ur. Trpimir Macan et alii. Zagreb, 2003. 91–102.

8 *Berlász Jenő*: Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1972. Budapest, 215. Lásd még *Payr Sándor*: Draskovich György, győri püspök a soproni jezsuita kollégium alapítója. *Protestáns Szemle*, 16 (1904) 77–92., 153–163.

Pajkossy Györgyné már 1983-ban felhívta a figyelmet arra, hogy a soproni kollégium könyvtárából a rend feloszlata után a budapesti Egyetemi Könyvtárba került számos, Nicasius Ellebodus possessorbejegyzését és jegyzeteit őrző kötet. Feltételezése szerint ezek Istvánffy Miklós, majd Draskovich György közvetítésével jutottak a soproni jezsuita kollégium (majd az Egyetemi Könyvtár) tulajdonába. Újabban Boross Klárának sikerült meggyőzően igazolnia ezt a feltételezést, és ennek nyomán azonosítania és leírnia 36, egykor Istvánffy Miklós tulajdonát képező kötetet.⁹

A Pálos Könyvtár Gc. 8. jelzetű kötete ugyanezt az utat járhatta be. Istvánffy Éva révén férje, Draskovich János horvát bán tulajdonába került, majd György fiuk az általa alapított soproni jezsuita kollégiumnak adományozta, ahol 1671-ben katalogizálták.¹⁰ A különbség annyi, hogy a rendház felszámolása során Pestre küldött abolíciós anyagból ezt a könyvet nem az Egyetemi Könyvtárba sorolták be, hanem duplumként vagy a témája miatt azok közé a kötetek közé került, amelyeket a Központi Papnevelde könyvtára számára kiválogattak. Az Istvánffy-téka maradványai utáni kutatást tehát a jövőben érdemes kiterjeszteni a Pálos Könyvtár anyagára is.¹¹ Az általunk leírt kötetrel kapcsolatban némi bizonytalanságra ad okot, hogy az Istvánffy-könyvek Monok István által jellemzett sajátosságait nem mutatja: nincs a kötésen a címeres supralibros, nem őrzi a tulajdonos nyomtatott exlibrisét, és nem látható sehol az egykori könyvtári jelzet sem. Ez utóbbi persze lekophatott, eltűnhetett az idők során. Szokatlan Istvánffy névbejegyzése – nem tartalmazza az „ex libris” formulát, láthatóan nem tulajdonjegyként, hanem inkább az alatta bejegyzett szöveg hitelesítéseként szolgál.

A latin párvers a bejegyzés szerint a római (rég) Farnese-palotában őrzött aranyozott, Mátyás királyt ábrázoló képről származik. A párverset, és az azt hordozó festményt, pontosabban festményeket jól ismeri a művészettörténeti szakirodalom.¹² A vers legkorábbi ismert hazai rögzítése térben és időben is nagyon közel áll Istvánffyhoz. A kolozsvári születésű Jordán Tamás orvosdoktor jegyezte fel 1566-os kiadású Bonfini-példányába két másik Mátyás-témájú verses adalékkal (4. kép).¹³ Jordán 1562-től éveket töltött Itália kü-

9 Pajkossy Györgyné: Ellebodus és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban. Magyar Könyvszemle 99. (1983) 225–242.; Boross Klára: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIII. Budapest, 2007. 157–185.

10 Érdekes, hogy a Boross Klára által leírt Istvánffy-könyvek katalogizálásának dátuma leggyakrabban 1640 és 1651 (vagy 1681), de van 1715-ös dátum is.

11 1987–1988 között a Pálos Könyvtár antikvaállományában kutatva a gyűjteményben számos kötetet láttunk Mossóczy Zakariás bejegyzésével.

12 Dániel Pócs: L'affresco di Mattia Corvino a Campo de' Fiori. Quesiti stilistici e iconografici. Arte Lombarda. 2003/3. 101–110. Legutóbb Szentmártoni Szabó Géza foglalta össze a festmény kutatástörténetét: Mátyás király egykori lovas képe Rómában, a Campo de' Fiori sarkán. Jelenkor 57. (2014) 583–590.

13 Ritoókné Szalay Ágnes: „Nympha super ripam Danubii”: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Humanizmus és Reformáció 28. Budapest, 2002. 219–241.

lönböző egyetemem. Orvosi tanulmányait Rómában fejezte be, itt is avatták orvosdoktorrá 1565-ben; tehát jól ismerte az Örök Várost, a bejegyzésben megörökített feliratot saját maga is lejegyezhetette.¹⁴ Jordánról tudjuk, hogy Georgius Purkircher barátjaként¹⁵ kapcsolódott Radéczi István egri püspök pozsonyi humanista köréhez – melynek Istvánffy volt az egyik vezető egyénisége. Jordán bécsi egyetemi professzori évei (1566–1570) során számos alkalom lehetett a személyes találkozásra is. Kézenfekvő tehát a feltételezés, hogy Istvánffy értesülésének Jordán Tamás lehetett a forrása. Szentmártoni Szabó Géza feltételezése szerint a két könyvbejegyzés két különböző római ábrázolásról szól, Jordán Tamásé a Via del Pellegrinón látható falfestményről, Istvánffyé a Farnese-palotában őrzött (tábla?)képről. Az ellentmondás talán feloldható, ha Istvánffy bejegyzését úgy értelmezzük, hogy a Mátyás-kép a régi Farnese-palotánál található, hiszen ez a ma *Palazzo della Cancelleria*ként ismert épület a sarkával érinti a Campo de' Fiorit, és déli ablakaiból a Via del Pellegrinóra, tehát a mára elenyészett, latin versfeliratos Mátyás-freskóra vagy sgraffitóra lehetett látni.¹⁶ Akár egyetlen, akár két külön alkotásról van szó, a pozsonyi humanisták érdeklődését minden bizonnyal felkeltette az itáliai Mátyás-kultusz emléke, és méltónak találták könyvbejegyzés formában is felhívni rá egymás figyelmét.

A görög párvers kissé átalakított formában Nazianzi Szent Gergelytől származik.¹⁷ Az eredeti alak:

Θεοῦ διδόντος, οὐδὲν ἰσχύει φθόνος,
Καὶ μὴ διδόντος, οὐδὲν ἰσχύει κόπος

A bejegyzésnek teret adó kötetben számos Szent Gergely-passzus található, ez azonban nincs közöttük. A párvers a 127. zsoltár átiratának tekinthető. Káldy György fordításában: „Ha nem az Úr építi a házat, építői hiába dolgoznak rajta. Ha nem az Úr őrzi a várost, őre hasztalan virraszt felette. Hiábavaló hajnal előtt kelnetek, és késnetek a lefekvéssel, akik a fáradság kenyerét eszitek, hiszen ő álmában is megad mindent annak, akit kedvel.”

A Szent Gergely párverse önállósulva, szentenciaként is nagyon elterjedt, a bejegyző talán emlékezetből idézi.¹⁸ Az Istvánffy által használttal meg-

14 Magyar László András – Szentmártoni Szabó Géza: Jordán Tamás. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, IV. Főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest, 2005. 489–490.

15 1565-ben Purkirchernek dedikált egy Dioscorides-kötetet, később Purkircher üdvözlőverset írt Jordán pestisről írott tudományos értekezése elé; lásd *Boross Klára*: i. m. 163.

16 A kancellária épületében dolgozó Paolo Gioviót egy Mantegna-képre emlékeztette az ablakából gyakran látott falfestmény. Erről lásd *Ginevra Bentivoglio*: Il “monumentoequestre” di Mattia Corvino attribuito al Mantegna dipinto su una facciata invia del Pellegrino a Roma. *Quaderni PAU* 35 (2008) 105–110.

17 *Carmina moralia* I, 2, 32, 127–128. (*Patrologia Graeca* 37, 926.)

18 A szentencia elterjedtségét jelzi, hogy az iskolai görög nyelvkönyvben is megtalálható, mint a feltételes mellérendelést szemléltető példamondat: *Mayvald József – Vayer Lajos – Mészáros Ede*: Görög nyelvtan. Budapest, 1981. 274.

egyező formában idézte ezt a két görög verssort Bonaventura Vulcanius (1538–1614) leideni professzor¹⁹ számtalan *album amicorum*-bejegyzésében. 1583 és 1606 között legalább 17 esetben írta be ezt a gnómát egyetemi hallgatók emlékkönyvébe.²⁰ Néhol kiegészítette saját latin fordításával is:

Deo juvante liuor officit nihil
Et non juvante profficit nihil labor.

Nem lenne meglepő, ha Vulcanius és Istvánffy között felfedezhetnénk valamilyen kapcsolatot. Elképzelhető, hogy leideni magyar peregrinusok révén közvetítődött a két humanista között a görög párvers ismerete.

Az Istvánffy által bejegyzett görög gnóma Mátyásra vonatkoztatva a király nagyratörő terveit megghiúsító végzetszerű korai halál rezignált értelmezése. A Via del Pellegrino Mátyás lovas képe talán a császári korona felé vezető út fontos állomását, a római királyságot előkészítő politikai propaganda terméke lehetett – száz évvel később a pozsonyi humanisták már csak az isteni gondviselés kifürkészhetetlen akaratából megvalósulatlan történelmi álom emlékét láthatták benne.

Végül egy jelképesnek is tekinthető véletlenre szeretnénk felhívni a figyelmet. 1803-ban Széchényi Ferenc, hogy az általa alapított Nemzeti Könyvtár méltó helyre költözhessen, a könyvek otthonául kiszemelt egykori pálos könyvtártermet az új funkcióhoz illő ikonográfiai program alapján készült díszítéssel szándékozott ellátni. Az eredeti, pálos program szerint készült freskó a terem négy oldalán a négy nyugati egyházatyát ábrázolta, középen pedig a teológia szolgálólányaiként értelmezett művészetek és tudományok allegóriáit jelenítette meg. Széchényi az eredeti díszítés helyébe a négy tudományt jelképező alakokat, valamint Magyarország és a társtartományok címereit ábrázoló mennyezetfestményt rendelt meg. A faragott szekrénysor fölötti falfelületre körbefutó medaillonsort tervezett harminc kiemelkedő magyar tudós arcképével. A munkálatokkal megbízott Pietro Rivetti milánói festő azonban nagyon lassan haladt, így a rendelkezésre álló rövid idő alatt – az év decemberében József nádor ünnepélyesen meg is nyitotta a nemzet új könyvtárát – csak a mennyezetfreskó született meg.²¹ A tudósgalériához csak a medaillonok keretei készültek el kartonpapíron a falra szögelve. A keretekre emlékeztetőül szerencsére felírták az oda szánt tudós nevét. Az utcai

19 *Hélène Cazes: Bonaventura Vulcanius. Works and Networks. Brill's Studies in Intellectual History* 194. Leiden, 2010. Az *album amicorum*okban használt görög szentenciáról, uo. 8.

20 Tudományszervező munkásságáról lásd: Facebook in the Sixteenth Century? The Humanist and Networker Bonaventura Vulcanius. Catalogue of an exhibition in Leiden University Library. Eds. Kasper van Ommen, Hélène Cazes. Leiden, 2010. 9–30.

21 Az eredeti mennyezetfestményt Rivetti kartonpapírral takarta el, és erre festette rá a címereket és a tudományok allegóriáit. A könyvtár 1988–1992-es restaurálása során a kartonokat – beleértve a tudósportrék üres medaillonjait – eltávolították, és az eredeti pálos mennyezetfreskót állították helyre. Ma ebben az állapotában látható a könyvtárterem.

front felőli falon Révay Péter („politicalus”) és Beythe András („botanicus”) közötti medaillon arcképe nem más lett volna, mint: „NICOL. ISTVÁNFY. HISTORIC. M. 1615.”²²

*

Immár másfél száz esztendeje annak, hogy Jacob Burckhardt (1818–1897) az itáliai reneszánsz korról szóló nagy művében, Paulus Jovius (1483–1552) történeti műve alapján, utalást tett egy Mátyás királyt ábrázoló, egykor Rómában, mégpedig a Campo de’ Fiori sarkán álló ház falán látható lovas képre.²³ A német tudós által hivatkozott olasz humanista ugyanis saját tapasztalata alapján írta a következőket:²⁴ „Az ő (= Mátyás király) fegyveres lovas képma- sa, a legpompásabban lefestve, Rómában, a Campo de’ Fiorin, szemközt a szobám erkélyével, egy a San Lorenzónál lévő ház szegletén látszik, amelyhez jól illik egy másik, nagyon hasonló, Andrea Mantegna keze által festett képe, amely a mi múzeumunkban [értsd: a comói Museum Jovianumban] meg- szemléllhető.”²⁵

Hampel József (1849–1913) régész volt az a kutató, aki 1888-ban felhívta a magyar tudomány figyelmét Mátyás király egykori római lovas képére.²⁶ Ő az erről szóló információt a francia Eugène Müntz közleménye alapján ismertette.²⁷ Valójában Rodolfo Lanciani fedezte fel azt a 17. század eleji víz- festményt a Bibliotheca Vaticana egyik kéziratában (Cod. Barberini. Lat. 4423. fol. 75.), amely egy római ház falán látható freskó nyomán készült (6. kép).²⁸ Ez a kis kép a pánccélos, kivont kardot emelő Mátyás királyt ló hátán ábrázol- ja, feje fölé egy angyal koronát tart, balra fenn egy másik angyal, jobbra fenn egy szárnyas ördög alakjával, alattuk pedig két epigramma olvasható, keret- be foglalva. A kép alatti jegyzet a következő: „Corvinus Mátyás lefestve egy házon, bal felől a Pellegrino utca kezdetén, az a kép az, amelyről Jovius em- lítést tett.”²⁹

22 *Farbaky Péter*: Pálos Könyvtár vagy Nemzeti Könyvtár? In: A Magyar Nemzeti Galéria Év- könyve. Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára. Szerk. Takács Imre – Buzási Enikő – Jávora Anna – Mikó Árpád. Budapest, 1991. 237–243.

23 *Jacob Burckhardt*: Geschichte der Renaissance in Italien. Stuttgart, 1868. 231.

24 *Paulus Jovius*: Elogia virorum bellica virtute illustrium veris imaginibus supposita. Florentiae, 1551. 159.

25 Effigies eius armata equestris, luculentissime depicta Romae in Campo Florae, contra Podium cubiculi mei in Angulo Laurentianae domus spectatur, ad quam arripit altera persimilis And- reae Mantinae manu picta, quae in musaeo nostro conspicitur.

26 *Hampel József*: Mátyás király lóháton. Archaeologiai Értesítő 1888. 330.

27 *Eugène Müntz*: Les sources de l’archéologie chretienne dans les bibliothèques de Rome, Florence et de Milan. Roma, 1888. 65–66, Planche I.

28 *Rodolfo Lanciani*: Il Codice Barberiniano XXX, 89, contenente frammenti di una descrizione di Roma del secolo XVI. Archivio della Società romana di storia patria, 6. (1883) 228.

29 *Matthia Corvino* dipinto in una casa a mano manca all’entrar della strada del Pellegrino, della qual pitturane fa’ menzione il Giovio.

A magyar kutatók a továbbiakban örömmel használták fel ezt az adatot. Berzeviczy Albert Beatrix királynéről írott életrajzában közölte a vatikáni vízfestményt, a jegyzetekben pedig a rajta olvasható két epigrammát.³⁰ Alapossabban azonban Balogh Jolán (1900–1988) művészettörténész járt utána a hajdani freskónak, amelyről hosszú élete során többször is értekezett.³¹ Időközben további említések kerültek elő a freskóról. Ezeket az 1940-es években Bánfi Florio gyűjtötte össze az itáliai magyar emlékekről készült katalógusában.³² Újabban Pócs Dániel foglalkozott a Mátyás-kép egykori helyének kérdésével és vitatott alkotójával.³³ Az ő eredményeit használta fel Pattantyús Manga tanulmánya.³⁴ Legutóbb pedig jómagam [Szentmártoni Szabó Géza], további, általam talált adatokkal kiegészítve foglaltam össze az eddigi kutatók eredményeit.³⁵

Ebben a témában tehát nagy jelentősége van minden újabb adat felbukkanásának, így annak is, amelyet Orlovszky Géza fedezett fel a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárában, és ismertetett közleményünk első részében. Ő éppen Istvánffy Miklós halálának 400. évfordulója kapcsán vette elő korábbi jegyzeteit a történetíró könyvtárának egyik, addig nem azonosított kötetéről.³⁶ A fentiekben bemutatott Istvánffy Miklós által írt bejegyzés magyarra fordítva a következő:

Versek Mátyásnak, Magyarország királyának aranyozott képmására, Rómában, Farnese bíboros palotájában.

AZ ANGYAL

Számit az ég tereád, győztes Mátyás, de a folyvást
Védendő vallás megköt a föld kerekén.
Ezt diadalmasan óvd ezután, és mennybe hogyan jut
Földi halandó, azt, ily kegyesen, te tanítsd!

30 *Berzeviczy Albert*: Beatrix királyné (1457–1508). Budapest, 1908. 692.

31 *Balogh Jolán*: Mantegna magyar vonatkozású portréi. Századok 59. (1925) 244–247.; *Uő*: Mátyás király arcképei. In: Mátyás király emlékkönyv születésének ötszáz éves fordulója. I. kötet. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1940. 483., 496–498.; *Uő*: A művészet Mátyás király udvarában, I. kötet. Adattár. Budapest, 1966. 707–708.

32 *Florio Bánfi*: Ricordi ungheresi in Italia. In: *Annuario della R. Accademia d'Ungheria*, Roma, 1940–1941, 250–251.; *Florio Bánfi*: Magyar emlékek Itáliában. Bővített, átdolgozott kiadás, szerk. Kovács Zsuzsa és Sárközy Péter. Szeged, 2005. 268–269. (Casa in Campo dei Fiori)

33 *Pócs Dániel*: L'affresco di Mattia Corvino a Campo de' Fiori. *Quesiti stilistici e iconografici. Arte Lombarda* 139. (2003) fasc. 3. 101–109.; *Uő*: Mátyás király elpusztult freskója Rómában. In: *Mi végre a tudomány? Fiatal Kutatók Fóruma* 1. (2003), MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2004. 85–112.

34 *Pattantyús Manga*: A török kérdés a XV. században Róma egyik közterén. Az elpusztult Mátyás-lovaskép megrendelésének lehetséges alternatívái. *Orpheus Noster*, a Károli Gáspár Református Egyetem történeti és filológiai folyóirata. Reneszánsz és kora újkor, 2011. 27–37.

35 *Szentmártoni Szabó G.*: Mátyás király egykori lovas képe Rómában i. m.

36 *Bibliotheca sancta, a F. Sixto Senensi...* ex praecipuis catholicae ecclesiae autoribus collecta, ..., tomus primus. Lugduni, apud Carolum Pesnot, 1575. jelzete: G.c. 8.

A DÉMON

Vágyik rád a pokol, de a menny is tégedet óhajt,
 Virtusod istenek is, drága király, szeretik.
 Míg nem vár birodalmam, míg nem hív el az égbolt,
 Köztük a föld színét vessed uralmad alá!

Ha Isten akarja, semmit sem árt az irigység,
 És ha ő nem akarja, semmit sem használ a dolgosság.

A jeles történetíró humanista képzettségéhez hozzátartozott az ógörög nyelv ismerete is. Saját latin versei között is szerepelnek görög idézetek, sőt azok általa készített latin fordításai is.³⁷ Ezek egyike a „Πλοῦτε, θεῶν κάλλιστε” kezdetű Theognis-idézet (*Sententiae*, 1117–1118.), amely Plutusról, a gazdagság istenéről szól.³⁸ A magyar történeti művében komoly forráskritikát alkalmazó Istvánffy ezzel a feljegyzésével nagyban hitelesíti Mátyás király római lovas képének egykori tényleges létezését.

Az Istvánffy Miklós által feljegyzett, Mátyásra vonatkozó epigrammák egy másik 16. századi könyv előzéklapján is olvashatóak. A Magyar Tudományos Akadémia [a továbbiakban: MTA] Könyvtárában őrzik azt az 1565-ben megjelent, Heltai Gáspár által kiadott Bonfini-kötetet, amelynek belső táblájára és az azt követő előzéklapra egykori tulajdonosa, a kolozsvári születésű brünni orvos, Jordán Tamás (1539–1585) három, Mátyás királyra vonatkozó verses adalékot jegyzett fel valamikor az 1570-es évek elején.³⁹

Ebből a 19. század első felében még Nagynyújtódi Jancsó Imre (1793–1848) királyi udvari titkár gyűjteményében lévő kötetből egy bécsi történész, Joseph Vinzenz Häufner (1810–1852) már 1847-ben, jöllehet kisebb hibákkal, közölte az epigrammákat és azok német fordítását.⁴⁰ Ez a publikáció azonban máig elkerülte a kutatók figyelmét. 135 évvel később, Ritoókné Szalay Ágnes ebben a kötetben fedezte fel újra a Mátyás királyra vonatkozó bejegyzéseket, amelyek közül ő csupán az elsőt, az alvó nimfa kútjáról és az azt kísérő epigrammáról szólót használta fel nevezetes tanulmányához.⁴¹ A második bejegyzés nem más, mint Mátyás király sokszor idézett, „Matthias iaceo

37 *Nicolai Istvánffy: Carmina*, szerzői kézirat: MTA Könyvtára, M. Irod. Írók, 4-r. 241/II. – *Nicolaus Istvánffy: Carmina*. Ed. Iosephus Holub, Ladislaus Juhász. Lipsiae, 1935.

38 *Theognidos tou Megareōs Gnōmai elegeiakai*. Theognidis Megarensis Sententiae. Parisiis, 1543. 74.

39 *Historiae incltyti Matthiae Hunnyadis, regis Hungariae, ex Antonio Bonfinii*. Claudiopoli, 1565. MTA Könyvtára, RM II. 4/b. – Címlapján kéziratos jegyzet: D. Thomae Iordano fratri charissimo Stephanus Iordanus Claudiopoli mittebat 1569.

40 *Joseph Vinzenz Häufner: Kleine historische Bilder-Gallerie aus Ungarn's denkwürdiger Vorzeit*. Pest, 1847. 201–202.

41 *Ritoókné Szalay Ágnes: „Nympha super ripam Danubii” Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Humanizmus és Reformáció 28*. Budapest, 2002. 87–102. – Lásd még: *Pataki Zita Ágota: „nympha ad amoenum fontem dormiens” (CIL VI/5, 3*e) Ekphra-*

rex hac sub mole sepultus” kezdetű, ismeretlen szerzőtől való, fiktív epitáfiuma.⁴² A harmadik bejegyzés pedig az eddigiekben tárgyalt, Mátyás királyt ábrázoló, római freskóról tudósít a következőképpen:

Romae ad campum Florae è regione S. Laurentii in Damaso pictura equestris Matthiae regis aurea panoplia sub pedibus agmina Turcarum prostrata. Supra verticem a dextra Angelus: a laeva Diabolus.

Diabolus loquitur

Tartara te cupiunt, sed te sibi vendicat aether
Diis adeo virtus Rex bone grata tua est.
Dum neque te sperant mea Regna neque astra reposcunt
Imperio terras inter utrumque rege.

Angelus

Deberis coelo Matthia invicte sed ipsa
Relligio interris usque tuenda tenet
Hanc victor defende diu: coelumque mereri
Mortaleis possint qua pietate doce.

Magyarul: Rómában, a Campo de’ Fiorin, a San Lorenzo in Damaso-tempлом tájékán van Mátyás király lovas képe, aranyos páncélban, lába alatt törökök eltiport csapatával. A kép teteje fölött jobbról egy angyal, balról egy ördög. Az ördög így szól... (A két epigrammát saját fordításunkban [Sz. G.] lásd feljebb.)

A másik eddig ismert magyarországi adat is 19. századi közleményben jelent meg, ám ez is elkerülte a továbbiakban a kutatók figyelmét. Podhradczky József (1795–1870) a Tudományos Gyűjtemény című reformkori folyóirat 1836. esztendei évfolyamában, a *Jelességek* című rovatban, forrás megjelölése nélkül, négy történeti érdekességet közölt.⁴³ Az első kettőben Szamosközy István történeti feljegyzéseiből kiemelve egy nándorfehérvári sírfeliratot ismertetett, majd egy olvasni tudó, krími tatár kánt mutatott be. A harmadik és negyedik közleményben pedig Mátyás királyról szóló római és olmtüzi feliratokat idézett. Az első kettő és a negyedik adat könnyen azonosítható, mert ezek a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött, Hevenesi Gábor (1656–1715), Pray György (1723–1801) és Kaprinai István (1714–1785) által összeírt kézira-

sis oder Herrscherallegorese? Band I. Stuttgart, 2005. 51., a 83-as lábjegyzetben a Mátyás lovas képéről szóló feljegyzés hibákkal teli közlése!

42 *Analecta Nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Relictis cum commentariis edidit Eugenius Abel partimque auxit Stephanus Hegedűs.* Budapestini, 1903. 419.

43 *Tudományos Gyűjtemény*, VI., Pest, 1836. 129–130.

tokból származnak.⁴⁴ A harmadik idézet lelőhelye azonban ismeretlen, talán ez is az Egyetemi Könyvtár valamelyik kéziratában rejtekezhet. Podhradczky harmadik adata a következő: „Egy más régi kéziratban meg ezeket találtam:

In effigiem auratam equestrem Matthiae regis Hungariae, Romae in antiquo palatio illustrissimi cardinalis Farnesii.

Angelus.

Deberis coelo Matthia invicte! Sed ipsa
Relligio interris usque tuenda, tenet.
Hanc victor defende diu, coelumque mereri
Mortales possint qua pietate, doce.

Dämon.

Tartara te cupiunt, sed te sibi vendicat aether,
Diis adeo virtus, rex bone, cura tua est.
Dum neque te sperant mea regna nec astra repossunt,
Imperio terras inter utrumque gere.

Mátyásnak, Magyarország királyának aranyozott lovas képmására, Rómában, a tekintetes Farnese bíboros régi palotájában. – Az angyal ... A démon ...” (5. kép. A két epigrammát saját fordításunkban lásd feljebb.)

A Podhradczky közleményében idézett szöveg csaknem azonos a most előkerült Istvánffy-félével. A Jordán Tamás-féle változattal szemben ez a két feljegyzés nem a Campo de’ Fiorinál egykor meglévő freskóról szól, hanem egy ahhoz hasonló festményről, amely Alessandro Farnese (1520–1589) bíboros és műgyűjtő régi palotájában, azaz a pápai kancellária épületében volt látható. A bíboros egyik, 1585. november 30-án kelt iratának végén így utalt lakhelyére: „Datum Romae in palatio nostrae resindentiae apud S. Laurentium in Damaso.”⁴⁵ (Az új Farnese-palota, az ifjabbik Antonio da Sangallo építész terve szerint, a 16. század második felére épült fel.) A kancelláriát a régi San Lorenzo in Damaso-templom lebontása után építették át a ma is látható formájára.

Alessandro Farnese palotájában megfordult a jeles holland tudós, Justus Lipsius (1547–1606) is, aki 1568–1570 közt élt Rómában. Ekkoriban antik szövegeket másolt az ottani gyűjteményben, s másolatai nyomtatásban is megjelentek. Az egyik görög felirat helyét ő is hasonlóan jelölte meg, mint a Mátyás

44 Collectio Hevenesiana, tomus LXVIII. 116. lap; Collectio Prayana, tomus J. 59. 82. lap; Collectio Kaprinaiana, tomus XIII. 67. lap.

45 Bullarium Casinense, seu constitutiones... tomus primus, selecta per *Cornelium Margarinum*, Venetiis, 1650. 246.

lovas képéről szóló Istvánffy-féle, illetve a Podhradczky-féle feljegyzés: „Romae, in Palatio Cardinalis Farnesii, marmor anno LXIX. effossum, descriptum a me inter primos”.⁴⁶

A továbbiakban azokat a Magyarországon kívüli feljegyzéseket soroljuk fel, amelyek Mátyás király egykori római lovas képét megemlégtették. Ezek segítségével lehet ugyanis az eddig ismertetett hazai adatokat jobban értelmezni.

Giovangirolamo De’ Rossi (1505–1564) Mátyás királyról írott művében, amely egy firenzei kéziratban maradt fenn, a király több ábrázolásáról is említést tett: „[Mátyás] lovas, fegyveres képmása Rómában a Campo de’ Fiorin látható, amelyet most nem akarok részletesen leírni, mert könnyűszerrel meg lehet nézni a S. Lorenzo-templomban. Egy Andrea Mantegna által készített hasonló [képe] Giovio múzeumában van, s birtokol róla még egy másikat II. Cosimo de’Medici firenzei herceg, amely a Mantegnaéről készült.”⁴⁷

Nathan Chytraeus (1543–1598) német humanista útikönyvébe is bekerült a Mátyás-freskó leírása: „A Fiori sarkánál, egy bizonyos ház falán, Mátyás magyar király, a fegyveres és lovas, valamint a törökök csapatán tapadó számára, Scaramella ezt a záradékot toldotta.”⁴⁸

Giulio Mancini (1588–1630), VIII. Orbán pápa orvosa, *Viaggio di Roma per vedere le pitture* című római útikönyvében, amely egy vatikáni kéziratban maradt fenn (Cod. Barberini Lat. 4315), némileg félreértvén a korábbi feljegyzéseket, a következőt írta: „A Pellegrino elején Mantegna Hunyadi Mátyást ábrázoló képmása.”⁴⁹

Egy 17. századi vatikáni kódex (Cod. Chigiano III. 66.) immár az időközből eltűnt Mátyás-freskóról emlékezik meg: „Ennek az utcának az elején, a Campo de’ Fioriról jövet, balra, úgy látszik, Mátyás király lakott, nagyjából a S. Lorenzo in Damaso-templommal szemben, amelynek abban az időben a homlokzata a Florida, avagy del Pellegrino utcára nézett. A külső falon volt

46 [Martinus Smetius:] *Inscriptionum antiquarum, quae passim per Europam liber, accessit Auc-tarium a Iusto Lipsio*. Leiden, 1588. 57.

47 L’effigie sua è ritratta armata a cavallo a Roma in Campo di Fiore, la quale non voglio entrare altrimenti a descrivere, potendosi con molta agevolezza vedere nella chiesa di San Lorenzo. Una simile fatta da Andrea Mantegna è nel museo del Giove et un’ altra anco ne ha Cosimo de’Medici, Duca Ilo di Fiorenza tratta da quella del Mantegna. *Karl Nehring: Vita del re Mattia Corvino*. Aus einer florentinischen Handschrift des 16. Jahrhunderts. In: *Ungarn-Jahrbuch*, 1973. 64.

48 In acie Florae, in area domus cuiusdam, Matthiae Hungariae regi armato & equestri, Turcorumque turbam calcanti, Scaramella elogium hoc addidit. *Nathan Chytraeus: Variorum in Europa itinerum deliciae*. Herborn, 1594. 390.

49 A capo al Pellegrino il ritratto di Mattia Unniade del Mantegna. Di Giulio Mancini e del suo trattato inedito sopra le pitture di Roma. In: *Il Buonarroti, scritti sopra le arti e le lettere raccolti per cura de Benvenuto Gasparoni*. II., Roma, 1867. Quadreno I. Gennaio, 7.

ábrázolva a magyar hős, és a festmény VIII. Orbán pápa [1623–1644] idejében még megvolt.”⁵⁰

2010-ben vált publikussá az a vászonra festett, ám erősen megrongálódott, Mátyást ábrázoló lovas kép, amely Fraknó várában, az Esterházy-gyűjteményben maradt fenn (7. kép).⁵¹ A festmény még 1645 előtt készülhetett. Az ábrázolás több ponton eltér attól a vízfestménytől, amely a már ismertetett vatikáni kéziratban maradt fenn. Itt angyalok helyett szárnyas puttókat látnunk, az ördög alakja is más formájú.⁵²

Jordán Tamás, Podhradczky ismeretlenje és Istvánffy Miklós feljegyzése abban közös, hogy a két epigrammát hibátlanul, és nem a vatikáni vízfestményről közlik. Az eddigi publikációkban ugyanis a vízfestményről leírt hibás, illetve bizonytalan olvasatok jelentek meg. Fontos eltérés, hogy a többi feljegyzéssel szemben, Istvánffy és Podhradczky ismeretlenje démont beszélget, nem pedig ördögöt. Meglepő viszont, hogy Jordán Tamásnál balra van ördög, jobbra az angyal; az epigrammák sorrendje is ezt a fordított helyzetet követi. Ő maga, itáliai tanulmányait követően, 1564 elején, Rómában is megfordult, s ekkor vélhetőleg saját szemével látta a Campo de’ Fiori sarkán a Mátyás-freskót.⁵³

A három magyarországi feljegyzés talán egy olyan forrásra mehet vissza, amely Bakócz Tamás (1442–1521) csaknem kétesztendősi római tartózkodása idején készült. Az esztergomi bíboros-érsek 1512. január 26-án érkezett a városba, ahol a továbbiakban éppen a Campo de’ Fiorin lakott. Bakócz és kísérete Pietro Isvalies († 1511) reggioi bíboros-érsek és veszprémi püspöki adminisztrátor ottani palotáját bérelte ki, mégpedig egy szomszédos házzal együtt.⁵⁴ Aligha kerülhette el a hosszasan ott vendégeskedő magyarok figyelmét a közeli házon látható Mátyás-freskó, illetve a régi Farnese-palotában levő festmény.

Az eddigiek alapján úgy látszik, hogy Mátyás királynak két lovas képe volt Rómában. Az egyik freskó formájában a Campo de’ Fiori és Via Pellegrino talál-

50 Al principio di questa via, entrandovi de piazza Campo di Fiori a sinistra pare abitasse Mattia Corvino, circa di fronte alla chiesa di S. Lorenzo in Damaso, che a quel tempo aveva la sua facciata nella via Florida o del Pellegrino. All'esterno vi era rappresentato l'ero e ungherese e la pittura esisteva ancora a tempo di Urbano VIII. *Umberto Gnoli: Facciate graffite e dipinte in Roma. Il Vasari, 1938. 35–36.*

51 *Stefan Körner – Kopp Margit: Die Bilderwelten des Fürsten Paul I. Esterházy. Gemälde und Bildprogramme. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest, 2010. 218: Mátyás király lovas képe „nach dem Fresko am Campo de’ Fiori in Rom, 16. Jahrhundert. Öl auf Leinwand Burg Forchtenstein, Esterházy Privatstiftung.*

52 *Mikó Árpád: Az Esterházy-kincstár és a Mátyás-hagyomány. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Szerk. Ács Pál. Budapest, 2015. 244–246.*

53 *Magyar László András – Szentmártoni Szabó Géza: Jordán Tamás. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Főszerk. Kőszeghy Péter. IV. Budapest, 2005. 489–490.*

54 *Fraknói Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás. Budapest, 1889. 117.*

kozásánál álló ház falára került (8–9. kép). Ott, két említés szerint, a freskó alatt eltapodott törökök festett alakjai is látszottak. A másik, vélhetőleg egy táblakép, talán a freskó előzménye, avagy mintája lehetett, amelyet a kancellária épületében, illetve korábban a régi San Lorenzo in Damaso-templomban tartottak. A Fraknón lévő, vászonra festett másolat az utóbbi nyomán készülhetett. Ma tehát mindkét képről rendelkezünk többé-kevésbé hiteles másolattal.

A festmény, majd a róla készült freskó Mátyás 1464. március 29-én, nagycsütörtökön történt, székesfehérvári koronázása utáni időben készülhetett. Erre utalhat a Mátyás feje fölé tartott korona. Ezt az eseményt az tette lehetővé, hogy 1463 nyarán, csaknem negyedszázad után, sikerült Mátyásnak visszaszereznie III. Frigyesztől a nála lévő Szent Koronát. A kép nagyon emlékeztet a magyar koronázási szertartás azon részére, amikor a lován ülő király egy dombon a négy égtáj felé suhintott kardjával. A két epigramma pedig az éppen ebben az időben dúló, a pogány törökök és az eretnek husziták elleni harcokra utal. Erre az időszakra mutat az a sokatmondó hiány is, hogy a két epigrammában és feliratukban nem kerül elő a király Corvinus megnevezése, amelyet csupán az 1470-es évektől kezdtek Mátyásra alkalmazni Itáliában.⁵⁵

† GÉZA ORLOVSZKY – GÉZA SZENTMÁRTONI SZABÓ
THE UNREGISTERED VOLUME OF MIKLÓS ISTVÁNYFFY'S LIBRARY
AND ITS INTRIGUING NOTE

In the course of his research, Géza Orlovsky discovered a volume in the one-time Library of Miklós Istvánffy which came into possession of the Library of the Pauline Fathers of the Central Seminary Institute from the Jesuits of Sopron. On the flyleaf of this theological book published in Lyon in 1575, we can see Istvánffy's own handwritten note on a one-time painting of King Matthias in Rome and two epigrams written on it.

As testified by several 16th-17th century allusions in Hungarian and other languages, both in printed and manuscript form, there was indeed a mural in Rome in the corner of the Campo de' Fiori that depicted King Matthias on a horse, with two four-line epigrams written on the painting. Others claim to have seen the same picture and its epigrams as a painting inside the old palace of Alessandro Farnese, that is, inside the building of the Papal Chancellery, in the Minor Basilica of San Lorenzo in Damaso. These depictions can no longer be found. However, a watercolour version of one has been preserved in the Vatican Archives, and another version, a damaged canvas print has been found in Fraknó, in the Esterházy collection.

Criticism has often touched upon the above-mentioned topic. Istvánffy's note is yet another evidence that supports the existence of a Matthias depiction in Rome and its publicity in Hungary.

55 *Ritókőné Szalay Ágnes: A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek. In: Uő: „Nympha super ripam Danubii” i. m. Budapest, 2002. 105.*

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ*

A, Á

Ábel Jenő (Eugenius Abel) 38, 42, 43, 50, 258

Abel, Eugenius *ld.* Ábel Jenő

Abstemius Pál *ld.* Bornemisza Pál

Accorsi, Maria Luisa 95

Aczél István 85

Ács Pál 7, 25, 32, 37, 44, 47, 50, 54, 57, 58, 67, 75, 77, 239, 261, 288

Acsády Ignác 187

Adamček, Josip 130

Adorján, VI., pápa (Adrianus VI.) 167

Adrianus VI. *ld.* Adorján, VI.

Agricola, Rudolf ifj. 215

Aigner, Martinus 212

Alapy Gáspár 21, 193–195

Albrecht, Michael 232

Aldobrandini, Ippolito *ld.* Kelemen, VIII.

Ali, aga 193

Ali, koppányi bég 22, 23

Aliverti, Maria Ines 214

Alkibiadész, görög hadvezér 237

Almási Gábor 45, 115, 131, 149, 150, 152, 153, 161, 208, 216

Amaseo, Romolo Quirino (Romulus Amasaeus) 40–44, 57

Amman-Bubenik, Johannes 214

Andritsch, Johann 99

Andronicus, Tranquillus Parthenius 168

Angyal Endre 192, 193, 197–201

Antal, Istvánffy Miklós írtnoka 96

Antoninus, Iohannes 169

Apponyi Sándor (Alexander Apponyi) 208

Apuleius, Lucius 39, 40

Arany János 53

Argyesi Manzilla 216

Aristotel *ld.* Arisztotelész

Arisztotelész (Aristotel) 41, 233, 247

Árky Mihály 71

Armbruster Kristóf 245

Arrivabene, Andrea 121

Atanáz, Alexandriai, püspök (Athanasius) 245

Athanasius *ld.* Atanáz, Alexandriai

Athila *ld.* Attila

Attila, hun fejedelem (Athila) 12, 218

Augustinus Moravus Olomucensis 39, 217

Augustus, Caius Octavius 211

Ausonius, Decimus Magnus 232

Austria, Don Juan d' *ld.* Ausztriai János

Ausztriai János (Don Juan d' Austria) 213

B

B. Szabó János 79, 81

Bácsi Ferenc 100

Bagi Zoltán Péter 8, 19–21, 191, 203

Bagothay György 67

Bahlke, Joachim 147

Baier, Thomas 169

Bajnai Both *ld.* Both

Bajony János 193

Bakics, család 63

Bakics Pál (Paulus Bakith, Bakithius) 83, 91, 113

Bakócz Tamás, bíboros (Erdődi, Erdődy) 39, 261

Baksay, család (Baksai) 67, 70, 74

* Istvánffy Miklós nevét nem vettük fel a mutatóba.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Balaffi/Balaffius, Thomas *ld.* Balásfi Tamás
- Balásfi Tamás (Thomas Balaffi, Balaffius, Balásffi, Balásfy, Balázsfi) 5, 18, 26, 59, 62, 89, 90, 103, 106–108, 110–112, 114–123
- Balassa, család (Balassi) 154
- Balassa János (Balassi) 7, 99, 112, 237, 247
- Balassa Menyhárt 154, 155
- Balassi Bálint 39, 51, 58, 75, 237, 247
- Balázs, deák 90
- Balázs Mihály* 14, 147
- Báli, nándorfehérvári bég 84
- Bálint Nagy István* 104
- Balogh Jolán* 256
- Banffius, Ladislaus *ld.* Bánffy László
- Bánffy, család (Alsólindvai, Banić, Bánfy) 131, 133
- Bánffy Anna 65
- Bánffy Barbara 65
- Bánffy Boldizsár (Pamhilus) 172, 182, 183
- Bánffy János 85
- Bánffy Katalin 65
- Bánffy László (Ladislaus Banffius) 112, 182
- Bánffy Lőrinc 65
- Bánffy Miklós (Bánfi) 194
- Bánffy Petronella 65, 77
- Bánfi, Florio* 256
- Banić *ld.* Bánffy, család
- Banno, Joannes 209
- Barabás Samu* 90, 194, 197–201
- Barány Attila* 66
- Baranyai Balázs* 62
- Baranyai Béláné* 243
- Baranyai Decsi János 14, 16, 31, 60, 143, 147
- Baranyay István 97
- Barbarić, Damir* 95
- Barbaro, Daniele 243
- Barlay Ö. Szabolcs* 27, 99, 212, 225
- Barolini, Teodolinda* 54, 55
- Barta Gábor 83, 100
- Barta János 144
- Bártfai Szabó László* 142, 145, 148, 151, 153–155
- Bartók István* 144, 148
- Bartoniak Emma* 10, 13–15, 17, 19, 22, 24, 60, 61, 78, 105, 129, 143–145, 148, 150, 236
- Batelja, Juraj* 66
- Bathianj *ld.* Batthyány Boldizsár, III.
- Bathoreus/Bathorius *ld.* Báthory, család
- Bathoreus, Sigismundus *ld.* Báthory Zsigmond
- Báthori István, nádor 67, 85
- Báthori, Stephanus *ld.* Báthory István
- Bathorius, Andreas *ld.* Báthory András
- Bathorius, Sigismundus *ld.* Báthory Zsigmond
- Báthory András (Andreas Bathorius, Báthori) 83, 157, 158, 209
- Báthory Anna 154
- Báthory, család (Bathoreus, Bathorius) 93, 120
- Báthory István, erdélyi fejedelem (Báthori, Stephanus Bathori) 38, 41, 52, 104, 143, 144, 147, 150, 151, 153, 154, 162, 177
- Báthory István, erdélyi vajda (Bátori Estván) 194
- Báthory Zsigmond (Sigismundus Bathoreus/Bathorius) 14, 119, 120
- Bátori Estván *ld.* Báthory István, erdélyi vajda
- Batthyány Ádám 105
- Batthyány Ágnes 113
- Batthyány András 113
- Batthyány Benedek 40, 43
- Batthyány Boldizsár, I. 82
- Batthyány Boldizsár, II. 113
- Batthyány Boldizsár, III. (Bathianj) 98, 99, 103, 104, 113
- Batthyány, család (Battiani) 41, 82, 90, 99, 131, 132, 159, 194
- Batthyány Ferenc, főlovászmester 119, 131
- Batthyány Ferenc, horvát bán (Batthyany) 82, 113, 159, 160, 197
- Batthyány János 113
- Batthyány Kristóf 90, 113
- Batthyány Orbán (Battyáni) 40, 41, 43
- Batthyány Zsófia 66

- Battiani, család *ld.* Batthyány, család
 Battyáni Orbán *ld.* Batthyány Orbán
 Beata Maria Virgo *ld.* Mária, Szűz
 Beatrix, magyar királyné 256
 Bebek György 155
 Beccadelli, Ludovico 41
 Bejczy Benedek (Benedictus Bejczy) 21, 210
Beke Margit 237
Békefi Remig 24, 37, 61, 109, 193
Békés Enikő 18, 150, 176, 238
 Bél Mátyás (Matthias Bel, Matthias Belius) 9, 23, 109, 238
 Bel, Matthias *ld.* Bél Mátyás
 Beleczy Mátyás 95, 96
 Belga *ld.* Ellebodius, Nicasius
 Belius, Matthias *ld.* Bél Mátyás
 Belsius, Johannes (János diák) 213
 Bembo, Pietro 41, 42, 226, 227, 230, 233, 234
Benda Kálmán 18, 117
Bene Sándor 9, 31, 32, 130, 147, 163
Benei Bernadett 23
Benits Péter 22, 24, 31, 69, 80, 105, 191
Bentivoglio, Ginevra 253
 Beriszló Péter 82
Berlász Jenő 14, 15, 16, 25, 105, 134, 243–245, 249, 251
 Beroaldo, Filippo (Filippus Beroaldus, maior, der Ältere) 25, 38–41, 43, 54, 57, 58
Berzeviczky Albert 256
 Berzeviczky Márton 150
 Bessenyei Péter 196
Bessenyei József 17, 49, 169, 175
 Bethlen Farkas 132, 169, 200, 201
 Bethlen Miklós 32, 146
 Beythe András 255
Bíbor Máté 144
Bietenholz, Peter G. 41
 Bika András 71
 Bika Anna 73
 Bika, család 64, 65, 76
 Bika Dorottya 65, 67
 Bika Imre 67
 Bika János 73
 Bika Katalin 73
Birnbaum, Marianne D. 126
Biró Vencel 7, 9
Bitskey István 143, 168, 169
 Blažeković, Benedikt 133
Blažević, Zrinka 128, 130, 132
 Blotius, Hugo 8, 96
 Bocatius, Johannes 18, 147, 176
 Boccaccio, Giovanni 25, 37, 40, 42, 52, 54–56, 58
 Bochkay György *ld.* Bocskay György
 Bocskai István 10, 17–19, 103, 104, 112, 117, 133, 143, 145, 146, 151, 176
 Bocskay, család 94
 Bocskay György (Bochkay, Bocskai) 89–91, 94–96, 99, 133
 Bodin, Jean 112, 147
 Bodroghy Gergely 91
 Bogdán, vajda 77
Bollók János 74
 Bona György (Georgius Bona/Bononius, Gyurko) 106, 109, 110
 Bonfini, Antonio (Antonius Bonfinius) 8, 9, 12–14, 16, 17, 20, 25, 37, 45, 57, 58, 60, 79, 112, 130, 142, 150, 152, 155, 169, 175, 177, 185, 186, 191, 220, 252, 257, 288, 294
 Bononius, Georgius *ld.* Bona György
 Bornemisza, család 74, 76
 Bornemisza Ferenc 45
 Bornemisza János (Iohannes Bornemizza) 158
 Bornemisza Pál (Abstemius, Bornemisza) 43, 46, 75, 92, 209
 Bornemisza Péter (Bornemissza) 65, 154, 212
 Bornemisza Tamás 169, 172, 187
 Bornemissza Farkas, kápolnai 67
 Bornemissza Gergely 75
Boross Klára 15, 238, 243, 245, 252, 253
Borsa Gedeon 43, 46, 52
Borzák István 49, 142, 144, 156, 157
 Bosics, Radics (Bosich, Radisch, Raditius Bositius) 83
Bossuyt, Ignace 40
 Bot de Bajna, Elisabeth/Elisabetha *ld.* Both Erzsébet
 Bóta Károly 11, 12, 24, 27, 105, 116, 191, 216, 225, 229–231
 Both András (Andrija Both) 13, 136

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Both, család (Bajnai) 25, 65, 69, 109, 136, 238, 241, 242, 288, 290, 292
- Both Erzsébet, Bajnai (Elisabeth Both de Bajna/Bot de Bajna, Elisa/Elisabetha / Elissa/Elizabeth Both) 25, 72, 91, 106, 113, 114, 117, 136, 193, 239–242, 288, 290
- Both Ferenc 113
- Both György 92
- Both Iván 136
- Both Margit 91, 117
- Bouwsma, William James* 142
- Bradač, Ana 136
- Bradač, család 136
- Brandenburgi, Joachim 167, 171, 173, 186
- Brassicanus, Johann Ludwig 215
- Bratulić, Šimun 133, 134
- Brenner, Martin (Brenner Márton) 45
- Bruegel, Pieter 103
- Brizzi, Gian Paolo* 95
- Brnardić, Teodora Shek* 127, 133
- Brodarics, család 74, 75
- Brodarics István (Stephanus Brodericus) 9, 19, 21, 30, 39, 73–75, 78–87, 167, 169, 171, 174, 176
- Brodarics Mátyás 74
- Brucius, Caspar 215
- Bruni, Leonardo 54
- Bruto, Giovanni Michele (Brutus János Mihály, Gian Michele Bruto, Johannes Michael Bruto/Brutus) 13, 14, 20, 69, 115, 142–144, 147, 156, 175, 177, 178, 180, 181, 201–203
- Bubryák Orsolya* 261
- Buck, August* 232
- Budina, Samuel (Budina Sámuel) 19, 21, 191–203
- Budor, Iohannes 131
- Buntak, Franjo* 134
- Burckhardt, Jacob* 255
- Burke, Peter* 145
- Buturac, Josip* 133
- Buzási Enikő* 8, 235, 255
- C**
- C. Wilhelmb Gizella ld. Cennerné*
- Cabello, Juan* 64
- Calnai, Emericus 218 *ld. Kálnai Imre*
- Camerarius, Joachim 168, 169
- Camers, Johannes 207, 208
- Capesius, Martin 208
- Capodivacca, Girolamo 154
- Carolus, Adamus 211
- Carolus V. *ld. Károly, V.*
- Castletanus, Nicasius *ld. Ellebodius*
- Castellánffi Péter (Petrus Castellanfius) 115
- Castiglione, Baldassare 226, 228, 233, 234
- Catullus, Caius Valerius 113, 231
- Cavasius, Christophorus 158
- Cazes, Hélène* 254
- Celtis, Conrad 207, 220
- Cennerné Wilhelmb Gizella (C. Wilhelmb Gizella) 7, 236, 237*
- Chaky Gierg *ld. Csáky György*
- Chaky Pal *ld. Csáky Pál*
- Charles VIII. *ld. Károly, VIII.*
- Chaucer, Geoffrey 52, 55
- Cheley László 95
- Childebert, II., frank király 217
- Chodkiewicz, Jan Carol 121
- Christus/Christus Salvator *ld. Jézus Krisztus*
- Chytraeus, Nathan 260
- Cicero, Marcus Tullius 25, 38–40, 43, 54, 55, 57, 58, 288, 289
- Claudianus, Claudius 207, 208, 215, 216
- Clusius, Carolus 237, 238
- Cobenzl, Hanns 99
- Commynes, Philippe de 19, 144
- Conring *ld. Corvinus, Elias*
- Cortesi, Alessandro (Cortesius) 219, 220
- Cortracenus, Petrus a Rotis 212
- Corvin, Corvino, Corvinus *ld. Mátyás, I.*
- Corvin János 66, 125
- Corvinus, Elias (Conring) 99, 212, 230
- Cosimo, I., Medici, Firenze hercege (Cosmus) 153
- Cotta, Giovanni 226, 231, 234
- Coturnossius, Wilhelmus (Guilelmus) 209, 213
- Črnko *ld. Cserenko*
- Cromer, Martinus 13
- Cureus, Joachim 13
- Cuspinianus, Johannes 13

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Czobor Imre (Emericus Czoborius) 99, 102, 106, 196, 202
 Czobor Mihály 108
- Cs**
 Csabai Mátyás 200
 Csáky György (Chaky Gierg) 111, 193
 Csáky István 92
 Csáky Pál (Chaky Pal) 111
Csánki Dezső 80
 Csányi Ákos 21, 194, 196–199, 201–203
Csapodi Csaba 167
Csehly Zoltán 28, 32, 33, 150, 207, 225, 226, 229, 231, 232, 234, 238
 Cseneházi Dénes (Cseneházi Gyénes) 194
 Cserenko Ferenc (Črňko, Cserenkó) 19–21, 191–203
Csörsz Rumen István 61, 76–78, 84
 Csulai *ld.* Móré Fülöp
- D**
DaCosta Kaufmann, Thomas 214
 Dachó Katalin 65
 Dadius, Andreas 213
Dalla Francesca, E. 149
Daly Davis, Margaret 243
 Dániel, próféta 147
 Dante, Alighieri 42, 52
 Dantiscus, Johannes 215
 De' Rossi, Giovangirolamo 260
 Delfino, Zacharia (Zacharias Delphinus) 149, 153
 Delphinus, Zacharias *ld.* Delfino, Zacharias
Demo, Šime 126
 Denis, Michael 211, 212, 214
Denzinger, Heinrich 219
Déri Balázs 9
 Dévai Mátyás 50
Dézi Lajos 51
Diós István 249
 Dioscorides, Pedanium 253
 Dobó, család (Dobo) 159
 Dobó Domokos 200
 Dobó Ferenc 200
 Dobó István 49, 112, 200, 221, 238, 247
 Dobronoki György 251
Dominkovits Péter 96
Domokos György 46, 181
 Don Carlos *ld.* Habsburg Károly
 Dózsa György 16
 Drágffy János 83
 Drascovitius, Johannes *ld.* Draskovich János
 Draskovich, család (Drašković, Drasković, Draskovics) 18, 25, 26, 30, 64–72, 77, 80, 81, 108, 109, 113–115, 125, 131, 134, 135, 137
 Draskovich György, I., kalocsai érsek (Juraj Drašković/Draskovics, Draskovith) 93–96, 98, 100, 101, 131–133, 207, 215
 Draskovich György, II., győri püspök 135, 251, 252
 Draskovich Ilona (Drašković) 131
 Draskovich János, II., horvát bán (Ivan Drašković, Johannes Drascovitius) 25, 110, 131, 133–135, 252
 Draskovich János, III., nádor (Ivan Drašković) 59, 108, 130
 Draskovich Jánosné *ld.* Istvánffy Éva
 Drašković *ld.* Draskovich
 Drašković, Juraj *ld.* Draskovich György
 Dreherus, Johannes 212
Dreska Gábor 66
 Dubravius, Jan 175
 Dudith András (Andreas Dudithius / Duditius) 60, 90, 107, 114, 115, 120, 131, 150, 152
Dukić, Davor 128, 129
 Dvornikovics Miklós 92
- E, É**
 Ebeczky Márton 231
 Ebeczky Mátyás 91
 Eber, Johann (Johann/Johannes Heberus) 212
 Ecchius, Valentinus *ld.* Eck, Valentin
 Eck, Johannes (Ioannes Eckius) 208
 Eck, Valentin (Valentinus Ecchius) 208, 215, 217
Eckhardt Sándor 58, 154
Eden, Kathy 54
 Eder, Georg 209, 210, 213
 Egmont, Lamoraal von (Egmont grófja) 149

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Eisner, Martin* 55
Ekler Péter 39
 El Cid 233
 Ellebodius, Nicasius (Belga, Castletanus) 107, 114, 232, 238, 239, 247, 252, 288, 291
Ember Győző 109
Engel Pál 62–64, 103
 Eördögh Borbála 69
 Eörsy Péter (Orsy, Örsy, Petrus Orsius) 23, 31
 Eössy Boldizsár 66
Eperjessy Kálmán 218
 Erasmus, Desiderius (Rotterdami Erasmus) 41, 217, 223
Erdélyi Gabriella 161, 216
 Erdodius, Petrus *ld.* Erdődy Péter
 Erdődi, Erdődy *ld.* Bakócz Tamás
 Erdődy, család 82, 131, 132
 Erdődy Péter (Petrus Erdodius) 82, 132
 Erdődy Simon 82
 Erdődy Tamás (Erdődy Toma) 82, 132
Erdős Zoltán 74
 Ernlautner, Wolfgang 112
 Ernő, ausztriai főherceg 98, 100, 101, 104
Ernuszt Johanna 96
 Ernuszt Zsigmond 66, 104
 Esterházy, család (Eszterházy) 211, 261, 262
 Esterházy Pál (Paul I. Esterházy) 261
 Esthvánffy István *ld.* Istvánffy István, III.
 Eszterházy *ld.* Esterházy
Ewans, Robert J. W. 147
- F**
- Fabri, Ulrich 208
Fancev, Franjo 134, 136
 Fánecs Ágoston 70
Faragó Dávid 76
Farbaky Péter 63, 255
Farkas Gábor Farkas 32, 85, 168
 Farkasith Gergely 110
 Farnese, Alessandro (Farnesius) 252, 253, 256, 259–262
Fazekas Gergely Tamás 168
Fazekas István 26, 37, 89, 92–95, 97, 101, 102, 104, 210, 211, 215, 219
Fedeles Tamás 63, 76
- Fejérvölgy István 96, 100, 236, 237, 247
 Fekete Máté (Matthaeus Niger) 23, 31
Feld István 46, 64
 Fels, Leonhard *ld.* Fels
 Fels, Leonhard von (Fels Lénárd, Leonhard Fels, Leonardus Felsius/Velsius) 48, 167, 171–173, 177–183, 186, 187
 Ferdinánd, I., magyar király (Ferdinandus I., Habsburg) 17, 20, 44–46, 49, 50, 67, 69–71, 75, 76, 80, 86, 93, 94, 100, 103, 108, 113, 132, 142, 149, 152, 156–160, 165, 167, 168, 171, 173, 178, 186, 189, 195, 202, 208–210, 217, 221, 222, 224, 238
 Ferdinánd, II., magyar király 121, 146
 Ferenc, I., magyar király 249
 Ferenczffy Lőrinc 105, 120
Ferenczi László 175
 Filippina, II. Ferinánd ausztriai főherceg felesége 159
Finlayson, John 55
 Fintich, család 74
 Flaminio, Marco Antonio (Marcus Antonius Flaminus) 226–232, 234
 Flander *ld.* Laurentianus, Arnoldus
Flood, John 209, 210
Fodor Henrik 12, 13, 15, 20, 24, 105, 175, 177, 219
Fodor Pál 126, 194–196, 201, 202
Fógel József 218
Font Márta 62, 63
 Forgách Ferenc [1535–1577] váradi püspök (Franciscus Forgachius de Ghymes, Forgachius, Forgacius, Forgats Ferencz, Forgatz, Forgax de Gimes, Gimesi Forgách Ferencz, Ghymes) 5, 9, 14, 19, 20, 49, 50, 60, 90, 112, 117, 141–145, 147–156, 158–164, 170, 176, 177, 191, 194, 195, 202, 203
 Forgách Ferenc [1560–1615] esztergomi érsek (Forgatsch, Forgách Ferencz) 104, 119
 Forgách István 113
 Forgách Simon 149, 151, 154, 162
 Forin, Martellozzo 154
 Fortunatus, Mattheus 41, 52
 Fortunatus, Venantius (Gogo) 217

- Fraknói Vilmos (Frankl Vilmos)* 110, 118, 122
 Frangepán, család 131
 Frangepán Ferenc 96, 168
 Frangepán Kristóf 81, 82
 Frankl Vilmos *ld.* Fraknói Vilmos
 Fráter György (György barát) 17, 154, 171, 172, 175, 222
 Frigyes, III., német-római császár 262
 Frundeck, Joachim Münsinger von 220
Fügedi Erik 74, 86
Fülep Katalin 45
 Füzesdi *ld.* Késás Pál
- G**
G. Etényi Nóra 210, 237
G. Sándor Mária 62
Gabriës, Nele 40
Gaisser, Julia Haig 40
Galavics Géza 7, 114, 232, 236–238, 246, 261
Gams, Pius Bonifacius 117
Garas Klára 235
 Garázda Péter 74
 Gárdonyi Géza 165, 166, 174, 189
Garin, Eugenio 38, 40
Gasparoni, Benvenuto 260
Gazda István 244
Gecsényi Lajos 76, 77, 96, 211
 Gerdák, család 74
 Gerecs Bartolus 193, 195
Gerézdi Rabán 39, 57
 Gersei *ld.* Pethő
 Ghimesi Forgách Ferenc *ld.* Forgách Ferenc [1535–1577]
 Gibárti Keserű Mihály 39
 Gimesi Forgách Ferenc *ld.* Forgách Ferenc [1535–1577]
 Giovio, Paolo (Paulus Jovius) 12, 13, 15, 19, 20, 144, 145, 156, 177–185, 187, 189, 190, 253, 255, 260
 Giulaffius, Ladislaus *ld.* Gyulaffy László
 Gyulay, Ioannes *ld.* Gyulay János
Gliozzi, Giuliano 154
Gnoli, Umberto 261
 Gogo *ld.* Fortunatus, Venantius
 Gondollus, Éliás 84
 Gonzaga, Ercole 41
Gouwens, Kenneth 168
Gow, A. S. F. 227
 Gödölle Mátyás 236
Göllner, Carl 166, 168
Gömöri György 149
Görgey Gábor 52
Gózszy Zoltán 59
Grafton, Anthony 142
Grant, W. Leonard 227
 Gredey János 196
 Gregoriancz, család (Gregorjanci) 74
 Gregoriancz Pál (Gregoriánci, Gregoriánczi, Gregorjanczi Paulus Gregoriáncius) 74, 78, 153, 209, 211, 212
 Gritti, Alvise 41, 47, 50
Gross, Lothar 99
 Grossinger János (Johannes Grossingerus) 112
Gruber, Joachim 207
Gschwend, Annemarie Jordan 209
 Guarino, Giovanni Battista (Guarinus Veronensis) 208, 217
 Guics János (Johannes Gwych de Korennijak) 66
 Guise, hercegi család 103
Gulyás Borbála 94
Gunst Péter 15
 Gwych de Korennijak, Johannes *ld.* Guics János
- Gy**
Gyáni Gábor 142
Györffy György 86
 György barát *ld.* Fráter György
 Gyulaffy László (Ladislaus Guilaffius) 153
 Gyulaffy Lestár (Gyulaffi) 144
Gyulai Éva 17, 175
 Gyulay Anna (Gyulai) 66
 Gyulay, család (Gyulai) 26, 66, 68, 70, 125, 137
 Gyulay Farkas (Gyulai, Wolfgangvs Gyulay, Wolfgang Vuk Gyula) 66, 208
 Gyulay Hedvig (Gyulai, Gyulanus Advig) 59, 66, 70, 106, 108, 113
 Gyulay István (Gyulai) 66
 Gyulay János (Ioannes Giulay, Gyulai) 66, 125, 135
 Gyulay Katalin (Gyulai) 66

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Gyulay Potenciána (Gyulai) 66
 Gyulay Zsófia (Gyulai) 66
 Gyvlay, Volfgangvs *ld.* Gyulay Farkas
- H**
H. Németh István 91
 Habsburg, uralkodói család 16, 19, 20,
 28, 44, 47, 50, 57, 71, 78, 95, 97, 103,
 125, 129, 130, 133, 143, 144, 146,
 151, 162, 163, 165, 168, 170, 171,
 174, 181, 186, 190, 208, 210, 213,
 214, 235, 246
 Habsburg Károly, asztúriai herceg (Don
 Carlos) 148, 150, 154
Hajnóczi Gábor 243
Halm, Carl 212
Hampel József 255
Hankins, James 54
 Hannibal, gyalogos parancsnok Mohács-
 nál (ciprusi, Karthágói) 85
Hanuy Ferencz 115, 117
 Haraszi, család 64
Hardi Titusz 237
 Hasszán, török rab 196
Hatoani Mihály 221
 Häufler, Joseph Vinzenz 257
Hausner Gábor 147
Heath, Malcolm 216, 217
 Heberus *ld.* Eber, Johann
Hegedűs István (Stephanus Hegedűs) 38,
 42, 43, 50, 211, 221, 258
Hellebradt Árpád 38, 210
 Heltai Gáspár 148, 257
 Heltai Gáspárné 52
Henszlmann Lilla 243
 Henyey, család 74
 Henyey Miklós (Henyey) 71
 Herberstein, Siegmund von (Sigismund/
 Sigmund von Herberstein) 30, 209,
 215
 Herceg, család 80
 Herceg Miklós (Szekcsői) 86
 Heresinczy Péter 101
Herner János 114, 121, 232, 236
 Hérodotosz 43
 Hesiodus *ld.* Pszeudo-Hésziadosz
 Hess, német gyalogsági parancsnok 173
 Hevenesi Gábor 258, 259
- Hierat, Anton (Antonius Hierat) 72, 110,
 115, 116, 118, 121–123, 178
 Himelreich Tiburtius *ld.* Himmelreich,
 Tiburtius
 Himmelreich, Tiburtius (Tiburtius
 Himelreich) 95, 119
 Hirschvogel, Augustin 47
 Hofman, Johann 209
Holik Flóris 27, 225, 231
 Holló, család 91
Holub József (Iosephus Holub) 11, 24, 25,
 27, 37, 38, 44–49, 51, 53, 57, 61, 64,
 65, 67, 75, 80, 89, 100, 105, 107,
 109–111, 113, 121, 135, 193, 194, 207,
 217, 218, 222, 225, 226, 240, 257
Hóman Bálint 47
 Homérosz 9, 77, 213
 Horanyi *ld.* Horányi
 Horányi Elek (Alexius Horanyi/Horányi)
 110, 118, 142
 Horatius 215, 229
Horn Ildikó 47, 67, 150, 210, 237
Horvat, Anđela 242
 Horváth György 192
Horváth Iván 51
Horváth J. Gyula 64, 67, 68, 71, 76, 77, 80,
 81, 113
Horváth János 41, 51, 53, 54, 57, 66
Horváth László 74
 Horváth Márk (Markus Horwath,
 Stansith) 71, 72, 91, 113, 193
 Horváth Mihály 66, 105
Horváth Richárd 64
Horváth Zita 17, 175, 239
 Horváth-Stansith, család (Horváth-
 Stantsith) 113
 Horwath, Marcus *ld.* Horváth Márk
Hóvári János 200
Hrg, Metod 136
 Hunniades *ld.* Hunyadi, család
 Hunyadi, család (Hunniades) 28, 216,
 223
 Hunyadi János 216
 Hunyadi Marina 216, 223
 Hunnyadius *ld.* Mátyás I.
Hurmuzaki, Eudoxiu de 114
Husztai József 43
Hünermann, Peter 219

I, Í

- Ibafalvay Ferenc 69
 Ibafalvay Imre 76
 Illésházy István 14, 24, 95, 97, 112, 118–120
 Illésházy Miklós 101
 Illicini Péter 100
 Ilosvai Selymes Péter 41
Imre Mihály 168
 Imreffy Mihály 86
 Ioannes Pannonius *ld.* Janus Pannonius
 Iordanus, Stephanus *ld.* Jordán István
 Iordanus, Thomas *ld.* Jordán Tamás
 Iovius, Paulus *ld.* Giovio
 Isabella *ld.* Izabella, Jagelló
 Isthvánffi /Istvánffy *ld.* Istvánffy
 Isthvánffy, Paulus *ld.* Istvánffy Pál, II.
 István, I., Szent, magyar király 38, 41, 52, 103, 152, 288, 291
 Istvánffy, család, kisasszonyfalvi (Isthvánffi) 5, 24, 25, 33, 37, 45, 48, 49, 51, 57, 61, 63–69, 71, 73–77, 80, 87, 95, 125, 131, 193, 194, 225, 238, 240, 241, 244, 288, 290, 292
 Istvánffy Anna (Macedóniai Miklós felesége) 80
 Istvánffy Borbála, Istvánffy II. János lánya 66
 Istvánffy Éva, Istvánffy Miklós leánya (Draskovich Jánosné) 25, 114, 131, 135, 251, 252
 Istvánffy Ferenc 64, 65, 66, 80
 Istvánffy Imre 51, 64, 65, 67, 69, 77
 Istvánffy István, II., Istvánffy Miklós nagyapja 37, 46, 63, 64
 Istvánffy István, III., Istvánffy I. Pál unokaöccse (Esthvánffy István, Stephanus Istvanffy/Isthvánffius) 48, 49, 50, 58, 65, 67, 157
 Istvánffy István, IV., Istvánffy Miklós testvére 21, 22, 70, 71, 194
 Istvánffy János, II., Istvánffy I. Pál testvére 64–66
 Istvánffy János, III., Istvánffy Imre fia 69
 Istvánffy János, IV., Istvánffy Miklós testvére 71
 Istvánffy Katalin, I., Istvánffy I. Pál testvére 40
 Istvánffy Katalin, II., Istvánffy II. János lánya 66, 69
 Istvánffy Katalin, III., Istvánffy Miklós testvére 131
 Istvánffy Katalin, IV., Istvánffy Miklós lánya (Isthvánffy, Keglevich Györgyné) 108, 131, 251
 Istvánffy Magdolna, Istvánffy II. János lánya 66
 Istvánffy Orsolya, Istvánffy Miklós lánya (Lipcey Jánosné) 131, 251
 Istvánffy Pál, I., Istvánffy Miklós apja (Isthvánffius, Istvanffius, Istvvanffius, Paulus Istvanffius a Kysazzonffalva/Istvanffy Pavao Istvanffy) 5, 24–26, 37–59, 61, 63–70, 73–77, 80, 84, 106, 108, 109, 115, 193, 239, 288, 289
 Istvánffy Pál, II., Istvánffy Miklós testvére (Paulus Isthvánffy) 21, 22, 70, 71, 111, 116, 193
 Istvánffy Pál, III., Istvánffy Miklós fia (Palkó) 114, 238, 239, 288, 291
 Isvalies, Pietro 261
 Iszkender, török pasa 121
 Iszokratész 39
 Iuventius, Celsus Publius 231
 Ivánczy János (Iohannes Ivánczy) 158
 Ivánczy, Iohannes *ld.* Ivánczy
Ivanović, Jozo 130
 Ivanovich Tamás 90
Iványi Béla 113, 167, 237
 Izabella, Jagelló, magyar királyné (Isabella) 51, 67, 153, 178

J

- Jagelló Izabella *ld.* Izabella, Jagelló
 Jagelló, uralkodói család 39, 44, 63, 92
 Jako János (Joannes Jako) 70
Jambrek, Stanko 132
 Jancsó Imre, Nagynyújtódi (Nagynyújtódi Jancsó Imre) 257
 Janicki, Klemens (Clemens Janicius) 169
Janković, Lubomir 244, 245
Jankovics József 50, 144, 148, 215
Jankovits László 32, 144, 147, 148
 János, I., magyar király (Szapolyai János) 10, 17, 18, 40, 46–51, 65, 67, 74–76, 81, 84, 100, 103, 142, 143,

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- 153, 154, 165, 167, 171, 175–178,
195, 202
- János, II. *ld.* János Zsigmond
- János diák *ld.* Belsius
- János Zsigmond, erdélyi fejedelem
(II. János, Joannes Sigismundus) 49,
142, 149, 153, 160, 171, 177, 178, 195,
201, 202
- János, szent, keresztelő 85
- Janus Pannonius (Ioannes Pannonius)
16, 25, 37–39, 42, 43, 50, 57, 58, 65,
74, 167, 208, 217, 225, 226, 229–232,
234
- Jánosi Monika* 212
- Jávor Anna* 255
- Jékely Zoltán* 56
- Jenei Ferenc* 105
- Jessenius a Jessen, Johannes (Jeszenszky
János) 118
- Jézus Krisztus (Christus, Christus
Salvator, Krisztus) 56, 59, 106, 134,
208, 241
- Joannes Sigismundus *ld.* János Zsigmond
- Joó Balázs 95
- Joó János 94–96, 99, 100
- Jordán István (Stephanus Iordanus) 257
- Jordán Tamás (Thomas Iordanus) 29,
252, 253, 257, 259, 261, 288, 294
- Jorde, Tilmann R.* 56
- Jovanović, Neven* 128
- Jovius, Paulus *ld.* Giovio, Paolo
- József nádor 254
- Juhász Kálmán* 101
- Juhász László* (Ladislaus Juhász) 16, 27,
37, 38, 105, 107, 135, 170, 207, 218,
222, 226, 240, 257
- K**
- Kabdebó Lóránt* 175
- Káldy György 253
- Kállay István* 96
- Kállay János (Johannes Vitez de Kiskallo,
Miles, Vitéz) 82–84
- Kallimakhosz 227
- Kálnai Imre (Emericus Calnai) 218
- Kanizsai Dorottya (Kanisay, Kanizsay)
86
- Kanizsai Orsolya (Kanisay, Kanizsay)
157, 196–198, 201, 202
- Kápolnay Ferenc 76
- Kaprinai István 258, 259
- Kardos Tibor* 56
- Kárfy Ödön* 91, 97
- Károly, II., ausztriai főherceg 27, 99, 194,
196, 200
- Károly, V., német-római császár (Carolus
V.) 168, 209, 238
- Károly, VIII., francia király (Charles VIII.)
145
- Károlyi Árpád* 24, 95, 118, 149
- Kasza Péter* 6, 18, 19, 20, 30, 45, 59, 74, 150,
165, 167–169, 176, 189, 238
- Katienbrun, Hans Khisl von 200
- Katzianer, Johann von 155
- Kávási Kristóf 157
- Kecskés György 193, 197, 198
- Keglevich, család (Keglevic) 125, 131,
137
- Keglevich Györgyné *ld.* Istvánffy Katalin
- Keglevich György (Juraj Keglevic,
Keglevics) 108, 131
- Kelemen, VIII., pápa (Ippolito
Aldobrandini) 115
- Kelley, Donald R.* 145
- Kemény József* 38
- Kende Imre 65
- Kercselics *ld.* Krčelić
- Kereczeni János (Kereczeni Ianos) 154
- Kerecsényi, család (Querecini) 159
- Kerecsényi László 70, 194
- Kerékyártó Árpád* 10–12, 14, 17, 24
- Kertész Balázs* 66
- Késás, család 68
- Kesas de Bothka, Paulus *ld.* Késás Pál
- Késás Pál (Füzesdi, Paulus Kesas de
Bothka) 26, 51, 68, 69, 76
- Keserű Bálint* 114, 232, 236
- Kess, Alexandra* 145
- Ketteler, Joann Jacob 121
- Kidwell, Carol* 42
- Kindl Melinda* 74
- Kinizsi Pál (Kinisi) 194
- Király Péter* 54, 77
- Kisasszonyfalvi *ld.* Istvánffy, család

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Kiss Farkas Gábor* 26, 28, 30, 39, 40, 54, 152, 207, 215, 218, 224
Klaić, Nada 127, 130
Klaić, Vjekoslav 127
Klaniczay Tibor 28, 114, 167, 225, 232, 236
Klecker, Elisabeth 208, 214
Kluetig, Hans 147
Kobak Miklós 193
Kolanović, Josip 136
Kollár Adám Ferenc (Adam František Kollar, Adamus Franciscus Kollarus) 26, 106–108, 110, 118, 120, 122, 123
Koller József (Josephus Koller) 94
Komlóssy Gyöngyi 39, 52, 53, 55
Komorová, Klára 237, 245
Konieczpolski, Stanislaw 121
Konjski, család 131
Kopp Margit 261
Koppány Tibor 64
Korade, Mijo 136
Korbáviai János 82
Korenyák, család (Korenyak) 66
Korlátkövy Péter 86
Kosáry Domokos 174
Košćak, Anđelko 125
Kozta László 212
Kovachich Márton György (Martinus Georgius Kovachich) 91, 109, 111
Kovács Gyöngyi 46
Kovács Zsuzsa 8, 256
Kovacsóczy Farkas 149, 150, 154, 155
Körner, Stefan 261
Kőszeghy Péter 7, 50, 57, 60, 148, 237, 253, 261
Kövér Fidél 62
Krčelić, Baltazar Adam (Kercselics) 27, 127, 130, 137
Kristó Gyula 212
Krisztus ld. Jézus Krisztus
Kruhek, Milan 130
Kruppa Tamás 144, 163
Kubinyi András 63, 66, 75, 104, 151, 162
Kubinyi, család 96
Kubinyi Ferenc 96
Kubinyi László 95, 96
Kubinyi Miklós 96
Kulcsár Péter 16, 45, 49, 60, 61, 79, 104, 142, 148, 244
Kurelac, Iva 127, 128
Kutassy János 101
Kühlmann, Wilhelm 212
- L**
Laczlavik György 76, 109
Lajos, II., magyar és cseh király (Jagelló, Ludovicus II.) 81, 83, 85, 86, 158, 161, 168, 171, 223
Lajos, XI., francia király (Louis XI.) 145
Lakatos Bálint 74
Lala Mehmed, pasa 18
Lambeck, Peter (Petrus Lambecius) 106
Lanciani, Rodolfo 255
Landinos, Cristoforo 56
Languet, Hubert (Hubertus Languetus) 212
Łaski ld. Laszky Jeromos
Laszky Jeromos (Łaski) 178
László Imre 143
Laszowski, Emilij 125, 134
Laurentianus, Arnoldus Gerardus (Flander) 212, 215
Lazius, Wolfgang 12, 19, 20, 45, 46, 186–191, 220, 288, 292
Leeb, Josef 149
Lengyel Dénes 199, 201
Lengyel Réka 18, 150, 176, 238
Leónidasz, költő (Leonidas of Tarentum) 227
Leónidasz, spártai király 155
Lépes Bálint 90
Lepin, Volker 147
Linczy József (Linczius) 121
Lindegg, Caspar 99
Lipcsey Jánosné ld. Istvánffy Orsolya
Lippay Gáspár 136
Lippay János 118
Lipsius, Justus (Lips, Joest) 143, 259, 260
Listhius, Listhy ld. Liszthy
Liszthy János (Listhius, Listhy) 90, 92–95
Liszty László 130
Livius, Titus 144, 191, 195, 218
Louis XI. ld. Lajos, XI.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Lónyay Péter 66
 Losonczy Antal 154
 Lőkös István 169
 Lőkös Péter 49
 Lucić, Hanibal 128
 Lučín, Bratislav 128
 Ludiková, Zuzana 236, 237, 245
 Ludovicus II. *ld.* Lajos, II.
 Ludwig, Walther 220
 Luffy Katalin 168
 Lukács László 121
 Lukcsics Pál 109, 111
 Lukinich Imre 256
 Lukšić, Tugomir 242
- M**
- Macan, Trpimir 251
 Macedóniai, család (Macedonius de Bosok) 74, 80, 81
 Macedóniai János 65
 Macedóniai László 167
 Macedóniai Miklós (Nicolaus Macedonius) 65, 80, 81
 Macedóniai Péter 80
 Macrobius, Ambrosius Theodosius 211
 Madas Edit 28, 232
 Madzsar Imre 145
 Maes, Yanick 215
 Magassy, Joannes *ld.* Magossi János
 Magossi, család (Magoci) 159
 Magossi János (Johannes Magassy) 70
 Magyar Kálmán 84
 Magyar László András 253, 261
 Magyarországi Mária *ld.* Mária, magyar királyné
 Mailatus, Stephanus *ld.* Majláth István
 Maissen, Thomas 214
 Majer Fidél 49, 142, 151
 Majláth István (Majlát, Stephanus Mailatus) 157, 158, 169
 Majtény Bertold 86
 Majtényi Árpád 50
 Makoldy Sándor 24
 Maksay Ferenc 70, 76
 Mancini, Giulio 260
 Mandušić, Iva 27, 125, 127, 132, 137, 240–242, 251, 288, 290
- Mantegna, Andrea (Andreas Mantinius) 253, 255, 256, 260
 Mantuanus, Baptista 229
 Manutius, Aldus 41
 Marcellus, Iacobus Antonius 38, 42
 Marczali Henrik 143
 Margarinus, Cornelius 259
 Mária, Szűz (Beata Maria Virgo) 40, 56, 59, 83, 106
 Mária, Habsburg, magyar királyné (Magyarországi) 86, 218, 221–223
 Martialis, Marcus Valerius 215, 228
 Martínek, Jan 211
 Marulić, Marco (Marul, Marulianus) 128
 Máté Agnes 38, 41, 52, 53
 Mathias I. *ld.* Mátyás, I.
 Mathias II. *ld.* Mátyás, II.
 Matthias I. *ld.* Mátyás, I.
 Matthias II. *ld.* Mátyás, II.
 Matthiesen, Ulf 62
 Mátyás, I, magyar király (Corvin, Corvino, Corvinus, Hunyadi, Hunnyadius, Mathias I., Matthias I., Mattia Unniade) 8, 12, 15, 16, 29, 39, 50, 75, 103–105, 107, 119, 134, 142, 154–156, 164, 166, 169, 171, 194, 219, 220, 235, 236, 245, 246, 250, 257, 252–262, 288, 294
 Mátyás, II., magyar király (Mathias II., Matthias II.) 8, 17–19, 26, 107, 112, 114, 118–120, 146
 Mátyus Norbert 181
 Maximilianus Aemylianus I./Maximilian II./Maximilians/Maximilianus *ld.* Miksa, II.
 Mayr, Michael 186
 Mayvald József 253
 Mazza, Antonio 181
 Mecskéy István *ld.* Mekksey István
 Medgyesy S. Norbert 84
 Medici, Cosimo de 260
 Medici, Jacopo 173
 Medvey Benedek 70
 Megyericsei, család 74
 Megyericsei János 74
 Mehmed, II., török szultán 220

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Mekcsey, család 74
Mekcsey István (Mecskey) 74
Melith, család 95
Menandrosz, görög szónok (Menander, Menander Rhetor) 216, 217
Merényi Lajos 89, 211, 212
Méreay Mihály (Mérei) 101, 209
Merobaudes, Flavius 216
Mészáros Ede 253
Metzler, Johannes 208
Mezősy István 71
Migazzi, Miklós 108
Miklós Zsuzsa 46
Miklóssy Ferenc 95–97
Mikó Árpád 7, 29, 46, 74, 75, 94, 114, 136, 232, 235–238, 240, 242, 246, 255, 261, 288
Miksa, I., német-római császár 185, 208
Miksa, II., német-római császár, I., magyar király (Maximilian II., Maximilianus Aemilianus I., Maximilians, Maximilianus) 17, 26, 49, 70, 71, 89–91, 93, 99, 100, 106, 116, 142, 149, 155, 159–163, 195, 200, 202, 209, 210, 214, 220, 236, 238
Miksa, III., ausztriai főherceg 16, 18, 107, 115
Mikulich, család (Mikulić) 135
Miles *ld.* Kállay János
Milith Tamás 95
Mills, Charles 41
Mirošević, Franko 94, 133
Mocenigo, Aloisio 154
Molnár Imre 192
Monok István 9, 14, 15, 133, 135, 243, 244, 251, 252
Monoszlai János 100
Montgomery, John Warwick 250
Mordovin Maxim 46
Móré Fülöp (Csulai) 39, 81, 86
More, Stjepan 136
Moskovszky Éva 213
Mošovske, Zakariaš *ld.* Mossóczy Zakariás
Mossóczy Zakariás (Zakariaš Mošovske) 236, 237, 245–247, 252
Mout, Nicolette 214
Möller, Wolfgang 209
Mulryne, J. R. 214
Murád, II., török szultán 220
Müller, Gernot Michael 220
Müntz, Eugène 255
Mylius, Johannes (Iohannes Mylius) 209
- N**
Nadasdi/Nadasdy Thomas *ld.* Nadasdy Tamás
Nadasdy, család 21, 194, 196–198, 201–203
Nadasdy Ferenc, II., Dunán inneni főkapitány (Nadasdy) 98, 104
Nadasdy Ferenc, III., országbíró 130
Nadasdy *ld.* Nadasdy Ferenc
Nadasdy Tamás (Thomas Nadasdi/Nadasdy) 20, 47–50, 107, 113, 115, 155–158, 160, 194, 209, 245
Naghwath *ld.* Nagyváthy, család
Nagy Balázs 167
Nagy Gábor 7, 9, 13, 16–20, 22, 24–27, 30, 33, 59, 60, 72, 77, 89, 95, 101, 103–105, 108, 112, 122, 143, 144, 146, 148, 150–152, 156, 162, 174–176, 185, 244
Nagy István 68
Nagy Iván 31, 37, 105, 134, 142, 178, 195, 240
Nagybánkai Mátyás 40
Nagynyújtódi Jancsó Imre *ld.* Jancsó Imre, Nagynyújtódi
Nagyszombati Márton 50, 219
Nagyváthy, család (Nagywath) 76
Nagyváthy Ferenc 73, 76, 77
Nagyváthy Fruzsina 77
Nagyváthy Gáspár 76
Nagyváthy István 76
Nagyváthy Pál 76
Nagyvátyi Albert 76
Nagyvölgyi János 71
Nanninck, Pieter (Petrus Nannius) 213
Napoleon, Bonaparte 249
Nassau Vilmos *ld.* Vilmos, I., Nassau
Navagero, Andrea (Andreas Navagerius) 226–231, 234
Nehring, Karl 260
Nemerkenyi Előd 28, 232
Nemes Gábor 101
Nemeskürty István 53

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Németh Béla 109
 Niger, Franjo 128
 Niger, Matthaeus *ld.* Fekete Máté
 Niger, Toma 128
 Nilus, Ankúriai Szent, püspök 211
 Novák János 193, 197, 198, 202
Novaković, Darko 126, 128
 Novákovits János 198
Novotny, Alexander 99

Ny
Nyerges Judit 9
Nyíreő István 244

O
Oborni Teréz 165
Odescalchi Artúr (Szerémi) 108, 114, 131
Okál, Miloslaus 210
 Oláh, család 216
 Oláh István (Oláh Stojan) 216
 Oláh Lukrécia 93
 Oláh Máté 221, 222, 224
 Oláh Miklós (Nicolaus Olahus) 8, 12, 26,
 28, 30, 44, 45, 57, 60, 68–71, 74, 76,
 89–94, 99, 100, 102, 106, 109–111,
 114, 116, 132, 148, 149, 155, 160, 161,
 207–224
 Oláh Orsolya 109
 Olahus, Nicolaus *ld.* Oláh Miklós
Ommen, Kasper van 254
 Oppolitanus, Johannes *ld.* Serifaber
 Orániai Vilmos *ld.* Vilmos, I., Nassaui
 Orbán Pál 92
 Orbán, VIII., pápa, (Urbano VIII.) 260, 261
 Orbini, Mavro 128
Orlovsky Géza 29, 32, 147, 249, 256, 262,
 288, 293–295
 Ormandius *ld.* Ormándy
 Ormándy Péter (Ormandius) 22, 23, 31
 Ormányi, család 74, 76
Oross András 59
 Orsits István 21, 193, 195, 202, 203
 Orsius, Petrus *ld.* Eörsy Péter
 Orsy Péter *ld.* Eörsy Péter
 Ortelius, Hieronymus Augustinus 196, 202
 Oszmán, II., török szultán 121
 Ottó, Győr nembeli 106, 108
 Ovidius, Publius Naso 229

Ö, Ó

Örsy Péter *ld.* Eörsy Péter
Ötvös István 84
Óze Sándor 84, 194

P

Pajkossy Györgyné 252
 Paksy Jób (Paxy) 91, 116
 Pál, V., pápa 134
 Pálczán Péter 172, 187
 Pálffy, család (Pálffyovsky) 113
 Pálffy Gergely, de Weors 95
Pálffy Géza 7, 20, 22, 23, 25, 32, 44, 46, 51,
 57, 59, 94, 95, 103, 109, 146, 237, 238,
 240
 Pálffy Lőrinc 86
 Pálffy Miklós 96, 113
 Pálffy Zsigmond 86
 Palladio, Andrea 243
 Pamhilus *ld.* Bánffy Boldizsár
 Paolini, Alessandro 229
Pap Balázs 54
 Papratovics Farkas 193
Papy, Jan 215
 Paracelsus 212
 Patacsics Péter 193
Pataki Zita Ágota 257
 Patrizi, Francesco 141–144, 148, 150
Pattantyús Manga 256
Pauer Károly 52, 53, 55
 Paulinus, Petrus 89
Pauser, Josef 214
 Paxy Jób *ld.* Paksy Jób
Payr Sándor 90, 251
 Pázmány Péter (Petrus Pazmany) 10, 14,
 26, 110, 115–118, 120–122, 129, 132,
 144–146, 148
 Pazmany, Petrus *ld.* Pázmány Péter
Peccat, Marco 52
Péché Aladár 24
 Pekry János 82, 86
 Pekry Lajos 69, 82
Pelc, Milan 136, 236–238, 242
 Pemflinger Katalin 68
 Perchacinus, Graziosus 210
 Perenius/Perennius Petrus *ld.* Perényi
 Péter
 Perényi, család 46, 63

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Perényi Ferenc 46
 Perényi Gábor 154
 Perényi Imre 46
 Perényi Péter (Príni Péter) 25, 46, 47, 58, 65, 101, 169, 172, 173, 180–184
Perger, Richard 211
Perić, Olga 128
Perjés Géza 147
 Persey Miklós, de Maróth 95
 Pesnot, Carolus 250, 256
Pesti János 81
 Peteo, Gregorius *ld.* Pethő Gergely
Péter Katalin 147, 161, 216, 239
 Pethő, család (gersei Pethő) 125, 126, 131
 Pethő Erzsébet 131
 Pethő Gergely (Gregorius Peteo, Pettheő Gergely) 105, 115, 119
 Pethő János (Gersei) 131, 160
 Pethő Pál (Gersei) 131
Petneházi Gábor 19, 20, 32, 49, 141, 148–150, 154, 155, 164, 239
 Petrarca, Beroaldo (Petrarch) 25, 37, 40, 42, 52–58,
 Petrovich Ede 62
 Pettheő Gergely *ld.* Pethő Gergely
Pintér Jenő 61
 Pitati, Pietro (Petrus Pitatus) 109
Po-Chia Hsia, Ronnie 145
Pócs Dániel 252, 256
 Podhradczky József 258–261, 288, 294
 Podmaniczky Mihály 81
 Pogány Zsigmond 82
 Pole, Reginald 41
 Polheim, Cyriacus von (Ciriacus a Polhaim) 208
 Polita, Nicolaus 209
 Polner, Valentin 213
 Pompeius Trogus, Gnaeus 218
 Pontano, Giovanni 227–229, 231
 Poppel Éva 131
 Pöstényi Gergely 68
 Prasovci, család 74
 Pray György (Georgius Pray) 59, 62, 89, 110, 118, 258, 259
 Predojevics, Hasan, beglerbég 131
 Príni Péter *ld.* Perényi Péter
Prus, Ivan Krstitelj 134
 Pseudo-Hésziodosz (Hesiodus) 213
 Ptolemaiosz, görög geográfus 218
Pulvirenti, Luigi 53
 Purkircher, Georg (Purkircher György) 210, 220, 253
Puskár Anett 47
- Q**
 Querecini *ld.* Kerecsényi, család
- R**
R. Várkonyi Ágnes 14, 47, 100, 219, 246
 Radecius/Radetius, Stephanus *ld.*
 Radéczy István
 Radéczy István (Radéci, Stephanus Radecius /Radetius) 7, 8, 27–29, 91, 107, 114, 131, 210–212, 215, 224–226, 230–234, 236–238, 246, 247, 253
 Radisch *ld.* Bosics, Radics
Rady, Martyn 167
 Raffaello, Sanzio (Raphael) 233
 Ramus Goessanus, Ioannes (Ramus de Goes) 213
 Ransanus, Petrus 60, 169
Rapacka, Joanna 126
 Raphael *ld.* Raffaello
 Ráskay Gáspár 79, 82
 Ráttkay György (Juraj Rattkay) 27, 130, 137
 Rattkay, Juraj *ld.* Ráttkay György
Reisner, Sonja 214
 Revaus, Franciscus *ld.* Révay Ferenc
 Révay Ferenc (Franciscus Revaus) 172, 173, 183, 184, 209
Révay József 56
 Révay Mihály (Michal Révay) 113
 Révay Péter (Petrus de Rewa) 9, 12, 19, 112, 142, 143, 146, 147, 255
Révész Mária 39–41, 43
 Rewa, Petrus de *ld.* Révay Péter
 Reyscha, Ekhius a 188
Rezar, Vladimír 128
 Rimay János 239
Ritoókné Szalay Ágnes 28, 114, 131, 225, 226, 236, 238, 246, 252, 257, 262
 Ritter Vitezović, Pavol (Pavao/Paul Ritter Vitezović, Ritter Vitezovic) 27, 128, 130, 137
 Rivetti, Pietro 254

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Robles, Melchior 160
 Robortello, Francesco 41
 Rochandulfus *ld.* Roggendorf
 Roggendorfius *ld.* Roggendorf
 Roggendorf, Christoph von (Roggendorf, Kristóf) 187
 Roggendorf, Wilhelm von (Rochandulfus, Rogendorfius) 165, 167, 171–174, 182–184, 186–190
Romhányi Beatrix 219
Rose, Anne 38–41
 Rosinus, Johann 215
 Rosis, Wilhelmus a *ld.* Rožmberka, Vilém
 Rota, Martino (Martin Kolunić Rota, Martinus Ruste) 7, 32, 136, 235–237, 244, 247, 288, 291
 Rotterdami Erasmus *ld.* Erasmus, Desiderius
 Rožmberka, Vilém z (Wilhelmus a Rosis) 107, 115
Rózsa Zoltán 56
Römer, Franz 214
Römer, Zdenka Janeković 126, 128
 Rudolf, II., német-római császár, I., magyar király (II. Rudolf, Habsburg, Rudolf II., Rudolphus, Rudolphus II.) 16, 17, 19, 72, 73, 99, 100, 101, 104, 106, 107, 111, 112, 114–117, 119, 129, 133, 134, 146, 210, 214, 238, 240
Rudolph, Harriet 214
Rusina, Ivan 246
Russel, D. A. 216
 Ruste, Martinus *ld.* Rota, Martino
 Rutschmann, Anton 249
 Ruttkay András 100
Ruttkay Éva 175
Ruzsás Lajos 192, 193, 197–201,
 Rybisch, Seifried 240
- S**
S. Obermayer Erzsébet 150
Sacre, Dirk 40
 Sadoletto, Jacopo 169
Sakcinski, Ivan Kukuljević 127, 135, 136
 Salamon, magyar király, 106, 108
 Sallustius Crispus, Caius 15, 31, 144, 218
 Salm, Niklas von [1459–1530] 178
 Salm, Niklas von [1500 k.–1550] (Nicolaus von Salm) 209
 Saluzzo, Gianlodovico di 52
 Sámbock János *ld.* Zsámbock János
 Sambucus, Ioannes/Johannes *ld.* Zsámbock János
Sandbichler, Veronika 210, 214
 Sándor János (Iohannes Sandor) 118
 Sandor, Joannes *ld.* Sándor János
 Sangallo, Antonio da 259
 Sannazzaro, Jacopo 229
 Sanuto, Marino (Sanudo) 13, 175
Sarbak Gábor 219
Sárközy Péter 256
 Sasváry Ferenc 95, 96
 Sbardellati, Agostino (Sbardelat) 114, 209
 Scaliger, Julius Caesar 232
 Scaramella, költő 260
 Schard, Simon (Schardius) 149
Scheler, Max 62
 Schesaeus, Christian 200
Scheutz, Martin 214
Schiffman, Zachary Sayre 142
Schkelenko, Raissa 214
Schönmetzer, Adolf 219
 Schreiber Farkas 65, 75
 Schröter, Adam 209, 212
 Schwandtner, Johann Georg (Johannes Georgius Schwandtnerus) 9
 Schwetkovich Katalin *ld.* Svetkovits Katalin
 Schwetkovitsch, Elisabeth *ld.* Svetkovits Erzsébet
Scorsone, Massimo 230
Secchi Tarugi, Luisa 28, 232
 Segesdi Nagy Antal (Szegedi Antal ?) 84
 Seghed György 69
Seifert Tibor 96
Sekulić, Ante 66
 Selim *ld.* Szelim, II.
 Seneca, Lucius Annaeus (Seneca maior) 41, 52
 Senensis, F. Sixtus *ld.* Sixtus, Sienai
 Serédy, család (Seredi) 159
 Serifaber, Johann (Johannes Oppolitanus) 209, 211, 212

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Serres, Jean de 144
 Sibutus, Georg 208
 Sidonius Apollinaris, Caius Sollius Modestus 216
 Siklósi Mihály 41
 Sinkovics István 13, 105
 Šišić, Ferdo 126, 131, 134
 Sixtus, Sienai (F. Sixtus Senensis, Sixtus of Siena) 250, 256
 Škoviera, Daniel 208
 Sleidan, Johann (Johannes Sleidanus) 19, 144, 145
 Smetius, Martinus 260
 Soksevičs Dénes 126
 Solidus Schilling, Sebastian (Sebastianus Solidus) 208
 Solinus, Caius Julius 39
 Solymanus *ld.* Szulejmán
 Solymosi László 66
 Somogyi Ambrus 169, 177
 Somorjai Ádám 95
 Sopta, Jozo 94
 Söptei István 49
 Sörös Pongrác (Sörös Pongráz) 119, 142, 145, 148–152, 154, 155, 221
 Spannenberger, Norbert 20, 151
 Spiegel, Gabrielle M. 142
 Spirancsics Ferenc (Spiranchics) 72
 Špišak, Ivan 136
 Stansith Horváth Márk *ld.* Horváth Márk
 Starck Andor 11, 24
 Statius, Publius Papinius 215
 Štefanec, Nataša 129, 132
 Stjepan, Antoljak 126
 Stoll Béla 54
 Storey, H. Wayne 54, 55
 Strohmeyer, Arno 147
 Sudár Balázs 78
 Sugár István 75, 167, 169
 Sutter, Berthold 99
 Süleymán *ld.* Szulejmán
 Svetkovits, család 99
 Svetkovits Erzsébet (Elisabeth Schwetkovitsch) 113
 Svetkovits Katalin (Schwetkovich, Svetkowits) 99
 Sylvester János 44
- Sz**
 Szabó Ferenc 121
 Szabó Ignác 106
 Szabó Károly 38, 210
 Szabó Péter 48
 Szakály Ferenc 23, 41, 45, 63, 65, 67, 68, 75, 76, 113, 169, 194
 Szalay János (Iohannes Zalaius/Zalay) 48, 49, 157, 158
 Szalay László 105, 169
 Szalkay László 208
 Szamosközy István 12, 14, 60, 143–145, 147, 258
 Szapolyai, család 175
 Szapolyai István 17, 143, 144, 175
 Szapolyai János *ld.* János, I.
 Száraz Orsolya 168
 Szatlóczki Gábor 197, 198
 Szatmáry György (Szatmári) 62, 63
 Szczucki, Lech 150
 Szebelédi Zsolt 85, 168
 Széchényi Ferenc 254
 Szederkényi Nándor 221
 Szegedi Antal *ld.* Segesdi Nagy Antal
 Szekcsői *ld.* Herceg Miklós
 Székely György 16, 17, 22, 24, 37, 105
 Székely Júlia 100, 246
 Szekfű Gyula 47, 143–145
 Szelest, Hanna 232
 Szelim, II., török szultán (Selim) 83, 131, 194, 202
 Szenci Molnár Albert 168
 Szenczi Miklós 52
 Szende Katalin 167
 Szentgyörgyi Gábor 37, 76, 115
 Szentiványi, család 67, 70
 Szentmártoni Szabó Géza 29, 61, 77, 136, 249, 252, 253, 256, 261, 262, 288
 Szentpétery Imre 80, 244
 Szepessy Tibor (Tiburtius Szepessy) 150
 Szerecsen, család 69, 70
 Szerecsen Katalin 65
 Szerecsen Lajos 65
 Szerecsen Márk 192
 Szerémi György 13, 78, 163, 169, 170, 176
 Szerémi *ld.* Odescalchi Artúr
 Szilády Áron 40, 41, 51, 52, 54, 55
 Szilágyi Emőke Rita 30, 144, 148

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Szilágyi Sándor* 114
Szita László 113
Szoliwa Gábor 211
Szovák Kornél 66
Szörényi László 215, 219, 220
 Sztárai Mihály 46, 47
 Szuhay István (Szuhai) 13, 18, 60, 117
 Szulejmán, I., török szultán (Solymanus, Súlyeyman, Szülejmán) 18, 47, 79, 83, 101, 103, 149, 158, 173, 191, 195, 197, 201–203, 209, 219, 220, 223
 Szülejmán *ld.* Szulejmán
- T**
- Tacitus, Publius Cornelius 142, 144, 157
 Tahi *ld.* Tahy, család
 Tahy, család (Tahi) 131, 132, 159
 Tahy Ferenc (Tahy Ferentz) 69, 116
Takács Imre 255
Takáts Sándor 96
 Tállyai Pál (Thalliy) 22–24, 31, 69, 80, 105, 170, 191
Tamás Zsuzsanna 7, 57, 60, 148
 Tandori Dezső 44
Tardy Lajos 213
Tarnai Andor 9, 57, 143, 163
 Taurinus István 175, 219
Téglásy Imre 46, 47
 Tegnagel, Sebastian 117
 Telegdi János 108
 Telegdi Miklós (Nicolaus Telegdinus) 230, 231, 237
 Telekessy, család (Telequessi) 159
 Telekessy Imre (Telekessy) 86
Telle, Joachim 212
 Tempesta, Antonio 288, 295
Terei György 46
 Terek *ld.* Török
Testaverde, Anna Maria 214
Teszelszky, Kees 128, 143
 Thalliy Pál *ld.* Tállyai Pál 105
Thaly Kálmán 48
 Tharczay Miklós 83
Theiner, Augustin 134
 Thelekessy Imre *ld.* Telekessy Imre
 Theognidis Megarensis (Theognis, Theognidos tou Megareös) 257
 Theuke, Franciscus *ld.* Tőke Ferenc
 Thou, Jacques Auguste de 144
 Thuróczy, család 125
 Thuróczy Benedek 242
 Thurzó, család (Turzó) 131, 159
 Thuróczy János 9, 169
 Thury György 233
 Thury János 95
 Thurzó Elek 208
 Thurzó Ferenc 209
 Thurzó György, V., nádor 108, 112, 120, 121
 Thynody *ld.* Tinódi
Timár György 44, 64, 67–71, 76, 77, 80, 81, 113
 Tinódi, család 74, 77
 Tinódi János (Iohannes Thynody) 77
 Tinódi Lantos Sebestyén 14, 16, 21, 44, 51, 53, 54, 61, 73, 75–78, 84, 86, 117, 122, 169, 191, 200, 222
 Tinódi Péter (Thynody) 77
 Tiziano, Vecellio 236
Toldy Ferenc (Toldy Ferencz) 49, 53, 142, 149, 151, 178
 Tolnai György 41
Tomasović, Mirko 127, 128
 Tomori Pál 81
Tonk, Alexander 217
 Torrentino, Lorenzo (Laurentius Torrentinus) 178
Tóth András 249
Tóth G. Péter 22
Tóth Gergely (Gregorius Tóth) 7, 9, 12, 13, 15, 23, 33, 48, 54, 59, 105, 143, 146, 147, 174, 244
Tóth István 38, 42, 43
Tóth Péter 17, 175
Tóth Zsombor 32
 Tőke Ferenc (Franciscus Theuke) 37, 48, 108
 Török Bálint (Terek Bálint) 51, 82, 165, 166, 169, 172
 Török Ferenc (Franciscus Terek) 100, 217
 Trattner, Johann Thomas 121
 Trecius, Christophorus 152
Trencsényi Balázs 129

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Trepka András 85
Truhlář, Antonín 211
 Tubero, Ludovicus Cerva (Ludovicus Crijević/Ludovik Crijević Tubero, Tuberon) 13, 14, 128, 145, 175
 Turzo, család *ld.* Thurzó, család
Tusor Péter 101, 161, 216, 219
Tüskés Gábor 9
- U, Ú**
 Újlaki Ferenc (Újlaky) 70, 209, 245
Ujváry Gábor 92, 181
 Ulászló, II., magyar király (Jagelló) 12, 105, 175, 177
 Ulm, Ludwig von 121
 Ungnád, család 132
 Ungnád Kristóf 132
 Ungváry János 95, 96
 Unniade, Mattia *ld.* Mátyás, I.
 Urbano VIII. *ld.* Orbán, VIII.
- V**
Vadai István 77, 84
Vadas András 167
 Vaet, Jacobus (Jacobaeus Veit/Vitus) 210, 212
Vajda Miklós 52
 Váradai Péter 39, 43
 Várdai Ferenc 43, 46
 Várdai Miklós 109
 Várdai Pál (Paulus Wardanus, Várday) 45, 76, 102, 106, 109, 217
 Várday Zsigmond 71
Varga Benedek 129
Varga Bernadett 85, 168, 244
Varga Szabolcs 7, 19–22, 24–26, 33, 44, 51, 59, 65, 73, 74, 87, 151, 155, 195, 196, 201, 202
Vargha Dezső 62, 63
Varjas Béla 51, 63, 168
Varju Elemér 38
 Várszegi Asztrik 95
Vayer Lajos 253
Vazquez, Mariel 52, 55, 56
Véber János 39, 40
 Végkecskeméti Mihály 41
 Veit, Jacobaeus *ld.* Vaet
 Velsius, Leonardus *ld.* Fels, Leonard von
 Verancsics Antal 7, 17, 19, 24, 60, 78, 92, 147, 163, 169, 170, 175, 176, 209, 213, 236, 245–247, 288, 291
 Verancsics Faustus 101
 Verancsics Mihály 209
Verbaal, Wim 215
Verbeke, Demmy 40
Veress Endre (Andreas Veress) 38, 41, 109, 110, 142, 144
 Vergilius (Publius Vergilius Maro) 40, 213, 216, 228
 Verino, Ugolino (Verinus) 233
Verók Attila 9
Veronese, E. 149
Verő Mária 8, 235
Veszprémy László 167
 Vetranović, Mavro 128, 169
Viczián János 249
Vidovich György 11, 31, 105, 170, 173
 Vietor, Hieronymus 208
 Vilmos, I., Nassaui, orániai herceg (Orániai Vilmos) 149
Viskolcz Noémi 239
Visnovszky Rezső 53
Visser, A. S. Q. 131
 Vitellius, olasz katona 173
 Vitez de Kiskallo, Johannes *ld.* Kállay János
 Vitéz *ld.* Kállay János
 Vitruvius Pollio, Marcus 243
 Vitus, Jacobaeus *ld.* Vaet
 Vízkelethy Jakab (Wyzkelethy Jakab) 95–97
 Vízkelethy Tamás (Thomas Vizkeleti) 118
 Vizkeleti, Thomas *ld.* Vízkelethy Tamás
Vocelka, Karl 213, 214
 Volphardus *ld.* Wolphardus, Adrianus
Vonyó József 45
Vratović, Vladimir 126
Vukičević-Samaržija, Diana 242
 Vulcanius, Bonaventura 254
 Vurfel, Georgius *ld.* Würfel, Georg
- W**
Waczulik Margit 186
Walther, Gerrit 214
 Wardanus, Paulus *ld.* Várdai Pál

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Weitz, Joannes 134
 Werbóczy Imre 69
 Werbóczy István 162
 Werner, Georg 215
 Wideman, Elias 136
 Wien, Ulrich A. 147
 Wilson, Nigel Guy 216
 Winkelbauer, Thomas 214
 Wolff, Johannes 141
 Wolfhard, Adrian; Wolfhardus, Adrianus
 ld. Wolphardus, Adrianus
 Wolphardus, Adrianus (Adrian
 Wolfhard, Adrianus Volphardus/
 Wolfhardus) 38, 42, 43, 208
 Wolsey, Thomas 41
 Würfel, Georg (Georgius Vurfel) 210
 Wyzkelethy Jakab *ld.* Vízkelethy Jakab
- Z**
- Zalaius /Zalay, Iohannes *ld.* Szalay János
 Zászkaliczky Márton 129, 144, 148
 Zavorović, Dinko 128
 Zay Ferenc 48
 Zbugija István 80
 Zeleméry László 245
 Zemplényi Ferenc 53, 56, 57
 Zermegh János 9, 14, 18, 74, 78, 108, 191
 Zimmermann, T. C. Price 145
 Zokoli István 66
- Zólkiewski, Stanisław 121
 Zombori István 63, 95
 Zrini *ld.* Zrínyi
 Zrinianus/Zriniuss *ld.* Zrínyi
 Zrinski, Nikola *ld.* Zrínyi Miklós, IV.
 Zrínyi, család (Zrini, Zrinianus) 131, 132,
 135, 159
 Zrínyi Dorica 103, 119
 Zrínyi György, VI. [1549–1603] (Juraj
 Zrinski, Zrinianus, Zrinus) 103, 104,
 196
 Zrínyi Margit 195
 Zrínyi Miklós, IV., szigetvári hős
 [1508–1566] (Nikola Zrinski,
 Nicolaus Zrynius) 20, 21, 70–72, 90,
 103, 104, 115, 116, 155, 157, 160,
 191–203, 219, 232
 Zrínyi Miklós, VII., költő [1620–1664] 8,
 9, 32, 103, 147, 219, 220
 Zrynius, Nicolaus *ld.* Zrínyi Miklós, IV.
 Zvara Edina 9
- Zs**
- Zsámboky János (Iohannes/Johannes
 Sambucus, Sámbocky) 60, 79, 104,
 106, 109, 110, 115, 117, 131, 143, 152,
 153, 209, 220, 230, 231
 Zsigmond, III., lengyel király 115
 Zsilinszky Mihály 112

A képek lelőhelyjegyzéke

EK – ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest

MNM TKCs – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, Történelmi Képcsarnok

MTAK – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest

OSZK – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Képjegyzék Ács Pál tanulmányához

- 1–2. kép. Istvánffy Pál Cicero-példányának címlapja a tulajdonos aláírásával (OSZK Ant. C 781)

Képjegyzék Iva Mandušić tanulmányához

1. kép. „Mea dulcis Elisa”: Istvánffy feleségének, Bajnai Both Erzsébetnek a sírfelirata 1603-ból (Vinica, plébániatemplom)
2. kép. Az Istvánffy család síremléke (Vinica, plébániatemplom)
3. kép. Istvánffy Miklós portréja, ismeretlen szerző, 17. század első fele (Zágráb, Zágrábi Egyetem, Jogi Kar)
4. kép. Dombormű az Istvánffy és a Bajnai Both családok címereivel 1604-ből (Vinica, plébániatemplom)

Képjegyzék Mikó Árpád tanulmányához

1. kép. Martino Rota: Istvánffy Miklós arcképe, 1575. (MNM TKCs)
2. kép. Martino Rota: Verancsics Antal arcképe, 1571. (MNM TKCs)
3. kép. Nicasius Ellebodus († 1577) síremléke (Pozsony, Szent Márton-székesegyház, külső, déli fal)
4. kép. Istvánffy Palkó († 1581) síremléke (Felbár, Szent István király templom)
5. kép. Az Istvánffy- és a Both-címer. Részlet Istvánffy Palkó síremlékéből
6. kép. Wolfgang Lazius *Commentariorum in Genealogiam Austriacam libri duo* című művének (1564) előtáblája, Istvánffy Miklós címeres superexlibrisével (EK Ant. 6183.)

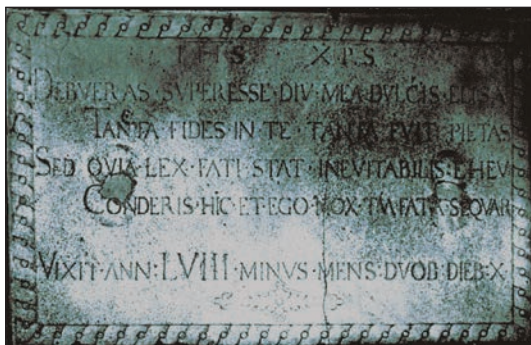
Képjegyzék Orlovsky Géza és Szentmártoni Szabó Géza tanulmányához

- 1–2. kép. A Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtára Gc. 8. jelzetű kötetének címlapja, illetve Istvánffy Miklós feljegyzése e könyvben, a címlap előtti üres előzőlevél rectóján
3. kép. Nicolai Istvánffy *Carmina*, a szerzői kézirat két lapja, latin és görög írással (MTAK M. Irod. Írók, 4-r. 241/II.)
4. kép. Jordán Tamás könyvbejegyzése (Antonius Bonfinius: *Historia in clyti Matthiae Hunnyadis, regis Hungariae...* Claudiopoli, 1565. MTAK RM II. 4/b.)
5. kép. Podhradzky József közleménye (Tudományos Gyűjtemény, VI., Pest, 1836, 130.)
- 6–7. kép. A vatikáni akvarell és a fraknói festmény
8. kép. A Campo de' Fiori és a pápai kancellária épülete. Részlet Antonio Tempesta Rómát ábrázoló metszetéről (Roma, 1645)
9. kép. Ház a Via del Pellegrino végén, a Campo de' Fiori sarkán

1-2. kép. Istvánffy Pál Cicero-példányának címlapja a tulajdonos aláírásával (OSZK Ant. C 781)

1. kép. „Mea dulcis Elisa”: Istvánffy feleségének, Bajnai Both Erzsébetnek a sírfelirata 1603-ból (Vinica, plébániatemplom)

2. kép. Az Istvánffy család sírmléke (Vinica, plébániatemplom)

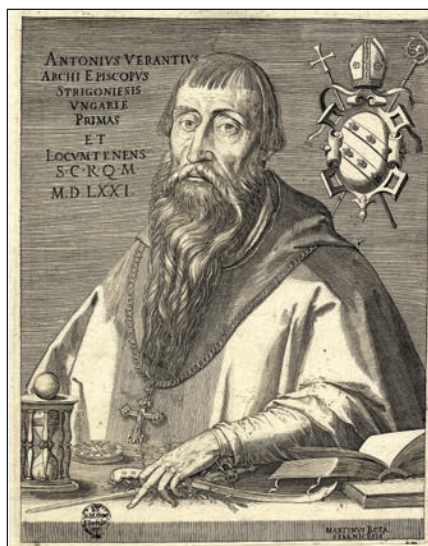
3. kép. Istvánffy Miklós portréja, ismeretlen szerző, 17. század első fele (Zágráb, Zágrábi Egyetem, Jogi Kar)

4. kép. Dombormű az Istvánffy és Bajnai Both családok címereivel 1604-ből (Vinica, plébániatemplom)

1. kép. Martino Rota: Istvánffy Miklós arcképe, 1575. (MNM TKCs)

2. kép. Martino Rota: Verancsics Antal arcképe, 1571. (MNM TKCs)

3. kép. Nicasius Ellebodus († 1577) síremléke (Pozsony, Szent Márton-székesegyház, külső, déli fal)

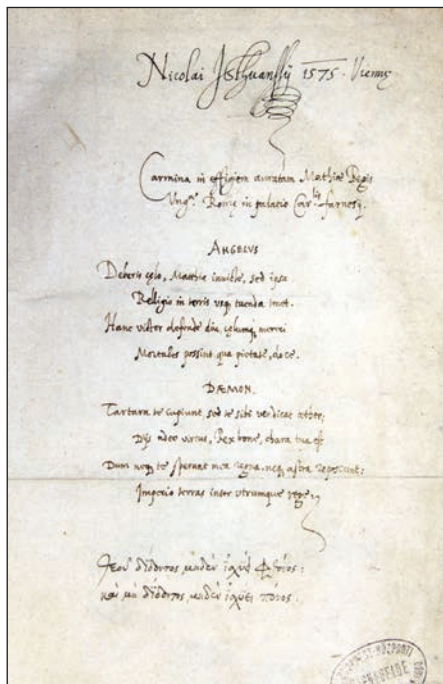
4. kép. Istvánffy Palkó († 1581) síremléke (Felbár, Szent István király templom)

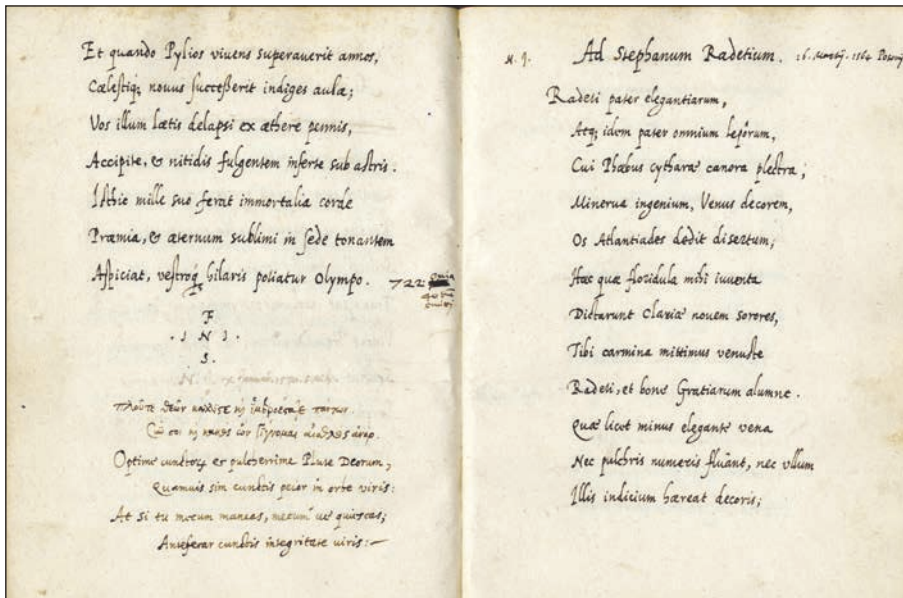
5. kép. Az Istvánffy- és a Both-címer. Részlet Istvánffy Palkó síremlékéből

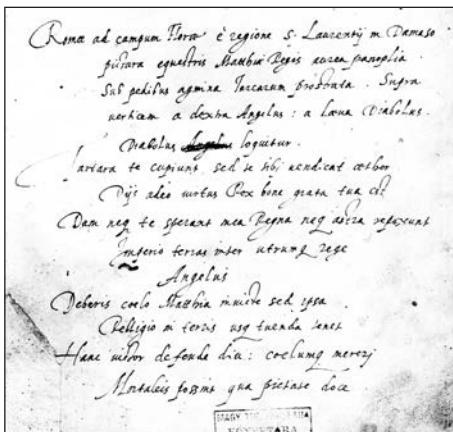
6. kép. Wolfgang Lazius *Commentariorum in Genealogiam Austriacam libri duo* című művének (1564) előtáblája, Istvánffy Miklós címeres superexlibrisével (EK Ant. 6183.)

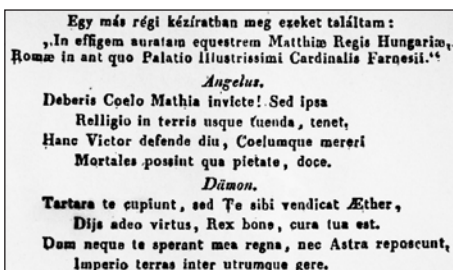
1–2. kép. A Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtára Gc. 8. jelzetű kötetének címlapja, illetve Istvánffy Miklós feljegyzése e könyvben, a címlap előtti üres előzéklevelel rectóján

3. kép. Nicolai Istvánffy *Carmina*, a szerzői kézirat két lapja, latin és görög írással (MTAK M. Irod. Írók, 4-r. 241/II.)

4. kép. Jordán Tamás könyvbejegyzése (Antonius Bonfinius: *Historia in clyti Matthiae Hunnyadis, regis Hungariae...* Claudiopoli, 1565. MTAK RM II. 4/b.)

5. kép. Podhradczky József közleménye (Tudományos Gyűjtemény, VI., Pest, 1836, 130.)

6-7. kép. A vatikáni akvarell és a fraknoi festmény

8. kép. A Campo de' Fiori és a pápai kancellária épülete. Részlet Antonio Tempesta Rómát ábrázoló metszetéről (Roma, 1645)

9. kép. Ház a Via del Pellegrino végén, a Campo de' Fiori sarkán

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Böhm Gergely
A védőborítót Böhm Gergely tervének felhasználásával készítette: Horváth Imre
Tördelés: Horváth Imre, Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munka: SÉD Könyvkiadói, Kereskedelmi és Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Dránovits István ügyvezető